

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

В

иногродарство у
средњовековној Србији

Марина Шћеић

Виноградарство у средњовековној Србији

Марина Штетић

Прво издање, Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
Центар за историјску географију и историјску демографију
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

проф. др Синиша Мишић
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
проф. др Ема Петровић
Универзитет у Београду – Филолошки факултет
проф. др Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Лектура и коректура

Катарина Штетић

Лектура и коректура закључка на енглеском језику

Катарина Богдановић

Дизајн корице

Ивана Зорановић

Слика на корицама

Ноје обрађује винограđ – фреска из манастира Дечани
(<https://www.blagofund.org>)

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN

978-86-6427-192-9

Монографија је штампана уз финансијску подршку Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије, у оквиру пројекта *Насеља и становништво*
српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век), ев. бр. 177010.

*родитељима Милици и Небојши
и сестри Катарини*

Садржај

11		ПРЕДГОВОР
13		СПИСАК СКРАЋЕНИЦА
19		I УВОД
19		1. Приступ истраживању
34		2. Наслеђе на Балкану
40		3. Природни услови узгајања и друштвени чиниоци развоја виноградства
48		4. Мере за винограде и вино
61		II РАСПРОСТРАЊЕНОСТ ВИНОГРАДА
61		1. Српске земље у Јадранском приморју
61		Хумска земља и Требиње
82		Зета са Пилотом
82		Подручје Котора и осталих приморских градова
96		Подручје Скадра са Пилотом
101		Црмница, Морача и Цетиње
107		2. Унутрашњи крајеви средњовековне Србије
107		Македонија
107		Околина Скопља са Поречом
119		Полог
128		Штип, Злетово, Пијанец
133		Косово и Метохија

133		Поседи Хиландара и осталих манастира
146		Поседи манастира Дечани
153		Поседи манастира Светих Арханђела код Призрена
166		Предели Косова и остали крајеви Области Бранковића
173		Долина Ибра
178		Полимље
182		Слив Јужне Мораве
188		Петрушко крајиште и Браничево
198		Долина Западне Мораве и крајеви данашње Шумадије
213		III ПОДИЗАЊЕ И ОБРАДА ВИНОГРАДА
214		1. Врсте винове лозе и начин подизања винограда
221		2. Припрема земљишта за садњу винове лозе
232		3. Ђубрење земљишта, припремање садница и сађење винове лозе
240		4. Радови у винограду
252		5. Заштита и чување винограда
263		6. Производња и чување вина
269		IV ПОСЕДОВАЊЕ ВИНОГРАДА И ОБАВЕЗЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА
269		1. Земљишна својина – виногради на земљорадничком и властеоском поседу
282		2. Радна рента
298		3. Натурална рента
308		4. Виногради као предмет закупа, залога и мираза
329		V ТРГОВИНА ВИНОМ
329		1. Врсте вина
331		2. Трговачки прописи, царине и путеви
339		3. Увоз вина са Јадранског приморја
339		Појава хиперпродукције вина на подручјима приморских градова
343		Трг Брсково
347		Трг Дријева на Неретви и остали тргови у Хумској земљи
357		Требиње
361		Царина на Дриму и трг Свети Срђ на Бојани

366		4. Локална трговина вином
381		5. Продаја вина у крчмама
387		VI ВИНОВА ЛОЗА И ВИНО: МАТЕРИЈАЛНА И НЕМАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА
387		1. Вино у свакодневном животу
409		2. Симболика винове лозе
417		ЗАКЉУЧАК
425		CONCLUSION
433		СПИСАК КАРАТА
435		БИБЛИОГРАФИЈА
435		Извори
442		Литература
453		РЕГИСТАР
453		Регистар важнијих личности
457		Регистар географских појмова
475		Регистар појмова и установа

Предговор

Виноградарство представља важну тему привредно-социјалне историје средњовековне Србије, коју је неопходно сагледати на нивоу више значајних појава, унутар широких хронолошких и просторних оквира. На територији српске средњовековне државе издваја се неколико регија у којима се виноградарство развијало неједнаким интензитетом у различитим временским периодима, у зависности од одређених географских и друштвених чинилаца. Интензивирање узгоја винове лозе широм српске државе током XIV и XV столећа довело је до тога да је виноградарство постало једна од основних земљорадничких делатности, која је према заступљености углавном долазила одмах после житарица, док је у приморским регијама представљала најзначајнију привредну грану. Географске, економске и друштвене разлике, којима се одликовала територија српске државе у средњовековном периоду, условили су и постојање различитости на нивоу одређених регија, које су се огледале у степену заступљености и развијености виноградарства, начину узгоја винове лозе и обавезама зависног становништва које је обрађивало винограде својих господара унутар сложених феудалних односа. У крајеве средњовековне Србије пристизале су велике количине вина са источне обале Јадрана и шире, док је са развојем виноградарства у континенталним деловима српске државе вино постало и значајан артикал унутрашње трговине. Било је неопходно осветлити и значај материјалне и нематеријалне културе вина, његову улогу у свакодневном животу црквених и световних кругова, као и својеврсну симболику винове лозе, док поједине теме остављају простора и за даље продубљивање и проучавање.

Дело које је пред читаоцима представља приређену докторску дисертацију под истим насловом, насталу као резултат вишегодишњег истраживања ауторке, одбрањену 03. 06. 2020. године на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом у саставу: проф. др Синиша Мишић (ментор), проф. др Јелена Мргић, проф. др Ема Петровић и проф. др Снежана Божанић. Самим тим, желим да изразим велику захвалност најпре свом ментору, за корисне савете, подршку и разумевање током израде тезе, чиме је у великој мери допринео мом научном развоју. Захваљујем се и другим члановима комисије и рецензентима, чији су савети и сугестије узети у обзир приликом приређивања монографије, као и осталим професорима и колегама, на разговорима и подршци током рада на докторату. Веома ми је значила и предусретљивост и љубазност библиотекара одељења за историју Филозофског факултета у Београду, као и библиотекара Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду, којима се такође захваљујем. Велику захвалност дугујем и јапанској Sasakawa фондацији (Sylff), као и представницима Sylff институције на Универзитету у Београду, на подршци у виду додељених стипендија за потребе израде докторске тезе, на основу којих је предузет и истраживачки рад у Државном архиву у Дубровнику током 2018. године. Захваљујем се и члановима Дубровачког архива на срданости и максималном излагању у сусрет мојим жељама за прегледањем историјске грађе у што већем обиму, уз жељу и наду да ће се створити нове могућности за наставак рада на овом драгоценом изворном материјалу, који би донео нова сазнања и додатно оплеменио тему. На крају, или на почетку, неизмерну захвалност изражавам својој породици – родитељима Милици и Небојши и сестри Катарини, на разумевању и безусловној подршци током свих година студија и рада на дисертацији, као и пријатељима и родбини.

У Београду, јуна 2021.

Аутор

Списак скраћеница

- АНУРС – Академија наука и умјетности Републике Српске
- БГ – Браничевски гласник
- БИГ – Београдски историјски гласник
- ГДИ БиХ – Гласник Друштва историчара Босне и Херцеговине
- GZM BiH – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
- Глас СКА – Глас Српске краљевске академије
- Гласник СНД – Гласник Скопског научног друштва
- Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
- DAD – Državni arhiv u Dubrovniku
- Deb. Not. – Debita Notariae
- Div. Canc. – Diversa Cancellariae
- Div. Not. – Diversa Notariae
- Lam. de For. – Lamenta de Foris
- Cons. Maius – Consilii Maius
- Cons. Rog. – Consilii Rogatorum
- Зборник МСИ – Зборник Матице српске за историју
- Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета у Београду
- ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
- ИГ – Историјски гласник
- ИЧ – Историјски часопис

ЈИЋ – Jugoslovenski istorijski časopis

Споменик САНУ – Споменик Српске академије наука и уметности

ССА – Стари српски архив

ССК – Стара српска књижевност

Starine JAZU – Starine Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti

ЦС – Црквене студије

* * *

A. S. Aličić, *Poimenični popis* – A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans* – N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la bibliothèque nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512*, Paris – La Haye 1964.

Библија – Библија или Свѣто ѱисмо сѣароѱа и новоѱа завѣѣа, прев. ст. завет Ђ. Даничић, нов. завет В. Стефановић-Караѿић, Београд 1981.

М. Благојевић, „Закон Свѣтоѱа Симеона и Свѣтоѱа Саве” – М. Благојевић, „Закон Свѣтоѱа Симеона и Свѣтоѱа Саве”. Свети Сава – Сава Немањић. Историја и предање, Београд 1979, 129–166.

М. Благојевић, *Земљораднички закон* – М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007.

М. Благојевић, *Земљорадња* – М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².

М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара* – М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара на Косову и Метихији (XII–XV век)*, Београд 2006.

М. Благојевић, *Србија у доба Немањића* – М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд 1989.

М. Благојевић, *Хиландарски ѱоседи на Косову и Метихији* – М. Благојевић, *Хиландарски ѱоседи на Косову и Метихији (XII–XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008) 11–34.

Ђ. Бубало, *Душанов законик* – Ђ. Бубало, *Душанов законик*, Београд 2010.

ВИИНЈ I–IV, VI – Визанѿијски извори за историју народа Јуѱославије, ѿом I–IV, VI (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Б. Ферјанчић), Београд 1955, 1959, 1966, 1971, 1986.

М. Влајинац, *Речник наших сѣарих мера I–IV* – М. Влајинац, *Речник наших сѣарих мера у ѱоку векова I–IV*, Београд 1961, 1964, 1968, 1974.

М. Динић, *Дубровачки ѿрибуѿи* – М. Динић, *Дубровачки ѿрибуѿи – Моѿориш, Свѣтодмѿијарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влаѿковића*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 205–257.

М. Живојиновић, *Власѿелинство манастира Хиландара* – М. Живојиновић, *Власѿелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ–Галерија (ур. Г. Суботић), Београд 1998, 71–90.

- М. Живојиновић, *Историја Хиландара I – М. Живојиновић, Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.
- Зборник – Зборник средњовековних ћириличких јовела и јисама Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321. (приредили В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик), Београд 2011.
- Р. Ивановић, *Дечанско властелиниство* – Р. Ивановић, *Дечанско властелиниство, историјско-географска обрада*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 173–226.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље* – П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Р. Грујић, *Властелиниство светиој Ђорђа код Скопља* – Р. Грујић, *Властелиниство светиој Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД I 1–2 (1926) 45–77.
- ИСН I – *Историја српског народа I. Од најстаријих времена до Маричке бишке 1371.* (група аутора), Београд 1981.
- ИСН II – *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537.* (група аутора), Београд 1982.
- ИЦГ 1 – *Историја Црне Горе, књија 1. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград 1967.
- ИЦГ 2/1 – *Историја Црне Горе, књија 2/1. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба Немањинића*, Титоград 1970.
- ИЦГ 2/2 – *Историја Црне Горе, књија 2/2. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба обласних јосодара*, Титоград 1970.
- К. Јиречек, *Историја Срба I* – К. Јиречек, *Историја Срба I, јолиничка историја до 1537. јог.* (превео Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Историја Срба II* – К. Јиречек, *Историја Срба II, културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић), Београд 1978.
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku* – D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 9 (1966) 39–85.
- ЛГТССЗ – *Лексикон ірагова и ірїова средњовековних српских земаља* (ур. С. Мишић), Београд 2010.
- ЛССВ – *Лексикон српској средњеј века* (прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић), Београд 1999.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici I* – A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara god. 1326–1335*, Monumenta Catarensia, volumen 1, Zagreb 1951.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici II* – A. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, Monumenta Catarensia volumen 2, Zagreb 1981.
- Н. Марковић, *Технолојија іајења винове лозе* – Н. Марковић, *Технолојија іајења винове лозе*, Београд 2012.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica* – F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858, Београд 2006.
- С. Мишић, *Историјска географіја српских земаља* – С. Мишић, *Историјска географіја српских земаља од 6. до јоловине 16. века*, Београд 2014.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода* – С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњеј века*, Београд 2007.

- С. Мишић, *Српско село у средњем веку* – С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку* – С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља* – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара* – А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (1329–1389)*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и њисма десјоџа Свештана* – А. Младеновић, *Повеље и њисма десјоџа Свештана: њексџи, коменџари, снимци*, Београд 2007.
- Monumenta Ragusina III – Monumenta Ragusina, Libri reformationum III a. 1359–1364*, ur. I. K. Tkalčić, Zagrabiae 1895.
- Monumenta Ragusina IV – Monumenta Ragusina, Libri reformationum IV a. 1364–1396*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1896.
- Monumenta Ragusina V – Monumenta Ragusina, Libri reformationum V a. 1301–1336*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1897.
- С. Новаковић, *Законски сџоменици* – С. Новаковић, *Законски сџоменици српских држава средњег века*, Београд 2005.
- Oblast Brankovića – Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, prir. H. Hadžibegić – A. Handžić – E. Kovačević, Sarajevo 1972.
- Приватни животи – Приватни животи у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004.
- S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit* – S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, Tiranë 1974.
- Н. Радојчић, *Законик цара Свештана Душана* – Н. Радојчић, *Законик цара Свештана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi* – D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XIV stoljeća*, Zagreb 1955.
- И. Синдик, *Комунално уређење Кошора* – И. Синдик, *Комунално уређење Кошора од друге ђоловине XII до ђочетика XV сџолећа*, Београд 1950.
- Сџоменици на Македонија I – Сџоменици за средновековнаџа и ђоноваџа историја на Македонија. Том I. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манастириџе и црквиџе во Скопскаџа област (ур. В. Мошин), Скопје 1975.*
- Сџоменици на Македонија III – Сџоменици за средновековнаџа и ђоноваџа историја на Македонија. Том III. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манастириџе и црквиџе во Полошкаџа област и соседниџе краеве (ур. В. Мошин), Скопје 1980.*
- Сџоменици на Македонија IV – Сџоменици за средновековнаџа и ђоноваџа историја на Македонија. Том IV. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манастириџе и црквиџе во Прилепскаџа област (ур. В. Мошин), Скопје 1981.*
- Средњовековни сџаџуџи џрада Будве* – *Средњовековни сџаџуџи џрада Будве* (превео и написао предговор Н. Вучковић), Будва 1988.
- Statut grada Dubrovnika – Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272*, prir. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, Dubrovnik 2002.

- Statut grada Kotora II, III – Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II i III* (ur. J. Antović), Kotor 2009.
- Statuti di Scutari – Statuti di Scutari: della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, a cura di Lucia Nadin, Roma: Viella 2002.
- М. Стојаковић, *Браничевски тефтер* – М. Стојаковић, *Браничевски тефтер. Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године*, Београд 1987.
- Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку* – Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку* – Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Турски документи* – *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишан и општен дефтер* No. 4 (1467–1468 година), под редакција на Методија Соколки, Д-р Александар Стојановски, Скопје 1971.
- С. Ђирковић, *Мере* – С. Ђирковић, *Мере у средњевијековној Србији*, у: *Мере на путу Србије кроз векове*, Каталог изложбе Галерије САНУ, бр. 23, Београд 1974.
- С. Ђирковић, *Мерење и мере* – С. Ђирковић, *Мерење и мере у средњевијековној Србији*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 135–168.
- Н. Шабановић, *Krajište Isa-bega Ishakovića* – Н. Шабановић, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Г. Чremoшник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji* – Г. Чremoшник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 45, Sarajevo 1933, 15–36.
- Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске новеље* – Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске новеље*, Титоград 1987.
- М. Штетић, *Виногради* – М. Штетић, *Виногради на носедима манастира Свети Арханђели код Призрена*, БИГ 6 (2015) 119–128.
- Шумадија у XV веку* – *Шумадија у XV веку*, ур. С. Мишић, М. Копривица, Београд 2018.

I Увод

1. Приступ истраживању

Виноградарство у средњовековној Србији може се пратити од краја XII века, а нешто интензивније и обухватније од XIV столећа, у оквиру неколико привредно-друштвених домена. Земљорадња је представљала најважнију привредну делатност средњовековне Србије, којом се бавио највећи број становника и на којој се заснивала економска, друштвена и политичка моћ државе. У оквиру земљорадничких делатности, које су се одвијале првенствено у сеоским насељима, примарно место припадало је производњи житарица, за којом је долазио узгој винове лозе и свих осталих пољопривредних култура.¹ Иако се земљорадња и аграрни односи не могу строго уклапати у политичке границе, које су подложне чешћим променама, у складу са расположивом изворном грађом и интензивирањем узгоја винове лозе, истраживање виноградарства у средњовековној Србији географски је одређено границама државе из времена краља Милутина (1282–1321), укључујући и град Штип, док су готово све територије освојене од Византије у време краља Стефана Дечанског (1328), као и краља и цара Душана, у периоду од 1332. до 1348. године, изузете, с обзиром да припадају типично византијском друштвено-аграрном и правном систему.

Дело је засновано првенствено на писаним изворима српског, латинског, италијанског и османског порекла, међу којима најважније место припада дипломатичкој и наративној историјској грађи, као и ос-

---

1 М. Благојевић, *Земљорадња*, 13.

манским пописима освојених српских крајева. Правни ћирилички споменици писани старосрпским језиком најчешће доносе сазнања о одређеним појавама у унутрашњости средњовековне српске државе, док се дипломатичка грађа настала на латинском и италијанском језику у приморским градовима односи првенствено на периферне крајеве Србије и однос између приморских градова и унутрашњости. Османски пописи освојених крајева Српске деспотовине из друге половине XV века, коришћени у српском преводу, чине посебну групу историјских извора, обухватајући већи део некадашње територије средњовековне Србије.

Међу ћирилским дипломатичким изворима најзначајније место припада *повељама* црква и манастира, којима је формирано њихово властелинство, или су стари, већ постојећи поседи потврђивани и увећавани новим. Простор средњовековне Србије био је организован у више мањих или већих властелинстава, која су припадала световним и црквеним феудалцима или самом владару, док се на основу расположивих повеља виноградарство може пратити у општим цртама, скоро искључиво на манастирским и црквеним поседима. С обзиром да су манастири сеоска насеља најчешће добијали у целини, заједно са читавим атаром, становништвом и имањима, у повељама су често набрајане и све врсте земљишних и других поседа који су се налазили унутар сеоског атара или су лежали на самој граници, чинећи његове међе. Виногради су захтевали знатно више улагања, како новчаних, тако и у радној снази, па су као вредније земљишне деонице, заједно са вртovima, воћњацима, млиновима и другим појединачним имањима, редовно уписивани у исправе црквених и световних феудалаца. Самим тим, на основу манастирских и црквених повеља може се утврдити распрострањеност винограда, тачније њихова заступљеност на нивоу сеоских насеља или топонима унутар сеоских и градских средина.

Повеље у већем броју случајева садрже и прецизан опис међа дарованих насеља, у којима су се често налазили и виногради, на основу чега се у неким случајевима може утврдити и њихов нешто прецизнији положај у односу на друге обрадиве и необрадиве површине, водене токове и слично. Опис међа понекад пружа и обавештења о томе да ли је винова лоза била засађена на падинама брда или у равничарским пределима. Повеље представљају драгоцен извор и за упознавање свих категорија зависног становништва које се бавило виноградарством, као и врста и величина радних и натуралних обавеза извршаваних у корист феудалног господара. У повељама

се понекад наилази и на *виноіграишійа*, која указују на запуштене винограде или на место на коме се некада налазио виноград. У манастирским и црквеним повељама, као и у изворима друге врсте, налазе се обавештења и о топонимима изведеним од речи виноград, вино или лоза/лозије, попут Лознице, Лозна, Винице и сл, као и о топонимима који указују на одређени начин гајења винове лозе (Нерез, Одрина Пољана), сведочећи о заступљености виноградарства и континуираном узгоју винове лозе у периоду који претходи времену издавања извора.

Од сачуваних повеља коришћене су првенствено оне које су објављене у свескама часописа *Стари српски архив*², представљајући најновија и критички свеобухватна издања извора ове врсте, иако часописом још увек нису обухваћене све до сада познате исправе. У великој мери послужила су и друга издања старијег и новијег датума³, затим издања повеља одређених манастира⁴, као и она којима су обухваћене све сачуване повеље и друге исправе једног владара.⁵

Међу ћирилским изворима значајни су и манастирски *пракџици*, будући да поред пописа појединачних имања донекле пружају увид и у распрострањеност винограда на земљорадничком и властоском поседу, откривају облике здруженог узгоја винове лозе са осталим културама, најчешће стаблима воћака, као и поједине начине подизања и узгоја винограда. Од практика коришћени су Кончански практик (1366), тачније попис имања манастира Св. Николе у Кончи⁶, затим попис хиландарских поседа у Струмској области (1300)⁷, док се у знатно мањој мери могао искористити и Хтетовски вревиј (1342/1343) – попис имања дарованих манастиру Свете Богородице у Хтетову.⁸

2 CCA 1–17 (2002–2018).

3 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*; С. Новаковић, *Законски сѿоменици; Сѿоменици на Македонија I, III, IV*; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске ѿовеље; Зборник*.

4 Б. Шекуларач, *Врањинске њовеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свети оарханђеловска хрисовуља*.

5 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*; Исти, *Повеље и писма десјоѳа Сѣефана*.

6 А. Соловјев, *Кончански ѱраќиѱик*, ЗРВИ 3 (1955) 83–109; Е. П. Наумов, *Селаниѱе и феудалѱиѱе сѱоред Кончанскиоѱ ѱраќиѱик*, 1366–1367, *Историја, списание на сојузот на историските друштва на СР Македонија*, година III број 1, Скопје 1967, 54–65.

7   Зборник, 307–314.

8 Лб. Стојановић, *Сѣтари срѣпски христовуљѣ, акѣи, биоѣрафије, леѣиойиси, ѣѣиѣици, заѣиѣи и др.* Споменик САНУ III, Београд 1890, 30–40.

Законици настали у српској средини на српскословенском језику, у виду оригиналних кодекса или превода већ постојећих старијих законских зборника, у оквиру својих чланова садрже низ прописа који се тичу виноградарства у разним сферама друштвено-привредног живота. Посебно је важан *Земљораднички закон*, настао највероватније после 1432. године у виду српског превода византијског Земљорадничког закона, који је у Византијском царству примењиван почев од краја VII или почетка VIII века. С обзиром да је важио и на територијама освојеним од стране краља Милутина у периоду 1282–1284. године, сматра се да је након прикључивања новостечених крајева Македоније поштовање Законика требало успоставити и у осталим деловима српске државе, у суседним крајевима Косова и Метохије и шире. Издање Земљорадничког закона са преводом, анализом, као и студијом о земљорадњи и друштвено-привредним односима средњовековне Србије, објавио је Милош Благојевић, показавши у исцрпним коментарима да је већина чланова, међу којима су и они који се тичу виноградарства, примењивана у српским земљама, највероватније и пре четврте деценије XV века.⁹

Чланови Земљорадничког закона регулишу разне врсте аграрних спорова који се тичу винограда, између осталог и питање намерног и случајног паљења винограда и наношења штете од стране животиња, прописују мере против крађе грожђа, вина и пољопривредних алатки, као и услове узимања винограда у закуп, откривајући посредно и врсте најважнијих радова обављаних приликом подизања и одржавања винове лозе и обраде земљишта. Овде се могу наћи и поједини подаци о врстама оруђа употребљаваног у извођењу одређених послова у винограду. Корисне податке пружа и *Закон цара Јусџинијана*, који представља компилацију византијских световних закона, у којој је садржано и 13 чланова Земљорадничког закона.¹⁰

Законик цара Душана (1349. и 1354)¹¹ говори о обавезама земљорадничког становништва у обради винограда на земљишту феудалног господара, чиме су озакоњене већ постојеће, добро познате норме, на које се наилази и у манастирским повељама. Из Душановог законика корисни су и они чланови који прописују казне за учињену попашу на нечијем поседу и преступ крађе грожђа, као и чланови о уређењу трговачких односа и заштити страних трговаца уопште, који су у средњовековној Србији трговали, између осталог, и вином. Од извора ћирилског порекла значајан је и *Закон о баишћинама, војводи,*

9 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 11–12, 18.

10 А. Соловјев, *Законодавство Сѣефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд 1928.

11 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*; Ђ. Бубало, *Душанов законик*.

кнезу и њсуњу, који представља изводе из статута Новог Брда, сачуваног у склопу *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године.¹² Новобрдски статут садржи неколико чланова којима се регулише трговина вином на тргу у Новом Брду, наплата таксе (винског псуња), као и услови препродаје вина.

С обзиром да је вино у средњем веку представљало храну, *пийици* настали у виду устројства монашког живота, првенствено *Хиландарски* (1999/1200) и *Сѣуденички* (1207–1210), сведоче о значају и употреби вина у манастирским срединама.¹³ О лековитим својствима вина говоре многи лекарски рецепти садржани у зборницима српске средњовековне медицине¹⁴, делимично објављени и у последњој књизи едиције Стара српска књижевност.¹⁵ Одређене вести о винограду и вину налазе се и у појединим *зайисима* и *најѣисима*.¹⁶

Од наративних *хириличких* извора, *житија* српских владара и архиепископа и њима посвећене службе такође садрже информације о постојању и проширивању винограда, начину конзумирања и чувања вина, као и о употреби мотива *свѣтої корена / лозе* са којим је идентификована династија Немањића. У раду су коришћена *житија* Св. Симеона из пера Саве Немањића, Стефана Првовенчаног и Доментијана, затим *житија* Св. Саве од Доментијана и Теодосија, као и Теодосијева похвала и службе посвећене Св. Симеону и Св. Сави. Такође, *житија* краљева Уроша I и Милутина и служба архиепископу Арсенију, које је саставио архиепископ Данило II, *житија* краља Стефана Дечанског и архиепископа Данила II од Даниловог ученика, *житије* архиепископа Никодима од Даниловог настављача, као и *житије* деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа.¹⁷

12 Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића: превод и историјска студија*, Београд 1985; Иста, *Деспотов законик: Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* (пред. Н. Пантић), Београд 1999.

13 *Хиландарски пийик*, прир. Д. Богдановић, Београд 1995; *Сѣуденички пийик*. *Царсѣавник манастира Сѣуденице*, прир. В. Бргуљан, Ј. Павић, Београд 1994; *Свети Сава, Сабрана дела* (пред. прир. и прев. Т. Јовановић), Београд 2018.

14 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс* N. 517. Превод (транскрип. српско-слов. текста и прев. Љ. Котарчић, М. Милојевић), Београд 1989; Исти, *Медицински сѣиси Ходошкої зборника. Избор*, Београд 1990.

15 *Фисиолої. Средњовековни медицински сѣиси (Избор)*. ССК XXIV (прир. М. Лазић, Љ. Котарчић), Београд 1989.

16 Љ. Стојановић, *Сѣари срѣиски зайиси и најѣиси*, књиге 1, 4, 6, Београд 1902, 1923, 1926; *Сѣари срѣиски зайиси и најѣиси*. ССК XIX (прир. М. Павић), Београд 1986; *Најѣиси и зайиси* 3, ур. В. Петровић, Ваљево – Београд 2017.

17 Свети Сава, *Сабрана дела*; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела* (Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић), Београд – Краљево 2017; Доментијан, *Живої Свеїтої Саве*

ноградима као предмету залога и мираза. У статутима су садржана и обавештења о градским крчмама и њиховом раду, о мајсторима бачварима, трговачким и царинским прописима, као и одређивању и контролисању мера за вино од стране општинских власти. Статути говоре и о великом степену развоја виноградарства, који је доводио до хиперпродукције вина, што је имплицирало доношење прописа о сузбијању даљег подизања винограда, затим о мерама заштите вина домаће производње и контроли увоза страног вина на простор градског дистрикта. О раширености виноградарства у околини Скадра говори и *Скадарски земљишник (кайасџих)* са регистром концесија, настао у време млетачке власти 1416/1417. године.²⁰

Изузетно важан извор за виноградарство представљају и не-објављене серије докумената Државног архива у Дубровнику (DAD), обухватајући различите врсте уговора и прописа, почев од 80-их година XIII века: *Diversa Cancellariae, Diversa Notariae, Debita Notariae, Testamenta, Lamenta de Foris, Privata, Consilii Maius, Consilii Rogatorium*.²¹ Дубровачка грађа, као најбоље очувана, пружа детаљнији увид у одређене појаве о којима извори са српског подручја говоре само у назнакама или их је немогуће реконструисати, под претпоставком да су се у залеђу и дубљим унутрашњим крајевима одвијале на исти или сличан начин. У уговорима о закупу на дубровачком подручју садржани су многобројни подаци који детаљно описују начин подизања винограда, говоре о врстама оруђа, припреми земљишта за садњу и обављање других послова, о начину обнављања винограда и слично. Уговори или одлуке дубровачких већа сведоче и о трговини и извозу домаћег и страног вина у српске и босанске крајеве, у чему су Дубровчани имали главну улогу.

Дубровачка историјска грађа објављена у више издања, која обухватају по неколико серија²², сведочи и о односима Дубровника

20 F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari e Registum concessionum*, Tolmezzo 1944.

21 Истраживачки рад у Државном архиву у Дубровнику, за потребе дисертације под истим насловом, обављен је у периоду од 19. јуна до 23. јула 2018. године, захваљујући подршци јапанске Sylff фондације (Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund), у оквиру посебног SRA програма (Sylff Research Abroad), предвиђеног за финансирање и спровођење истраживања и рада на докторској тези у иностранству.

22 *Monumenta Ragusina III–V*; Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сџиси 1278–1301*, Београд 1932; *Isti, Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga I. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*. *Monumenta historica Ragusina I*, Zagreb 1951; J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga II. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284, Diversa cancellariae I (1282–1284), Testamenta I (1282–1284)*. *Monumenta*

са залеђем, премда не обилује подацима који би говорили у прилог виноградарству у средњовековној Србији. Овде су се ипак могле наћи и поједине значајне одлуке о увозу дубровачког вина у српске крајеве, као и ретка обавештења о врстама винове лозе и вина. О заступљености винове лозе у Стону и на Пељешцу говоре подаци из књиге о првој подели земљишта дубровачким поданицима, након стицања полуострва 1333. године.²³

Од историјске грађе Которског архива значајни су објављени уговори которских нотара, које је сакупио Антун Мајер за период од 1329. до 1337. године²⁴, на основу којих су објашњени услови узимања винограда у закуп и уступања у залог и мираз на простору которског дистрикта и властелинства Зетске епископије/митрополије, где се висина закупнине кретала од десетине до половине плодова укупно остварене летине. Нотарски уговори пружају увид и у распрострањеност винограда на нивоу сеоских насеља и крајева на простору которског дистрикта, сведоче о постојању расадника лоза, као и о споровима до којих је долазило услед намерне повреде винограда, као и сече, чупања и крађе расађених лозница. У документима које је сакупио Шиме Љубић²⁵ налазе се поједина сведочанства о увозу вина из Италије за потребе владара, затим о извозу вина са подручја српских приморских градова у Венецију, као и о убирању дажбина у вину у крајевима Зете, које су важиле и у време млетачке власти.

Када је реч о латинским наративним изворима, поједина обавештења о виноградарству могу се наћи у путописима странаца који су пролазили кроз крајеве средњовековне Србије²⁶, док се одређени

historica Ragusina II, Zagreb 1984; *knjiga III. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286, Diversa cancellariae II (1284–1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295–1297, Diversa cancellariae III (1295–1297)*. Monumenta historica Ragusina III, Zagreb 1988; *knjiga IV. Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1301. Praecepta rectoris II (1299–1301), Testamenta II (1295–1301)*. Monumenta historica Ragusina IV, Zagreb 1993; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957; Исти, *Одлуке већа Дубровачке републике I–II*, Београд 1951, 1964.

23 J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*. Anali zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, svezak XVIII, Dubrovnik 1980.

24 A. Mayer, *Kotorski spomenici I, II*.

25 Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I (960–1335)*, Zagreb 1868; IV, (1358–1403), Zagreb 1874.

26 Б. Стојковски, Арайски географ Игризи о Јужној Угарској и Србији, Зборник МСИ 79–80 (2009) 59–69; *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Анонимов Опис источне Европe, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, критичко издање и превод: Д. Кунчер, Београд 2013; Б. де Ла Брокијер, *Путопис путовање преко мора кроз Палестину, Малу Азију, Србију и Француску*, Београд 2002.

подаци о вину налазе и у западним, латинским изворима о проласку крсташа кроз српске пределе крајем XII века.²⁷

Користан историјски извор на основу кога су донекле утврђене размере узгоја винове лозе на простору средњовековне Србије представљају и *османски њойиси (дефтери)* освојених српских крајева, који су били организовани у посебне територијално-управне јединице – санџаке, подељене на мање фискалне јединице – нахије. Први сачувани дефтери, настали у XV и првих деценија XVI века, могу употпунити слику о раширености винове лозе у одређеним регијама и њеној заступљености на нивоу сеоских насеља, нарочито у оним крајевима у којима се о виноградарству не може говорити на основу извора који потичу из времена српске средњовековне државе. Винова лоза је вишегодишња биљна култура, која се одликује израженом дуговечношћу и која захваљујући правилном, континуираном и интензивном обнављању и неговању може опстати најмање 20–50 година, а често и много дуже, док ју је, са друге стране, тешко искоренити.²⁸ Самим тим, претпоставља се да су виногради о којима сведоче османски пописи из друге половине XV столећа вероватно подигнути у време Српске деспотовине или чак раније.

Од османских дефтера посебно је значајан попис Крајишта Исабега Исхаковића, које је било организовано као погранични појас од Скопља и Тетова, преко Косова и Санџака према Сарајеву²⁹, као и попис Области Бранковића из исте године, спроведен непосредно након успостављања османске власти.³⁰ Наведени дефтери представљају најстарије сачуване османске пописе српских крајева пре потпуног пада Србије (1459), Босне (1463) и Херцеговине (1481), који засигурно одражавају прилике у области виноградарства на простору српских земаља у периоду пре завођења турске власти. Током настанка овог дела коришћени су и други османски дефтери.³¹ Поред

27 А. Узелац, *Крстиаши и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018.

28 Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 39.

29 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*.

30 *Oblast Brankovića*.

31 М. Stojaković, *Bраничевски тефтер; Турски документи*; А. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008; Isti, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*; X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I, Каџасџарски њойиси Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964; А. С. Аличић, *Турски каџасџарски њойиси неких њодручја Зајадне Србије XV и XVI век I*, Чачак 1984; Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеаметиа и џимара обласџи Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 157–190; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*; B. Đurdev, L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića II*, Sarajevo 1973.

дефтера значајни су и османски кануни, односно закони за одређене рударске градове, првенствено за град Ново Брдо.³²

Обавештења о виноградарству која пружају писани споменици могу се донекле употпунити ликовним и археолошким изворима. Винова лоза, грожђе, вино, као и оруђа која су имала примену у извођењу радова у винограду, налазили су места и у фрескосликарству, као и у виду ликовних представа на илуминираним рукописима и надгробним споменицима из ширег временског периода (XII–XVI век).³³ Археолошки налази античких и средњовековних типова *косира* – врсте оруђа коришћеног у извођењу радова на виновој лози, који су идентификовани на простору данашње Србије, такође употпуњују сазнања о присутности виноградарства у одређеним крајевима.³⁴

У досадашњој историографији, виноградарство у средњовековној Србији делимично је обрађено у оквиру општих студија о земљорадњи или одређеним регијама, обухватајући у неким случајевима и преглед земљорадничких делатности у појединим српским земљама и крајевима под османском влашћу, као и на нивоу појединачних чланака о различитим питањима и аспектима узгоја винове лозе, обавеза зависног становништва које је имало учешћа у виноградарству, као и производње и трговине вином. Међу историчарима који су први оставили поједина обавештења о виноградарству налазе се они који су своја истраживања предузимали током XIX века. У синтези Константина Јиречека посвећеној историји Срба³⁵ налази се тек неколико података о сортама винове лозе, судовима за чување и преношење вина као трговачког артикла, затим о мерама ограничавања површина под виновом лозом у приморју и начинима подизања лозе. Стојан Новаковић се у својој студији о селу првенствено бавио положајем сеоских и сточарских насеља унутар феудалних односа који су владали у српској држави, пружајући податке и о постојању виногра-

32 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*.

33 С. Радојчић, *Сѣпаро срѣско сликарство*, Београд 1966; *Missale Hervoiæ ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub redactione V. Štefanić, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973; М. Благојевић, *Србија у доба Немањина; Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија* (ур. Ђ. Бошковић) Београд 1953; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo 2004.

34 И. Поповић, *Анђичко оруђе од ѿвожђа у Србији*, Београд 1988; В. Р. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од ѿвожђа у Србији*, Нови Сад 2010; П. Шпехар, *Оруђе од мейјала са Београдске ѿврђаве: од анђичке до краја 18. века*, Београд 2007.

35 К. Јиречек, *Историја Срба I–II*.

да у атарима одређених насеља.³⁶ Значајно је и обимно дело Теодора Тарановског о историји српског права у немањинској држави, засновано на законима и дипломатичкој грађи, у коме је обрађен правни статус села и категорија сеоског становништва, са аспекта њихових обавеза према феудалном господару, судских имунитета, итд.³⁷

Приликом истраживања посебно су послужила дела Радослава Грујића и Драгана Ролера³⁸ у којима су, између осталог, садржане и одлуке дубровачких већа о уређењу земљишних односа у некадашњим српским и босанским крајевима. Поменуте одлуке тичу се мера које су дубровачке власти спроводиле у првим годинама своје управе, након стицања делова српских и босанских територија – Стона и Пељешца 1333, појаса од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке 1357, Сланског приморја 1399. и делова Конавала 1419. и 1426. године. На основу ових мера могу се наслутити размере виноградарства у крајевима српских и босанских приморских земаља пре потпадања под дубровачку власт. Одлуке већа пружају увид и у распрострањеност винограда на *царинама* – земљишту које се налазило под непосредним уживањем феудалаца, односно припадника властеле и властеличића на простору Конавала и Сланског приморја током српске и босанске власти. Преглед царина са виноградима на овим просторима дао је и М. Благојевић у својим делима.³⁹

Краћа студија Грегора Чremoшника о виноградарству и вину на подручјима приморских градова дуж источне обале Јадранског мора⁴⁰ искоришћена је у деловима који говоре о начину обраде винограда, у највећој мери на основу градских статута, о значају бербе грожда, врстама вина и раду крчми, затим о хиперпродукцији и заштити трговине домаћим вином, као и контроли увоза страног вина у дистрикте приморских градова. Посебно су значајне и студије И. Синдика, Н. Богојевић-Глушчевић⁴¹ и Ж. Бујуклића⁴² о правном уређењу привредног и друштвеног живота средњовековног Котора и Будве, настале претежно на основу градских статута, који, као што је

36 С. Новаковић, *Село*, Београд 1965.

37 Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996.

38 Р. Грујић, *Конавли под разним послодарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, Београд 1926; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*.

39 М. Благојевић, *Земљорадња; Исти, Земљораднички закон*.

40 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*.

41 И. Синдик, *Комунално уређење Котора*; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992.

42 Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014.

поменуто, садрже многе чланове о узгоју винове лозе, питању својине над виногради, трговини вином, итд, као и на основу нотарских докумената. Иван Божић је подробно обрадио питање *десетине* као натуралне дажбине у вину на простору Млетачке Албаније, односно приморских крајева Зете, крајем XIV и у XV веку, која је убирана и у претходном периоду, у време српске власти.⁴³ Институција мираза на простору Котора, чији су предмет често биле и површине под виноградима, такође је обрађена у литератури.⁴⁴

Посебно су значајни и радови који се баве утврђивањем величина мера за винограде и вино, коришћених у различитим крајевима Србије и трговини вином.⁴⁵ Корисне информације о израђивању и врстама бачви и осталих посуда за вино доноси Д. Ролер⁴⁶ на основу дубровачких извора, као и Александра Фостиков у својој студији о занатству у средњовековној Србији.⁴⁷

С обзиром да су представљали велике произвођаче вина, приморски градови на источној обали Јадранског мора, међу којима су предњачили Дубровник и Котор, имали су улогу главних увозника домаћег и страног вина у унутрашње крајеве средњовековне Србије и Босне. Преглед увоза дубровачког и италијанског вина у српске и босанске крајеве током XIV века, посредством дубровачких трговаца, дала је Душанка Динић-Кнежевић⁴⁸, док се Ђуро Тошић бавио прометом вина на тргу Дријева на Неретви.⁴⁹ Податке о увозу вина из Дубровника од стране хумско-требињске властеле сакупио је Михаило Динић⁵⁰, на основу уговора и одлука сачуваних у серијама Дубровачког архива, док се неколико података ове врсте може

43 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*. Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259–331.

44 L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 41–42; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Котору*, Књига о Котору, Београд 2014.

45 М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I (хисторијски) дио*, Сремски Карловци 1924; М. Влајинац, *Речник наших старих мера I–IV*; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19–20 (1966–1967) 419–427; М. Благојевић, *Прилог истраживању средњовековних мера – которски стар и квадрањол, корчулански јонај и кварџа*, ИГ 1 (1972) 95–110; С. Ђирковић, *Мере*; Исти, *Мерење и мере*.

46 D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

47 А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019; А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије*. БИГ 9 (2018) 7–35.

48 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*.

49 Ђ.Тошић, *Трт Дријева у средњем вијеку*.

50 М. Динић, *Хумско-требињска власнела*, Београд 1967.

наћи и у радовима Чедомира Мијатовића⁵¹, Руже Ђук⁵² и Момчила Спремића.⁵³

Виноградарством се исцрпно бавио Милош Благојевић у свом делу о земљорадњи у средњовековној Србији⁵⁴, у оквиру неколико привредно-социјалних домена. У овој студији дат је досада најсадржајнији приказ начина сађења и подизања винове лозе, обраде земљишта и извођења свих радова у винограду, заснован на подацима из уговора са дубровачког и которског подручја, чланова статута приморских градова и обавештења која пружа Земљораднички закон, што је овом приликом додатно разрађено. М. Благојевић бавио се и питањем величине радне ренте којом је зависно становништво било оптерећено приликом обраде винограда на земљишту свог феудалног господара, као и социјалним категоријама зависних људи, чији су припадници учествовали у гајењу винове лозе и осталим делатностима. Ово дело садржи и кратак преглед распрострањености винограда на територији средњовековне Србије, уз разматрање о зачецима развоја винограда и поређење на нивоу појединих регија.

Милош Благојевић је своје радове посветио и начину успоставања и величини радне ренте, којом је земљорадничко становништво било оптерећено у матичним српским земљама⁵⁵, као и питању наслеђа и заступљености *десетине* (*десетика*) – натуралне дажбине коју је зависно становништво дуговало од вина и осталих производа са свог поседа.⁵⁶ Посебно важан је и рад о односу града и жупе, истог аутора, у коме су утврђени значење, природа и ширина простирања *градске земље* или *градској метоха*, на коме се налазила највећа концентрација винограда у поседу властеле и грађана.⁵⁷ С тим у вези, значајан је и рад С. Мишића о метоху рударских градова.⁵⁸ У одређеној мери послужили су и радови посвећени професио-

51 Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске земљоревне XIII и XIV века*. Гласник СУД 33 (1872) 191–236; 37 (1873) 189–249; 38 (1873) 79–140.

52 Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.

53 М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд 2015; Исти, *Десетина Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 2020³.

54 М. Благојевић, *Земљорадња*.

55 М. Благојевић, „Закон светих Симеона и светих Саве”.

56 М. Благојевић, *Земљораднички закон*; Исти, *Ушлицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*. Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–252.

57 М. Благојевић, *Град и жупа – међе градској друштва*. Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 67–84.

58 С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*. Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 7–14.

налном сточарском становништву⁵⁹, као и поповима⁶⁰, који су такође имали учешћа у узгоју винове лозе и земљорадњи уопште.

Свеобухватне студије посвећене српским приморским земљама, као и осталим регијама средњовековне Србије, такође садрже драгоцене податке о заступљености винове лозе и трговини вином у овим крајевима.⁶¹ Током настајања овог дела, драгоцену литературу представљали су и радови у којима су обрађена властелинства већих цркава и манастира, садржећи преглед свих црквених поседа и прихода, између осталог и прецизне убикације дарованих насеља, укључујући и она у којима је узгајана винова лоза⁶², као и две монографије посвећене двома метохијама манастира Хиландара.⁶³

Најдрагоценију свеобухватну студију о српском селу у средњем веку представља недавно објављено дело професора Синише Ми-

59 М. Благојевић, *Влашки кнезови, ђремићури и челници у држави Немањића и Коџроманића*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Споменица, књига II, Одељење друштвених наука, књига 14, Бања Лука 2005, 43–77; С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, БГ 7, Пожаревац 2010, 36–48.

60 М. Копривица, *Пойови и ђрођојови Српске цркве*, Ниш 2013.

61 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*; Исти, *Југоисточна Србија средњеј века*, Врање 2002; Ђ. Тошић, *Требиньска област у средњем вијеку*; М. Антоновић, *Град и жуја у Зетском ђриморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007; Шумадија у XV веку.

62 Р. Грујић, *Власћелинство светиој Ђорђа код Скојља*; Р. Ивановић, *Средњовековни башћински ђоседи Хумској ејархиској власћелинства*, ИЧ 9–10 (1959) 79–95; С. Ђирковић, *Сџуденичка ђовеља и сџуденичко власћелинство*, Зборник ФФ XII–1, Београд 1974, 311–319; М. Благојевић, *Поседи манасћира Хиландара*; Исти, *Хиландарски ђоседи на Косову и Мейђхији*; М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манасћиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 213–219; Иста, *Власћелинство манасћира Хиландара*; Иста, *Власћелинство манасћира Хиландара ђрема хрисовуљ цара Душана из 1348. ђодине*, Осам векова Хиландара – историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 1998, 35–50; М. Николић, *Власћелинство Светејо Бојородице на Љевиши*, ИЧ 23 (1976) 39–50; Иста, *Власћелинство манасћира Св. Николе у Добрушћи*, ИЧ 24 (1977) 73–82; Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светеоарханђеловска хрисовуља*; М. Штећ, *Виногради*; Г. Шкриванић, *Власћелинство Св. Сџефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199; Исти, *Сџуденичко власћелинство (1183–1190)*, Богословље 11 (26), свеска 1–2, Београд 1967, 9–17; Исти, *Власћелинство св. Николе Врањинској*, Историјски записи 16, св. 3–4, Титоград 1959, 37–44; Исти, *Раваничко власћелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967) 235–254; Исти, *Власћелинство великој челника Радича Посџујовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137; В. Тошић, *Велики челник Радич*, прештампано из Зборника МСИ 13 (1976) 7–21.

63 Б. Зарковић, *Хотђачка мейђхија. Први хиландарски ђосед у Србији*, Лепосавић 2002; С. Б. Младеновић, *Крушевска мейђхија. Хиландарски ђосед у Хвесну*, Ниш 2013.

шића⁶⁴, у коме је сеоско насеље добило свој целовит приказ. Село је обрађено са аспекта просторног одређења и садржаја, односа села и жупе, важности постојања и познавања међа жупе, села, као и појединачних обрадивих и необрадивих површина унутар сеоског атара, појава селишта и заселака, правног статуса села и свих категорија сеоског становништва, привредно-социјалних односа, организације сеоске заједнице, структуре породице и црквене организације. Од истог аутора, за виноградарство је значајно и дело о коришћењу унутрашњих вода у српским земљама средњег века, посебно поглавља о наводњавању и одводњавању, као и део о климатским променама у ширем периоду, које су доводиле до појава крчења шума и стварања додатног обрадивог земљишта, што је имплицирало и већу густину насељености.⁶⁵ Приликом настајања монографије о виноградарству у средњовековној Србији у великој мери су послужили и појединачни радови посвећени међама села и површина унутар сеоског атара, као и питањима промена међа и комасације винограда, који се и сами јављају у функцији међника одређених ентитета.⁶⁶

Значајне су и студије о привреди и становништву у српским крајевима под турском влашћу, које пружају информације и о заступљености узгоја винове лозе у сеоским и градским насељима, као и о обавезама и дажбинама зависног становништва у оквиру виноградарства у условима османског феудализма.⁶⁷ Симболиком винове лозе и употребом мотива „светог корена”, са којим је изједначавана светородна лоза Немањића, бавили су се Смиља Марјановић-Душанић⁶⁸, као и Жарко Вујошевић.⁶⁹ Опште црте о виноградарству

64 С. Мишић, *Српско село у средњем веку*.

65 С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*.

66 М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МСИ 44 (1991) 7–17; Исти, *Спорови око средњовековних међа*, Зборник МСИ 71–72 (2005) 7–28; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*. Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41–56; Исти, *Село и жупа у средњовековној Србији*. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 23–33; С. Божанић, *Чување њосијора: међе, њранице и разјираничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.

67 М. Маџура, *Насеља и становништво Обласи Бранковића 1455*, Београд 2001; А. Крстић, *Кучево и Железник у свейлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, становништво*, Београд 2004; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*.

68 С. Марјановић-Душанић, *Мотив Лозе Јесејево у доба Уроша I*, Зборник ФФ 18, Београд 1994, 119–126; Иста, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.

69 Ж. Вујошевић, *Спори завети у ареніама њовеља Стефана Душана*. ССА 2 (2003) 227–247.

на простору средњовековне Србије налазе се и у синтезама, унутар делова о земљорадњи⁷⁰, не садржећи већи и значајнији број података везаних за ову тему.

На основу расположивих извора и досадашњих научних достигнућа сагледан је развој и значај виноградарства као посебне земљорадничке делатности на простору средњовековне Србије, са аспекта неколико најважнијих привредно-друштвених појава. Реконструисана је распрострањеност винограда са приказом виноградарских регија и интензивирања узгоја винове лозе у српским земљама средњег века, док су неке од њих представљене и на карти. Уочене су и разлике у степену заступљености виноградарства између појединих регија. Сагледан је и однос између крајева засађених виновом лозом и привредних средишта (градова и тргова), појаве подстицања и ограничавања виноградарства, као и богатства манастирских и црквених властелинстава виноградима. Велика пажња посвећена је и начину подизања и обраде винограда, мерама заштите виноградарског поседа и начину производње и чувања вина. У раду су представљене и све сложености поседовања и обраде винограда, уз утврђивање свих слојева становништва који су деловали као носиоци виноградарства или су учествовали у обради земљишта под виновом лозом, дугујући различите врсте ренти у корист свог феудалног господара. Поред тога, указано је и на место винограда међу обрадивим и необрадивим површинама и осталим имањима на нивоу једног сеоског насеља. Уочени су и главни центри спољне и унутрашње трговине вином, уз посебну улогу приморских трговаца, Дубровчана и Которана. У књизи је осликана и улога вина у свакодневном световном и црквеном животу средњовековне Србије, са краћим освртом и на књижевне и ликовне представе винове лозе, вина и оруђа коришћеног у виноградарству. Одређена пажња посвећена је и симболици винове лозе у виду употребе мотива „свете лозе” и „светог корена” у функцији истицања легитимитета и светородности династије Немањића.

2. Наслеђе на Балкану

Култура гајења племените винове лозе (*Vitis vinifera*), чије је одомаћивање према већини стручних мишљења започело на источној обали Црног мора у Закавказју или на простору северног Ирана, проширила се на континенталне делове Балканског полуострва по-

---

70 ИСН I-II; ИЦГ I; 2/1; 2/2.

средством Трачана, који су у V веку п. н. е. из Азије прешли у Тракију, док је на источну обалу Јадранског мора доспела захваљујући Феничанима и Грцима. Постоје мишљења и да је током VI века п. н. е. виноградарство могло доспети на простор Србије и Македоније ширењем из грчких колонија на источној обали Јадрана, са Виса, Хвара и Корчуле, преко крајева Далмације и данашње Херцеговине и Црне Горе.⁷¹ До интензивирања и ширења узгоја винове лозе на простору Србије дошло је за време Римљана, који су заслужни и за избор квалитетних сорти, као и за увођење одређених пореза.⁷² Ипак, захваљујући оштрим мерама спроведеним од стране римских власти у I веку, најпре је забележена велика стагнација виноградарства. Цар Домицијан је 92. године забранио узгајање винове лозе и наредио уништавање свих винограда у новим провинцијама Римског царства, издајући и забрану ширења квалитетних винских сорти. Овим потезом требало је превазићи велику кризу у виноградарству насталу на италском тлу, која је била проузрокована конкуренцијом

71 Услед постојања великог броја дивљих типова, не може се утврдити где је тачно отпочело гајење винове лозе, премда најстарији подаци датирају из времена неолита, односно из периода 6000–5500 године пре нове ере. На територији данашње Србије, први археолошки налази о заступљености винове лозе, односно њених дивљих, првобитних облика сорте *Vitis Silvestris Gmel*, на чијим примерцима је вероватно дошло до оплемењивања винове лозе (*Vitis vinifera*), посведочени су на простору Лепенског вира, на десној обали Дунава у Ђердапској клисури, где се током бореала 6700–5500 п. н. е. развијала посебна култура људске заједнице. *Poljoprivredna enciklopedija* 3, *Pros-Ž* (gl. redaktor M. Josifović), Zagreb 1973, 437, 481; D. Burić, *Vinogradarstvo I*, Novi Sad 1981, 9–18; *ISCH I*, 7–30 (Д. Срејовић); S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, Svetozarevo 1984, 13–15; 26–27; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 9–10.

72 Пре Римљана на простору јужно од Саве и Дунава виноградарством су се вероватно бавили и други народи, најпре Трибали, који су у V и IV веку п. н. е. живели у крајевима између доњег тока Дунава и Јужне Мораве, затим и Келти, који су у првој половини III века п. н. е. населили крајеве јужно од Саве и Дунава. Келти су упамћени као способни ратници, али и искусни виноградарци и земљорадници уопште, поред чега је забележено да су у Доњој Панонији подигли „сјајне винограде”. Будући да римске легије у I веку нове ере нису биле у могућности да се предано баве земљорадњом, јер су још увек водиле ратове за учвршћивање своје власти, првим искусним виноградарима у крајевима јужно од Саве и Дунава сматрају се Дачани, народ са простора данашње Румуније, који су Римљани у време цара Нерона (54–68) досељавали у крајеве на десној обали Дунава и у средишње делове долине Велике Мораве. S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 28–33; F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Beograd 2007, 11–68; 209–298; F. Papazoglu, *Istorija helenizma*, Beograd 1972; *ISCH I*, 66–96 (М. Мирковић).

шпанског, галског и вина подунавских земаља, али и опадањем радне снаге на самом Апенинском полуострву, будући да је мушко становништво било приморано да напусти земљорадњу и придружи се све учесталијим освајачким походима. Недостатак радних руку довео је до преоријентисања на гајење мање захтевних сорти, које су по правилу давале и вино слабијег квалитета.⁷³ Римски историчар Дион Касије (око 155 – око 235) писао је у својој *Римској историји* о привреди средишњих делова Балкана, оцењујући је као заосталу и примитивну, у којој људи не знају за вино и уље, док уместо вина пију одређену врсту пива, под називом *сабаја*.⁷⁴

До укидања забране о узгоју винове лозе у провинцијама дошло је тек у последњој четвртини III века, у време римског цара Марка Аурелија Проба (276–282), који је иначе предузимао многе мере зарад унапређења пољопривредне производње, које нису заобишле ни крајеве јужно од Саве и Дунава. У свом делу *О царевима* историчар Аурелије Виктор наводи да је император Проб и ове просторе „напунио лозом”, односно да је захваљујући аутохтоним или новим сортама дошло до обнављања некадашњих винограда и њиховог ширења. Виногради су подигнути на Фрушкој Гори (*Alma Mons*), док су засади нових квалитетних сорти винове лозе, донетих из Мале Азије, постојали и на брежуљкастим узвишењима око Смедерева, које је по Еутропију било познато као *Злајино брдо* (*Mons Aureus*). Претпоставља се да су нове малоазијске сорте убрзо пренете и у остале, околне крајеве. Брига о оживљавању виноградарства огледала се и у премеравању и евидентирању свих виноградарских површина, као и у старању о њиховом тачном омеђавању стварањем узвишења од насуте земље или зидова од наслаганог камења, чиме се штитио посед. Поред пописа становника, стоке и имовине, спроведен је и попис свих чокота, уз завођење дажбинског система.⁷⁵

О великим напорима цара Проба у поспешивању виноградарства сведочи и чињеница да су и римски легионари били приморани да учествују у гајењу винове лозе. Желећи да заведе дисциплину међу војницима који су често подизали побуне, цар Проб их је упослио у исушивању мочвара у доњем току Саве и подизању винограда

73 *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 481; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze* 33–34.

74 *ИСН I*, 86 (М. Мирковић); М. Mirković, *Sirmium: istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 83.

75 S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 34–35; М. Mirković, *Sirmium*, 83.

око Сирмијума и у Горњој Мезији, проузрокујући додатно незадовољство, које је довело до његовог убиства. Тек након Пробове смрти виноградарство је као делатност у потпуности прешла на цивилно становништво.⁷⁶

Узгајање винове лозе и производња вина на простору балканских крајева током римске власти чинили су једну од значајнијих грана земљорадње, која је по важности долазила одмах иза рударства. Поред квалитетних сорти, Римљани су на Балканско полуострво донели и своја сазнања о узгоју винове лозе, старајући се и о организацији обављања виноградарске делатности. Римским легијама, које су у великој мери долазиле из напредних виноградарских области, треба приписати велики допринос у развоју и унапређењу виноградарства на простору Србије. Након окончања службе ветерани су добијали земљиште, стоку, семе за усеве, оруђа и слично, склапајући често бракове са женама староседелаца, захваљујући чему су могли да се придруже земљорадницима и сточарима и да својим искуством утичу на побољшање привреде.⁷⁷ Привреда у време римске власти на Балканском полуострву развијала се око првих војно-административних средишта, док о узгоју винове лозе сведоче и поједини археолошки налази. У селу Драгово у Левчу ископане су три земљане посуде – кратери, датовани у период III–IV века, који су употребљавани искључиво за чување и изливање вина. Један је изгледа израдио неко од локалних мајстора, док су друга два кратера веће величине вероватно увезена из Птуја или бугарске Враце. Овакав тип посуда за вино карактеристичан је за време култа бога Митре.⁷⁸

О узгоју винове лозе на простору данашње Србије у античком периоду говори и одређени број налаза косира – врсте оруђа коришћеног у виноградарству. Косир је спадао у групу оруђа под називом *falx*, *falces*, којој су припадали и срп и коса. С обзиром да је имао примену у различитим пољопривредним радовима, јавља се у више варијанти са посебним називима, које налазимо код римских писаца, док се у виноградарству користио за резидбу винове лозе (*falx vinitoria*), као и за резање гроздова (*falcula vineatica*).⁷⁹ Косири из каснолатенског периода слични су онима који се јављају у римско доба, одликујући се постојањем трна за постављање дрвене дршке или усадника

76 Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првој светској рата*, Београд 1955, 22; *ИСН I*, 86 (М. Мирковић), 91.

77 S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 35–37.

78 Исто, 39–40.

79 И. Поповић, *Античко оруђе од ђвожђа у Србији*, 76.

и прилично повијеним горњим делом сечива. Косир је чинило више делова – нож као сечиво (*culter*), тупи криви део за привлачење и спуштање грана (*sinus*), стругач за поравнавање и глачање површина (*scalprum*), кљун за раздвајање грана (*rostrum*), секирице за сечење и скраћивање тањих грана (*securis*) и рог за рашчишћавање терена од сасушених грана (*micro*). Приликом обављања резидбе винове лозе, последња два дела – секирица и рог – била су од велике користи, док за извођење других послова у земљорадњи њихово присуство није било неопходно, па их није ни имао сваки косир.⁸⁰

На основу налаза античких косира на простору Србије извршена је типологија ове врсте оруђа, подразумевајући 7 типова, међу којима се код неких издваја и по неколико варијанти. Косири са секирицом и рогом који су коришћени у виноградарству јесу: – тип С, који има широко, на врху савијено сечиво, као и трн за постављање у дрвену дршку, док на тупој страни косира према врху постоји испуст у облику секирице, која се јавља у две варијанте – у виду правоугаоног облика са оштрицом паралелном са оштрицом косира (а варијанта) и као проширена секирица у форми „секире с брадом” (b варијанта); тип D, који се састоји од дугог сечива, такође лучно повијеног на врху, које на завршетку поседује кратак рог постављен под правим углом у односу на сечиво; и тип F, који на тупој страни сечива поседује малу секиру.⁸¹

Укупан број рекогносцираних косира на територији Србије износи 46, чему можда треба додати и 2 налаза непознатог територијалног порекла. У Бољетину код данашњег Бора (сматра се да одговара античком насељу Сморна), римском и рановизантијском утврђењу мањих димензија, које је настало највероватније у време цара Тиберија (14–37), пронађен је највећи број појединачних налаза – укупно 9 косира из IV века, међу којима се налазе и они типа С. Два косира неодређеног временског периода потичу са простора Салаковца код Малог Црнића (Браничевски округ), где је пролазила траса римског пута (типови С а и С b)⁸².

80 Исто, 76.

81 Остале врсте косира имају следеће карактеристике: тип А одликује се широким сечивом које је на горњем делу лучно повијено, са трном за постављање дршке. Трн је могао бити равно завршен и лучно савијен у облику петље или је био савијен на крају под правим углом. Тип В подразумева косир са лучно повијеним сечивом у завршном делу са усадником кружног пресека, који је отворен на једној страни. Тип Е је косир малих димензија са сечивом које је благо повијено и трном за насађивање дрвене дршке. И. Поповић, *Античко оруђе од њива у Србији*, 77–81.

82 Исто, 78–80, 242, 249.

У околини Београда пронађено је још косира ове врсте – на простору доњег града Београдске тврђаве (тип С), у римском налазишту Прогар у данашњем Сурчину (С–b), на простору између Аде и Земуна (тип Е).⁸³ У широј околини Београда, један косир откривен је у Бровићу код Обреновца – тип С, који се датује у период III–IV века, као и један из II–III века, пронађен код Ушћа на пространом пољском имању поред тврђаве на савском делу лимеса (оруђе типа D).⁸⁴ Осам косира откривено је приликом истраживања на Царичином граду (Iustiniana Prima) код Лебана – од којих један типа F који се датује у период 535–615. и један типа С са краја VII или почетка VIII века.⁸⁵ О узгоју винове лозе на простору Царичиног града током VI–VII века сведоче и налази семенки грожђа, откривени у више од 50% анализираних узорака, који се датују у период 530–615. године.⁸⁶

Сеоба народа у периоду од IV до VII века уништила је привреду у свим деловима Балканског полуострва, док је преживело становништво било приморано да се пресели у неприступачне планинске пределе, преоријентишући се са земљорадње на сточарство као примарну делатност. Земљорадња се могла обављати једино на мањим искрченим површинама, које су углавном биле засађене житарицама отпорним на оштрију климу, попут овса и јечма, као и у оним равничарским крајевима који су се налазили изван главних праваца продора варварских народа, због чега су их мимоишла разарања. Могуће је да виноградарство није било у потпуности напуштено, опстајући у појединим областима под утицајима умереније климе. Уколико је на овим теренима предузимано сађење винове лозе, вероватно се располагало слабијим сортама, које под неадекватном обрадом нису могле дати ни нарочито квалитетно вино.⁸⁷

Што се тиче словенских племена, судећи према историјским изворима и географским условима у којима су живели, може се закључити да у прапостојбини нису гајили винову лозу и конзумирали вино. Првобитна станишта словенских племена у Закарпатју, у областима доњег Дунава, представљала су полумочварне и прашумске пределе под режимом хладније климе, у којима је једино било могуће бавити се ловом, риболовом, пчеларством и екстензивним сточарством. Услед још

83 Исто, 79, 81, 248, 252; П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве*, 26–27.

84 И. Поповић, *Анђичко оруђе од ђвожђа у Србији*, 79–81, 243, 251.

85 Исто, 77–81, 243.

86 *An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment and Decline of Early Byzantine Caričin grad*, (group of authors), 3rd International Landscape Archaeology Conference (LAC) Proceedings 2014, 8.

87 S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 44.

уек номадског начина живота, неповољних природних услова и малих површина обрадивог земљишта, земљорадња није могла представљати шире заступљену делатност. Византијски ретор Приск, који је живео у V веку, приликом боравка код Словена, у њиховим стаништима, забележио је да уместо жита припремају просо, а уместо вина медовину, коју називају *медос*. Поред медовине правили су и пиће од јечма под називом *камон*, које је очигледно представљало одређену врсту пива.⁸⁸

Сматра се да су старешине Словена у прапостојбини пиле и *ку-мус*, пиће настало од преврелог кобиљег млека, које није било масовно конзумирано, док су се са виноградама највероватније први пут сусрели средином V века у провинцији Панонији, где је требало да се придруже једном походу на грчке и византијске градове. Налазећи се у посланству цара Теодосија (408–450), Приск говори да су приликом преговора са Атилом 448. године „љубазни варвари понудили госте пићем под именом медос.”⁸⁹ Словени су у свом првом колонизаторском таласу ишли преко Горње Мезије и Дакије ка Македонији и Грчкој, да би тек од VII века почели да насељавају северне и средишње делове Србије, где ће још увек трпети нападе од других племена у суседству. Насељавајући крајеве јужно од Саве и Дунава, Срби су дошли у додир са староседелачким становништвом, од кога су преузимали многа сазнања, између осталог и вештину узгајања винове лозе. Резултати општих процена говоре да је обнављање виноградарства на просторима које су Срби населили отпочело у VIII веку, најпре у приморским земљама и Македонији, где вероватно није ни било у потпуности уништено, а затим и у унутрашњим крајевима. У првом периоду обнављања виноградарства вино је највероватније употребљавано само приликом обреда, у сакралним ритуалима и међу богатијим појединцима, док су пиће ширих световних слојева и даље представљали медовина и пиво.⁹⁰

3. Природни услови узгајања и друштвени чиниоци развоја виноградарства

Основни географски чиниоци који одређују и условљавају гајење винове лозе јесу климатски и земљишни фактори. Виновој лози најбоље погодују услови топле медитеранске климе са дугим и сунча-

88 ВИИНЈ I, 15, нап. 19, 20 (Ф. Баришић).

89 Исто; Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 30–31.

90 *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 481; S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 45.

ним летима, као и крајеви под умерено-континенталним режимом, изложени топлијим климатским утицајима, на теренима до 500 m надморске висине.⁹¹ Захвалност гајења винове лозе огледа се у њеној адаптивности најразличитијим типовима земљишта, различитих физичких, хемијских и биолошких својстава. Веома разгранат корен, који може превазићи и дубину од једног метра, омогућава апсорпцију воде и минералних материја из земљишта разноврсних особина. Винова лоза, без обзира на типове сорти и климатске карактеристике, најбоље успева на дубоком, лаком, аерисаном земљишту, које се одликује умереном влажношћу и плодношћу.⁹²

До друге половине XIX века тип земљишта није представљао кључан фактор за подизање винограда. Наиме, све до појаве епидемије болести *филоксере*, која је седамдесетих година XIX столећа у великим размерама уништила винограде широм Европе, посебно у Француској, винова лоза је узгајана на властитом корену, тако да су јој погодовали сви типови земљишта, осим сланих и мочварних. Један од важних чинилаца успешног узгајања винове лозе јесте положај земљишта, односно експозиција терена. Брежуљкасти терени са благим косама, које су окренуте југу, западу или југозападу, највише погодују виновој лози, на којима се најбоље развија, добро сазрева, боље подноси ниске температуре и дуговечнија је, док грозђе и вино на оваквим теренима имају најбољи квалитет. Уколико су климатски услови повољни, погодни су и терени окренути југоистоку, па чак и североистоку, при чему су од изузетног значаја избор сорте, топлотна сума, сунчева осветљеност и други чиниоци.⁹³

Што се тиче инклинације терена, идеално је да земљиште буде равно, или под благим падом. Адекватни климатски фактори и сигурно одсуство изразито ниских температура и јаких, касних пролећних или раних јесењих мразева, омогућавају квалитетне приносе и у равницама и речним долинама. Ради постизања што бољег квалитета грозђа и вина, виноградарске површине треба стварати у равницама, као и на брдовитим просторима под нагибом до 10–12° (18–22%), који се одликују одређеним типом земљишта адекватних физичких и хемијских особина, довољне влажности и топлоте, као и условима добре осунчаности. На стрмијим теренима земљиште је

91 Р. Тараило, *Основи ђодизања, одржавања, ђодмлађивања и ђрекалемљивања винограда*, Београд 2000, 5; Н. Марковић, *Технолојија ђајења винове лозе*, 42.

92 Исто, 80–81.

93 Р. Тараило, *Основи ђодизања*, 4, 8–9; Н. Марковић, *Технолојија ђајења винове лозе*, 40.

плитко и еродирано, сиромашно хумусом и минералима и не пружа довољно влаге која би погодовала виновој лози.⁹⁴

Медитеранска клима влада у јадранском приморском појасу, у приобалним крајевима данашње Херцеговине и Црне Горе, где су се у средњем веку простирале Зета, Требиње, Хумска земља и Крајина, док се њени утицаји осећају и у долини Неретве и реке Дрим до Везировог моста. У унутрашњим крајевима, који су под режимом континенталне средњоевропске климе, издвајају се регије до којих допиру медитерански утицаји, доводећи до стварања повољнијег, измењено-континенталног режима, који такође у великој мери погодује гајењу винограда.⁹⁵ На простору средњовековне Зете, повољним јадранским утицајима и топлој клими изложене су, поред приморског појаса, и Зетска равница и долина реке Зете (Бјелопавлићка равница), као и Цетињско поље, које, без обзира на нешто вишу надморску висину од 660–760 m, услед близине мора има изразито повољну климу.⁹⁶

На простору Македоније влада егејска клима, такође захвална за развој виноградарства, која је најизразитија у доњој Брегалници и Кочанској котлини у средњем току реке, док се нешто слабији утицаји осећају и у Скопском пољу и околини Штипа. Топлија жупска клима влада и у Пологу, у изворишном делу Вардара, који је високим планинским венцима заштићен од негативних климатских утицаја, као и у котлинама попут великог Кумановског или Жеглиговског поља између Скопске Црне Горе и реке Пчиње, затим у Пијанечкој (Делчевској) котлини у великој окуки Брегалнице и у Малешевској (Беровској) котлини у њеном изворишном делу. За разлику од измењене јадранске климе, измењени егејски климатски режим у данашњим условима одликује се још топлијим и сувљим летима, али и нешто хладнијим зимама.⁹⁷

За узгој винове лозе посебно је погодна клима Метохије, која је одређена самом географском ширином, близином Јадранског мора и широком повезаности са копном. Ова област обилује светлошћу и топлотном погодношћу, које су најизразитије у околини Призрена. Географска специфичност Метохије огледа се и у хидрографском јединству, с обзиром да слив Белог Дрима доминира читавим простором. Основна карактеристика физиономије ове регије су широке

94 Р. Тараило, *Основи њодизања*, 4; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 50.

95 С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 10.

96 Ј. Марковић, *Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1970, 466–467; ИЦГ 1, 3, 7–12.

97 Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 328–330, 346, 374.

алувијалне равни, које захватају велики простор, док подручја финог земљишта као најпогоднијег за земљорадњу представљају поља на већој удаљености од речног корита, односно Пећко, Дечанско и Призренско поље.⁹⁸ Положај Призренске котлине оријентисан је правцем југозапад-североисток, којим се простиру и венци Динарида у пределу Проклетија, Хајле и Мокре Горе, као и Шар-планине и Коритника у северном делу Шарско-пиндског система. Захваљујући таквој оријентацији, Призренска и Метохијска котлина представљају и најширу платформу, до које, преко Медовског залива, продиру повољни климатски утицаји са Јадранске обале и средишњег Медитерана, ширећи се даље ка унутрашњости Балканског полуострва.⁹⁹

Под режимом умереноконтиненталне климе налази се и највећи део Косова, где најплодније тло представља простор између Косовске Митровице, Приштине и Подујева.¹⁰⁰ Умереноконтиненталном климом одликује се и данашња Шумадија у околини Рудника, у Крагујевачкој и Гружанској котлини и сливу Лепенице, као и долина Ибра, док у Пријеполској, Прибојској и Новопазарској котлини влада жупна клима, која је посебно карактеристична за затворене котлине, заштићене од јачег утицаја и струјања ветра.¹⁰¹ Јужно Поморавље је такође под умереноконтиненталном климом, при чему се у јужним крајевима осећају утицаји егејског режима, док је у котлинама заступљен типично жупни режим, који влада и у долини Топлице.¹⁰² Браничево и Стил у долини Пека и Млаве представљају изразито плодне пољопривредне регије, у којима такође влада претежно умереноконтинентална клима.¹⁰³

О климатском режиму у прошлости и његовим осцилацијама може се говорити на основу истраживања одређених природних наука, као што су палеоботаника и палеогеографија. Прва се бави развојем и променом биљака, долазећи до тзв. дендрохронолошких и палеопалинолошких сазнања, док је предмет палеогеографије проучавање промена структуре копна, које настају првенствено под

98 Исто, 197–198; *Социјалистичка Република Србија V том, Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово – Крахина Социјалистичке Аутономне е Косовџс, Београд 1986, 245–248.*

99 Исто, 392–394.

100 Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 418, 422–423.

101 Исто, 441, 435, 444.

102 Исто, 303, 314.

103 *Социјалистичка Република Србија III том, Београд 1985, 24; Ј. Марковић, Географске области СФРЈ, 240–241.*

утицајем мењања водног режима. Палеопалинолошка анализа подразумева испитивање полена, до кога се може доћи на основу археолошких ископавања, након чега се поређењем количине полена у прошлости са његовом данашњом вредношћу утврђује однос према савременом климатском режиму.¹⁰⁴

Количина падавина се у Источном Медитерану од 9. миленијума п. н. е. константно повећавала, да би се у периоду од 1200. године п. н. е. до 500. године нове ере задржала на одређеном нивоу, што значи да су се у овом временском интервалу зимске температуре знатно повећале у односу на претходни, али и данашњи период. Фаза захлађења, која је у уској вези са повећањем падавина, наступила је од VI века, о чему сведоче писани извори. У периоду између 515. и 545. године услед неповољних климатских услова наступила је велика несташница хране, која је изазвала велику глад.¹⁰⁵ Током хладнијег периода, који је трајао од VI до IX–X века, на простору Балкана дошло је до бујања шума, жбуња и другог растиња у односу на антички период, што је довело до смањења обрадивих површина – ораница, али и пашњака. Нови период отопљавања, повећања броја становника и економског раста отпочео је најкасније у X веку, завршавајући се појавом учесталих болести, почев од епидемије куге 1347. године. Негативне појаве које су забележене половином XIV века довеле су до новог таласа демографског опадања, који је у корелацији са новим бујањем растиња услед умерених температура и повећања влажности. Нови талас опадања броја становника имплицирао је и поновно запуштање земљорадње и смањење обрадивих површина. Оријентационо посматрано, сматра се да је половином XVI века наступио период јачег захлађења, изазван највероватније осцилацијама сунчеве радијације и деловањем вулканизма, који ће трајати до средине XIX столећа.¹⁰⁶

104 Досадашња истраживања обавио је Палеобиолошки институт Холандије, анализирајући најпре однос између полена са дрвенастих биљака (AP–arboreal pollen) и полена са тзв. зељастих биљака (NAP–non arboreal pollen), на простору данашње Грчке и Турске. Испитивања температуре и климатских промена у прошлости могуће је спровести и анализом полена са маслиновог дрвета, полазећи од тога да је у антици и средњем веку постојала искључиво једна врста – *Olea europaea*. Будући да граница узгоја маслине допире најдаље до крајева са просечном температуром од минимум 3 °C у данима најхладнијег месеца јануара, као и да је број маслиновог дрвећа условљен већом количином падавина, распрострањеност концентрације полена са ове биљке довела је до одређених сазнања о температурним вредностима и одликама климе у даљој прошлости. Видети: Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источне Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 42–45.

105 Исто, 45–46, 48.

106 Исто, 48–49; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 10; Ј. Mrgić, *Zemlja i ljudi: iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*, Београд 2013, 53–54.

Током XI века у балканским крајевима, као и у читавој Европи, шуме, грмље и траве још увек су биле широко распрострањене. У XI и XII столећу град Равно, данашња Ђуприја, налазио се „усред бугарске шуме”, која се простирала од Београда до Ниша, тако да у појасу до Болвана није било важнијих насеља. Повећање броја становника наметало је и потребе за ширењем обрадивих површина. Крчење прашумског појаса на потезу од Београда до Ниша отпочело је половином XII века, одвијајући се постепено током читавог средњовековног периода, доводећи до окончања процеса стварања обрадивих површина тек у XV столећу. Крајем XII века на десној обали Велике и Јужне Мораве, отприлике од Равна до области Ниша у висини Велепољске реке, простирала се жупа Поморавље, која је нестала до XIV столећа, док се у њеном северном делу на простору од Ђуприје до Сталаћа јавља жупа Дубравница, чије име такође сведочи о крчењу храстових шума – дубрава.¹⁰⁷ Бујно растиње постојало је крајем XI века и на северу Косова и Метохије, на пограничном појасу Србије и Византије између Звечана и Липљана, који се називао Зигон. Налазећи се 1092. године у овом подручју, византијског цара Алексија I Комнина (1081–1118) је дрвеће „високо до неба” приморало да границу обиђе пешице, наређујући да се растиње искорени.¹⁰⁸

Шумски покривач био је присутан и на простору данашње Метохије, о чему сведоче одређени топоними словенског порекла, који се јављају већ почетком XI столећа. Предео Хвосно на северу данашње Метохије, који се 1020. наводи као место под духовном јурисдикцијом призренског епископа, док је у другој половини XII века представљао назив за жупу, али и „земљу” као ширу

Први познати случај нагле промене климе на простору Србије представља један запис из манастира Светог Михаила под Цером из 1551. године, који сведочи управо о страдању винограда услед великих температурних промена – „прозебла лоза као никада до тада”. Исто, 56–57.

107 К. Јиречек, *Војна цесџа од Београда за Цариград и Балкански кланци*. Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 133–134; М. Динић, *Браничево у средњем веку*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 92; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 29; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, прештампано из зборника *Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд 2007, 7; Исти, *Моравска Србија: историја и историјска географија*, Београд 2017, 27; Исти, *Историјска географија српских земаља*, 10; А. Узелац, *Крсташки и Срби*, 44.

108 *ИСК I*, 357 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*. Срби на Косову и у Метохији, Београд 2006, 126; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 29.

територијално-управну јединицу, носи назив изведен од словенске речи *хвосѿи*, која означава ситну шуму. Средњовековна насеља под именом Лесковац у основи свог назива имају словенску реч *лес*, која се такође односи на шуму, док је на простору Метохије постојао Лесковац у подножју планине Цвиљен јужно од Призрена, као и Лесковац недалеко од данашње КLINE и Дрсника. О крчењу шума у крајевима Метохије говоре и бројни називи изведени од речи *лаз* који се јављају у првој половини XIV века у хрисовуљама манастира Дечана и манастира Светих Арханђела код Призрена.¹⁰⁹ На то да шумски покривач није био у потпуности искрчен ни почетком XV века указује и помен „косовских шума” између Приштине и Вучитр-на, садржан у једном дубровачком извору из 1405. године.¹¹⁰ Широки простори густих шума постојали су и између Подриња и Поморавља, док су се шумски предели, иако у нешто мањој мери, одржавали и у крашким пољима на простору српских приморских земаља, на шта посредно указују и одређени топоними, попут назива жупе Дубрава у Хумској земљи и др.¹¹¹

Простор средњовековне Србије одликовао се довољним бројем површина плодног земљишта. За приморске земље које су Срби населили на Балканском полуострву карактеристична је раздробљеност рељефа, где се међу стрмим планинама и брдима налазе мале котли-не, крашка поља и кратке речне долине, у којима се земљорадња још у предримском и римском периоду обављала на исти начин као у речним долинама континенталних крајева средњовековних српских земаља. Жупе које су Срби населили на простору јужно од Саве и Дунава, смештене у речним долинама и крашким пољима, састојале су се од већег броја земљорадничких насеља – села, у којима су се одвијале све пољопривредне делатности. Жупа је представљала и основну територијално-управну јединицу српских средњовековних земаља, у којој се налазио бар један град као управно и привредно средиште, док је већи број жупа чинио већу територијално-административну јединицу – *земљу*.¹¹²

109 М. Благојевић, *Српска административна јодела Косова и Метохије у XII веку*, 126, 130–131.

110 Исто, 125–126.

111 *ИСН I*, 357 (М. Благојевић).

112 Исто, 357–358; С. Мишић, *Земља у држави Немањина*, Годишњак за друштвену историју IV, св. 2–3 (1997) 133–134; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 169; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 9–10; 18–19.

Освајањима Стефана Немање и Стефана Немањића на рачун Византијског царства крајем XII и почетком XIII века, Србији су прикључене простране плодне области. У периоду 1183–1190. године Стефан Немања је трајно освојио Дукљу са градовима, односно Зету, жупе Горњи и Доњи Пилот у сливу реке Дрим (освојене од Арбанаса), затим жупе Косова и Метохије – Патково, Хвосно, Подри-мље, Кострц, Кујавчу, Дршковину, Лаб, Ситницу и Липљан, као и оне на левој обали Јужне Мораве – Дубочицу, Реке, Ушку и Загрлату (на саставу Јужне и Западне Мораве), као и Левач, Лугомир, Белицу, Горњу и Доњу Лепеницу на левој обали Велике Мораве. На десној обали Велике и Јужне Мораве, од Ћуприје до области града Ниша, припојена је жупа Поморавље. Стефан Немањић је 1207. године повратио претходно освојене, а затим изгубљене крајеве, који су враћени византијском цару Исаку II Анђелу након Немањиног пораза у бици на Јужној Морави 1190. године. Почетком XIII века српским земљама је поново припојен Ниш са градском облашћу, као и жупе Врање, Горња Морава, Изморник и Призрен, а привремено и Горњи и Доњи Пологи, у горњем току Вардара око данашњег Тетова и Гостивара.¹¹³

Освајањима краља Милутина 1282–1284. године у саставу средњовековне Србије нашле су се и дотадашње византијске територије на простору Македоније: Скопље са околином и Пологи у долини Вардара, затим Овче Поље, Злетово и Пијанец у сливу Брегалнице и Злетовске реке, Славиште у долини Криве реке, Дебар у долини Црног Дрима, као и Кичево и Пореч у долини реке Треске, притоке Вардара. Тиме је јужна граница тадашње Србије проширена до линије градова Охрид – Прилеп – Штип – Струмица, који су остали на византијској страни, док ће се Штип коначно наћи у саставу средњовековне Србије 1328. године, освајањима краља Стефана Дечанског. У северним пределима Србији су 1292/1293. године трајно прикључене и земља Браничево – између Велике Мораве, Дунава и Поречке реке, обухватајући и долину Ресаве на југу, као и земља Кучево, која се простирала на левој страни Велике Мораве, између Дунава, Јасенице и Туријске реке. До краја XIII века ове територије ће се интегрисати у јединствену земљу под називом Браничево.¹¹⁴

113 *ИСН I*, 258–260 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 36–40, 61; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 33–35.

114 *ИСН I*, 439–443 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 106–108; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 38–39.

Половином XIII века у Србији је дошло до општег привредног полета, првенствено захваљујући развоју рударства, које је поспешило и развој занатства и трговине, како племенитим металима, тако и осталим артиклима. Интензивирана је и употреба трговачких путева, дошло је до оживљавања промета људи и робе између приморских и унутрашњих крајева, као и до ковања и емисије сребрног новца, поред чега је и у земљорадничким делатностима остварен одређени напредак. У првој половини XIV века српска држава достигла је свој највећи успон и у политичком и војном погледу, што се у додатној мери одразило на економски просперитет, чиме су се стекли услови и за интензивнији развој виноградарства. Демографски раст остварен у истом периоду наметао је веће потребе за храном, што је имплицирало интензивније крчење шума и стварање обрадивих површина, док је пораст броја становника утицао и на стварање два изузетно важна чиниоца за развој ове земљорадничке делатности. Са једне стране, обезбеђен је већи број радних руку, с обзиром да је подизање и одржавање винограда представљало сложену делатност, која је захтевала одређену стручност, али и довољно бројну радну снагу. Са друге стране, привредни развој подстакao је оснивање већих потрошачких центара попут градова, тргова и рударских насеља, као и манастирских властелинстава, резиденција владара и већих властеоских дворова. Јачи економски центри подстицали су ширење виноградарства, с обзиром да су били заинтересовани за већу прозводњу и трошење вина, као и изношење вишкова на тржиште.¹¹⁵

4. Мере за винограде и вино

У средњем веку није постојао јединствен систем мера, док су се мерне јединице често разликовале и у местима на нивоу једног подручја. И поред непостојања универзалних величина, постојала је одређена подела унутар које су и мерне јединице, без обзира на своја варирања на различитим просторима, ипак припадале одређеној групи прописаних величина. Локалне мере употребљаване на територији средњовековне Србије углавном су биле готово истоветне величинама византијских мерних јединица, као и мерама приморских, средоземних градова. На простору Балканског полуострва Срби су спознали римске мере које су биле општеприхваћене и у Византијском царству, без обзира на промене у величинама одређених јединица и њиховом односу. Захваљујући византијској власти и ње-

115 М. Благојевић, *Земљорадња*, 114–115; *ИСН I*, 371 (М. Благојевић); Ј. Калић, *Срби у њиховом средњем веку*, Београд 2012, 45–46.

ној администрацији, словенско становништво је прихватало званичне мерне јединице Византијског царства, које су биле усвојене и од стране домаће власти. Са друге стране, старе мере су такође опстајале у народу, посебно на мањим локалним подручјима, при чему су у неким случајевима стари српски називи преовладали над новоусвојеним мерама приближно једнаке величине.¹¹⁶

Срби су се, као и остала словенска племена, још у прапостојбини засигурно служили одређеним „природним” мерама, о чему сведочи и прасловенско порекло општег назива *мера* (старословенски *мѣра*), који су од Словена преузели и Мађари у облику *mér* или *mérö*. Такозване „природне” мере односе се првенствено на одмеравање дужина, које се најједноставније вршило помоћу делова тела особе која мерење обавља (педаљ, прст, длан, шака, нога (стопа), корачај, лакат, сежањ (растегљај)...). Најстарију „природну”, народну меру за дужину представљала је *йед* или *йедаљ* (*йедаљка*, *йедља*, *йедањ*, итд; лат. и итал. *palm*, *palmus*), која је износила 0,256 m. У виноградарству се на подручју Котора и Дубровника користила за одмеравање дубине прекопавања земљишта. Пед се у сачуваним српским документима најраније јавља у повељи краља Радослава из 1234. године, којом Дубровчане ослобађа плаћања могориша, пореза за хумске винограде у Ријеци, Затону и Пољицама, уз напомену да више не смеју покрити „ни педи” његове земље, ни лозом, ни житом, ни било којим воћем. Јасно је да је пед овде употребљена уопштено, у функцији наглашавања потпуне забране засађивања и најмањег дела земљишта.¹¹⁷

Једна од најстаријих и најчешће коришћених народних мера за дужину јесте *лакай* (лат. *brachium*, *cubitus*), која се од турског времена назива *аршин*. У средњовековном виноградарству такође се јавља као мера којом се на дубровачком подручју одређује површина земљишта коју треба прекопати приликом припреме за сађење винове лозе. Величина дубровачког лакта била је тачно одређена подлактицом Орландовог кипа на стубу у граду, чија је дужина износила 51,253 cm или 0,512 m.¹¹⁸ Лактом се и на територији Котора одмеравала дубина до које је требало прекопати земљиште пре сађења винове лозе, затим размак између садница у једном реду и између самих ре-

116 С. Ђирковић, *Мере*, 41–42; Исти, *Мерење и мере*, 135–136; ЛССВ, 392–393 (С. Ђирковић, *Мере и њејови*).

117 М Влајинац, *Речник наших старих мера* I, 2; IV, 704 (*йед*); С. Ђирковић, *Мере*, 47–48; Исти, *Мерење и мере*, 142–143; *Зборник*, 130.

118 У Дубровнику се дубина прекопавања земљишта за виноград одмеравала и коленом (0,55 m). М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, 445–446 (*колени*), 506, 510–511 (*лакай*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

дова, као и ширина пролаза између винограда.¹¹⁹ Дужина которског лакта била је слична дубровачком, износећи 0,525 m.¹²⁰ Лакат је као мера за дужину сигурно употребљаван и у унутрашњим крајевима српских земаља, о чему сведочи и Призренска тапија из 1346. године, у којој су димензије двора изражене у лактовима – 17, 30, 30, 21.¹²¹

Средњовековне мере за површину, које су коришћене и у виноградарству, могле су бити одређене квадратом јединице мере за дужину, затим на основу процене количине семена житарица којом се може засејати одређена површина, као и на основу процене површине коју запрега волова или човек могу да обраде за један дан. Основна византијска мерна јединица за површину називала се *модиј*, који је подразумевао квадрат над два *ужеџа* од 10 или 12 *сежања*, тако да су постојале две величине модија – површине 939,18 m² и 1279,78 m².¹²² У српским средњовековним земљама површина винограда коју је једна земљорадничка кућа требало да обради на земљишту свог феудалног господара у току године била је одређена мером која се називала *маџ*. Мат или *кабао* представљао је широко распрострањену меру којом су се одмеравале оранице, док је служио и као запреминска мера за количину семена којом се могла засејати одређена површина земљишта. Мат и кабао су и као мера за запремину житарица, али и као мера за површину, приближно одговарале византијском модију, тако да се узимало да њихова величина износи 939,18 m².¹²³ Међутим, израчунавањем величине српског каба и узимањем у обзир средње хектолитарске тежине пшенице, дошло се до прецизније процене површине једног мата или каба.

На тргу Дријева у доњој Неретви, на простору данашње Габеле, употребљавала се мера за вино под називом *кабао* (*saballus*, *cheballus*, *chebel*). На основу једнаких цена неретљанског каба и дубровачког ведре закључено је да је његова величина приближно одговарала запремини дубровачког великог ведре (нешто мање од 22 l).¹²⁴ Дубровачки *коџел* износио је 16,401 литар, што значи да је од неретљанског каба био мањи за отприлике једну трећину (5,467 литара). На основу тога израчунато је да је српски кабао био већи од дуброва-

119 *Statut grada Kotora II*, 238 (гл. 214), 252 (гл. 254).

120 С. Ђирковић, *Мере*, 48; Исти, *Мерење и мере*, 144; *Statut grada Kotora II*, 50–51.

121 С. Ђирковић, *Мере*, 62; Исти, *Мерење и мере*, 158–159.

122 С. Ђирковић, *Мере*, 61–62; Исти, *Мерење и мере*, 158.

123 М. Влајинац, *Речник наших старих мера III*, 568–571; С. Ђирковић, *Мере*, 62; Исти, *Мерење и мере*, 159.

124 D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 424.

чког за 1/3, односно да је износио 44,44 дебеле либре од по 358,464 g, односно 15,930 kg или запремински 21, 18 литара.¹²⁵ Полазећи од тога да је српски кабао износио 21,18 литара, количина пшенице једног каба, са узимањем њене средње хектолитарске тежине од 75, тежила би 15,93 kg. С обзиром да се на 1000 m² трошило отприлике 16,5 kg озиме и јаре пшенице, једним килограмом могло се засејати земљиште површине 60,6 m², а количином од 15,93 kg површина од 965 m², колико би заправо износио један српски мат или кабао.¹²⁶

Душановим закоником површина винограда коју је земљорадник требало да обради на земљишту свог господара била је одмерена временом, односно *једним даном*¹²⁷, што је одговарало величини једног мата.¹²⁸ Крајем XV века, у повељи Ђурђа Црнојевића из 1492. године за манастир на Цетињу, такође се наилази на одмеравање временом, тако да се у међама катуна Брежина и Станисалића код данашње Подгорице наводи виноград површине одређене *једним даном којања*.¹²⁹

На подручју средњовековног Котора површине под виноградом лозом одмеравање су јединицом која се називала *квадрањол* (*quadragnolus*). Ова мерна јединица за винограде коришћена је и у јужној Италији (*vinea quadragenales*), док њен назив, у чијем је корену реч квадрат, упућује на то да су засади формиран на парцелама четвртастог облика.¹³⁰ На основу једног дубровачког уговора од 20. јуна 1444. године, о замени четвртине „дела” У Орашцу у Сланском приморју за одређено земљиште у Тивту, израчунато је да је которски квадрањол био око 5 пута мањи од једне дубровачке златице (1680 m²), што значи да је отприлике износио 336 m².¹³¹ Може се рећи и да је квадрањол подразумевао отприлике два пута мању површину од површине једног *сџара* (736 m²), односно земљишта које се могло засејати пшеницом количине 17, 462 l.¹³² Сачувани которски угово-

125 М. Благојевић, *Земљорадња*, 261–262, 267.

126 Исто, 268–269.

127 Н. Радојчић, *Законик цара Стјепана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

128 М. Благојевић, *Земљорадња*, 321.

129 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. год*, Споменик СКА XLVII, други разред 39, Београд 1909, 14; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 219.

130 И. Синдик, *Комунално уређење Котљора*, 61; М. Влајинац, *Речник наших сџарих мера III*, 378.

131 О израчунавању површине једног квадрањола видети: М. Благојевић, *Прилози проучавању средњовековних мера*, 106.

132 Исто, 106–107.

ри показују да је један квадрањол обухватао обично 100 или 125 лоза.¹³³ За површину засађену виновом лозом на простору Котора употребљаван је и назив *cabotium*. Ова мера се јавља у једном которском нотарском документу из 1326. године, којим се виноград од четири кабоција уступа у мираз (*quatuor cabotias de vinea*), затим се два кабоција винограда са делом расадника дају у залог (*duo cabotia vinee, cum parte calameti*)¹³⁴, док је уговор из 1336. године предмет продаје два кабоција винограда у Касестру, на простору которског дистрикта.¹³⁵ И. Синдик кабоциј објашњава као део винограда, не разматрајући о његовој величини.¹³⁶

Златишца, чији је назив изведен од византијског златног новца – златника (лат. *solidus, soldus*), као мера за површину винограда и земљишта уопште коришћена је на дубровачком подручју.¹³⁷ Златица је обухватала 400 дубровачких сежања или 467 бечких квадратних хвати од по 3,597 m², што би значило да је износила 1679,8 m². Уколико се крене од тога да је дубровачки сежањ износио 2,048 m, а квадратни сежањ 4,194 m², долази се до златице сличне површине од 1677,6 m²¹³⁸, тако да се дубровачка златица може заокружити на 1680 m².¹³⁹

У крајевима средњовековне Србије освојеним од Византије од времена краља Милутина и касније, земљиште под виновом лозом одмеравао је и *врејшенима*. У свом основном значењу *врејшено* се као мерна јединица у средњем веку користило за утврђивање количине предива, као и за одмеравање површине земљишта. Сматра се да је, у значењу мере за површину, поменути назив почео да се користи приликом одмеравања земљишта канапом или ужетом, које је након обављеног посла обмотавано око вретена. Иако су се за овај вид мерења употребљавали и називи *уже* или *коноџац*, вретено је као име за мерну јединицу коришћено на широком простору, знатно чешће и дуже, чак и у латинским и италијанским споменицима, као *vretenum, wretenus, vertenus, werten, veteronus, vretinus*, или у скраћеницама *v.* и *vret*. Као мера за винограде, њиве и обрадиво земљиште уопште, вретено је највише употребљавано у приморским крајевима,

133 К. Жиречек, *Историја Срба II*, 160; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 157; *Statut grada Kotora II*, 51.

134 М. Влајинац, *Речник наших старих мера III*, 336–337.

135 А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1667 (5. мај 1336).

136 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 61, 157.

137 М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*, 306.

138 М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 105.

139 М. Благојевић, *Земљорадња*, 95.

на простору средње и јужне Далмације, мада се јавља и у крајевима средњовековне Србије освојеним од Византије, тачније у Скопској и Струмичкој области, као и у околини Штипа.¹⁴⁰

Подаци о мерењу земљишта под виновом лозом вретеном налазе се у повељи господина Константина Драгаша од 26. марта 1388. године о поседима Вазнесењске цркве у Штипу. Извесни Стао клобучар је на потесу Дамјанове драси у околини Штипа поседовао виноград величине четири вретена, од којих је два вретена поклонили цркви, док јој је другу половину завештао, како би јој припала након његове смрти.¹⁴¹ У преводу грчке хрисовуље византијског цара Михаила IX, издате у виду потврдне повеље краља Милутина манастиру Св. Никите код Скопља, 50 вретена земље у Добродолу преведено је као 50 „стрем”.¹⁴² Византијска *сѣрема* била је једнака једном модију (918,39 m²), што би значило да се површина вретена у византијским крајевима отприлике приближавала површини српског кабла или мата (965 m²).¹⁴³

У оснивачкој хрисовуљи манастира Светих Арханђела код Призрена, издатој 1349/50. године, у два случаја говори се о *леји* винограда. Цар Душан је зидарима које је населио на земљишту у селу Љутоглава, поред осталих имања доделио и Милкусов виноград, ослободивши их већине обавеза осим зидања, дана орања бедбом и *леје винограда*, односно обраде винограда одређене површине.¹⁴⁴ Леја се помиње и у виду „љехе даниловске иза дворова”, тј. леје винограда иза куће извесног Данила који је заједно са имањима био потчињен цркви Св. Спаса у Призрену, а затим и арханђеловском манастиру.¹⁴⁵ Површина земљишта под виновом лозом одмерена „лејом винограда” представљала је одређену мерну јединицу чија се величина не може утврдити, мада је свакако била позната земљорадничком становништву на властелинству манастира Светих Арханђела код

140 М. Влајинац, *Речник наших сѣрих мера II*, 212–213.

141 С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 766; М. Штећић, *Повеља ѿсѣодина Консѣанѣина Драгаша Манасѣиру Вазнесења у Шѣиѣиу, задужбини војводе Дмѣѣтра*, ССА 17 (2018) 114, 117.

142 *Сѣоменици на Македонија I*, 290; А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке ѿвеље срѣјских владара*, Београд 1936, 494; М. Штећић, *Повеља ѿсѣодина Консѣанѣина Драгаша Манасѣиру Вазнесења у Шѣиѣиу*, 121–122.

143 С. Ћирковић, *Мере*, 63; *Исти, Мерење и мере*, 160.

144 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светѿоарханђеловска хрисовуља*, 140; М. Штећић, *Виногради*, 121–122.

145 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светѿоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120–121; М. Штећић, *Виногради*, 121.

Призрена. Леја је прасловенска реч којом се означавао мали комад засађеног земљишта, ограђен и одвојен од других парцела, што би значило да се ради о четвороугаоно обликованом земљишту.¹⁴⁶ С обзиром да величина виноградарског земљишта на поседима манастира Светих Арханђела није позната, не може се ни претпоставити колику је површину подразумевала једна леја. Будући да су занатлије захваљујући свом основном занимању имале мањег удела у земљорадњи, а самим тим и мање обавезе у односу на типично земљорадничко становништво, може се рећи да је леја сигурно била мања од једног мата (965 m²). На светоарханђеловском властелинству властеличићи су имали обавезу да обраде по *сѣиш* манастирских винограда, што такође представља јединицу непознате величине, која је као и леја морала бити мања од једног мата.¹⁴⁷

★

За одређивање количина вина и других течности, у средњовековној Србији су се уместо мера за тежину користиле тзв. *шуйље мере*, односно мере за запремину. Треба имати на уму да је и мерна јединица истог назива могла да се односи на различите количине, у складу са материјом која се мерила. *Ведро* и *чабар* представљали су примарне шупље мере за течности.¹⁴⁸ У одређеним крајевима средњовековне Србије, натурална дажбина у вину, коју је земљорадничко становништво дуговало феудалном господару од својих винограда, била је изражена у једном *чабру* по кући. Чабар је словенска реч која означава врсту бачве. Описан је као суд различитих величина, виши него шири, који поседује једно дно и два уха при врху, док је највећих димензија онај који „могу двојица носити међу собом”.¹⁴⁹ Чабар се у српским средњовековним споменицима, као мера за количину вина, најраније помиње у хрисовуљи цара Душана из 1346/1347. године. Цар Душан је Злетовској епископији потврдио цркву Светог Николе у Штипу са свом баштином, земљом, њивама, виноградима и 20 чаброва, односно 20 кућа зависних људи који су дуговали епископији по чабар вина.¹⁵⁰

146 М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, 524.

147 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 114; М. Штећић, *Виногради*, 125.

148 С. Ђирковић, *Мере*, 52; Исти, *Мерење и мере*, 148, 156; ЛССВ, 392, 394–395 (С. Ђирковић, *Мере и њејови*).

149 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, sv. 4, JAZU Zagreb 1882, 876 (*čabar*).

150 С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, ССА 13 (2014) 186, 192.

На властелинству манастира Светих Арханђела код Призрена, према оснивачкој повељи из 1349/1350. године, чабар вина узиман је од латинског свештенства села Шикља у Доњем Пилоту, као и од становништва манастирских села у Горњем Пилоту.¹⁵¹ Узимање чабра јавља се и у селу Лесковљане у Доњем Пологу, у повељи цара Душана манастиру Св. Богородице Хтетовске из 1354. године.¹⁵² Мању јединицу од чабра представљало је *ведро*, док је, према повељи цркви Св. Николе на Пчињи под Кожљем из 1353. године, свака кућа црквених људи дуговала „два ведра звончата, а иде их четири у чабар”.¹⁵³ Ведра су вероватно називана звончатим на основу облика чије је дно било шире од врха, за разлику од *крбли* – судова ширег отвора.¹⁵⁴ Натурални порез од винограда изражен у чабру вина по кући добио је назив *чабрин*, који се среће у повељи деспота Стефана манастиру Хиландару из 1411. године за хиландарске поседе у Левчу и околини Новог Брда.¹⁵⁵

На простору средњовековних српских земаља, чабар су као меру за вино преузеле Османлије након освајања српских крајева, чиме се у виду мерне јединице нашао у османским пописима области и санџака и у њиховим законским прописима. Први пут се помиње у попису Области Бранковића из 1455. године, мада његова запремина није позната. Одређени подаци о количини течности коју је захватао чабар садржани су у знатно познијим споменицима. У канун-нами за Скадарски санџак из 1529–1536. године наведено је да чабар вина запремински обухвата четири *медре*. У историографији је узимано да, уколико се претпостави да је једну медру чинило 8 ока, чабар садржи 32 оке, док би један *шовар* обухватао два чабра или 8 медри вина.¹⁵⁶

У време османске власти десетина од шире – слатког вина, која је узимана од рајинског, хришћанског становништва, најчешће је изражавана у *медрама*, чији назив и запремина одговарају грчкој јединици *метрон* – основној и најшире употребљаваној мери на простору Византије.¹⁵⁷ Византијски *морски метрон* запремао је 10,25 литара, од-

151 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130.

152 С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 131.

153 Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митропољитиу серском Јакову*, ССА 15 (2016) 94, 98.

154 М. Влајинац, *Речник наших старих мера III*, 479–480 (*крбла*); С. Ђирковић, *Мере*, 59; Исти, *Мерење и мере*, 156.

155 А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192, 198; М. Влајинац, *Речник наших старих мера IV*, 1008–1011 (*чабар*); М. Влајинац, *Речник наших старих мера II*, 196–204 (*ведро*).

156 *Oblast Brankovića*, 352–353.

157 М. Влајинац, *Речник наших старих мера III*, 590–591 (*метар*).

носно 30 тежинских литара белог или 32 тежинске литре црног вина. С обзиром да су четири византијске тежинске литре чиниле једну оку, грчки метрон воде или црног вина обухватао би 8 ока, односно тачно онолико колико је на основу османских закона процењено да је тежила једна турска медра (8 ока = 10,256 l).¹⁵⁸ У Закону за дефтер вилајета Браничево из 1467/1468. године новчана вредност шире одређена је у ведрима, док је у кануну за рају Браничева из 1516. године прописана количина шире на име натуралних дажбина изражена у медрама.¹⁵⁹ У канун-нами за Скадарски санџак, садржаној у попису из 1529–1536. године, медра је као и ведро одређена у виду четвртог дела чабра.¹⁶⁰ На основу закона за исто подручје у којима су оба назива употребљена као синоними, као и због тога што се реч медра користи једино у османским законима који се односе на европски део Турског царства, тачније на јужнословенске земље, Х. Шабановић је изнео мишљење да је српско ведро било једнако османској медри. У том случају ведро би такође тежило 10,25 литара.¹⁶¹ Самим тим, С. Ћирковић је дошао до закључка да је запремина чабра износила 41 литар.¹⁶² Медра је могла имати и већу запремину, тако да је према кануну за рају Смедеревског вилајета из 1536. године садржала 10 пинти или карата од по 4 оке и 160 дирхема, односно 44 оке или 56,5 литара.¹⁶³

Почетком XV века на тргу рударског насеља Новог Брда као мера за вино употребљавала се *коната*. У Закону о *башићинама*, *војводи*, *кнезу* и *исуњу* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године стоји да жупљани вино које продају на новобрдском тргу морају мерити правом мером – конатом, која је била одређена од стране представника власти – војводе, кнеза и пургара, члана већа рудара.¹⁶⁴ Н. Радојчић у издању Закона о рудницима деспота Стефана објашњава да су конату чинила четири кварта, док су у једну боцу стајале 3 конате.¹⁶⁵ Коната је као мера употребљавана и у Зетском приморју, посебно на простору Грбаљске жупе. Према Статуту Грбља из 1427. године,

158 С. Ћирковић, *Мере*, 60; Исти, *Мерење и мере*, 156.

159 D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974, 11, 20.

160 *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*. Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia I (priredili B. Đurđević, N. Filipović, N. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović), Sarajevo 1957, 181.

161 Х. Шабановић, *Турски извори*, 612–613.

162 С. Ћирковић, *Мере*, 60; Исти, *Мерење и мере*, 156.

163 D. Bojanić, *Turski zakoni*, 42; Х. Шабановић, *Турски извори*, 624.

164 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22; Иста, *Десјоџићов законик*, 56.

165 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 76.

дневна надница износила је једну цванцику, хлеб, сир и половину конате вина, док се истом мерном јединицом одмеравало и уље.¹⁶⁶ О запремини средњовековне конате не може се рећи ништа поуздано, док се сви до сада изведени прорачуни који је одређују као $\frac{2}{3}$ или $\frac{1}{2}$ црногорске оке, односе махом на другу половину XIX века.¹⁶⁷ У Котору је у поменутом периоду коната садржала 0,85 l вина или 1,07 l уља.¹⁶⁸ На простору Будве коната се као мера за вино јавља у првој половини XV века, где је према одредби од 28. новембра 1440. године било забрањено продавати вино за више од 4 солда по конати.¹⁶⁹

Килиндер је мера за вино која се у српским крајевима јавља под османском влашћу у претпоследњој деценији XV века. Према законима за руднике Беласицу, Плану и Запланину из 1488. године кнезовима рудника припадао је по један килиндер од сваке продате бачве или товара вина, који је садржао 2 оке или 800 дирхема, односно 2,1225 литара, што одговара грчком тетартиону за уље.¹⁷⁰ Килиндер се запремински изједначава са византијским тетартионом за вино у који је стајало 2,56 литара.¹⁷¹ Претпоставља се да је мера исте запремине коришћена и у српској средњовековној држави.¹⁷²

На властелинству манастира Св. Богородице на Цетињу вино се мерило судом који се називао *крбла*,¹⁷³ док је на простору Будве забележен назив *corbula* – *корбула*.¹⁷⁴ Према једном опису, крбла је представљала дрвени суд са ужим дном и ширим и отвореним грлом, тако да се може лако ставити на коња.¹⁷⁵ У средњем веку *куџа* (лат. *цифра*, итал. *сорпа*) је имала значење чаше из које се испијало вино.¹⁷⁶ У српским средњовековним изворима позната је и као одређена мера. Доментијан у *Житију Светиої Саве*, насталом највероватније 1243. или 1254. године, наводи да је Стефан Немања монашком

166 С. Новаковић, *Законски споменници*, 108, 110.

167 М. Влајинац, *Речник наших старијих мера III*, 451–452 (конаџа).

168 С. Ђирковић, *Мере*, 61; Исти, *Мерење и мере*, 157.

169 *Средњовековни старији прага Будве*, 70 (члан 269).

170 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 202, 207, 293; Д. Бојанић, *О новобрзској јосиошијини*. ИЧ 29–30 (1982–1983) 122; С. Ђирковић, *Мерење и мере*, 157.

171 Исто.

172 С. Ђирковић, *Мере*, 60; Исти, *Мерење и мере*, 157.

173 Б. Шекуларац, *Дукљанско-зейске повеље*, 239–240.

174 *Средњовековни старији прага Будве*, 61, 136–137 (члан 230); 64, 140 (члан 245); С. Ђирковић, *Мере*, 61; Исти, *Мерење и мере*, 157–158.

175 М. Влајинац, *Речник наших старијих мера III*, 479–480 (крбла).

176 Исто, 493–494 (*куџа*). У Статуту Будве купа се јавља као мера за уље: С. Ђирковић, *Мере*, 157–158.

братству манастира Свете Богородице у Ватопеду обезбедио одређено издржавање које је обухватало и 50 купа вина дневно.¹⁷⁷

За мерење дневне количине вина која је припадала сваком члану једног монашког братства користиле су се мере мањих запремина – *куџа* и *красовољ*. Хиландарским и Студеничким типиком за вечеру монаха било је предвиђено: „А пиће даће се по закону уобичајеном *красовољом*.” Поред *великој* или *уобичајеној красовоља*, постојао је и *мали красовољ*, дупло мање запремине. Вино је у манастирима приликом обедовања одмеравањем и мањим и већим судом, зависно од одређених дана у недељи током постова.¹⁷⁸ У трећој дечанској хрисовуљи количина вина која је припадала монасима била је одређена на следећи начин: „И оумерихъ комат калогромъ тѣстомъ оу четири литре. а мѣртикъ виннии исѣкохъ оу мраморѣ и призидахъ при вратѣхъ винници.”¹⁷⁹ Меру за одмеравање количине вина, коју су монаси добијали дневно у манастиру, краљ Стефан Дечански је „исекао” у камен и призидао поред врата виннице, односно винског подрума, тако да је она била устаљена и опште позната. М. Благојевић објашњава да су према цитираној одредби калуђери добијали четири литре, односно *либре* хлеба, што је износило 1276 g, с обзиром да је византијска литра у позном периоду тежила 319 g. Количина од 1276 g приближно је одговарала једној оки, која је тежила 1280 или 1282 g (1,28 kg).¹⁸⁰ Са друге стране, полазећи од тога да су мертик чиниле 4 литре вина, С. Ђирковић је закључио да је дневна количина коју су монаси добијали била мало већа од данашњег литра – 1,28 dm³, односно да је толико запремао и један *красовољ*.¹⁸¹ На основу свих рачуна даље изводи однос према коме је чабар (41 dm³) садржао 4 ведре (1=10,25 dm³) или 16 кондира (килиндер, коната? 1=2,56 dm³), односно 32 *красовоља* (1=1,28 dm³).¹⁸²

На подручју Дубровника, чији су трговци били велики извозници домаћег и страног вина на српске и босанске тргове, основну меру за вино представљало је *ведро* (*quinqumt*, *quingumt*, *quincumt*), при чему је постојало *велико* (*quinqumt tagumt*) које је запремало скоро 22 литра и *мало ведро* (*quinqumt parvumt*) од 19,25 литара. Мања мера је била шире и чешће употребљавана, док су се обе могле користити у трговини на

177 Доментијан, *Животъ Свѣтоѳа*, 84; ИСН I, 337–338 (Д. Богдановић); М. Живојиновић, *Аделфайи у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 243.

178 *Хиландарски типик*, 68–70; *Студенички типик*, 63–67; Свети Сава, *Сабрана дела*, 57, 59, 61, 63, 131, 133; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, 479 (*красовољ*).

179 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 274 (Д III).

180 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 164.

181 С. Ђирковић, *Мере*, 60; Исти, *Мерење и мере*, 157.

182 С. Ђирковић, *Мере*, 60–61; Исти, *Мерење и мере*, 157; ЛССВ, 395 (Исти, *Мере и његови*).

велико, али и у продаји по крчмама.¹⁸³ У трговачким уговорима о извозу вина често је коришћена *бураг* (*veges, vegetes*) у виду већих судова чија запремина није била тачно утврђена, крећући се од 30 до 80 ведара. У трговини вином употребљавани су и судови мањи од *veges*-а који су се називали *vaseli, vase* или *vasceli*, подразумевајући величину од 10 до 14 венецијанских кварта. Једна венецијанска кварта садржала је два мала дубровачка ведра и четвртину, тако да је запремина *вазела* или *вазе* износила од 22,5 до 25 малих ведара.¹⁸⁴ Постојао је и суд мањи од *vasel*-а, под називом *карател* (*caratell*), који је изгледа обухватао од 10 до 20 ведара.¹⁸⁵ Тако је у Већу Умољених 8. јануара 1363. године било одлучено да се кнезу Војиславу Војиновићу пошаље „III caratelos vini boni quinq̃uorū XL”, односно три каратела или 40 ведара доброг вина.¹⁸⁶

На тргу Дријева на Неретви важила је посебна мера за вино (*mensura Narenti*) – *кабао*, запремине 21, 18 литара, што га је чинило приближно једнаким дубровачком великом ведром.¹⁸⁷ И Котор је имао своје мере за вино и остале течности, прописане од стране општинских власти и усечене у камен Комуна, којима су морале одговарати све мереце коришћене у продаји, због чега се у уговорима често наилази на количине одређене „по мери камена”. За непоштовање мера, Которски статут предвиђао је наплату казне од 5 перпера и надокнаду штете начињене продајом на основу нелегалних мера.¹⁸⁸ Тржишни надзорници (*justiciari*), задужени за надзирање исправности мера, контролисали су и правилан рад крчмара, који су у случају преваре морали платити новчану казну у износу од једне перпере, или су се могли оправдати уз сведочење тројице најближих људи.¹⁸⁹ На подручју Котора вино се такође одмеравало *ведром* (*quincim*), чија запремина није позната.¹⁹⁰

183 М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 94; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 419–421.

184 Исто, 422, 425–426.

185 Исто, 426.

186 *Monumenta Ragusina III*, 247.

187 D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 424; М. Благојевић, *Земљорадња*, 261–262, 267.

188 *Statut grada Kotora II*, 50; 282 (гл. 329, 330). Земљораднички закон пак за кривотворење мера за вино и пшеницу прописује телесну казну. М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 71, 163–164 (чл. 67).

189 *Statut grada Kotora II*, 50; 146–147 (гл. 12); 282–283 (гл. 330, 331).

190 Фирентински банкар и трговац F. B. Pegolotti у свом делу *La pratica della mercatura*, насталом између 1335. и 1343. године, бележи да је которски миљар уља био за 1/20, односно за 5 % мањи од апулијског, што би значило да је износио 639,79 литара. Уколико се узме да је которско ведро као и другде подразумевало 1/40 миљара, његова запремина износила би 15,99 литара, премда треба имати у виду да густина вина и уља није иста. F. B. Pegolotti, *La pratica della mercatura*, edited by A. Evans, Cambridge, Massachusetts 1936, 170; *Statut grada Kotora II*, 51.

II Распрострањеност винограда

1. Српске земље у Јадранском приморју

Хумска земља и Требиње

У приморским земљама средњовековне Србије, које су се простирале на источној обали Јадрана, у пределима од реке Бојане до Цетине, виноградарство је, захваљујући повољним климатским утицајима, неговано још од античких времена, уз одржавање одређеног континуитета највероватније и током раног средњег века.¹⁹¹ О заступљености винове лозе у приморским крајевима Захумља и Травуније половином X века сведочи дело византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959). Пишући о провинцији Далмацији и насељавању Словена у свом *Сјису о народима*, цар наводи да град Рагуза (Дубровник), који лежи између Захумља и Травуније, њиховим „архонтима” плаћа по 36 номизми за винограде које поседује на њиховој земљи.¹⁹² Данак за винограде на српској земљи, који су страдали у рату са великим жупаном Стефаном Немањом, потврђен је мировним уговором 27. септембра 1186. године. Овом приликом укинута је натурална рента у вину, коју су Дубровчани такође давали српским владарима, док је краљ Стефан Првовенчани после 1217. го-

191 М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

192 *ВИИНЈ II*, 36 (Б. Ферјанчић); К. Јиречек, *Историја Срба I*, 108; М. Динић, *Дубровачки штрибући*, 207.

дине опатији Св. Марије на острву Мљет потврдио винограде у жупама Ријеци и Жрновници у суседству Дубровника.¹⁹³

Гајење винове лозе се у овим крајевима одржало до половине XIII века, када се данак који су Дубровчани плаћали српским кнезовима за винограде подигнуте на њиховој земљи поново јавља у изворима, под називом *моџориш* (*margarisium*, *malgarisium*). Повељом од 4. фебруара 1234. године краљ Радослав обећао је Дубровчанима да ће их, уколико му помогну да се врати на српски престо, ослободити плаћања хумског могориша за Реку, за затонске и поличке винограде, као и данка за жрновничке винограде. Као што се види из повеље, Дубровчани су хумски могориш плаћали за винограде у данашњој Ријеци Дубровачкој, Затону и Пољицама, док су се виногради на простору Требиња налазили у Жрновници, данашњој Жупи Дубровачкој.¹⁹⁴ С обзиром да се Радослав није вратио на власт, тек је краљ Владислав у периоду између 1235. и 1241. године Дубровчане разрешио плаћања требињског могориша за винограде у Жрновници,¹⁹⁵ док је хумски могориш за ријечке и затонске винограде разрезиван на поседнике имања и исплаћиван до половине XV века.¹⁹⁶ Дубровчани су приликом исплате могориша од уживаоца пореза добијали на дар једну краву, која се називала *vacha de margarisio* и чија је расподела била регулисана Дубровачким статутом.¹⁹⁷

О узгоју винове лозе у појединим деловима Хумске земље сведоче и повеље издате Хумској епископији половином XIII века. Повељом краља Уроша I цркви св. Богородице у Стону, седишту епископије,

193 *Зборник*, 46–48; 109; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, RAD JAZU 283 (1951) 52–54, 62–63, 83; K. Јиречек, *Историја Срба I*, 154; *ИСН I*, 253–254 (J. Калић).

194 *Зборник*, 130; М. Динић, *Дубровачки тѝрибуѝи*, 207–208; *ИСН I*, 344 (С. Ђирковић); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 67, 200.

195 *Зборник*, 160; М. Динић, *Дубровачки тѝрибуѝи*, 208–223; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 67.

196 Током XIV века и XV века јавља се више уживалаца могориша – до 1372. године убирали су га господари Попова Поља, затим је припао босанском бану и краљу Твртку I, од 1391. исплаћиван је Николићима, од 1398. Радичу Санковићу, у периоду од 1404. до 1414. Сандаљу Хранићу, затим поново Николићима, док га је крајем 1443. босански краљ Стефан Томаш присвојио за себе. М. Динић, *Дубровачки тѝрибуѝи*, 208–223; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 60–62, 67–68, 74, 92, 200.

197 *Statut grada Dubrovnika*, 100–101, 118–121 (књига I, чл. 16, 30, 33). Тек је босански краљ Томаш (1443–1461), узимајући могориш за себе, одредио да се на име краве од укупне суме одузима 10 перпера, сводећи тиме износ пореза на 50 перпера. Видети: М. Динић, *Дубровачки тѝрибуѝи*, 212–213.

издатој око 1252. године, потврђено је село Брштаник „са међама и виноградима како је од пре било”, које је епископији даровао још краљ Стефан Првовенчани.¹⁹⁸ Ово село налазило се у средњовековној жупи Лука, на левој обали Неретве, близу ушћа реке у Јадранско море.¹⁹⁹ Лимском повељом краља Уроша I, издатој епископији после 1252. године, односно након премештања њеног седишта из Стона у Полимље, поседи цркве Богородице Стонске прикључени су властелинству манастира Светих апостола Петра и Павла на Лиму код Бијелог Поља, новом седишту епископије. Поред села Брштаник и других поседа, ова повеља садржи и дарове хумског кнеза Мирослава својој задужбини – манастиру св. Апостола код Бијелог Поља, потврђене такође од стране краља Стефана Првовенчаног, који посредно сведоче о постојању винограда у одређеним деловима Хума крајем XII и почетком XIII века. Сматра се да насеља која су наведена искључиво у Лимској повељи представљају управо поседе из времена кнеза Мирослава.²⁰⁰ Међу њима су се налазила и два винограда у близини Стона – „један у Светом Петру, а други у Вином”, којима су увећана имања Хумске епископије.²⁰¹ Локалитет Свети Петар се вероватно односи на истоимену цркву код Стона.²⁰² Предео Вино (Vino), који данас не постоји под истим називом, представљао је пространо поље у равници код Стона, у подножју Косора, Жигантовице, Срђа и делимично Старог Града, као густо насељен жупски крај, каквих је иначе на Пељешцу било у мањем обиму.²⁰³

У Сланском приморју, односно ранофеудалној жупи Приморје, на простору од Петрова села (некадашњег Курила) до Стона, виногради су узгајани на Сираковачи, за коју се претпоставља да се односи на предео у данашњим Долима код Сланог²⁰⁴ или на село Сараковићи²⁰⁵. У Сираковачи је епископија поседовала 3 „чести” са

198 Зборник, 196, 229; М. Благојевић, *Земљорадња*, 110; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128, 200.

199 Р. Ивановић, *Средњовековни баишћински њоседи Хумској ејархиској властелинства*, 83; М. Вего, *Насеља босанске средњовековне државе*, Сарајево 1957, 23.

200 Р. Љубинковић, *Хумско ејархијско властелинство и црква Светиој Пејтра у Бијелом Пољу*, *Старинар* IX–X, Београд 1959, 100–101.

201 Зборник, 229; М. Јанковић, *Ејископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 108; М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

202 N. Vekarić, *Peļeška naselja и 14. stoljeću*, *Dubrovnik* 1989, 41.

203 Исто, 39, 126–127, 136–137; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 23, 128; 159.

204 Р. Ивановић, *Средњовековни баишћински њоседи Хумској ејархиској властелинства*, 84–85; М. Јанковић, *Ејископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 108, напомена. 43.

205 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128.

виноградима и људима – Коњухову, Ковачеву и Враткову, односно три дела земљишта на којима је била засађена винова лоза.²⁰⁶ У међама села Маликово (данас Горњи и Доњи Мајкови), које се граничило са жупом Попово, јавља се топоним Лозица, који, као и назив помениутог места Вино, сведочи о заступљености виноградарства у овим крајевима пре краја XII века.²⁰⁷ Имајући у виду да су од 12 села и заселака које је епископија поседовала у пределима Стона, Сланског приморја и доње Неретве виногради постојали тек у једном насељу и на неколико локалитета, може се закључити да винова лоза у приморским крајевима Хумске земље ни половином XIII века није била нарочито заступљена, без обзира на услове изразито повољне средоземне климе.²⁰⁸

Размере виноградарства на Пељешцу и у Сланском приморју у XIV веку могу се наслутити и на основу мера које су дубровачке власти спроводиле у првим годинама своје управе, након запоседања ових крајева. У време краља Милутина Стоном и Пељешцем управљала је властела Бранивојевића, која се током владавине краља Стефана Дечанског осамосталила, ширећи своју власт до долине Неретве заједно са Крајином, као и преко Сланског приморја до дубровачких граница, дошавши у сукоб са босанским баном Стјепаном II Котроманићем (1322–1353) и Дубровачком општином. Након сламања браће Бранивојевића 1326. године босански бан заузео је долину Неретве и целу Крајину до Цетине, док је Дубровник запосео Стон са Пељешцем тек након неколико година.²⁰⁹ Издајући повељу 22. јануара 1333. године у Пологу, краљ Душан је Дубровчанима уступио Пељешац са Стоном, острво Посредњице на ушћу Неретве, као и Сланско приморје од Курила до Стона, у замену за исплату једнократне суме од 8000 перпера (око 4000 дуката) и годишњег данка у износу од 500 перпера. Босански бан Стјепан II је 15. фебруара исте године Дубровчанима такође потврдио Стон и Пељешац, уз обавезу годишњег данка у истом износу, али без Сланског приморја.²¹⁰

206 *Зборник*, 230; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 108; М. Благојевић, *Земљорадња*, 109–110.

207 *Зборник*, 230; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 128; 156–157; Р. Ивановић, *Средњовековни башићински њоседи Хумској епархиској властелинства*, 84–85.

208 М. Благојевић, *Земљорадња*, 109–110.

209 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 173–175; *ИСН I*, 499 (С. Ђирковић); С. Мишић, *Сјон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, *ИЧ* 42–43 (1995–1996) 26–27; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 143–144.

210 Потврда поседа и обавеза Дубровчана још једном су прецизиране повељом краља Душана од 19. маја 1334. године: Д. Јечменица, *Прва сјонска повеља*

О култивисању винове лозе пре 1333. године сведоче и подаци о поседима дубровачких грађана који су и пре стицања полуострва куповали земљу и винограде на Пељешцу. Ови виногради су крајем XIV века били или разорени и запуштени или су се налазили у оквиру новонасталих „делова”. У подели земљишта из 1394. године помињу се као „стари виногради” и као виногради на *царини*, односно на земљишту под искључивим уживањем власника (феудалца). Крајем XIV столећа стари напуштени виногради постојали су на брдима у Пониквама, као и у Дубравама. У долини Црне Горе помињу се код цркве Свете Марије и у поседу Лампра Менчетића и Теодора Будаћића, од којих су оба била девастирана, заједно са осталом лозом у околини. Такође, на деловима главара у Трстеници, поред старих, наводе се и виногради на царини, као и они у месту званом Царине.²¹¹

Дубровачко Велико веће је 1. маја 1333. године донело одлуку о подели земљишта у Стону и на Пељешцу, које је требало одузети дотадашњим власницима и доделити дубровачкој власти и грађанима.²¹² Пељешац је био подељен на 300 *делова*, тачније на 30 *децена*, од којих је сваки обухватао по десет делова (*гесетина*). Десетине или делови даље су се делили на половине, а оне на кварте. Сваки део обухватао је површину од 11 до 15 солада (златица), односно 2–2,5 хектара. Исти принцип поделе примењиван је и касније, приликом стицања тзв. „горњих делова” Астареје („Дедина” – најстарије и најуже дубровачко подручје) – од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке 1357, Сланског приморја 1399. и делова Конавала 1419. и 1426. године.²¹³ С обзиром да се прва подела земљишта Стона и Пељешца сматрала привременом, 21. јуна 1334. године донета је забрана подизања винограда на стеченим деловима. Пошто је уредба о ограничавању проузроковала и опадање вредности земљишта, у Стону је исте године ипак допуштено сађење лозе, како би земљорадници могли да се прехране, док је на Пељешцу забрана укинута тек 1337. године.²¹⁴ Након завршетка рада комисије на подели делова, који је трајао од 1335, 15. новембра 1336. направљен је попис власника земљишних делова уз податке о повр-

краља *Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50; Исти, *Друга сјонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 175; *ИСК I*, 512 (Б. Ферјанчић); С. Мишић, *Сјон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, 29–32; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

211 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 194–198, 203.

212 Исто, 175–176.

213 J. Lučić, *Најстарија земљишна knjiga u Hrvatskoj*, 58; A. Marinović, *Povijest razvitka srednjovjekovnoga dubrovačkog zemljišnika*, Split 2013, 24.

214 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 184–185.

шини земље, границама, имањима и местима у којима су се делови налазили.²¹⁵ Уместо 300, у првој земљишној књизи забележено је 150 делова на разним локалитетима са простора данашњих жупских крајева у околини Стона – у Стонском пољу, Прапратној, Пељешкој жупи, Дубравама, Дуби Пељешкој код Трпња, на обали испод врха Светог Илије, као и у Трстеници у северозападном делу полуострва.²¹⁶

Земљишна књига бележи неколико виноградарских имања у месту Вигел/Виген (Vigel, Vighen), данашњем Вигању у Трстеници, западно од Жуковца, у северном делу полуострва Пељешац.²¹⁷ Према Земљишнику о подели Стона и Пељешца из 1393/6. године, у средишњем делу Вигња, око данашње цркве и Думовића Села, налазили су се стари виногради, док се нешто западније, у близини данашег Чикатића, помиње још један виноград.²¹⁸ Виногради се 1336. наводе и у месту Вино код Стона, у коме се лоза гајила још крајем XII века²¹⁹, затим у Трстеници код данашњег Оребића и на другим неубицираним местима, поред чега се јављају и у међама скоро свих пописаних делова земљишта.²²⁰ Међутим, претежно покривен шумама, Пељешац је у првој половини XIV stoleћа још увек био слабије насељен, располажући већим бројем површина под ораницама у односу на оне под виноградима, о чему сведоче сачувани дубровачки уговори на основу којих су земљорадници за потребе орања узимали волове у закуп.²²¹ Да виноградарство почетком XIV века ни у околини Дубровника није било превише развијено сведоче и одређене размере куповине ђубрива неопходног за правилан узгој винове лозе, које се могу пратити у дубровачким документима. На примеру из 1319. године види се да је највећа набавка ђубрива износила 300 врећа, док током 1368. куповина често износи и 1000 цакова.²²² Са друге стране, од средине XIV stoleћа у уговорима и изворима друге врсте све мање се наилази на обавештења која се тичу производње житарица, док је у XV веку на Пељешцу дошло и до ширења обрадивих површина на рачун шума и пашњака.²²³

215 J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj*, 58–60.

216 Исто, 62–63.

217 Исто, 82. N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, 39.

218 Исто, 66–67.

219 Исто, 39.

220 J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj*, 85–87.

221 О томе детаљно: М. Благојевић, *Земљорадња*, 110, 181–242.

222 DAD Div. Not. 3 f. 119', 139', 143', 144'; DAD Div. Canc. 21 f. 197', 199; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

223 М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

Дубровчани су до половине XIV века настојали да прошире своје подручје до косе брда, тачније до природне границе Астареје, која је тачно описана још у уговору склопљеном 15. јуна 1253. године са бугарским царем Михајлом Асеном.²²⁴ Покушавајући да од српских краљева добију и тзв. горње или више делове Астареје, и даље су подизали винограде на тлу суседних земаља, долазићи често у сукоб са самим краљевима или властелом у залеђу. Године 1345. требало је утврдити дубровачку границу у Жупи на месту Морете, па је Веће умољених 27. маја одредило изасланике који ће о овом питању разговарати са Дабиживом Цикорићем, изаслаником краља Душана. Граница је утврђена 7. јуна, када су постављене јасне међе, да би већ сутрадан било одлучено и да се предузме чупање винограда које су дубровачки поданици били засадили са друге стране, односно на српској територији.²²⁵ Приликом посете цара Душана 13. јануара 1350. године, Дубровник је још једном безуспешно покушао да добије земљиште изнад својих винограда, до косе којој је одавно тежио. Тек је цар Урош 25. априла 1357. године даровао Дубровчанима земљу од брда Љуте до Курила, чиме је стицањем „виших делова” коначно заокружено подручје Астареје, изузев Цавтата.²²⁶ Изасланици који су добили задатак да испитају новостечени терен зарад поделе земљишта дубровачким поданицима затекли су винограде које су Дубровчани још раније подизали у циљу присвајања земљишта на које су претендовали. С обзиром да се сада радило о окупирању дубровачког општинског, а не српског земљишта, Велико веће је 1. јуна 1357. године наредило уништавање свих затечених винограда.²²⁷

О виноградарству у Сланском приморју пре краја XIV века такође сведоче мере које је Дубровачка република спровела након стицања поменутог подручја. Иако је краљ Душан уступио Слано заједно са Стонским полуострвом 1333. године, услед противљења босанског бана Стјепана Котроманића, Дубровчани нису одмах могли ући у посед. Након дугих преговора и сукоба са војводом Радичем Санко-

224 Зборник, 199–203.

225 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 31–32. Цар Душан је 20. септембра 1349. године, регулишући српско-дубровачке односе, истакао забрану садње винограда мимо раније утврђене границе. Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пријатеља актиа*, ССА 11 (2012) 40, 42.

226 М. А. Чернова, *Грамота царя Стефана Уроша дубровчанам о дарении земли ой Люты до Курила*, ССА 11 (2012) 93–95. Истог дана, цар Урош је издао још један акт, у коме је поновљена забрана подизања винограда изван утврђене међе, претходно истакнута у повељи цара Душана из 1349. године. Иста, *Хрисовула царя Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 12 (2013) 83, 86.

227 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 32.

вићем, босански краљ Остоја је 15. јануара 1399. у Лишници на Усори издао повељу Дубровачкој републици о уступању „земље од Курила до Стона са свим селима и засеоцима и људима”, „у баштину и племенито”. Више месеци касније, 15. августа исте године, Дубровник је од војводе Радича Санковића откупио и село Лисац за износ од 1500 перпера. Током XIV века Дубровник је на свом подручју подстицао развој виноградарства, тако да је крајем столећа винова лоза интензивно узгајана у жупама које су чиниле Астареју, најближе и најстарије градско подручје (Ријека, Затон, Жупа дубровачка, Груж и Шумет), као и на острву Шипан, у околини Стона и свим плодним крајевима Пељешца, што је доносило и велике количине вина које се нису могле лако продати.²²⁸ Настојећи да осигура извоз вина произведеног првенствено у Астареји и осталим крајевима, спречавајући стварање конкуренције и хиперпродукције вина и желећи да обезбеди простор за гајење преко потребних житарица, Дубровачка република је ограничавала ширење површина под виновом лозом у осталим, новостеченим подручјима, спроводећи одлучне законске мере.²²⁹

Након стицања Сланског приморја Велико веће Дубровачке републике је још 23. априла 1399. донело законске прописе о својим *Новим земљама (Terre nove)*.²³⁰ Овим законским мерама наређено је уништавање свих винограда од чијег се грожђа производило вино на простору Сланског приморја, које је требало претворити у житницу. Винова лоза се убудуће није смела садити, док је максимална дозвољена површина земљишта под виноградима износила једну четвртину златице (око 420 m²) по свакој окућници. О величини штете изазване сечом винограда јасно говори и податак да је Дубровник морао умирити становништво Приморја опростом пореза за текућу годину, који је износио четвртину жита укупног приноса.²³¹

228 М. Благојевић је прегледајући грађу Дубровачког архива констатовао да многи сачувани уговори говоре о стварању нових засада винове лозе и уступању већ постојећих винограда у закуп, односећи се првенствено на делове Астареје – Жупу дубровачку и Ријеку, затим на Шипан, Стон и Пељешац. М. Благојевић, *Земљорадња*, 108–109.

229 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–35.

230 J. Lučić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399–1405*. Arhivski vjesnik XI–XII, Zagreb (1968–69), 118–127.

231 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 224–226. Аутор наведеног дела је истакао да је и половином XX века у Сланском приморју било само 322 ha винограда, док се у три пута мањој Астареји налазило 368 ha, што се може довести у везу и са последицама дубровачких дугорочних мера ограничавања садње винове лозе у „Новим земљама”. Познато је да је порез на делове подељеног земљишта у Сланом 1465. године износио две перпере мање него на типично виноградарском

Дубровачко Велико веће донело је одлуку да се и сви виногради на „царини” исеку и искорене, исто као и остали виногради који су припадали земљорадницима.²³² У селу Лисац постојала је „Доња царина” са половином винограда, односно земљиште које се налазило под непосредним уживањем господара села, најпре Радича Санковића и Сандаља Хранића, док је од времена дубровачке власти царину уживао поткнез Нових земаља Дабижив Сапе.²³³ О томе да у Сланском приморју виноградарство ни на самом крају XIV века није било заступљено у нарочито широким размерама сведочи и извештај дубровачке комисије о укупној величини површина слободне, незасађене земље, коју је Дубровник намеравао да искористи за сетву житарица и подели је својим поданицима, дубровачкој властели и пучанима. Комисија која је 6. јуна 1399. године започела одмеравање земљишта у Сланском приморју од Курила ка Стону израчунала је да се у свим равницама, косинама, већим и мањим удолинама, као и у вртачама крај мора и у селима, располагало земљиштем од отприлике 9630 златица (око 1618 ha), подобним за сејање свих врста житарица. С обзиром да је виноградарство представљало уносну пољопривредну грану, становници Сланског приморја су током XV века настојали да заобиђу прописе о ограничавању површина под виновом лозом, док су дубровачке власти и даље инсистирале на сузбијању њиховог ширења, предузимајући одређене мере и крајем истог столећа.²³⁴

Као што се може видети на основу повеље краља Уроша I, међу сеоским насељима Хумске епископије почетком XIII века виногради су се гајили у селу Брштаник, премда није искључено да их је било и у другим карајевима жупе Лука. Узгој винове лозе у доњем току Неретве свакако се проширио до половине XV века, о чему посредно говоре подаци садржани у повељи угарског краља Матије Корвина од 2. новембра 1465. године. Овом повељом дубровачком фратру Александру дарована су „у Луци у Хумској земљи три села” јужно од ушћа Брегаве у Неретву – село Нерези у близини Тасовчића, као и Гнилишта (Њилишта) и Лозица.²³⁵ Топоними Лозица и Нерези,

подручју Стона и Пељешца, док је Велико веће и 1490. било приморано да изда наредбу о сечењу свих непрописно подигнутих винограда (227–228; 233–234).

232 Б. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984, 66; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 200–201.

233 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 225, 235–236; М. Благојевић, *Земљорадња*, 284; Исти, *Земљораднички закон*, 201.

234 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 228–229; М. Благојевић, *Земљорадња*, 110.

235 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 158, 201.

од којих други означава начин гајења лозе подигнуте уз коље, свакако указују на континуирано узгајање винове лозе у доњој Неретви у претходном периоду. Поред тога, иако се ни за једно сеоско насеље не наводи изричито да је даровано са виноградилима, након набрајања поклоњених села у жупама Луки, Попову, као и Требињу и Драчевици, у повељи је назначено да се села дају на уживање са свим деловима њихових атара, између осталог и са виноградилима.²³⁶ У жупи Броћно на десној обали Неретве, између Вечерића, Бишћа и Мостарског блата²³⁷, средином XIV века забележен је један обичај који сведочи о присутности и конзумирању вина. Приликом доласка бана Твртка у Суху на Прозрачци, седишту жупе Броћно, где је 1353. потврдио баштинске поседе и дао „вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу, дворски писар је током састављања повеље од босанског бана добио велики пехар вина, да га попије „у знак добре воље”.²³⁸

Половином XV века виноградарство је било заступљено и у Крајини у Макарском приморју, а вероватно и у Горској жупи, која се простирала од Вргорца до брда Турија и планине Биоково.²³⁹ Међу баштинским поседима браће Ђурђевића-Радивојевића, које им је војвода Ђурађ Војсалић вратио након њиховог привременог ослобађања од власти Косача 1434. године, налазило се и насеље Винаца у Макарском приморју.²⁴⁰ Након навођења дарованих села у Горској жупи (Драгљан, Козица, Храштани, Врх До, Захојане и Заходи) и оних у Макарској (Живогошће, Тучеве, Макар, Баст и Винаца), у повељи стоји: „и потврдисмо им све листе и тврђаве, које имају од госпoде босанске и наших првих, (...) градове, села и земљу и винограде”.²⁴¹ Иако наведена формулација не пружа увид у прецизну распрострањеност винове лозе у сеоским атарима, може се закључити да је виноградарство пре средине XV века сигурно било заступљено и у појединим крајевима западно од Неретве. Томе у прилог говори и топоним Вињани код Имотског, који се у попису санџака Херцеговина

236 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

237 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 36–37.

238 Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Кошроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 102–103.

239 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 26, 199.

240 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 377–379 (12. август 1434.); С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 162, 187.

241 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 378.

1475/1477. наводи као село нахије Мостар, насељено становништвом које је у фискалном погледу уживало влашки статус.²⁴²

Пратећи у изворима прилике од почетка XIII до половине XV века, може се закључити да је виноградарство у Хумској земљи било заступљено на полуострву Пељешац, у Сланском приморју, Крајини и долини Неретве. Османски пописи освојених крајева Херцеговине показују да се виноградарство до седме и осме деценије XV века развило у свим плодним деловима Хумске земље. Уређење социјално-аграрног статуса земљорадника и организовање саме пољопривредне производње за време османске власти нису били подвргнути великим променама у односу на претходни период унутар српске државе. Већина српског и уопште хришћанског становништва уживала је статус зависних земљорадника – *раје*, која је живела на поседима османских феудалаца или самог султана – тимарима, зеаметима и хасовима, и притом била оптерећена одређеним новчаним и натуралним дажбинама. Земљорадник (рајетин) добијао је на коришћење земљишну деоницу, *зависну баштиину*, која се могла обрадити једним паром волова, док се у случају када ју је држао муслиман називала *чифти*.²⁴³ Хришћанско земљорадничко становништво је од винограда са агрикултурног дела своје зависне баштине свом феудалцу договало основну натуралну дажбину под називом *ушур* тј. *десетиину* укупне годишње производње шире или мошта – слатког, неферментисаног вина, с обзиром да је муслиманима шеријат бранио употребу алкохола. Сав приход од шире изражаван је у натури, односно у *медрама* или *чабровима*, као и у њиховом новчаном еквиваленту, обрачунаваном у акчама (аспрама). Поред ушура, раја је од хортикултурног дела баштине, односно од окућнице, дуговала и *саларију*, допунску нешеријатску обавезу у износу од једне медре на сваких 30, која је увек припадала спахији на чијем поседу је уписан рајетин који обрађује виноград.²⁴⁴

242 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 87; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 180, 183.

243 О османском феудализму детаљније видети: Н. Филиповић, *Пољед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 5–146; Х. Шабановић, *Турски извори*, 610–611; Н. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1, 1300–1600, Cambridge 1997, 103–118; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 224.

244 Х. Шабановић, *Турски извори*, 624; Д. Војанић, *Turski zakoni*, 42, 166; М. Мацура, *Насеља и становништво Облассти Бранковића*, 540 (Е. Миљковић, *Турски феудални систем на Балкану у првом веку турске владавине*); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 80, 223–224.

Након потхарачења влашког – сточарског становништва, односно његовог превођења на рајински статус 1530. године, у пореском систему дошло је до одређених промена. Године 1536. дошло је до спајања salarije са десетином у једну дажбину, чиме је остварен просек у виду седмине или осмине летине која се узимала од замљорадничког становништва. Постоје мишљења да је износ ушура, забележен у дефтерима, подразумевао седмину до осмине летине од самог успостављања османске власти, али и оних према којима је до 1536. приликом сваког пописа забележен десети део произведене шире и осталих производа, док је противувредност за salariju узимана одвојено.²⁴⁵ У овом раду, пописане количине на име ушура третиране су као стварна десетина, на основу чега је израчуната процењена годишња производња шире изражена у мерама забележеним у дефтерима (медрама или чабровима), чија величина није увек позната.

Поред прихода на име десетине од шире, османски дефтери бележе и број *хаса винограда* унутар једног насеља, а често и укупну количину вина остварену на овој врсти поседа. Имање са статусом *хаса* подразумевало је посед под непосредним уживањем феудалца – еквивалент властелинској резерви, који је обрађиван бесплатном радном снагом рајинског становништва. Вероватно је да бар један део имања са статусом *хаса* у османским пописима представља некадашње поседе под непосредним уживањем српских феудалаца, које су након успостављања турске власти преузели представници османске државе (султан, беглербег, санџакбег). Поред винограда и осталих имања са статусом *хаса*, османски пописи бележе и мањи број приватних поседа слободног власништва под називом *мулк*, као и верске и добротворне задужбине, које су се називале *вакуфи*.²⁴⁶ Од винограда са муслиманских зависних баштина – *чифтова* није узимана десетина, већ су одмеравани бројем *дунума*, који је у случају земљишта под виновом лозом процењен на површину од 910 m².²⁴⁷ У дефтеру вилајета Херцеговина из 1475/77. године *дунум* је прописан

245 Детаљније видети: Д. Бојанић, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ 20 (1973) 157–180; Х. Шабановић, *Турски извори*, 637–638; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 224.

246 М. Маџура, *Насеља и становништво Области Бранковића*, 534 (Е. Миљковић); Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 56–58, 80; Н. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 117–126.

247 Х. Шабановић, *Турски извори*, 615; Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних џеџинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 97–98; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 223.

као површина од 18 растегаља дужине „два добра растегља и једна дужина стопе”, док се сама реч дунум (dönüm) сматра балканским турцизмом који се може превести речју „уврат”.²⁴⁸

Приликом процене укупне годишње производње шире и других натуралних производа на основу османских пописа треба имати у виду да количине назначене у дефтеру често нису представљале стварну, већ процењену количину. Могуће је да су поседници тимара чак уписивали веће новчане износе у односу на оне реалне, остварене од дажбина, како би себи осигурали већи приход. Разлике између уписаног укупног прихода османског феудалца и збира свих годишњих прихода раје, који је често мањи, објашњава се тиме да је износ укупног прихода преузет из претходног пописа, док би тачан збир одражавао реално стање евидентирано током спровођења новог пописа. Приходи од тимара су се заиста и могли мењати, у складу са бројем становника и величинама обрадивог земљишта са кога су долазили производи који су подлежали опорезивању.²⁴⁹ Дефтери на нивоу једног насеља бележе имена старешина потпуних домаћинства, затим удовичких кућа, као и нежењене и самце. Приликом процене укупног броја становништва и израчунавања просечне производње шире по кући и глави становника у оквиру једног насеља, узимано је да је свако потпуно домаћинство чинило 5 чланова, док је број удовичких породица множен са 2,5.²⁵⁰ Подаци о процењеној производњи првенствено имају за циљ да прикажу заступљеност узгоја винове лозе, као и однос у количинама вина на нивоу нахија или одређених насеља.

Попис делова Херцеговине који су први потпали под османску власт налази се у оквиру збирног пописа Босанског санџака из 1468/69, док детаљни попис ове области још увек није пронађен. Најранији познати појединачни попис представља дефтер за санџак Херцеговину, сачињен у периоду између 1475. и 1477. године, након пада свих крајева Хумске земље источно од Неретве под османску власт. Иако у територијално-административном погледу углавном нису одговарале обиму некадашњих средњовековних жупа, нахије Неретва, Мостар, Попово, Дабар, Благај, Невесиње, Видушка, Љубиње, Љубушки и Конац Поље обухватале су насеља на простору Хумске земље. Међутим, попис не обухвата делове који још увек нису

248 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 7; D. Bojanić, *Turski zakoni*, 142.

249 Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 88.

250 М. Мацура, *Насеља и сџановништво*, 428–430.

били освојени од стране Османлија, док ни поједини погранични крајеви нису у потпуности обрађени. Делимично су пописане нахија Имотски, као и нахија Приморје (Макарска), која је у том тренутку била скоро у целини освојена, изузев саме Макарске. Такође, околина (Херцег) Новог пала је под османску власт тек 1481. године, тако да није обухваћена дефтером, као ни попис Доњих влаха.²⁵¹

Треба имати у виду да одређени број пустих села, као и изузетно слаба насељеност појединих нахија указују на велика пустошења одређених крајева Хумске земље у времену пре настајања дефтера. Реч је о простору који је административно припадао нахијама Дабар, Попово, Мостар, Љубиње, Љубушки, Дрежница, Видошко и донекле Неретва, док су у Дубрави сва села уписана као пуста. Простор Хумске земље је пре успостављања османске власти био знатно насељенији, док се учестало ратовање током турских освајања сигурно негативно одражавало и на привредне прилике и производњу.²⁵² И поред тога, османски попис насеља у оквиру 10 нахија санџака Херцеговина из 1475/1477. године показује да се до осме деценије XV века виноградарство сигурно развило у скоро свим жупским крајевима Хумске земље.

У оквиру 10 нахија организованих на простору Хума – Неретва, Мостар, Невесиње, Конац-поље, Благај, Дабар, Попово, Љубиње, Видушка и Љубушки, порез на ширу узиман је од рајинског становништва 111 села, што процентуално износи 56,34% у односу на укупан број сеоских насеља (197). Највећи број насеља у којима се узгајала винова лоза и узимала десетина од шире забележен је у нахијама Неретва (26 од укупно 37 села; 70,27%), Мостар (24/36; 66,7%) и Попово (17/24; 70,83%). Највећа производња у односу на број села остварена је у нахији Дабар, у којој је од 19 сеоских насеља ушур од шире узиман унутар њих 11 (57,9%). Укупна производња шире од винограда раје – земљорадничког хришћанског становништва, процењена под претпоставком узимања стварне десетине, износила је 33.320 медри (127,7 по кући; 26,53 по становнику).²⁵³ Највећа производња шире на нивоу једног сеоског насеља остварена је такође у селу нахије Дабар – у Предољу код Стоца (56 кућа; 260 процењених

251 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, I–II, VI; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 107–109.

252 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 601–603; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 164, 172.

253 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 265, 289, 420–421, 453, 456, 458, 460–463, 470–473; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 198, 201.

становника) – 9000 медри (160,71 по кући; 34,61 по становнику), у коме је забележен и један хаса виноград са количином шире од 340 медри.²⁵⁴ У селима ове нахије уписан је и највећи број хаса винограда – земљишта под непосредним уживањем феудалца, односно спахије или тимарника (21 са количином шире од 2050 медри), као и највећи број запуштених (12), док је у селу Ватници забележено чак 10 хаса винограда са широм израженом у запремини од 430 медри.²⁵⁵

За нахијом Дабар по количини годишње производње шире долазила је нахија Мостар са 22.240 медри (66,6 по кући; 13,92 по становнику).²⁵⁶ Највећа производња остварена је у селу Цимље, данас Цим (58 кућа, 258 становника) у количини од 3300 медри (56,9/12,8) са једним хаса виноградом од 30 медри.²⁵⁷ За њим је долазило село Храсно, данас Расно у Лиштици (21/105) – 2450 (116,67/23,33) са једним хаса виноградом од 200 медри²⁵⁸, као и пазар Мостар (20/96) – 2300 медри (115/23,96), у коме је, поред једног хаса поседа са широм од 250 медри, уписано и 250 дунума винограда.²⁵⁹ На нивоу читаве нахије Мостар забележено је 8 хаса винограда са широм од 600 медри и 15 запуштених.²⁶⁰ У околини Мостара попис бележи две хаса њиве чији називи показују да су настале на местима на којима су некада постојали виногради – њива Винак у селу Ливач, данашњем засеоку у Мостару, као и њива Винаца у селу Лишањ северно од Мостара.²⁶¹ Један запуштен хаса виноград у селу Орлац, такође данашњем засеоку Мостара, носио је назив Изград, налазећи се, изгледа, негде близу самог града.²⁶²

У нахији Неретва процењена годишња производња шире од винограда становника раје износила је 22.080 (39,85 по кући; 8,8 по становнику).²⁶³ Највећа производња остварена је у селу Крковићи

254 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 460–461.

255 Исто, на више места.

256 Исто.

257 Исто, 203–204.

258 У овом селу Хацијусуфовић Скендер имао је седам малих винограда за које је дуговао десетину. Неки од њихових назива указују на место на коме се налазе или начин на који су груписани: Папрат, Ступ, Двориште, Потпут, Врбица, Поговине, Крепља. A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 201–206, 395–396.

259 Исто, 201–202.

260 Исто, на више места.

261 Исто, 441, 443.

262 Исто, 391.

263 Исто, 9, 248–249, 257–258, 288–290, 292–294, 378–379, 385–390, 417–420, 426–427, 449–452.

(163 куће, 711 становника), данас непознатом, у количини од 9000 медри (55,21/12,66)²⁶⁴, док је на простору читаве нахије забележено 4 мулк винограда, затим 16 хаса (842 медре)²⁶⁵ и 9 запуштених хаса винограда.²⁶⁶ У 17 села нахије Попово процењена производња шире 1475/77. године износила је само 5060 медри (36,7 по кући; 7,84 по становнику). Већ је назначено да је становништво Попова знатно страдало у пустошењима током османских освајања, док је у скоро трећини села забележено мање од 5 кућа. О развијености виноградарства у Попову почетком XV века сведочи једна наредба Дубровачке републике од 16. јула 1414. године, којом је дубровачким крчмарима забрањено кријумчарење вина из Попова и још неколико жупа суседног Требиња, за чим су Дубровчани очигледно често посезали ради препродаје у својим гостионицама.²⁶⁷ Међу селима нахије Попово налазила су се и два сеоска насеља, која је заједно са селом Галчиће, угарски краљ Матија Корвин 1465. године даровао дубровачком братру Александру.²⁶⁸ У Дубљанима је уписано свега 12 кућа (56 становника) и два хаса винограда са моштом од 150 медри, док је производња шире становника села износила 600 медри (50 по кући; 10,71 по глави). У селу Крмљани, које се у повећи јавља под називом Гурмљане (данашњи Грмљани) забележена су два запуштена хаса винограда.²⁶⁹

О узгајању винове лозе на подручју нахије Дубрава пре 1475–77. године сведочи топоним Лозница (заселак у Чапљини), насеље које је, као и сва остала у поменутој нахији, у попису наведено као пусто. У нахији Почитељ у доњем току Неретве такође су забележене пусте мезре Лозница и Виница.²⁷⁰ Попис нахија Неретва и Мостар 1475/77. показује да се виноградарство из доње Неретве, у којој је винова лоза присутна још почетком XIII века, до осме деценије XV столећа развило и у пределима од Мостара до Коњица, у долини средњег тока реке. Такође, поред Дабарског поља и Попова, виноградарство је у средњем веку неговано и у крајевима око Љубиња и Љубушког, средишта истоимених нахија, као и око Стоца у нахији Видушка.²⁷¹

264 Исто, 292–294.

265 За два хаса винограда није забележена количина шире.

266 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, на више места.

267 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 81.

268 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

269 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 490–491.

270 Исто, 606.

271 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 201. Порез од винограда узиман је и у осталим нахијама са простора Хумске земље, које су представљале мале административне јединице од по неколико села – Конац Поље (10), Видушка (4), Љубиње (3), Љубушки (3). A. S. Aličić, *Poimenični popis*, на више места.

★

О узгоју винове лозе на простору Травуније, односно Требиња, током средњовековног периода може се говорити тек на основу неколико посредних података. Винограде у Жрновници, дароване од стране краља Владислава, Дубровчанима су потврђивали и потоњи владари, у којима се крију обавештења и о засадама на подручју српске државе, у суседству дубровачких. Издајући повељу 23. августа 1254. године, краљ Урош I је Дубровчанима потврдио све винограде које су држали до смрти његовог оца, истичући да се питање разграничења истих на дубровачкој и краљевој земљи налази у надлежности *сѣанка*, односно мешовитог суда, који је требало да се састаје у периоду од Михољдана до Ђурђевдана.²⁷² Дубровачки кнез Андреја Злат је затим, у заклетви Урошу I, обећао да ће краљ уживати плодове бербе од свих обрађених винограда за које суд буде установио да се налазе на његовој земљи.²⁷³ У последњој четвртини XIII века дошло је до погоршања односа између Дубровника и Србије, у време када је Требињем управљала краљица Јелена. У документу од 28. августа 1285. говори се о берби грожђа у околини Цавтата и уништавању плодова винове лозе на територији краљице Јелене²⁷⁴, док се у тужби од 14. октобра исте године наводи да се крађа једног вола одиграла у време када је краљичина војска стајала над дубровачким виноградима.²⁷⁵ Дубровчанима су винограде око 1289. потврдили најпре краљ Милутин, а затим и краљица Јелена.²⁷⁶ Неколико година касније, краљ Милутин је повељом издатом на Врхлабу 14. маја 1302. потврдио све раније повеље, прописујући и да је сваки његов поданик који би уништио дубровачке винограде у обавези да плати штету.²⁷⁷

Након вести о виноградима у Жрновници током XIII века, који више и нису представљали део српске територије, обавештења о виноградарству изостају све до средине XIV столећа. У ово време је, услед несташнице вина на дубровачком подручју, забележен увоз из

272 Зборник, 212; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 38.

273 Зборник, 216; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 38.

274 Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сѣиси*, 151–152; М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, Јелена: краљица – монахиња – светитељка, Манастир Градац 2015, 15.

275 Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сѣиси*, 145–146; М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, 15.

276 Зборник, 286, 288; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 38; М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, 15.

277 Зборник, 346; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 38.

Требиња, где је сигурно реч о вину домаће производње.²⁷⁸ О развијености виноградарства у жупним крајевима земље Требиње сведочи и већ цитирана одлука Дубровачке републике од 16. јула 1414. године, којом је дубровачким крчмарима забрањена куповина вина у Требињу, Конавлима, Драчевици, Ободу и Суторини, као и у Попову у Хумској земљи, при чему се такође може претпоставити да се засигурно ради о вину домаће производње.²⁷⁹ Половином XV века, у уговору од 16. октобра 1446. године, помиње се један виноград у Требињском пољу, у вези са упадом стоке и наношењем штете.²⁸⁰ Међу селима која се у повељи угарског краља дубровачком фратру из 1465. дарују са виноградима и осталим имањима, у Требињу се наводе Чесвиница, Нециећ и Горица, док су у жупи Драчевици у залеђу Херцег Новог поменуто села Сут Стипан, Кути и Мокрине.²⁸¹

Мере уништавања винограда и ограничавања површина под виновом лозом дубровачке власти су спроводиле и на простору Конавала, које су стекле у првим деценијама XV века. Своју половину Конавала војвода Сандаљ Хранић продао је Дубровчанима 24. јуна 1419, док је део војводе Радосава Павловића званично уступљен 31. децембра 1426. године. Велико веће Дубровачке републике прописало је 8. јануара 1423. забрану подизања винограда, дозвољавајући као и у случају Сланског приморја сађење винове лозе само уз окућницу, чиме је плодно земљиште Конавала претворено у највећу житницу Дубровника. Сви постојећи виногради могли су остати „док трају” – што је значило да су се и даље могли одржавати и култивисати, док је свака новозасађена лоза морала бити почупана уз плаћање високе новчане казне у износу од 200 перпера. Одређене уступке добијали

278 DAD Div. Canc. 15, f. 3'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 70.

279 Исто, 81.

280 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 159, нап. 103; 231, нап. 109.

281 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494.

Данашње оранице, шуме и пашњаци у околини Требиња носе називе који такође сведоче о интензивнијем гајењу винове лозе у овим крајевима у прошлости. У Биограду, Дужима и Голој Главици постоје оранице под називом Виноградине, док се она у Пољицама назива Лозни до. Топоним Виноградине односи се и на једну шуму и пашњак у Мрњићима. У Голој Главици постоје пашњаци Лознице и Одриште. Народно сећање говори о томе да се на простору пашњака Виноградац у Сливници винова лоза гајила отприлике до половине XX века. Остаци дивље лозе откривени су у пустом селишту Стубице, које је лоцирано између атара села Мрњића и Баонина. Поред тога, наводи се да се лоза још од времена Грка гајила око кућа. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 159.

су властела и грађани на чијим тек стеченим деловима није било винограда, тако да је дозвољено да се уз сваку сеоску кућу на њиховом земљишту засади по једна златица винове лозе (око 1680 m²).²⁸²

Након стицања дела Конавала који је припадао Сандаљу Хранићу, Дубровчани су одмах спровели одузимање поседа свим дотадашњим властеличићима зарад поделе земљишта својим грађанима и властели, лишавајући власти жупана Богету Ручића, услед чега је дошло до побуне. С обзиром да се власт Дубровачке републике у почетку није могла чврсто успоставити, приликом прве поделе земљишта у Конавлима учињени су одређени уступци домаћој властели, који су се тицали и подизања винограда. Дубровчани су властеличићима дозволили да задрже своје царине, тако да је 10 кућа имало по 12 златица, 21 породица по 6 и 35 по 3 златице земљишта.²⁸³ Земљиште које је остављено властеличићима очигледно је било изузето и од забране подизања нових винограда, са напоменом да са продајом баштине неком другом лицу и само земљиште губи привилеговани статус. О томе сведочи одлука о виноградима Великог већа Дубровачке републике од 26. октобра 1487. године, којом је наглашено да право на повластице о сађењу винове лозе могу имати само наследници старе конавоске властеле, јер се привилегије стечене током прве поделе земље односе на властеличиће као уживаоце, а не на само земљиште.²⁸⁴ Новим законским одредбама од 25. и 26. фебруара 1427. године, Дубровачка република је дотадашње прописе о виноградима донекле ублажила, дозвољавајући да свака кућа на простору читавих Конавала може додатно садити винову лозу до површине од 2 златице (око 3360 m²). Наведене повластице се ипак нису односиле и на оне малобројне властеличиће и слободне сељаке који су сачували своје баштине.²⁸⁵

У делу који је припадао војводи Радосаву Павловићу дубровачка власт није била угрожена, тако да ни припадници конавоског властеоског слоја нису задржали своје баштине, па ни винограде. Након што је војвода Радосав Павловић продао своју половину Конавала, одлуком дубровачког Малог већа од 9. фебруара 1427. године одређено је да се царине конавоске властеле, које су биле покривене

---

282 Р. Грујић, *Конавли њог разним њосѡогарима*, Споменик САНУ 66, Београд 1926, 72–73; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 237–239, 242.

283 Исто, 239–240; Р. Грујић, *Конавли њог разним њосѡогарима*, 51.

284 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 240, 242.

285 Р. Грујић, *Конавли њог разним њосѡогарима*, 73; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 242.

виноградима, поделе на одређене делове и доделе земљорадницима у наполицу, што се односило и на виноград на царини војводе Радосава Павловића. Унутар 11 сеоских насеља налазило се 15 царина, које су обухватале укупно 26 винограда. Ове царине под виноградима у највећој мери представљале су поседе старе српске властеле у Требињу и Конавлима. Једино су баштински поседи војводе Радосава Павловића, који је држао два винограда у Љутој и Добруши, били концентрисани у централној и источној Босни. Највећи број винограда налазио се у селу Диниште – укупно 8 на простору три царине, од којих су 4 са још једним вртом чинила царину властелина Вукше Илојевића, два су лежала на царини властелина Николе, а друга 2 на царини Милдруга Полилеја. У Жабокличу је забележена једна царина са 4 винограда. У Плочици су постојала три винограда на простору две царине, у Дрвенику, Светом Мартину и Добруши по два, док се у Ускопљу, Грдошевини, Потхумљу, Љутој и Пављем Брду налазио по један виноград. Највеће царине под виновом лозом, од по 4 винограда, забележене су у селима Диниште и Жабоклич. Ово земљиште под виноградима дубровачке власти су доделиле земљорадницима у наполицу, међу којима је побројано њих 57.²⁸⁶

И поред свих забрана и ограничавања стварања додатних површина под виновом лозом, у Конавлима су, као и у Сланском приморју, предузимани покушаји подизања нових винограда, о чему сведоче нове, пооштрене дубровачке уредбе. Велико веће је било приморано да 10. јануара 1446. године донесе одредбу према којој ће двадесет петоро представника властеле са обласним кнезом током 25 дана обилазити свако село у Конавлима и доносити наредбе за чупање свих непрописно засађених лоза. Садржај наведене уредбе открива и начине на које су Конављани покушавали да прошире своје површине под виноградима, тако да је члановима комисије наглашено да морају имати у виду да је поседовање винове лозе на земљишту од највише две златице по кући дозвољено једино на оном делу (десетини) на коме се домаћинство и налази. Из истих разлога, поједине породице су се неосновано делиле на неколико кућа како би себи обезбедиле законску основу за подизање већег броја винограда. Комисија је у оваквим ситуацијама испитивала све деобе учињене у последњих двадесет дана, спроводећи и чупање сваке прекомерне лозе настале услед неосноване поделе задружних породица.²⁸⁷

286 Р. Грујић, *Конавли њод разним ѲосѲодарима*, 73; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 242; М. Благојевић, *Земљорадња*, 285–286; Исти, *Земљораднички закон*, 197–200.

287 Р. Грујић, *Конавли њод разним ѲосѲодарима*, 73.

Према сумарном попису санџака Босна из 1468/69. године, који уз број домаћинства бележи једино још поседе под непосредним уживањем феудалаца на нивоу једног сеоског насеља, у нахији Требиње постојало је 17 хаса винограда унутар 11 села.²⁸⁸ Успостављањем османске власти, одређени представници требињске властеле, махом влашког порекла, сачували су своје баштинске поседе, чинећи као хришћани спахије део тимарског система. Од укупно 17 тимара на простору нахије Требиње 1468/69. хришћани су држали њих 15.²⁸⁹ Део села Грнчар/Грнчарево, у коме су забележена три хаса винограда, представљао је тимар хришћанског спахије, војводе Вукосава, сина Радојина. Ови поседи налазе се и у попису санџака вилајета Херцеговине из 1475/77. године, за које се наводи да су „познати као Вукосови виногради”.²⁹⁰ Хаса виноград у делу села Засад представљао је 1468/69. тимар Мркше, сина Прибислава. Виноград у Љекови уживао је кнез Павко, син Добрушка, са братом Вукосавом, док су оне у селима Дражи Дол и Цицина улазили у тимар Вукића, сина Грубача.²⁹¹

Попис Херцеговине из 1475/77. године бележи исти број хаса винограда као и деценију раније, са приходом од шире у количини од 940 медри, поред којих су уписана и два запуштена.²⁹² Према дефтеру санџака Херцеговина, од 37 села нахије Требиње, унутар 24 забележен је ушур од шире (64,86%). Процењена годишња производња шире износи 4700 медри (29,375 по кући; 6,2 по становнику).²⁹³ Највећи годишњи приход у шири израженој у медама остварен је у селима: Чичево (400; 30,77 по кући / 6,15 по глави), Попи (400; 66,67/13,33), Подгљивље (380; 63,33/12,67) и Грнчар/Грнчарево (300; 15,79/3,16), док је од дела винограда села Корјенић, Скрозигрм и Жупљани укупна годишња производња шире износила 1000 медри.²⁹⁴

288 A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 151–154; N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, *Godišnjak*, knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, knjiga 10, Sarajevo 1974, 189–193; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 160, нап. 106.

289 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 216–218.

290 A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 151; A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 523; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 217.

291 A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 151–153; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 217–219.

292 A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 487, 495, 497–501, 503–505, 520, 523; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 160, нап. 106.

293 A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 487, 495, 497–501, 503–505, 520, 523.

294 Исто, 498, 500, 504–506, 523.

Зета са Пилотом

Подручје Котора и осталих приморских градова

У средњовековној Зети, која се простирала између Котора и Бојане, најразвијенија аграрна и привредна подручја представљале су територије приморских градова, који су уживали висок степен аутономије у односу на централну власт. Најзначајније место заузимао је Котор, за којим су долазили Бар, Скадар, Улцињ и Будва. Општину или комуно чинио је првенствено сам град са својим најужим и најстаријим подручјем – дистриктом, који је још од римског периода економски био чврсто повезан са утврђењем, снабдевајући градско становништво основним пољопривредним производима. Котор је смештен у равници изнад које се уздиже мање брдо Св. Ивана у виду огранка планине Ловћен, док се под његовом влашћу налазио велики део данашње Боке Которске. Према градском Статуту, чије одредбе у највећој мери потичу из прве половине XIV века, которски дистрикт је још пре XII столећа чинио узани земљишни појас око града, као и полуострво Врмац између Которског и Тиватског залива.²⁹⁵

Мало полуострво Превлаку (данас Острво цвијећа) у југоисточном делу Тиватског залива са манастиром Светог Михајла, које је пре 1124. године било преузето од дукљанских владара, Стефан Немања је крајем XII века одузео Котору. Превлака, Љешевићи, полуострво Луштица између Тиватског залива и Јадранског мора, као и село Пасиглав на полуострву Врмац, чинили су подручје Зетске епископије, основане 1220. године, којој су у XIV веку припадала и села Брда и Богдашићи на Врмцу, као и острво Св. Габријела (данашњи Страдиоти).²⁹⁶ Почетком XIV века Котору је припала најпре жупа Грбаљ, током друге половине 1306. или почетком 1307. године, а затим у време цара Душана и део Његуша, село Доброта северно од града на источној обали Которског залива до реке Љуте, као и Бијела, Крушевице и Леденице, при чему за последње три није извесно да су остале под которском влашћу и након нестанка Српског царства. Котору је припадао и Пераст са опатијом Св. Ђорђа, док су све територије Комуне представљале јединствену привредну целину.²⁹⁷

295 *Statut grada Kotor II*, 195–197 (гл. 111); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 14–15; 18–19; М. Антоновић, *Град и жупа*, 31, 209; ЛГТССЗ, 146 (М. Антоновић, *Котор*).

296 И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 24–26; I. Stjepčević, *Prevlaka, histor. rasprava*, Zagreb 1930, 18; М. Антоновић, *Град и жупа*, 199–205; ЛГТССЗ, 142–143, 146 (М. Антоновић, *Котор*); К. Митровић, *Оснивање Зетске епископије*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори, Ниш 2021, 17–19.

297 И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 26–30; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Spil 1941, 3; М. Антоновић, *Град и жупа*, 205–209; ЛГТССЗ, 146–147 (М. Антоновић, *Котор*).

У пределима Боке которске узгој винове лозе био је заступљен већ почетком XII века. Године 1124. епископ Урзације, приор Мело и четрнаесторица племића Котора даровали су катедрали Светог Трифуна, коју је тек требало подићи, Тумбу Светог Анђела „од врха до морске обале и од морске обале до врха”, односно данашњу Превлаку. Неколико очевидаца је 1180. године потврдило да је деветорица најугледнијих которских сениора након одлуке о даровању обишло Превлаку, утврдивши да на читавом полуострву постоје само четири приватне парцеле засађене виноградима, док скоро читава Томба припада старој и запуштеној бенедиктинској опатији Св. Арханђела. Први сведок Јонус де Паклецо посведочио је да је још као јако млад седео са својим оцем и ујаком у његовим виноградима, где су често долазили и суседи од којих је више пута чуо да цела Превлака тј. Томба припада Св. Анђелу, изузев четири комада винограда. Изгледа да се радило о делу према некадашњим соланама и Грбљу, док су на другој страни у правцу Тивта сви виноград који се зову Бранате припадали Которској комуни. Готово исто посведочио је 1181. и свештеник Квирик, сениор од 80 година, који је био очевидац обиласка Томбе бродом 1124. године.²⁹⁸

Позивањем на исправу дукљанског краља Ђорђа од 15. јула 1115. године, краљ Радослав је повељом од 10. јула 1250, која представља которски фалсификат настао у циљу покушаја поновног стицања Превлаке, у међувремену потчињене Зетској епископији, Которанима наводно потврдио и све баште и винограде уз Тиватски залив до граница Грбља, као и полуострво Луштицу и село Пасиглав на Врмцу.²⁹⁹ До последњих деценија XIII века виноградарство је на которском подручју свакако достигло веће размере, с обзиром да су вишкови вина изношени ван дистрикта на тржиште. О томе сведочи уговор из 1279. године, којим су Дубровчани и Которани регулисали услове извоза вина домаће производње на трг Брсково.³⁰⁰

298 Д. Синдик, *Превлака 1124. и 1181*. Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 24 (2004) 128–133; К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorске biskupije (9. stoljeće – 1571)*, Kotor 2015, 61–62; Иста, *Оснивање Зетске епископије*, 17.

299 М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 101–108; Исти, *Град и жуја*, 200. Други препис повеље носи датум од 15. јула 1230, док се исправа краља Ђорђа датује 15. августом 1215. године В. и: *Зборник*, 119–121.

300 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 30–31; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, ЈИЧ III, 1–4, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1937, 272; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–32; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66.

До краја прве половине XIV века узгој винове лозе на простору которског дистрикта достигао је још већи интензитет, постајући најзначајнија пољопривредна делатност. О томе сведочи велики број чланова градског Статута којима је виноградарство на подручју Котора било уређено са аспекта свих значајних привредно-друштвених чинилаца, као и нотарске књиге докумената за период од 1326. до 1337. године. Сачувани уговори дају увид у распрострањеност винограда на нивоу сеоских насеља и појединих локалитета, док бројни случајеви узимања винограда у закуп говоре о подстицању ширења површина под виновом лозом и крчењу земљишта за подизање нових винограда. На простору которског дистрикта виноградарство је било распрострањено у најближој околини града, као и у низу суседних насеља на полуострву Врмац, које представља изузетно погодно тло за узгој винове лозе. У сачуваним исправама которске канцеларије из двадесетих и тридесетих година XIV века јавља се већи број насеља, крајева и потеса у којима су лежали виногради которске властеле, грађана и цркава, забележени као предмети разних спорова, закупа, залога, продаје, завештања, мираза и сл.

На помен винограда наилази се јужно од Котора – у Левању³⁰¹, некадашњем селу које се простирало између самог града и Шкала-ра, на месту данашњег јужног предграђа, које лежи у плодном равничарском пределу испод Врмца и Ловћена.³⁰² Виногради которских грађана простирали су се и на Пучу³⁰³, некадашњем локалитету названом према истоименом извору који се налазио при дну Которског залива јужније од зицина града и врела Гурдић.³⁰⁴ Велике површине под виноградима постојале су и у которском сеоском насељу Кавач³⁰⁵ у југозападном делу полуострва Врмац, које је представљало плодан жупски крај, богат изворима пијаће воде, добро насељен још од античког периода.³⁰⁶ Код Кавча се помињу средњовековни пре-

301 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 140, 141 (1326), 289, 474 (1327), 683 (1331); II, br. 8 (1332), 419 (1333), 943 (1335), 1003 (1329), 1497 (1337).

302 P. Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Split 1927, 71; I. Stjepčević, *Prevlačka*, 4; J. Марковић, *Географске обласии СФРЈ*, 834; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 19.

303 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 140, 141 (1326), 144, 1038 (1332), 1050 (1333); II, br. 389 (1333).

304 С. Накићеновић, *Бокa (антиројеографска студија)*, Београд 1913, 224–225.

305 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, 358 (1327), 502 (1330), 753 (1331), 984 (1332). 1013 (1332), 1081 (1333); II, 50 (1332), 563, 778 (1334), 938 (1335), 1056 (1336).

306 I. Stjepčević, *Lastva, historijski pregled*, Kotor 1934, 9; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 20; *Kulturna baština Vrmca* (ur. K. Lisavac), Tivat 2015, 69.

дели Касестре³⁰⁷ и Корвеш³⁰⁸, у којима се поред узгоја винове лозе наилази и на многе расаднике лозе, која се гајила и у Мрчевцу, малом селу на југозападним обронцима Врмца, југоисточно од Тивта.³⁰⁹ На источној обали Врмца, виноградарство је било заступљено у средњовековном Mullum-у са црквом Св. Кузме (данашњи Муо наспрам Котора).³¹⁰ Погодно за земљорадњу и гајење винове лозе још у средњем веку било је и село Прчањ,³¹¹ 5 km северно од Котора на источној обали полуострва Врмац.³¹² У североисточном делу полуострва винова лоза је негована у Столиву³¹³ и Мржепу³¹⁴, селима преко пута Пераста. Опатија Светог Ђорђа у Перасту је до XV века стекла бројна имања, укључујујући и винограде, у самом Перасту, затим у Мрчевцу, Тивту и Ластви³¹⁵, као и у Костањници, Морињу, Стрпу, Липцима, Ђурићима, Већебрду, Столиву, Прчњу, Дражеврту, Светом Стасију и Доброти.³¹⁶

У Столиву и Костањници налазили су се виногради которске властеоске породице Cathena, док се код Столива винова лоза гајила и на рту Ангошће³¹⁷ (Angosce, од лат. Angustus – узан), чије се име јавља и као назив за теснац Вериге. У овом делу Врмца виногради су постојали и у селу Ластва, где се као један од локалитета помиње место *puntam de Brume* (1432).³¹⁸ На граници дистрикта виногради су подизани и на брдовитом терену код рта Перегиума (код данашње Плавде у Лепетанима), као и код Већебрда, данас истоименог села изнад Лепетана у Ластви, на падини која се спушта ка обали.³¹⁹

307 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 478 (1327), 1032, 1033 (1332); II, br. 305 (1333), 718 (1334), 1667 (1336).

308 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 113, 151 (1326), 492 (1327); II, br. 345 (1333), 713 (1335), 1165 (1335).

309 Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зетје*, Титоград 1959, 81.

310 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 110, 141 (1326); Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зетје*, 82.

311 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 285 (1333).

312 Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, 834.

313 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 13, 141, 144, 173 (1326), 349, 350, 431, 490 (1327), 718, 842 (1331), 952 (1332), 1063, 1065 (1333), 1141 (1335).

314 *Statut grada Kotora II*, 195 (гл. 111); И. Синдик, *Комунално уређење Коћора*, 21.

315 Исто, 19, 23, 142. I. Stjepčević, *Lastva*, 9–10; *Kulturna baština Vrmca*, 72–79, 178.

316 К. Митровић, *Економске прилике у ојашинији Светиој Ђорђа код Перастја*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 30 (2010) 218.

317 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 141 (1326).

318 И. Синдик, *Комунално уређење Коћора*, 22–23.

319 *Statut grada Kotora II*, 196 (гл. 111); I. Stjepčević, *Lastva*, 8–9; И. Синдик, *Комунално уређење Коћора*, 19, 21; *Kulturna baština Vrmca*, 60.

Из прве половине XIV века постоје обавештења и о виноградима у Пасиглаву, који су припадали Зетској епископији. Село је лежало на висоравни под врхом Св. Илије, највишим узвишењем на Врмцу (746 m) источно од Горње Ластве, граничећи се са селом Богдашићи.³²⁰

На простору средњовековног Тивта (Tiuettum, Teudum, Teueto) виноградарство је такође било широко заступљено.³²¹ Присуство нове лозе уочава се у многим деловима – „контратама” и крајевима Тивта. У долини тиватске речице Градиошнице виногради су забележени у сеоским насељима Градец³²² и Думидрана³²³, као и у пределу Јакиндол са црквом Св. Јакова, где се 1335. године помиње већи виноград од 27 квадрањола са по 100 лоза (око 9072 m²).³²⁴ Ово место се налазило северно од Тивта испод брда Св. Анђела (Angeli Sancti Mons)³²⁵, Пасиглава и Горње Ластве, у виду плодне заравни кроз коју тече поток Јакаљ, чинећи данашње полуострво Сељаново. Виногради се помињу и око некадашњег Кулина Брда³²⁶, које је свакако представљало неки од виших брежуљака полуострва Врмац, као и у месту Фаш³²⁷, чији положај није тачно утврђен. Сачувана которска документа из прве половине XIV века бележе у околини Тивта још неке пределе и места у којима су постојали виногради. Предео Св. Ловро (Sanctus Laurentius) са виноградима и расадницима лоза³²⁸ представљао је околину истоимене цркве, односно место на јужној обали Верига код данашњег насеља Лепетане. Бобовиште се простире између Брдишта код Тивта, ушћа Градиошнице и Тиватског залива.³²⁹ Приморје од Плавде код Лепетана до Пина, данашњег пристаништа у Тивту, означавао је као *latus Tiueti*. Приморски крај од Тивта до Верига у средњем веку није био нарочито насељен, док су кметови који

320 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 478 (1327); I. Stjepčević, *Lastva*, 8, 31; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 19. *Kulturna baština Vrmca*, 45–49.

321 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 69, 106, 132, 172, 189 (1326), 535, 550 (1330); II, br. 292, 298, 303, 310 (1333), 834 (1334).

322 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 718 (1334).

323 Исто, бр. 58, 88, 89, 188 (1332), 241, 251, 398, 506 (1333), 678, 693, 756, 832, 834, 836 (1334), 1274 (1335), 1389, 1590, 1611, 1616, 1762 (1336), 1084 (1337).

324 Исто, бр. 443 (1333), 719, 841 (1334), 1020 (1336), 1242 (1335).

325 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 61 (1326).

326 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 124 (1332), 716 (1334), 1050, 1067, 1407 (1336).

327 Исто, 434 (1333), 1244 (1335).

328 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 10, 72, 141, 198 (1326), 621 (1330).

329 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 22–23.

су обрађивали властеоску земљу у Тивту становали у Црном Плату – заједнички назив за засеоке Тивта, смештене даље од обале.³³⁰

На простору Тивта виногради се у изворима прве половине XIV века јављају и у контрати Пина (Pinus; contrata de Pino), која се у овом случају може односити и на манастир Светог Марка de Pinita, помениутог у писму папе Клемента VI краљу Стефану Дечанском из 1346. о молби за повратак бенедиктинских манастира католицима.³³¹ Винограда је било и у тиватском Плеку, као и под брдом Светог Анђела на локалитету Бистерна. У XV веку познато је још неколико виноградских предела Тивта – in ponta Silani (1433), vinea in Theodo vocata Plagier (1443), виноград у Јахелду (1442) као посед породице Sconza, који се по власницима називао Sconzino, као и виноград назван Драгомир, поменуто код Верига 1458. године.³³²

У Боки Которској највећу површину обрадивог земљишта представља Грбаљско Поље.³³³ Жупа Грбаљ простире се између Котора на северозападу, Будве на југоистоку и Ловћена на истоку, док је од Јадранског мора одваја ниски планински гробен. Грбаљска жупа је карсно поље у чијем средишњем делу лежи нижи планински гробен, раздвајајући је на два дела – Горњи и Доњи Грбаљ, на чијим рубовима су смештена насеља. Сеоска насеља Горњег Грбаља леже на југозападним падинама Ловћена, док се Доњи Грбаљ простире од залива Траште на северозападу до Будве на југоистоку, са насељима на планинским обронцима на југозападу и североистоку. Љешевићи на северозападу Грбаљске жупе чинили су део властелинства Зетске епископије, касније митрополије. Граница је ишла до поседа Црнојевића, тако да су село Врановићи и место Поде, који се помињу у документима XIV века припадали Котору, док је Љешевићима припадао предео Биговица око Бигове у Траштама. Северну границу Грбаља представљало је Которско поље, између мора и самог града, које се у изворима помиње као доњи део Грбаљског поља, док је граница према Котору ишла „Потоком” од Мирца у Његушима до цркве Свете Тројице.³³⁴

330 Исто, 20.

331 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 523 (1333), 665, 666, 763 (1334), 1036 (1336), 1126 (1337); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 22.

332 Исто, 22–23. Виногради се помињу и у селу Дарант, данашњем Ораховцу северно од Котора, у крајњем североисточном делу Которског залива. A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 82 (1332).

333 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 57.

334 Исто, 26–27; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбаљани у XIV веку*. Грбаљ кроз векове, Грбаљ 2005, 384.

С обзиром да је узгајање винове лозе представљало изузетно уносну пољопривредну грану, српски приморски градови су попут Дубровника и осталих далматинских градова настојали да заштите конкурентност вина произведеног из винограда властеле и грађана, подигнутих на земљишту градског дистрикта, због чега су доносили забране о ширењу виноградарских површина на територијама изван најстаријег градског подручја. С друге стране, настојало се да се зависно становништво у новостеченим крајевима преусмери првенствено на производњу преко потребних житарица, док су површине засађене виновом лозом на земљорадничким деоницама биле строго ограничаване.³³⁵

Которска општина је мере ограничавања површина под виновом лозом спроводила на простору Грбља, који је због свог равничарског положаја са пространим, плодним карстним пољем имао велики значај за привреду и економско јачање властеле. Прва подела земљишта властели и пучанима извршена је одмах након стицања Грбља, односно после 1306/1307. године.³³⁶ До нове поделе дошло је између 1316. и 1339, према којој је обрадиво земљиште читаве Грбаљске жупе подељено најпре на Горњи и Доњи Грбаљ, у виду два поља са насељима на ободу, а затим на *жребове* (*sdrebi*) или *делове* (*partes*), од којих је сваки садржао 24 *карајџа* (*caratus*) или *каруба* (*carruba*)³³⁷, да би потом били додељивани властели и најбогатијим грађанима по утврђеном правилу. Према катастиху из 1430. године, у читавом Грбљу постојало је 45 делова (23 у Горњем и 22 у Доњем), на којима је избројано укупно 1080 карата. На чело сваког дела или жреба постављен је *caput sdrebi*, који је нове господаре земљишта (*socii*) уводио у посед додељених карата.³³⁸ Поделом земљишта у Грбљу нису биле обухваћене баштине православних свештеника, које су Душановим законом третиране као слободне.³³⁹

335 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–35.

336 Према једном документу подела је извршена 7. октобра 1307. године, видети: I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 23–24.

337 Карат као новац и као мера за површину представља 1/24 одређене целине.

338 I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 25; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 28, 58–60; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на нейокрејношћима у Грбљу у XIV вијеку*, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 99; М. Благојевић, *Баштинници и њосадници у Грбљу у XIV и XV веку*, у истом зборнику, 148–149; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбањани у XIV веку*, 389–390; ИЦГ 2/2, 177; ЛГТССЗ, 150 (М. Антоновић, *Кошор*).

339 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 48, 97, члан 31; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 81, 160; М. Благојевић, *Баштинници и њосадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 149.

Виногради у Грбљу помињу се у повељи цара Душана из 1351. године, која, иако представља фалсификат, свакако сведочи о одређеној заступљености винове лозе на овом простору.³⁴⁰ Према члану 412. Которског статута, који потиче из периода 1316–1339, одлучено је да нико не може садити винограде на свом делу земљишта, осим највише два квадрањола (672 m²) на окућници. Након свечаности светог Ђорђа (23. април), службеници су били дужни да током наредних месец дана спроведу сечење свих прекомерних стабала винове лозе.³⁴¹ Делови жупског земљишта додељивани су Которанима „за вечита времена”, тако да се они нису могли продати, даровати, заменити, нити завештати цркви. Забрањено је било уступање својих делова и српском владару. Стечени део земљишта могао се даровати једино сопственом наследнику или дати у мираз, док би у случају непостојања директних потомака, земљиште припало сродницима или би се враћало општини, која би потом додељивала властели и грађанима по два карата земљишта.³⁴² У Грбљу је важило слободно сечење дрвећа зарад прављења притки за винограде которских грађана, тако да нико ко поседује притке на свом делу није могао спречити друге који их немају да исеку дрво које нађу као погодно за ту намену.³⁴³ У тежњи за већим количинама вина, Грбљани су решење налазили у узимању туђих винограда у закуп. Тако је Сердану из Долеког у Доњем Грбљу црква Св. Јакова у Котору 1334. године уступила свој виноград у Прчњу у вечни закуп.³⁴⁴

У првој половини XIV века Которска општина сузбијала је развој виноградарства и у осталим новостеченим подручјима. Крајеве Бијелу, Крушевице и Леденице у северозападном делу Боке Которске краљ Душан уступио је Которској комуни пре априла 1334. године. Бијела се налази у средишњем делу приморја између теснаца Кумбура и Верига, представљајући узани, али плодан приморски појас. Крушевице су планинско село изнад, чији су становници у XIII веку обрађивали земљиште у Бијелој, која изгледа није била насељена, док Леденице представљају удолину изнад Рисна, кроз коју је пролазио пут ка Никшићу и унутрашњости српских земаља.³⁴⁵ Након стицања поменутих

340 С. Новаковић, *Законски споменници*, 31–32.

341 *Statut grada Kotora II*, 324–326; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на нејокрејиносѣима у Грбљу*, 116; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 402.

342 *Statut grada Kotora II*, 324–326; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 26–28; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на нејокрејиносѣима у Грбљу*, 117–119; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 389.

343 *Statut grada Kotora II*, 325; Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 402.

344 А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 605. (16. октобар 1334.); Ђ. Петровић, *Грбаљ и Грбљани у XIV веку*, 402.

345 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 28–29.

крајева такође је извршена подела према којој су которска властела и грађани добили одређени део земљишта заједно са кметовима, којима је гарантовано да ће остати на истом месту и сачувати кућу са вртом, обором и свим насадима на окућници.³⁴⁶ Будући да је Општина и овде спроводила мере ограничавања сађења винове лозе, чланом 422 Статута прописано је да ниједна особа не сме подићи виноград на земљишту Метохије, односно Зетске епископије, у Крушевицама, Леденицама, као и у Бијелој, односно на земљишту цркве Св. Петра.³⁴⁷

До половине XIV века виноградарство је добило толики замах да је Которска комуна била приморана на доношење додатних мера у циљу заштите економских интереса властеле и спречавања хиперпродукције вина. Даље умножавање површина под виновом лозом проузроковало је опадање вредности винограда, односно вина, што је довело и до сиромашења которских грађана. Велико веће Котора је 18. априла 1346. године донело одлуку којом је забрањено подизање нових винограда, као и предузимање крчења земљишта зарад стварања нових засада на земљишту Метохије Св. Михаила, али и у непосредној околини града, на полуострву Врмац, као и на потезу од реке Шкурде код Котора до реке Љуте. Једино је било дозвољено обнављање старих, запуштених винограда, као и подизање нових на месту где су и раније постојали. У супротном, бесправно засађена лоза би била ишчупана, док је следила и новчана казна од 50 перпера по сваком квадраћу. Доказ о подизању винограда на месту где се засад некада налазио, могла је бити првенствено нотарска исправа или заклетва уз присуство петорице најближих сведока. Према истој одлуци, сваки кмет которских грађана, који није имао виноград, могао је на својој окућници искрчити земљиште површине од највише два квадраћла одмерена великом мером и засадити винову лозу. Судије су сваке године именовале двојицу племића који су обилазили терен, старајући се о поштовању одлуке.³⁴⁸

Сузбијањем даљег проширивања винограда, које се очигледно није могло лако спречити, Которска општина је била приморана да

346 *Statut grada Kotora II*, 331 (глава 423).

347 Исто, 330–331 (гл. 422); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 145.

348 *Statut grada Kotora II*, 335–336; (глава 429); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34. Још 1315. Которанима и посадницима забрањено је подизање винограда на поседима опатије Св. Ђорђа, изузев обнове запуштених. Мере ограничавања су могле изазвати и супротан ефекат, па је 1394. онима који имају део на острву Св. Габријела (Страдиоти) ипак дозвољено сађење винове лозе, „ради бољег очувања тога острва и оних који на њему станују“. *Statut grada Kotora II*, 264 (гл. 281); 363, (гл. 8).

се позабави и током прве деценије XV века. Одлуком од 12. маја 1409. године, која је уврштена и у градски Статут, Комуна је поново изразила незадовољство због чињенице да су се многи из града упркос забрани и даље „дрско усуђивали да винограде засађују или дају засађивати, на не малу штету грађана.”³⁴⁹ Забрана даљег подизања винограда проширена је на сва лица, независно од њиховог правног статуса, под претњом губитка све винове лозе која је раније и одско-ро била засађена, као и казне од 10 перпера по квадрањолу. Сваке године на дан Св. Ђорђа бирана су двојица племића, која су у периоду од 8 дана након Ђурђевдана (23. април) и празника Светог Мартина (11. новембар) обилазила терен. Све бесправно створене парцеле и земљишта подобна за садњу прелазила су у власништво Комуне и поменуте властеле, о чијем извршењу се старао кнез. Чиновници који би штитили кривце кажњавани су новчаном глобом од 100 перпера, као и лишавањем службе у трајању од пет година, што је било предвиђено чак и за которског кнеза.³⁵⁰

Виногради су очигледно бесправно подизани и на простору Грбља, где су которске власти инсистирале на строгом ограничавању гајења винове лозе. Одлуком од 22. маја исте године одређено је да ниједна кућа на подручју жупе Грбљске не може поседовати више од једног квадрањола винограда, односно око 100 чокота, при чему је требало предузети сечење и пустошење све винове лозе која превазилази прописане оквири. Смањењем дозвољене површине винограда са два квадрањола на један појачана је и казна за непоштовање одлуке. Тако је на простору Грбља, поред уништавања прекомерно засађене лозе, лицу које је учинило преступ требало такође спалити кућу, што је доказ да се ова мера односила на земљораднике.³⁵¹

Десетак година касније которске власти су биле приморане да ублаже мере о ограничавању површина под виноградима. Налазећи се у тешкој финансијској ситуацији, Которска комуна 1418. године није била у прилици да покрије своје стандардне трошкове, нити је располагала довољном количином средстава за исплату градских стражара, лекара и других службеника. С обзиром да се прилив новца није могао остварити на други начин, одлучено је да се мере о сузбијању ширења винограда привремено суспендују и да се уместо

349 Исто, 336 (глава 430); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34.

350 *Statut grada Kotora II*, 337–338; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 34; Н. Боројевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 85.

351 *Statut grada Kotora II*, 372 (чл. 22); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 61.

сечења изврши откуп винове лозе засађене на забрањеним местима. Власници недозвољено подигнутих винограда морали су да откупе своје поседе по цени од 4 перпере по квадрањолу. Пошто је легализовање виноградарских површина насталих после одлука о санкционисању њиховог даљег ширења представљало привремену тј. ванредну меру, требало је још једном нагласити да ће се Општина и убудуће старати да не дође до нових засада винове лозе, ни у Грбљу, ни у Метихији, односно на поседима Зетске митрополије.³⁵²

Упркос свим забранама, замах виноградарства није се могао зауставити ни у периоду млетачке власти над Котором, успостављене 1420. године. Которске власти су 1437. биле приморане да од млетачке владе затраже дозволу за уништавање свих нелегално подигнутих винограда, што је Венеција одбацила као исувише ригорозну меру.³⁵³ Бесправно засновани виногради су могли остати, али је Мало веће Котора још једном усвојило одлуку да се убудуће „не пресађују нити саде виногради у местима забрањеним статутарним одредбама”. Забрана је изречена под претњом казне од 50 перпера которских грошева по сваком квадрањолу у корист Комуне и још 5 перпера у корист двојице службеника, који су се старали о поштовању одлуке.³⁵⁴

Толерисање подизања нових винограда заправо је подстицало, како властелу и грађане, тако и Жупљане – становнике (Горњег) Грбља, на даље проширивање и засађивање земљишта виновом лозом изван описаних граница, због чега су биле упућене жалбе венецијанској влади. Млетачки дужд је био приморан да писмом од 21. априла 1441. године забрани даље сађење винограда на забрањеним местима, о чему су морали водити рачуна сами ректори Котора, под претњом новчане казне у износу од 100 дуката, која је падала на терет њихове сопствене имовине, док су се сви накнадно подигнути виногради морали искоренити.³⁵⁵ Становници которског подручја бранили су се тиме да је на месту на коме је засађена винова лоза некада постојао виноград или су тврдили да нису излазили изван оквира прописаних граница, покушавајући да докажу да се међа до које је сађење винове лозе било дозвољено налази на другом месту, обухватајући и њихове винограде. Услед оваквих покушаја, предузиманих у циљу спречавања уништавања

352 *Statut grada Kotora II*, 383 (глава 39); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 34; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 61; Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи сјајора Кошора (XIV–XVIII вијек)*, књига II, Цетиње 1957, 5.

353 G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni Hercegovini XXXIII–XXXIV* (1921–1922), Сарајево 1922, 148; Исти, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

354 *Statut grada Kotora II*, 456–458 (глава 2).

355 Исто, 476 (глава 7).

непрописно засађене лозе, млетачке власти су 23. априла 1444. године донеле одлуку да ниједно лице, без обзира на свој службени, имовински и социјални статус, било да је грађанин, странац или Жупљанин, не сме подизати винограде на удаљености 5 сежања од забрањене границе без претходног тражења дозволе од которских власти. Службеници су затим били дужни да лицу које је тражило одобрење за припремање земљишта покажу међе до којих може садити винову лозу, што је било

и евидентирано у которској канцеларији. У супротном, виногради су се морали искоренити на трошак власника, без претходног саслушања.³⁵⁶

Забрана подизања нових винограда у недозвољеним крајевима поновљена је и 1446. године, о чијем поштовању се такође морао старати которски кнез.³⁵⁷ Которани су 1454. године тражили дозволу од Венеције за уништавање винове лозе у Перасту, али је млетачка влада још 1440. гарантовала Пераштанима заштиту по питању држања винограда.³⁵⁸

★

Виноградарство је представљало једну од најважнијих пољопривредних грана и на подручјима осталих приморских градова и крајева Зете. О виноградарству у дистрикту Будве, чији је првобитни обим подразумевао жупу Кучеву (од луке Јаз до Светог Стефана), говори градски Статут, који, као и у случају Котора, обилује члановима о начину подизања винограда, давању земљишта под виновом лозом у закуп, одређивању међа, уништавању винове лозе и крађи грожђа, као и о заштити продаје домаћег вина и регулисању трговине.³⁵⁹ О виноградима у Будви сведоче и исправе будванског кнеза из децембра 1493. године, којима је Новак, кефалија Ђурђа Црнојевића, преузео за свог господара путем јавне дражбе одређени број винограда и других поседа дужника Јакова и шесторице Будвана који су гарантовали за његов дуг.³⁶⁰ Виногради који су припали Ђурђу Црнојевићу налазили су се на различитим потесима и контрадама будванског подручја – половина винограда у пољу од Будве у контради Сенокос, затим виногради у пољу староградском у контради Царине, пола винограда под Беласицом, део винограда у Брду, виноград у контради Кнежев врт, виноград под Дубовицом, виноград на Котлима, као и виноград „на Пиесак” у

356 Исто, 477–478 (гл. 7).

357 G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 156; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

358 G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 150, 167; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 35.

359 *Средњовековни сѣаиѣуѣи ѣрада Будве*, чл. 1, 32, *et passim*; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 41–42; М. Антоновић, *Град и жупа*, 37, 209–212; ЛГТССЗ, 62 (К. Митровић, *Будва*). Према повељи деспота Ђурђа Бранковића од 1. априла 1441. године, становници Будве и Бара плаћали су десетину од вина произведеног из винограда са деспотовог земљишта, што такође сведочи о узгоју винове лозе у дистриктима поменутих градова. С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 74; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 81–83.

360 Ј. Томић, *Прилози за иѣиѣорију Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 17–19; С. Мишић, *Државност и државна уѣрава у Зетѣи Црнојевића*, БИГ 8 (2017) 58; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 42.

суседству комунског пута.³⁶¹ Судаћи према топонимима, већина наведених винограда налазила се у непосредној близини града.

Винова лоза је засигурно у већој мери узгајана и у дистриктима Бара и Улциња, који су обухватили већу територију у односу на будванско подручје. Овде се винова лоза гајила у Барском пољу, које се у правцу север-југ пружа од планине Суторман и ушћа реке Железнице у Јадранско море до рта Мерет, као и на простору Улцињског и Анамалског поља, од Мерета до затона Милена. Статутима града, који нису сачувани, виноградарство је сигурно такође било уређено у свим сегментима аграрног и друштвеног живота.³⁶² Јелена Балшић, бивша жена Ђурђа II Балшића и удовица војводе Сандаља Хранића, даровала је тестаментом од 25. новембра 1442. године својој задужбини, цркви Свете Богородице на острву Горица (Брезовица, Бешка) у Скадарском језеру, подигнутој 1440. године, винограде на простору Бара, заједно са њивама, маслињацима и соланама: „И виногради који су у Бјесех, што сам купила и с црквом Светаго Георгија заменила и утакмила, виногради и њиве и маслице у Бару, и солила, тој да ми господин војвода потврди цркви реченој.”³⁶³

Примера ради, Улцињани су у преговорима око прихватања млетачке власти (1405), покушавајући да избегну наметање царина и пореза, истицали да су толико оптерећени сиромаштвом, да су чак упутили предлог Млечанима о искорењавању свих винограда на подручју дистрикта.³⁶⁴ О виноградарству на простору Улциња у XV веку живописно говори скадарски свештеник Марин Барлеције у свом делу *De vita, moribus ac rebus praecipue adversus Turcas gestis Georgii Castrioti*, у коме је писао о животу Ђурђа Кастриота Скендербега (1405–1468) на основу речи његових савременика и сарадника. Приликом посете Скендербегове жене Барлеције је оставио леп и надахнути опис Улциња: „Под градом налазила се равница, која је била величанствена, како по пријатној клими, тако и по дивном положају. А због њене савршене обраде од стране марљивих људи та равница

361 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 17–19; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 42–43, 295–297.

362 М. Антоновић, *Град и жуџа*, 42, 45, 216; ЛГТССЗ, 26–27 (К. Митровић, *Бар*); 304, 307 (К. Митровић, *Улцињ*).

363 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 416; *Сјиси о Косову*. ССК XIII (прир. М. Ђрковић), Београд 1993, 84, 166.

364 М. Антоновић, *Град и жуџа*, 79. Настојећи да сузбију конкуренцију, 1405. и 1426. године тражили су да се у гостионици опатије Св. Николе на ушћу Бојане забрани продаја страног вина све док трају залихе домаћег, произведеног на поседима овог манастира. К. Mitrović, *Benediktinci*, 198.

не осјећа недостатак ни дрвећа, ни винограда, ни жита, који њено тло и чине благословеним и уљепшавају га”³⁶⁵

У јужном делу Паштровића, смештених између Будве и Бара, винова лоза се гајила на поседима опатије Св. Марије Ратачке, који су познати на основу повеље краља Милутина из 1306. године о потврди дарова краљице Јелене. Поседи су лежали северозападно од Бара и полуострва Ратац (у плодној ували Буљарице), док је винограде опатији потврдио папа Климент V 1311. године.³⁶⁶ У северном делу Паштровића, под брдима Челобрдо и Учачица, винограда је било око манастира Св. Николе код потока Прасквица, који је, у близини Будве, подигао Балша III Балшић, издајући оснивачки акт 20. децембра 1413. године. На првој од пет парцела, смештеној испред саме цркве, био је посађен виноград, граничећи се са земљиштем које је допирало до Прасквице и Великог потока у селу Челобрдо. У близини се вероватно налазио и виноград монаха Михаила, који је такође дарован манастиру.³⁶⁷ Паштровићи су под Млечанима уживали привилегију да своје вино уносе у Будву без икакве царине, поред чега су често увозили и страно вино представљајући га као своје, што вероватно представља повластицу из времена пре успостављања венецијанске власти.³⁶⁸

Подручје Скадра са Пилоћом

У првој половини XIV века винова лоза је узгајана и на подручју Скадра, као и у дистриктима Дриваста, Дања и Сарда, који су у својим залеђима поседовали мање површине земљишта и уска привредна подручја, која су услед близине једно друго међусобно гушила и спутавала.³⁶⁹ Ови градови су административно припадали средњовековној жупи Доњи Пилот, на простору данашње северне Албаније у доњем току реке Дрим.³⁷⁰ Скадар је представљао

365 П. А. Ровински, *Црна Гора у њојојој и садашњојој, њом I. Географија – Историја* (ур. Д. К. Вукчевић, прев. Д. Ђупић), Цетиње 1993, 336.

366 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 166–168; К. Mitrović, *Benediktinci*, 84–85, 188–189.

367 М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Свете Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 212–214, 226–227. Остали подаци о виноградарству у Паштровићима више су него оскудни. Један которски уговор из 1441. године говори о продаји винограда, земље и гаја у Близикунима, данашњем истоименом селу код Будве. И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 181.

368 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 121.

369 ИЦГ 2/1, 30.

370 Г. Шкриванић, *Област средњовековној Пилоћи у XIV столећу*, ИЧ 7 (1957) 323, 329, 332; М. Маловић-Ђукић, *Пилоћ у средњем веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 210–211.

један од значајнијих градских насеља Зете, где су своје дворове имали краљица Јелена, жена краља Уроша I, Балшићи, а у близини града и млади краљеви Стефан Дечански и Стефан Душан, у време док су као престолонаследници управљали Зетом. Претпоставља се да је скадарски дистрикт, чије се границе не могу прецизно одредити, допирао до река Бојане, Дрима и Дримца, простирући се и према градовима Балеч, Дриваст и Дањ.³⁷¹

У првој половини XIV века винограде у околини Скадра помиње ученик архиепископа Данила II (1324–1337) у вези са сукобом који је пре јануара 1331. године избио између краља Стефана Дечанског и младог краља Душана, тадашњег намесника Зете. Пре априла 1331. краљ Стефан Дечански упао је у Зету³⁷², где је разорио Душанов двор недалеко од Скадра, уништавајући винограде и остала имања, о чему Данилов ученик говори у краљевом житију: „и пође на сина свога до унутрашњости државе његове земље зетске, до града званог Скадра. И ту учини многе пакости држави његовој, винограде и многа различна воћа заповеди посећи из корена и њиве много понеле, које дају многе плодове на храну људима, такође заповеди до конца искоренити, и ту сам двор сина свога под градом Скадром, на обали реке Дримца, многе дивне палате заповеди до основа разорити”.³⁷³ Судећи према цитираном делу текста *Житија Стефана Дечанског*, уништени виногради, њиве и воћњаци налазили су се у близини другог скадарског подграђа на старој отоци Дримач, која се улива у реку Бојану, у коме је био смештен и двор младог краља Душана.³⁷⁴

Размере узгоја винове лозе у плодним крајевима Скадарског поља могу се наслутити и на основу одредби Скадарског статута, који потиче из прве половине XIV века. Скадарски статут, као и други закони приморских градова, садржи одредбе из области грађанског права о начину подизања и облику поседовања винограда, својинским односима, условима обраде винограда под наполицом, упаду животиња међу засаде винове лозе и наношењу штете, као и о чуварима винограда који су били задужени за чување општинског земљишта.³⁷⁵

У сеоским насељима источно од Скадра, на простору Доњег Пилота, винограде је у првој половини XIV века поседовала хиландарска црква Св. Николе у Добрушти, као и манастир Светих Арханђела код Призрена. Оснивачком повељом краља Душана за доб-

371 М. Антоновић, *Град и жуџа*, 229–231.

372 ИСН I, 508–509 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 146–147.

373 Данилови *настављачи*, 61.

374 М. Антоновић, *Град и жуџа*, 54.

375 *Statuti di Scutari*, čl. 31, 33, 34, 74, 82, 149, 252.

руштанску цркву (1334) манастиру је приложено село Калођени „са црквом и са Мулићима”.³⁷⁶ До издавања опште хрисовуље Хиландару из 1348. године, Мулићи су очигледно из засеока прерасли у село, забележено под називом Мурићи³⁷⁷, док у фалсификату повеље са сабора у Крупиштима из 1355, насталим после 1365. године, ауктор потврђује „село Мулиће и Свету Богородицу у Пилоту, заједно с виногради”.³⁷⁸ Из извора се види да се у Калођенима налазила црква Свете Богородице, у чијој близини су половином XIV века постојали виногради. О убикацији села Калођени у Доњем Пилоту постоје опречна мишљења – вероватно се односи на данашње село Калођен, 2 km северозападно од сеоског насеља Душмени, у чијој близини су и данашњи Мурићи, који леже на обали реке Цијевне у Албанији, око 18 km југозападно од Гусиња.³⁷⁹

Из винограда у Калођену могла се добити знатнија количина вина, с обзиром да је црква Светог Николе у Добрушти снабдевана вином из Пилота, које су до манастира преносили становници села Горожупи (Горожуп на левој обали Белог Дрима), Милишта и Плано (данас Миљај и Планија на десној обали Белог Дрима).³⁸⁰ У селу Купелник у Доњем Пилоту, које је манастиру Светих Арханђела код Призрена приложено са црквом Свете Богородице, налазили су се Каначки виногради, допирући до саме границе сеоског атара.³⁸¹ На овом простору данас постоје Горњи и Доњи Коплик, 16 km северно од Скадра, на североисточној страни Скадарског језера.³⁸²

Главно насеље Св. Арханђела у Горњем Пилоту (горњи ток Дрима) представљало је село Шикља са црквама Света Варвара и Крс-

376 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Свјетлана Душана о цркви Свјетлој Николе у Добруштини*, ССА 4 (2005) 54, 57.

377 С. Мишић, М. Копривица, *Описи хрисовуља цара Свјетлана Душана Хиландару*, ССА 14 (2015) 69–70, 74, 89.

378 С. Мишић, *Хиландарски фалсификат хрисовуље Свјетлана Душана за манастир Свјетлој Николе у Добруштини*, ССА 15 (2016) 133, 135.

379 Г. Шкриванић, *Обласи средњовековној Пилои*, 327; М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*, 215–216; М. Живојиновић, *Власелинство манастира Хиландара*, 86; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Свјетлана Душана о цркви Свјетлој Николе у Добруштини*, 66–67; М. Николић, *Власелинство манастира Св. Николе у Добруштини*, ИЧ 24 (1977) 78–79.

380 С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Свјетлој Николе у Добруштини*, 133, 135, 140; М. Николић, *Власелинство манастира Св. Николе у Добруштини*, 78–79.

381 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свјетоарханђеловска хрисовуља*, 99–100, 130; М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*; М. Штетић, *Виногради*, 124.

382 Г. Шкриванић, *Обласи средњовековној Пилои*, 324; М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*, 211–212.

ти, од чијих је винограда половина вина припадала манастиру.³⁸³ Средњовековна Шикља у близини ушћа Крупе (вероватно река Го-ски) у Бели Дрим јесте данашње село Шикаљ или Шикје 4 km јужно од Светог Спаса, мада је у средњем веку насеље прелазило и на десну обалу Белог Дрима.³⁸⁴ Половином XIV века ово село је представљало богатији виноградарски крај, о чему сведоче и одредбе светоарханђеловске хрисовуље које се односе на латинско свештенство. Повељом је прописано да сви латински попови у Шикљи који поседују баштинске винограде дугују цркви по чабар вина, што је чинило њихову једину обавезу према манастиру.³⁸⁵

Поред винограда поменутих цркава и оних на баштинама латинских свештеника у Шикљи, винова лоза се гајила и у суседству села, односно у његовом засеоку Крујмада, који је манастиру Светих Арханђела такође потчињен са виноградима.³⁸⁶ Поменути заселак се може сматрати посебним сеоским насељем, будући да у повељи, поред сопственог назива, има и заокружен атар са посебним међама, што је сигуран знак да је већ у време оснивања арханђеловског властелинства почео да се издваја из атара села Шикља.³⁸⁷ Средњовековна Крујмада простирала се на обе стране Белог Дрима, представљајући данас село Криемади или Кремат, југоисточно од села Шикје.³⁸⁸ Судећи на основу међа, Шикља је са својим засеоцима у средњем веку представљала природно погодан крај, са мноштвом речица, потока и изворских, пијаћих вода.³⁸⁹

О развијености виноградарства у Горњем Пилоту говори и одредба о давању *чабра*, односно дажбине у вину, која је убирана у корист манастира Св. Арханђела: „И приложи Царство ми доходак у Горњем Пилоту, што су давали Царству ми чабар вина, и то да дају цркви”.³⁹⁰

383 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 98–99, 129–130; М. Штетић, *Виногради*, 123–124.

384 Г. Шкриванић, *Обласи средњовековној Пилоји*, 324; М. Маловић-Ђукић, *Пилоји у средњем веку*, 209–210; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 49.

385 Исто, 99, 130; М. Штетић, *Виногради*, 123–124.

386 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130; М. Штетић, *Виногради*, 123–124.

387 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 49, 99, 129; С. Мишић, *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013) 41; Исти, *Српско село у средњем веку*, 57.

388 Г. Шкриванић, *Обласи средњовековној Пилоји*, 324.

389 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 49.

390 Исто, 99, 130; М. Маловић-Ђукић, *Пилоји у средњем веку*; М. Штетић, *Виногради*, 124.

Редовни натурални порез изражен у чабру вина указује на интензивније узгајање винове лозе у долини Дрима и пре средине XIV века.

До првих деценија XV столећа виноградарство је у одређеним сеоским насељима на простору источно и североисточно од Скадра достигло високи степен развоја, с обзиром на велику производњу вина, остваривану у периоду венецијанске власти над „Млетачком Албанијом”, којом се називао простор северних делова данашње Албаније и Зетског приморја са градовима од Драча до Котора.³⁹¹ Из времена млетачке власти сачуван је Скадарски земљишник (катастих), састављен 1416/1417. године, након рата са Балшом III Балшићем, у виду пописа околних крајева Скадра уз регистар повластица. У околини Скадра постојало је 17 винограда од којих су млетачке власти узимале натурални приход у различитим размерама.³⁹² Катастар бележи и да су поједини виногради претворени у оранице³⁹³, док су неки од њих били запуштени (*vigna vegra*), односно вероватно потпуно пропали³⁹⁴, тако да су млетачке власти нудиле извесне пореске олакшице становништву које би било спремно да предузме крчење и насељавање ових предела.³⁹⁵

У селима источно и североисточно од Скадарског језера – Купелник (Коплик), Калдерон (Калдрун), Велики Гровемири (Гуемира Велика), Гриша (данас Грижа) и Подгора, становништво се скоро искључиво бавило узгојем винове лозе, због чега је било задужено да скадарску тврђаву снабдева вином у тачно прописаним количинама. Становници Купелника, у коме се виногради помињу још половином XIV века, доносили су 40 товара годишње, док је Калдерон представљао село са највећом производњом вина, с обзиром да је 1417. требало да испоручи 124, а у будуће 129 товара овог производа. Велики Гровемири дуговали су 10 товара, док је за становнике Грише било одмерено да 1417. дају 70, а у наредном периоду 75 товара вина. За становнике Подгоре је у случају немогућности испуњавања обавезе била одређена противувредност за вино у новчаном износу од 5 перпера и 4 гроша по сваком товару.³⁹⁶

У селима око Скадра виноградарство је интензивније неговано и у другој половини XV века. У попису Скадарског санџака из 1485. године село Купелник уписано је под називом Коплик, као највеће сеоско насеље нахије Скадар са 87 кућа (367 процењених становника) и процењеном годишњом производњом шире од 2260 медри

391 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 259–260.

392 Исто.

393 Исто; F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari*, 57, 59, 60.

394 Исто, 71, 73, 75, 106; М. Благојевић, *Земљорадња*, 107–108.

395 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 263–265.

396 Исто, 310–311; ИЦГ 2/2, 174; М. Маловић-Ђукић, *Пилоћ у средњем веку*, 218–219.

(скоро 26 по кући и 6,16 по становнику).³⁹⁷ У селу Грижа (79 кућа; 370 становника) остварена је највећа производња мошта на нивоу насеља нахије Скадар, у количини од 8000 медри (101,3; 21,62), док је у овом сеоском насељу 1485. године уписано и 5 хаса винограда са приходом од 200 медри шире.³⁹⁸ У селу Кадрун (32/160), средњовековном Калдерону, процењена годишња производња шире износила је 3500 медри (109,4 по кући; 21,9 по становнику),³⁹⁹ док је у Подгори (27/107) достигла количину од 1310 медри (48,52/12,24).⁴⁰⁰

Црмница, Морача и Цетиње

Виноградарство је у средњем веку било распрострањено и на поседима манастира Светог Николе на острву Врањина у северозападном делу Скадарског језера, преко пута ушћа реке Мораче.⁴⁰¹ Поседи цркве Св. Николе Врањинског лежали су у жупама Подлужје, Препратна (између Бара и Улциња), Црмница (на западној обали Скадарског језера) и Крајина, које су се простирале северно и северозападно од Скадарског језера, односно у близини самог манастира, у плодним равничарским пределима.⁴⁰² О узгоју винове лозе на врањинском властелинству сазнања пружају посредни подаци, с обзиром да повеље издате манастиру не говоре изричито о распрострањености винограда унутар одређених сеоских насеља или земљишних парцела. С друге стране, већина њих садржи одредбе о обавезама потчињеног земљорадничког становништва у виду обраде манастирских винограда, односећи се на сеоска насеља која су се махом налазила у Црмници.

Повељом Саве Немањића из 1233. године манастиру је приложен део села Плавнице на северној обали Скадарског језера (део између истоимене речице, потока Лесковац и села Гостиље), које је припадало Жичкој епископији. Зависно становништво оног дела Плавнице који се нашао у поседу врањинског манастира било је изузето од власти велможа и архиепископа, као и од работа у њихову корист, међу којима се у повељи посебно истиче „ни виноград да теже”.⁴⁰³

397 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 361–362; М. Маловић-Ђукић, *Пилоџи у средњем веку*, 219–220.

398 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 402–403.

399 Исто, 375–376.

400 Исто, 388.

401 Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинској*, 38.

402 Исто, 38–39; П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 331.

403 Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 105; *Зборник*, 127–128; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинској*, 39–40; Исти, *Именик географских назива средњовековне Зетске*, 88.

Ослобађање копања винограда је условно, будући да су земљорадници и даље извршавали радну обавезу, али у корист другог господара, у овом случају манастира, док наведена одредба посредно сведочи о узгоју винове лозе на северној обали Скадарског језера у првој половини XIII века.⁴⁰⁴

Св. Никола на Врањини је током друге половине XIII и прве половине XIV века добио у посед још неколико сеоских насеља у Црмници, чије је становништво било оптерећено обавезом обраде манастирских винограда. Повељом која се приписује краљу Владиславу и датује у 1241/1242. годину манастиру су у Црмници потчињена села Годиње с Реком (јужно од Вирпазара) и две Гутлаве и Крушевица северно од истог града.⁴⁰⁵ Село Орахово у Црмници (3 km југозападно од Вирпазара) и ждроб Штитаре манастиру је око 1296. године приложио краљ Милутин.⁴⁰⁶ Стефан Дечански је око 1326. Св. Николи на Врањини потврдио село Брчеле, западно од Вирпазара, као дар казнаца Дмитра, који је задржао право издржавања са својих имања током живота.⁴⁰⁷ Након његове смрти, краљ Душан је село потврдио врањинском манастиру око 1340. године.⁴⁰⁸

О узгоју винове лозе на властелинству Св. Николе вероватно најбоље сведочи неколико неаутентичних повеља, којима су монаси српског манастира Светих Арханђела у Јерусалиму безуспешно покушавали да добију приходе од имања манастира на Врањини.⁴⁰⁹ Одредба о расподели летине у вину садржана је у повељи од 29. априла 1348. године, издатој у Призрену, за коју се сматра да представља писани предлог јерусалимског старца Герасима, поднет Стефану

404 Б. Шекуларец, *Врањинске повеље*, Титоград 1984, 9.

Пишући обимну студију о историји Црне Горе, П. А. Ровински је у свом делу, издатом 1901. године, забележио предање по коме је Плавница у Доњој Зети у прошлости до те мере обилавала виноградима, да су се због недостатка довољног броја посуда за грозђе користили чунови, док је комина служила као храна за стоку. П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости I*, 336.

405 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 62–63; *Зборник*, 162–163; Б. Шекуларец, *Врањинске повеље*, 38; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 53, 72.

406 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 78–79; *Зборник*, 423–429; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Николе Врањинског*, 41–42; Исти, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 84.

407 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 81–84; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 46.

408 Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врањини село Брчеле*, *ССА* 15 (2016) 33–34.

409 О критичкој анализи повеља видети: Б. Шекуларец, *Врањинске повеље*, 11, 69–81.

Душану, који цар заправо никада није потписао.⁴¹⁰ Повељом је црква Светог Николе Врањинског наводно потчињена манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму, са свим селима, људима и имањима, међу којима се посебно наводе и виногради, док одредба о расподели летине у преводу гласи: „да се скупља цркви јерусалимској сваке године од Врањине, што се нађе од летине, жита и вина, и од оваца и од кобила, половина од тога да се продаје и да се носи у Јерусалим”.⁴¹¹ Цитирана одредба је јасна: половина вина које се у току године произведе на властелинству остајала би врањинским монасима, док је приход од продаје друге половине требало послати јерусалимском манастиру. Иако је потчињавање манастира Св. Николе на Врањини Светим Арханђелима у Јерусалиму спорно, повеља свакако сведочи о присутности винограда и већој производњи вина на манастирском властелинству.

О виноградима у селу Каручи почетком XV века такође говоре обавезе земљорадничког становништва, забележене у повељи Балше III Балшића из 1420. која је доступна у виду преписа из 1721. године. Сматра се да се Каручи односе на данашње село Каруђи у Црмници, око 7 km југоисточно од Вирпазара на обали Скадарског језера код старих Лимљана, мада постоји и село Каруђ северно од врањинског манастира.⁴¹² Иако сачувана исправа садржи одређене интерполације, будући да се ради о доста познијем препису из XVIII века, одредбе о виноградарству свакако су биле примењиване у време издавања оригинала почетком XV столећа. Зависно становништво села Каручи имало је обавезу да сваке године даје десетак од вина и „свега што даје лето”, што је представљало дажбину распрострањену у широј околини Скадра у време млетачке власти. Поред тога, земљорадницима је била одређена и обавеза копања винограда од два дана.⁴¹³

Врањински манастир поседовао је винограде и у другој половини XV века. Повељом Ивана Црнојевића из 1469, која је такође сачувана у виду преписа из 1721. године, манастиру је даровано село Забес, које постоји и данас јужно од Вирпазара, док је граница атара села једним

410 Исто, 79.

411 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске ѿвеле*, 98; С. Новаковић, *Законски сѿоменици*, 707; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 134; Г. Шкриванић, *Власѿелинсѿво св. Николе Врањинској*, 43.

412 Исто, 43–44; Б. Шекуларец, *Врањинске ѿвеле*, 110; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 254; Исти, *Уѿицај Визанѿије на аѿрарне односе у средњовековној Србији*, 247–248.

413 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске ѿвеле*, 105; ИЦГ 2/2, 131; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 254.

делом ишла „низ међу старога винограда Радостина”.⁴¹⁴ Десетак година касније, приликом опсаде Скадра 1478. године, желећи да придобије људе Ивана Црнојевића, султан Мехмед II (1451–1481) потврдио је земљишне поседе Св. Николе Врањинског, укључујући и винограде.⁴¹⁵

У жупи Морачи, у долини истоимене реке, половином XIII века виногради су постојали у близини манастира Морача, који је 1252. године основао Стефан Вукановић, син великог кнеза Вукана Немањића. Оснивачка повеља бележи међе манастира и његовог земљишта према околним селима жупе, које су једним делом допирале до тзв. Крковог винограда и винограда између потеса Баргиновог Слапа и Јејевог крша.⁴¹⁶

У другој половини XV века виногради се помињу и на поседима манастира Свете Богородице на Цетињу. Након освајања Доње Зете од стране Турака, Иван Црнојевић столовао је најпре у Ободу (код Ријеке Црнојевића), да би после 1482. године седиште своје власти пренео са Жабљака на Цетиње, где је саградио свој двор и манастирску цркву Свете Богородице као ново седиште Зетске митрополије.⁴¹⁷ У повељи о стварању властелинства цетињског манастира, од 4. јануара 1485. године, Иван Црнојевић истиче да је најпре приложио половину свог винограда који се налазио у Добру, а затим и имања Остојића на Доњем Добру код Ријеке Црнојевића – „Прво приложих пола свог винограда на Добру, који сам ја насадио својим трудом, да се даје вина готова половина цркви, од сваке летине”.⁴¹⁸ „И још приложих што год су имали Остојићи, Ратко с братом и са синовцима на Доњем добру, или је земља, или је лозије, или гора, (или вода свеколико ја њима дадох заменивши добром вољом, земљу за земљу) а лозу за лозу и дуб за дуб, у век и у баштину”, додајући им на име компен-

414 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 107; Г. Шкриванић, *Власћелинство св. Николе Врањинског*, 44.

415 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 115–117; *ИЦГ* 2/2, 314–315. Према османском попису Скадарског санџака из 1523. године, манастир Св. Николе на Врањини и даље је поседовао винограде у селима Орахово и Брчели, где је уписана по једна парцела, што сведочи о континуитету узгоја винове лозе од XIII до првих деценија XVI века, док је у селу Годиње забележен један запустели виноград. В. Đurđev, L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore II*, 144; О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Novi Pazar 1999, 82.

416 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 121, 127; *Зборник*, 192.

417 Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479.–1528. год.* Глас СКА LVIII, други разред 37, Београд 1900, 184; *ИСН II*, 418 (М. Благојевић, М. Спремић); Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 197–198.

418 Исто, 204; Р. Грујић, *Епархијска власћелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII–2 (1932) 138.

зације и једну своју воденицу у Ободу.⁴¹⁹ Села Горње и Доње Добро односе се на данашње Добрско Село источно од Цетиња, које лежи у плодној широкој ували. Иван Црнојевић потчинио је манастиру и Стругаре, насељене на простору од Цетиња до Ријеке Црнојевића (данас истоимено село, југоисточно од Добрског Села), који су цркви догували натуралну ренту од 3 крбле вина годишње по свакој кући.⁴²⁰

У повељи браће Ђурђа и Стефана Црнојевића о границама имања цетињског манастира из 1495. године потврђена су сва села, виногради и воденице на Цетињу, као и приходи које је манастир уживао. Затим је посебно потврђен виноград Ивана Црнојевића у Доњем Добру, који је назначен као „велики” и од кога је манастир и даље требало да сваке године добија половину произведеног вина, као и имања која су некада припадала Остојићима. Манастир Свете Богородице на Цетињу поседовао је виноград и у селу Горње Добро, а вероватно и у другим насељима која се због оштећености текста повеље браће Црнојевића не могу утврдити.⁴²¹ Натурална рента успостављена још приликом оснивања цркве, која је подразумевала по три крбле вина од сваке куће племена Стругари, проширена је и на људе из Загоре (данас истоимено село источно од Цетиња), Бојка Радовановића са децом и баштином и Пачка Парца са децом, које су Црнојевићи потчинили манастиру. Ова врста натуралне дажбине у вину сигурно се односила на све куће зависних земљорадника манастирског властелинства који су гајили винову лозу.⁴²²

Виногради се помињу и у повељи Ђурђа Црнојевића од 4. новембра 1492. године, којом је утврђена међа између катунa Брежина и Станисалића према Бигору, данашњих истоимених насеља код Подгорице. Међу су одредили кефалија Радосав Богдановић и 24 представника властeosког слоја, позивајући се на стање из времена Ивана Црнојевића, тако да је једним делом избијала на „чело винограда” Радича Медојевића, док је изнад Бигора допира ла до смоквице, где је постојао виноград површине одређене „јед-

419 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 204–205; Р. Грујић, *Епархијска власћелинства у средњовековној Србији*, 138; ИЦГ 2/2, 330.

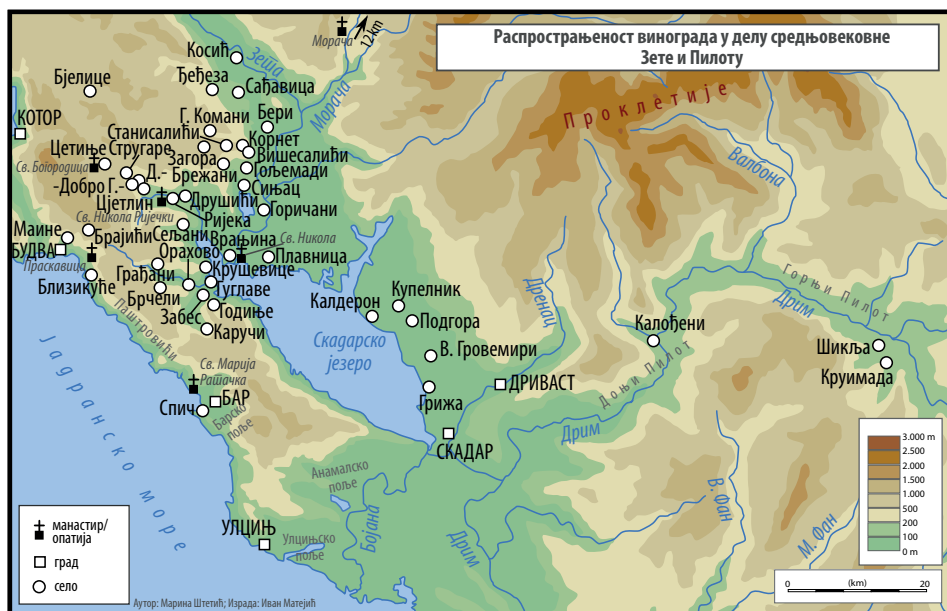
420 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 205; Р. Грујић, *Епархијска власћелинства у средњовековној Србији*, 139; ИЦГ 2/2, 331; Г. Шкриванић, *Именик теографских назива средњовековне Зетје*, 101.

421 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 237–239. Манастир је виноград у Горњем Добру поседовао и 1523. године, док је око винограда у селу Маине код Будве 1530. водио спор, позивајући се на повељу Ивана Црнојевића. В. Đurđev, L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore II*, 145; О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 22.

422 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 236, 239–240.

ним даном копања”⁴²³ О виноградина у пределима између доње Зете и Мораче сведочи повеља Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1492. о повратку баштинскихседа власти Голубовића, који су се крајем XV века стопили са Малоншићима.⁴²⁴ Према сведочењу Малоншића, комад земљишта Голубовића у селу Косићу (данас код Даниловграда) једним делом простирао се од Отмичева виноградишта до Владојевићевих „виноградних теговина”, чији се назив вероватно односи на земљу која се *шежи*, тачније која се обрађује.⁴²⁵

О виноградина Црнојевића и њихове власти, одбегле у Венецију заједно са Ђурђем новембра 1496, говоре османски пописи Скадарског санџака из 1521. и 1523. године. Виногради Црнојевића налазили су се углавном у селима око данашње Подгорице: Гољемади, Сињац, Корнет, Бери, Вишесалићи, Сађавица, затим у селима Маине и Брајићи северно и североисточно од Будве, у Ђеђези код Даниловграда, као и у селима код данашњег Цетиња: Доње Добро и Грађани/Шишовићи (1523. оба винограда запуштена), Загора, као и Ријека (1521. уписане

423 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 14; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 219; ИЦГ 2/2, 364; М. Благојевић, *Сирови око средњовековних међа*, 25.

424 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 220–225; ИЦГ 2/2, 358, 364; С. Мишић, *Државносни и државна управа у Зети Црнојевића*, 55.

425 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 15; Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 223.

4 парцеле), где је винограде поседовао и манастир Св. Николе Ријечког, задужбина Ивана Црнојевића.⁴²⁶ Виногради властеле – бегунаца са Црнојевићем лежали су у селима: Горичани (данас Вуковци), Горњи Комани и Бери код Подгорице, у селу Ријека (1521. чак 7 парцела), као и у некадашњим Сељанима код Цетиња.⁴²⁷

2. Унутрашњи крајеви средњовековне Србије

Македонија

Околина Скопља са Поречом

Виноградарство у околини Скопља у средњем веку може се пратити на властелинству манастира Светог Ђорђа Скоропостижног, који се налазио на брду Виргин изнад данашњег Топханског поља и речице Сераве, у близини северних врата утврђеног средњовековног Скопља, представљајући највероватније задужбину византијског цара Романа III Аргира (1028–1034).⁴²⁸ Највећи број манастирских села и обрадивих површина, међу којима је било и винограда, налазио се у најближој околини Скопља и широм Скопског поља – код Сераве, у долинама Вардара и Лепенца, на падинама Скопске Црне Горе и планине Водно, као и у жупи Пореч у средњем току Треске.⁴²⁹ Поред поседа манастира Св. Ђорђа, заступљеност винограда у околини Скопља може се пратити и на властелинству манастира Св. Никите, као и на појединим поседима манастира Хиландара и Светих Арханђела код Призрена.

У Скопској области бугарски цар Константин Тих Асен (1258–1277) потврдио је манастиру 12 сеоских насеља и 3 засеока, међу којима је шест села у својим атарима поседовало винограде. Од виноградарских насеља између Скопља и југозападних падина Скопске Црне Горе у повећи се најпре наводи село Давигод са Дубицом и Чрешовенима. Сва три насеља одређена су заједничком међом и дарована заједно са виноградима и другим имањима.⁴³⁰ Од наведених насеља данас постоји Црешево око 15 km североисточно од Скопља.⁴³¹

426 B. Đurđev, L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore II*, 21, 25, 26, 28–29, 44–46, 51–53, 55, 91, 93–94, 98–99, 101–103, 112–115, 129–132, 143.

427 Исто, 17–18, 22–23, 26, 52–53, 57, 91, 96–97, 101–102.

428 Р. Грујић, *Власћелинство светиој Ђорђа код Скопља*, 50–53; *Сјоменици на Македонија I. Грамошци*, 242–247.

429 Р. Грујић, *Власћелинство светиој Ђорђа код Скопља*, 56–57.

430 *Зборник*, 255.

431 Р. Грујић, *Власћелинство светиој Ђорђа код Скопља*, 58.

Неколико деценија касније, хрисовуљом краља Милутина потврђено је село Чрешевљани са виноградима, чијим је атаром вероватно обухваћен и Давигод, док се Дубица помиње у његовим међама. Ова насеља представљала су једне од најстаријих поседа, које је у првој половини XI века манастиру подарио још његов оснивач, цар Роман III Аргир.⁴³² До краја XIII века два суседна сеоска насеља претворена су у засеоке или су у ратовањима које су краљеви Милутин и Драгутин водили у овим крајевима запустела.⁴³³

Бројни виногради постојали су и у селу Побужда (данас Побужје код Кучевишта и Бањана, 16 km северно од Скопља), које се налазило у суседству претходно наведених насеља у пределима Скопске Црне Горе. Према повељи бугарског цара Константина, Побужда је са виноградима, њивама и другим добрима припадала властелинству скопског манастира⁴³⁴, док се касније јавља као посед манастира Св. Никите код Скопља. Овај манастир, који се налази око 15 km северозападно од Скопља, код села Чучер и Бањани у Скопској Црној Гори, обновио је краљ Милутин око 1299. године, док су његови поседе познати на основу потврђених хрисовуља византијског цара Андроника II Палеолога (1282–1328) и његовог сина и савладара Михаила IX (1294–1320).⁴³⁵ У наведеним повељама, издатим највероватније 1303. године, наводи се да је манастир добио „и земљу звану Пребужда”, коју је од раније држао извесни Жегр Радомир са браћом, у којој је постојао и један манастирски виноград.⁴³⁶

Приликом обнове цркве Св. Никите и њеног властелинства, краљ Милутин је очигледно део Побужде приложио овом манастиру, док је Св. Ђорђу код Скопља оставио одређени број њива, које су му вероватно и раније припадале.⁴³⁷ О површинама под виновом лозом у селу Побужда и суседном Туричевом долу говори и распоред неколико њива манастира Светог Ђорђа, међу којима су били смештени виногради – њива „поред винограда до реке Побушке”, као и њива „виноградиште” у Туричевом долу, „од реке међу винограде”, на мес-

432 Зборник, 321; Д. Ангелов, *Айрарниџе ойношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958, 32.

433 *Сјоменици на Македонија I*, 127.

434 Зборник, 255; *Сјоменици на Македонија I*, 128, 189.

435 *Сјоменици на Македонија I*, 286–288.

436 Исто, 289–291, 319–321; М. Живојиновић, *Хиландар и њирі у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) 60, 64; Иста, *Историја Хиландара I*, 219; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никитџе код Скопља. Оснивање манастира–Милутинова обнова–хиландарски мејош*, Хиландарски зборник 11 (2004) 115.

437 Зборник, 255; *Сјоменици на Македонија I*, 128, 189.

ту на коме је некада постојао виноград.⁴³⁸ За овим земљиштем, наводи се и једна њива чији је положај одређен посредством винограда на Карачином Брегу, у поседу извесног Богдана Макелара.⁴³⁹ У Туричевом (Туришевом) долу забележен је и један виноград који је припадао манастиру Светог Никите.⁴⁴⁰ Краљ Милутин је крајем 1307. или почетком 1308. године манастир Светог Никите са поседима најпре приложио хиландарском пиргу у Хрусији⁴⁴¹, док је манастир 1321. године непосредно потчињен Хиландару.⁴⁴²

У суседству Побужде, виноградарство је било заступљено и у селу Клчевиште, данашње Кучевиште у Скопској Црној Гори. Половина овог села је крајем XIII века потврђена манастиру Светог Никите, коме је изгледа припадала од давнина⁴⁴³, док се у време краља Стефана Дечанског Кучевиште јавља као посед једног локалног властелина. Жупан Радослав је половином XIV века село потчинио задужбини цара Душана, манастиру Светих Арханђела код Призрена, заједно са својом баштинском црквом Свете Богородице и засеоком Бродцем, као и са свим имањима, међу којима је било и винограда.⁴⁴⁴ О виноградима у Клчевишту постоје још нека појединачна обавештења, па се тако у међама сеоског атара при једном црквишту помиње тзв. Калопетрова лоза. С обзиром да се у светоарханђеловској хрисовуљи наводи да је ово село манастиру код Призрена приложено са црквом и засеоком, као и „с виноградима, с воћем, и с купљеницама, и са свим правима, како пише у хрисовуљу клчевишком што је записао родитељ Царства ми, господин краљ”,⁴⁴⁵ може се закључити

438 *Зборник*, 322.

439 Исто, 321–322.

440 У повељама византијских царева Андроника II и Михаила IX стоји: Туришев дол. *Сјоменици на Македонија I*, 291, 321.

441 Исто, 313; О односу између манастира Св. Никите и хиландарског пирга у Хрусији детаљније: М. Живојиновић, *Светојорске келије и њирџови у средњем веку*, Београд 1972, 120; Иста, *Хиландар и њирџи у Хрусији*, 63–64; Иста, *Историја Хиландара I*, 219; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никиџе код Скопља*, 117–124.

442 М. Живојиновић, *Хиландар и њирџи у Хрусији*, 70–80; Иста, *Власџелинџиво манастира Хиландара*, 83; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никиџе код Скопља*, 124–128.

443 *Сјоменици на Македонија I*, 291, 321; М. Живојиновић, *Хиландар и њирџи у Хрусији*, 65, 69.

444 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 48–49, 82, 196; М. Штеџић, *Виногради*, 124. О жупану Радославу видети и: *Сјоменици на Македонија I*, 418–419.

445 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 98, 128–129; М. Штеџић, *Виногради*, 124.

да је виноградарство и у Кучевишту било заступљено и пре средине XIV века, свакако у време краља Стефана Дечанског, а вероватно и знатно раније.

У другој половини XIII века виногради су узгајани и у селу Глумово, које постоји и данас код Шишева, југозападно од Скопља, код прелаза реке Треске из клисуре у Скопску котлину. С обзиром да није посведочено у повељи краља Милутина, могуће је да је до краја XIII столећа било изузето из састава властелинства скопског манастира. Заправо, услед учесталих ратова током друге половине XIII века и честе смене власти епирске, бугарске, никејске и српске државе над Скопљем и његовом околином, многа села су опустела или су била отуђена од манастира Светог Ђорђа и потчињена властели или непосредно владару.⁴⁴⁶ У кланцу Треске, југозападно од Скопља, налазио се и манастир Св. Андрије, задужбина Андријаша, брата краља Марка, који се у XX веку нашао на обали акумулационог језера Матка. О узгоју винове лозе у долини Треске сведочи назив села Лозно, које је Андријаш 1389. даровао својој задужбини.⁴⁴⁷ Село се налазило у подножју планине Осој, на левој, добро осунчаној обали Треске, где су иначе владали повољни климатски услови за узгој винове лозе.⁴⁴⁸

У оштећеном делу текста хрисовуље бугарског цара Константина манастиру Св. Ђорђа потврђено је и једно сеоско насеље чији назив није могуће реконструисати и за које се претпоставља да се налазило изнад села Бутеља – „Село (...) (над Бу)телем и с метохом, с виноградима, с њивама и свим правима и раније узакоњеним”.⁴⁴⁹ Бутеља је данашњи Бутел у јужним пределима Скопске Црне Горе, у суседству Скопља, поред Радишанске реке, која након изласка из Бутељског поља добија назив Серава.⁴⁵⁰ Насеље непознатог имена могло би се односити на Белаптиште, Палич, Венац или Маврово, односно на једно од села која се крајем XIV века наводе као суседна Бутељи.⁴⁵¹ Према Милутиновој повељи, у селу Бутељи такође су постојала земљишта под виновом лозом, која су манастиру Светог

446 Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 57; *Сјоменици на Македонија I*, 99–100, 128.

447 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣйиси* 6, 94, бр. 10026; *Сјоменици на Македонија I*, 393, 395.

448 Ј. Трифуноски, *За средновековниѣ села на манастѣироѣ Св. Андреја на Треска*, Годишен зборник на Филозофски факултет, Историско филолошки оддел, Скопје 1951, 14; *Сјоменици на Македонија I*, 398.

449 *Зборник*, 255; *Сјоменици на Македонија I*, 129, 189.

450 Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 51.

451 *Сјоменици на Македонија I*, 129.

Ђорђа даровале одређене личности. Казнац Драгослав приложио је виноградиште звано Маврово, односно место где се некада налазио виноград, које је представљао његову тазбину, док је јеромонах Калуд даровао виноград поред цркве Свете Богородице Бутељске.⁴⁵² Виногради су постојали и око цркве Светог Николе код села Љубени, која је припадала манастиру Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији. Љубени су вероватно данашњи Љубанци на јужним падинама Скопске Црне Горе између Кучевишта и Љуботена, око 6 km источно од манастира Светог Никите.⁴⁵³

У Скопској области виноградарство је било заступљено и у селу Козарево, на јужним обронцима планине Водно, код састава Патишке и Маркове реке, које је Св. Ђорђу приложено са манастиром Светог Јована Златоустог и засеоцима Баровом, Винском и Златоустчанима. Козарево је до данас нестало, док је његов назив сачуван у једном крају јужно од Барова и Синског тј. Осинчана. У српској хрисовуљи назначено је да представља прилог цара Диогена, односно Романа IV (1068–1071).⁴⁵⁴ Топоним Винска такође указује на интензивније култивисање винове лозе у овом крају у претходном периоду. Иако је у Скопској области манастир Св. Ђорђа до краја XIII столећа изгубио две трећине својих поседа, до 1300. године опстала су управо села Чрешевљани, Побужда и Козарево са својим засеоцима, која су одржала и континуитет узгајања винове лозе.⁴⁵⁵

На северним странама планине Водно, виногради су узгајани и у сеоским насељима Водно и Нерези, данас Водно и Горњи и Доњи Нерези западно од Скопља, која су описана заједничком границом и приложена манастиру као дар краља Милутина 1300. године. Уз поменута насеља било је концентрисано више сакралних објеката – манастир Свете Богородице Јелеусе и црква Светог Теодора над Водном, црква Светог Пантелејмона у Нерезима и Св. Теодора у селу Хвашти.⁴⁵⁶ Поред цркава и манастира, који су свакако имали потребе за вином, топоним Нерези такође сведочи о развијеном виноградарству које сеже дубље у прошлост, као и о једном од начина узгоја

452 Зборник, 319–320; Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 55.

453 *Сјоменици на Македонија I*, 290, 320; М. Живојиновић, *Хиландар и њири у Хрусији*, 64; Иста, *Историја Хиландара I*, 220; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никите код Скопља*, 113.

454 Зборник, 321; Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 55–56, 58; *Сјоменици на Македонија I*, 134, 194–195; 218–219.

455 Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 57.

456 Зборник, 322; Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 57–58; *Сјоменици на Македонија I*, 143–144; 219–220.

винове лозе. Водненски и нерешки виногради у повећи се јављају и као међници, до којих је допирао један забел.⁴⁵⁷

У околини Скопља виногради се са осталим земљишним имањима јављају и у поседу појединих представника свештенства и властеле, које је краљ Милутин откупио и даровао манастиру Светог Ђорђа. Многобројни поседи откупљени су од наследника властелина Липсиота у вредности од 300 перпера: „И купи Краљевство ми од Костадина сина Липсиотова, и од Андриана сина кир Теодора, и од кира Калије, сестре Теодорове и од брата њеног Теодора, места која су имали у граду Скопљу и у области Скопској, у Пресци, и у Сушици, и у Сулњи Доњој и Горњој, или у Сопиштима или више Капештца или у Трески, или Себемишљу, или у било којој страни скопској, или у пределима скопским, или су селишта, или виноградишта, или виногради, или њиве, или сенокоси, или су вртови, или воћњаци, или воденичишта”.⁴⁵⁸ Пресчиште или Преска вероватно се налазило између Треске и Водна, можда код данашњег Шишева. Остала сеоска насеља постоје и данас у околини Скопља, у залеђу планине Водно – Сушица, Горња и Доња Солња, Сопиште и Семениште (Себемишље). Топоним Капештица се почетком XX века односио на један извор између Доњег Водна и Тафталице.⁴⁵⁹

У повећи се затим прецизније наводе положаји и површине дарованих винограда. У Пресчишту (Прески) манастиру су приложена два винограда, један мањи, од 10 мотика, и други знатно веће површине, од 70 мотика. Поменути крај представљао је јачи економски центар, у коме је Светом Ђорђу дарован и двор са воденичиштем и 15 зевгара њива. Поред тога манастиру је припала и половина винограда од 25 мотика у долини Треске (вероватно у доњем току), као и Андријанов виноград у Себемишљу.⁴⁶⁰ У међама села Сулње помиње се Ковчилов виноград, а затим се манастиру прилаже и ексалима попа Квочила, односно посед који је остао без власника. Земљиште овог свештеника налазило се у суседству Сулње и очигледно је било засађено виновом лозом.⁴⁶¹

457 Зборник, 327; Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 71; Д. Ангелов, *Айрарниџе ойношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, 48.

458 Зборник, 318; В. Петровић, *Градски мејтох*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 142.

459 Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 54–55.

460 Зборник, 318; Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 55. *Мошника* је можда представљала површину коју је један копач могао да окопа за један дан, односно површину сличну једном мату. *Зевјар* је византијска мера за површину која се кретала од 83 до 123 модија, премда се сматра да је подразумевао и устаљену јединицу од 144 модија. Видети: М. Влајинац, *Речник наших старијих мера II*, 302–305, 636; С. Ђирковић, *Мере*, 63–64; Исти, *Мерење и мере*, 160.

461 Зборник, 323; *Споменици на Македонија I*, 142, 151, 221.

Виногради су узгајани и у најближој околини скопске тврђаве, у власништву одређених градских цркава над којима је манастир Св. Ђорђа стекао право уживања до краја XIII века. У граду Скопљу, поред Велике капије, постојали су двор и црква Свете Богородице, коју је краљ Милутин потврдио скопском манастиру са млиновима, њивама и виноградилима у виду дара монаха Ксенофонта, што је могло представљати поклон и из времена краља Уроша I.⁴⁶² Винограде је поседовала и црква Светог Ђорђа под градом у пештери Церебулској, која се налазила на брду у непосредној близини градских зидина, према Вардару. Виногради, њиве и млинови ових цркава вероватно су били смештени у најближој околини Скопља, изван градских зидина.⁴⁶³ Краљ Милутин је за потребе манастира сазидао палату и двор у граду, над рушевинама које је за 200 перпера откупио од Николе, сина попа Димитра Девтерева.⁴⁶⁴ У околини Скопља винограде је поседовала и црква Свете Богородице Боришичине, потчињена манастиру Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији, представљајући очигледно задужбину извесне Боришице, која је манастиру Св. Никите даровала и своју купљеницу Добри Дол са 50 вретена њива. Назив села Виниште у поседу Св. Никите, које се можда односи на Виниче око 10 km североисточно од Скопља испод Црне Горе, такође сведочи о некадашњем узгоју винове лозе у овом крају.⁴⁶⁵

У повељи бугарског цара Константина помиње се црква Светог Василија са виноградилима у селу које је припадало манастиру Светог Ђорђа код Скопља, чији се назив не може прочитати.⁴⁶⁶ Село се вероватно налазило у доњем току Пчиње, с обзиром да је даровано са рибљим ловиштем. У његовој близини помиње се и метох Светог Луке, који се можда односи на цркву за коју се претпоставља да је задужбина византијског цара Романа IV Диогена, саграђену на десној обали Пчиње, у близини манастира Светог Прохора Пчињског. Овај манастирски метох је вероватно нестао до краја XIII века, с обзиром да се не помиње у хрисовуљи из 1300. године.⁴⁶⁷

462 *Зборник*, 325; *Сјоменици на Македонија I*, 140, 228.

463 *Зборник*, 322; *Сјоменици на Македонија I*, 145, 220.

464 *Зборник*, 317; *Сјоменици на Македонија I*, 116, 143.

465 Исто, 288–290, 319–320; М. Живојиновић, *Власћелинство манастира Хиландара*, 83; Иста, *Историја Хиландара I*, 219–220; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никије код Скопља*, 111, 114.

466 *Зборник*, 256.

467 Р. Грујић, *Власћелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 56–57; *Сјоменици на Македонија I*, 133.

Виногради су постојали и око келије Свете Петке у селу Тморани, данас Морани око 14 km југоисточно од Скопља, задужбине прото-севаста Приба из времена цара Ивана Асена, коју је краљ Урош након привременог освајања Скопља 1257/58. године потчинио Хиландару. Након поновног освајања Скопља 1282. године, краљ Милутин је повећом издатом око 1300. испосницу у Тморанима вратио хиландарском властелинству. У хрисовуљи је наглашено да је келија поново потчињена Хиландару са свим поседима које је уживала од времена оснивања, као и са оним новостеченим, међу којима се најпре наводи „виноград око цркве” који је сама келија насадила. Такође, манастиру су потчињени и сви људи келије који поседују винограде или их намеравају насадити.⁴⁶⁸

Од друге половине XIII до почетка XIV века манастир Светог Ђорђа код Скопља изгубио је чак две трећине својих поседа. У Скопској области виногради су у другој половини XIII столећа узгајани у сеоским насељима Чрешевљани, Глумово, Бутеља и њему суседном селу непознатог имена. Крајем XIII и почетком XIV века манастиру су потврђена села Чрешевљани и Козарево, која су Св. Ђорђу припадала од XI века, као дар византијских царева. На падинама планине Водна виногради су били заступљени у селима Водно и Нерези, која је краљ Милутин даровао манастиру Светог Ђорђа почетком XIV века. У Скопској области винова лоза се током XIV века гајила и у селима манастира Св. Никите, односно хиландарском пиргу у Хрусији – у Побужди, у којој је и манастир Св. Ђорђа поседовао одређено земљиште под виноградима, у околини цркве Светог Николе код села Љубени, као и у суседном Кучевишту у Скопској Црној Гори, које је половином XIV века потчињено манастиру Светих Арханђела код Призрена. У најближој околини скопске тврђаве винограде су поседовале цркве потчињене манастиру Св. Ђорђа – црква Свете Богородице у граду и црква Светог Ђорђа „под градом”, са виноградима у пештери Церебулској, као и црква Свете Богородице Боришчине у поседу манастира Св. Никите. У доњем току Треске и пределима између реке и планине Водно – у Пресчишту, Трески и Себемишљу, налазили су се виногради које је краљ Милутин откупио од одређених представника скопске властеле, као и виноград у међама села Сулње, док су почетком XIV века узгајани и око келије Свете Петке у Тморанима, североисточно од Скопља.

468 *Зборник*, 332–333; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 83; *Иста, Историја Хиландара I*, 118, 186, 219–220.

Поред Скопске области, виноградарство је било развијено и у Поречу у средњем току Треске, у пределима од Брода до улаза реке у клисуру између Суве Горе и Караџице, где је манастир Светог Ђорђа код Скопља такође поседовао одређени број сеоских насеља. Према повељи бугарског цара Константина Асена из друге половине XIII века, у овој области винова лоза се гајила у већем броју планинских села која су припадала манастиру: Здуње са засеоцима Близанским, Мокросеком и Големим Подом, затим Сушица, Градечница и село Брод са црквом Мати Божије Епискеписис, у коме су се поред винограда у самом атару насеља налазила и одређена виништа у међама села.⁴⁶⁹ Насеље Брод односи се на данашњи град Македонски Брод југозападно од Скопља, у чијој близини су и села: Здуње (на левој обали Треске код улаза у клисуру), Близански и Мокросек (на десној обали реке), као и Сушица и Грешница, вероватно средњовековна Градечница (обе северно од Македонског Брода).⁴⁷⁰ Средњовековно село Брод представљало је знатније насеље, а можда и центар манастирских поседа у Поречу, с обзиром да је у њему забележен и трг који је функционисао недељом, као и годишњи панађур.⁴⁷¹

Поседи у Поречу чинили су део манастирског властелинства још у XI веку, од времена цара Романа III Аргира и Алексија I Комнина (1081–1118), а будући да предео између Треске и Вардара представља теже приступачан крај, целина манастирских поседа у овој жупи је најбоље очувана. Изузев села Градечнице, насеља су опстала у склопу властелинства до краја XIII века. У овим селима виноградарство такође није било занемарено, о чему сведочи повеља из 1300. године. Манастирским поседима у Поречу краљ Милутин приложио је цркву Свете Недеље код села Здуње са виноградима, док је село Брод поред цркве Свете Богородице, потврђено са селом Сланском и Барбарасом, као и земљиштем под виновом лозом.⁴⁷² У овом крају је виноградарство вероватно такође континуирано неговано од XI века.

Након смрти цара Уроша 1371. године Скопље је са околином потпало под власт Вука Бранковића, који је манастир Светог Ђорђа

469 *Зборник*, 255–256; *Сјоменици на Македонија I*, 189–190.

470 Р. Грујић, *Власџелинство свѣтога Ђорђа код Скопља*, 57–58; *Сјоменици на Македонија I*, 130–131 (Овде се ради о Сушици у Поречу, као што је и наведено, за разлику од Сушице у подножју Водна код Марковог манастира, која је поменута међу поседима у Скопској области које је краљ Милутин откупио од властееоске породице).

471 *Зборник*, 255–256; *Сјоменици на Македонија I*, 189–190.

472 *Зборник*, 325; Р. Грујић, *Власџелинство свѣтога Ђорђа код Скопља*, 56–58.

Скоропостижног са поседима 1376/77. потчинио Хиландару. О обиму властелинства и распрострањености винограда на манастирским имањима у осмој деценији XIV века даровна повеља не пружа прецизније податке, с обзиром да Вук Бранковић о манастирским поседима говори само уопштено: „дах манастир Светог Георгија са метохом и са селима и свим правинама где се налази метох Светог Георгија било у граду било на двору што припада”.⁴⁷³ Могуће је да је манастир у несигурним приликама, у периоду пре или после Маричке битке, изгубио део својих бројних поседа, или пак Вук Бранковић у својој власти није држао све крајеве у којима су лежала имања скопског манастира.⁴⁷⁴ Манастир је свакако и даље располагао виноградилима, о чему сведочи одредба у повељи из 1376/77, према којој је половину укупне летине у свим производима, остварене са поседа Св. Ђорђа, требало однети у Хиландар, приликом чега се посебно наводи и доходак у вину.⁴⁷⁵

Јужно од Скопља, код ушћа Пчиње у Вардар, налазила се црква Светог Николе под градом Кожљем, задужбина краља Милутина, која је 1352/1353. обновљена од стране цара Стефана Душана. Црква је затим на молбу царице Јелене дарована серском митрополиту Јакову у доживотну баштину, док је након његове смрти требало да припадне царевој задужбини, манастиру Св. Арханђела код Призрена. Обнављајући властелинство цркве, цар Душан наводи да су њени поседи били померопшени, односно бесправно заузети од стране властеле. Земљиште под виноградима, воденицама и ловиштима, које је припадало цркви Светог Николе на Пчињи под Кожљем простирало се „од брода пчињског под градом, преко брда под град на Грличин камен, и од Грличина камена све низ Пчињу до Ратилца, од Ратилца преко у Велику. И опет од тог истог брода пчињског путем на брдо према граду, и истим путем како иде друм на Блаце у Велику локву и од локве у Велики храст, и од Великога хрasta право низ дол низ Осиковац уз Велику”.⁴⁷⁶

На основу описа међа види се да се читаво омање властелинство налазило уз саму цркву, негде између града Кожља, Пчиње и Вардара (Велике), тако да су се под градом простирали и црквени виноградни. О

473 С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопској манастири Светиој Георгији манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 121–122.

474 Исто, 128.

475 Исто, 121–122.

476 Г. Бојковић, *Повеља цара Стефана Душана и краља Стефана Уроша митрополиту серском Јакову*, ССА 15 (2016) 94, 98.

интензивнијем гајењу винове лозе у доњем току Пчиње сведоче и натуралне дажбине које су теретиле зависно становништво, као и одређене забране које су се односиле на винограде на црквеној земљи. Светом Николи под Кожљем било је потчињено 20 кућа „црквених људи”, које су цркви дуговале по два ведра звончата, односно пола чабра вина сваке године. Жупско становништво, које није било подређено цркви Светог Николе, али је поседовало винограде на црквеној земљи, давало је доходак у вину по закону који је важио у Скопљу.⁴⁷⁷ Забрана о сађењу винограда на црквеном земљишту без митрополитовог пристанка сведочи такође о значају који је ова пољопривредна грана имала половином XIV века на простору Македоније. Виногради су у овим крајевима вероватно били заступљени и у време краља Милутина, мада се може претпоставити и да су неке површине засађене у потоњем времену од стране властеле као великих интересената за добит у вину, која је у међувремену дошла у посед црквеног земљишта.

Скопље је потпало под власт Турака 1392. године, док попис вилајета Скопље из 1467–1468. године показује да се виноградарство одржало у скоро свим селима која су се у периоду од XI до XIV века налазила у поседу одређених манастира и да је узгој винове лозе до седме деценије XV века вероватно задржао континуитет. Чрешевљани су уписани као Црешево са ушуром у вредности од 2800 акчи.⁴⁷⁸ У селу Побужје ушур од винограда износио је 7200 акчи, што је подразумевало 56% укупног прихода села и представљало износ скоро дупло већи од прихода на име ушура од житарица, процењеног на 3440 акчи.⁴⁷⁹ У Кучевишту је приход од винограда придружен укупној суми од 4050 акчи, оствареној од свих натуралних дажбина становништва овог села и села Брвенице заједно.⁴⁸⁰ У Глумову је на име ушура од винограда раје забележен низак новчани еквивалент у износу од 20 акчи.⁴⁸¹ У селу Љубанце уписан је један хаса виноград од 50 плугова у вредности од 400 акчи, док је ушур од винограда становника села био процењен на 5300 акчи.⁴⁸²

---

477 Исто, 95, 99.

478 *Турски документи*, 558. У попису из 1467/68. године порез на винограде изражан је најчешће посредством неколико врста мера за површину чија величина није позната (*аріай*, *йоловници*, *илуј*, *сйомна*), зато ће овде бити изражен само њихов новчани еквивалент.

479 Исто, 464–465.

480 Исто, 537–538.

481 Исто, 436–437.

482 Исто, 447–448.

У попису Скопског вилајета из 1467–68. године села на северним обронцима планине Водно, која су чинила део властелинства манастира Св. Ђорђа код Скопља, јављају се као насеља са већим бројем кућа, од којих су феудалци којима су припадала остваривали високе приходе од винограда. У селу Водно (76 кућа) налазио се велики виноград од 10 дунума као део султановог хаса, док је ушур од винограда становника села вредео 2800 акчи, чинећи скоро трећину укупног прихода оствареног од дажбина села.⁴⁸³ У селу Нерези, у коме је пописано 85 домаћинстава, узгој винове лозе имао је још веће мере, с обзиром да је ушур од винограда процењен на 7000 акчи.⁴⁸⁴ У другој половини XV века винова лоза је узгајана и у осталим селима Св. Ђорђа у залеђу Водна, у којима је краљ Милутин откупио одређене винограде за потребе манастира. У селу Сушица постојао је један хаса виноград, док је ушур од винограда раје износио 500 акчи.⁴⁸⁵

Село Горње Солње уживала су двојица тимарника, тако да је у једном делу села вредност ушура од винограда износила 3000 акчи. У другом делу села постојао је и један хаса виноград, док је ушур од рајинских винограда процењен на 1250 акчи.⁴⁸⁶ У селу Доње Солње приход на име ушура од винограда износио је 3000 акчи, што је чинило нешто мање од половине укупног прихода села.⁴⁸⁷ У Сопишту виноградарство је било нарочито заступљено, будући да је 1467–68. године ушур од винове лозе процењен на 11.100, док је укупан приход од села износио 14.145 акчи (78,5%). Поред тога, у селу су уписана и два мулк винограда површине 30 дунума.⁴⁸⁸ У Семеништу је такође постојао један хаса виноград, док је ушур од рајинских винограда износио 800 акчи.⁴⁸⁹

Као центар вилајета, Скопље је 1467–1468. године представљало велико насеље, које је чинило 45 махала (33 муслиманске и 12 хришћанских) са укупно 1006 кућа, међу којима је било 634 муслиманска и 372 хришћанска домаћинства (299 потпуних и 73 удовичка). У Скопљу је уписано 300 дунума муслиманских винограда, као и један мулк виноград од 40 дунума,⁴⁹⁰ док је од вакуфских винограда и

483 Исто, 425, 557–558.

484 Исто, 441–442.

485 Исто, 442, 474.

486 Исто, 488–489.

487 Исто, 439–440.

488 Исто, 431, 425.

489 Исто, 521.

490 Исто, 424–425.

осталог земљишта Иса-бега остварен приход од 1000 акчи.⁴⁹¹ Према попису из 1467–68. године, међу 174 активна сеоска насеља вилајета Скопље, винова лоза је узгајана у атарима њих 106, што процентуално износи скоро 61%, док су унутар 20 села постојала 22 хаса (од којих један запуштен) и један мулк виноград.⁴⁹² Највећа вредност у акчама на име ушура од винограда раје остварена је у селу Сопиште, у висини од чак 11.100 акчи, затим у селима Нерези (7000), Говрлево на јужним странама Водна (6000), Љубанце (5300) и по 5000 акчи у Радуши (северозападно од Скопља), Добридолу (јужно од града) и селима Горанце и Пустеник, југозападно и јужно од Качаника.⁴⁹³

У Поречу је винова лоза такође узгајана и у XV веку, док је према попису нахије Кичево из 1467–68. године у скоро свим некадашњим манастирским селима највећи приход долазио од пореза на винограде – Здуње (400 акчи + 240 од 4 хаса винограда), Близанско (1600), Мокросек (480 и још 160 акчи од 3 хаса винограда), Сушица (400+720 акчи од хаса винограда), Грешница/Градешница (1000 + 240 акчи од хаса винограда), Брод (240 акчи) и Сланско (800 акчи).⁴⁹⁴ Од винограда становништва самог Кичева, које је уписано као пазарно место са укупно 217 кућа, ушур је износио 1500 акчи, док је од 125 села читаве нахије у 81 насељу узиман порез од винограда (64,8%).⁴⁹⁵

Полој

Винова лоза се интензивније гајила и у средњовековном Пологу, у горњем току Вардара, где се распрострањеност винограда може делимично реконструисати на основу поседа одређених манастира. У Доњем Пологу манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља припадало је село Речице (данас Мала и Голема Речице, 3 km југозападно од Тетова), као дар византијског цара Романа III Аргира, које је поред осталих имања у свом атару обухватало и винограде.⁴⁹⁶ Власништво манастира над виноградима у Речицама краљ Милутин је око 1300. правно осигурао изричитим забранама продаје и давања земљишта у мираз.⁴⁹⁷

491 Исто, 539.

492 Исто, 411–539; 556–560.

493 Исто, 426–428, 441–442, 447–448, 450–451, 454–455, 459.

494 Исто, 236–241, 247, 252, 272.

495 Исто, 197–289.

496 *Зборник*, 256, 323–324; Р. Грујић, *Власнелинство светиога Ђорђа код Скопља*, 56–58. *Сјоменици на Македонија I*, 132, 191, 224.

497 *Зборник*, 324.

Село Речице чинило је богатији виноградарски крај у коме се, судећи према познијим изворима, континуитет узгајања винове лозе одржао до половине XV века. У одређеним насељима виногради су забележени и приликом пописа Крајишта Иса-бега Исхаковића, које је представљало погранични појас од Скопља и Тетова, преко Косова и Санџака према Сарајеву. Дефтер је настао у периоду између 9. и 18. маја 1455. године, подразумевајући збирни попис хасова самог Иса-бега, као и попис тимара његових спахија и мустахфиза у вилајетима Јелеч, Звечан, Никшићи, Ходидјед, Сјеница, Рас, Скопље и Тетово.⁴⁹⁸ Изгледа да су до 1455. године већ постојала два сеоска насеља под истим именом Речица, будући да је у попису крајишта Иса-бега Исхаковића село уписано два пута, без назнаке да се ради о деловима истог насеља, како се у османским дефтерима у том случају обично чинило. Атари ова два суседна насеља обухватили су укупно 5 хаса винограда – 2 у слабије насељеном селу са 36 кућа и 3 у истоименом, већем насељу, са укупно 70 домаћинстава, што би представљало крај са највећим бројем хаса винограда у Пологу на простору вилајета Тетово.⁴⁹⁹

Подаци из пописа нахије Калканделен (Тетово) из 1467–68. године такође указују на развијену виноградарску делатност и интензивну производњу вина у овом насељу. Приликом спровођења пописа село Речица уписано је два пута, као два посебна насеља (вероватно данашња села Мала и Велика Речица). У деловима прво уписаног села, који су припадали двојици тимарника, забележен је по један хаса виноград од по 150 плугова са приходом од по 600 акчи, док је ушур од винограда износио по 800 акчи. У другом селу Речице, већем насељу од 128 кућа, које се вероватно односи на данашњу Велику Речицу, ушур од винограда раје доносио је приход од 4750 акчи, што је представљало и највиши приход од свих натуралних дажбина становника села. Овде су пописана и два хаса винограда са приходом од 200 акчи.⁵⁰⁰

Према повељи бугарског цара Константина Асена, византијски цар Роман III Аргир даровао је манастиру Св. Ћорђа код Скопља четири села, међу којима и Бањицу са виноградима у Горњем Пологу.⁵⁰¹ Ово насеље забележено је и 1455. као Доња Бањица, која постоји и данас код Гостивара, са 30 кућа и једним хаса виноградом.⁵⁰² Године

498 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, XXVII–XXVIII.

499 Исто, 70, 78.

500 *Турски документи*, 365–366; 384–386.

501 *Зборник*, 256; *Сјоменици на Македонија I*, 191.

502 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 76.

1467–68. десетина од винограда раје доносила је највиши приход на нивоу читавог села, у износу од 2400 акчи, поред којих је постојао и један хаса виноград од 100 плугова (400 акчи).⁵⁰³ На граници Горњег и Доњег Полога налазило се село Радејево (данас Радиовце), које је краљ Милутин око 1299. године даровао манастиру Св. Никите код Скопља. Радејево је приложено са виноградима, воденицама и двором које је држао извесни Вратислав.⁵⁰⁴ У османском попису из 1467–68. године село је забележено као Радиовци са порезом на винограде у вредности од 100 акчи.⁵⁰⁵

Почетком XIV века виногради су постојали и у селу Поточе, које се налазило код данашњих сеоских насеља Сенокосе и Градец у Горњем Пологу. Виногради у Поточу простирали су се код некадашње цркве Светих Врачева, коју је краљ Милутин даровао Призренској епископији приликом обнове цркве Богородице Љевишке и њеног властелинства 1306/1307. године. Цркву Св. Врачева са виноградима Богородици Љевишкој потврдио је краљ Стефан Дечански априла 1326. године, на основу чије повеље је и познат овај дар.⁵⁰⁶ У вилајету Калканделен 1455. године постојало је село Боточани/Поточане са 20 породица и једним хаса виноградом, које се највероватније односи на Поточе у некадашњем поседу Призренске епископије.⁵⁰⁷ Према попису нахије Калканделен из 1467–68. године у Поточанима је забележено 20 плугова хаса винограда са приходом од 80 акчи и 400 плугова на име ушура од винограда раје, процењених на 1600 акчи.⁵⁰⁸

Приликом боравка у Пологу у лето 1343. године, краљ Душан је обновио запуштено властелинство манастира Свете Богородице у Хтетову (данашње Тетово), потврђујући поседе ранијих дародаваца, некадашњих византијских царева, српских краљева и полошке властеле, придодајући и нове дарове. Повеља краља Душана Хтетовском манастиру, која је позната у виду интерполисаног преписа из друге половине XIV века⁵⁰⁹, не пружа увид у прецизнију

503 *Турски документи*, 313–314.

504 *Сјоменици на Македонија I*, 290, 320; М. Живојиновић, *Хиландар и њири у Хрусији*, 64; М. Копривица, *Полој њод српском влашћу у средњем веку (историјско-географски преглед)*, Споменница академика Милош Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 85; М. Марковић, *Прилози за историју св. Никитије код Скопља*, 113.

505 *Турски документи*, 390.

506 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 16, 22, 35; М. Копривица, *Полој њод српском влашћу у средњем веку*, 85–86.

507 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 76.

508 *Турски документи*, 374.

509 О томе видети: М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хитетовском манастиру*, ССА 13 (2014) 159–171.

распрострањеност винове лозе, с обзиром да су виноградарски поседи цркве наведени само уопштено, заједно са осталим имањима – „села са свим правинама и са свим међама, и са засеоцима и са виноградима и са купљеницама и са поклоњеним задушјима”.⁵¹⁰

До 1348. године манастир Богородице Хтетовске потчињен је Хиландару, мада о манастирским виноградима нема помена ни у општој хрисовуљи цара Душана којом је потврђена већина поседа у хтетовском метоху, уз придруживање појединих нових.⁵¹¹ Сеоска насеља и равничарски крајеви који су улазили у састав манастирског властелинства простирали су се у ближој околини Богородице Хтетовске у Горњем и Доњем Пологу, око данашњег Тетова и Гостивара. Најпре село Хтетова као средиште метоха са тргом, у коме је био смештен и сам манастир, затим Храштани (данас непознато), Гари (данас Гајре северозападно од Тетова) са црквом Св. Јована Златоустог, Млацице са пољем у суседству, које данас не постоји, селиште Брод (око 8,5 km северозападно од Тетова) и седмина села Хвалише (данас Фалише југоисточно од Тетова). Међу сеоским насељима које је манастиру приложио краљ Душан у Доњем Пологу налазили су се Старо Желине са црквом (данас Желино око 8,5 km југоисточно од Тетова), Јадварци (Једоарце око 4,5 km североисточно од Тетова) са попом Драјом и његовом баштинском црквом Светог Николе са имањима, а можда и део сеоског насеља Крпена (данас не постоји, налазило се у близини села Хтетова, Храштана и Никифораца) са властеличићем Прибцем и црквом Св. Ђорђа. У Горњем Пологу, старе поседе Хтетовског манастира чинила су села Штенче (данас Стенче на десној обали Вардара, 12 km североисточно од Гостивара) са метохом цркве Свете Недеље у близини, четвртина села Седларево (данас Горње и Доње Седларце на Сувој Гори јужно од Тетова), долина Вруток у изворишном делу Вардара (данас постоји истоимено село југозападно од Гостивара) и метох цркве Св. Илије (непознато).⁵¹²

У попису вилајета Калканделен на крајишту Иса-бега Исхак-вића 1455. године, унутар атара појединих села некадашњег властелинства Хтетовског манастира, такође су забележени хаса виногради. У самом Хтетову (Ихтетова), као великом насељу од 248 кућа (188 хришћанских и 60 муслиманских), које је и под турском влашћу

510 Исто, 148, 156.

511 С. Мишић, М. Копривица, *Ойшѣа хрисовуља*, 70,74.

512 М. Копривица, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтѣтовском манастѣиру*, 148–151; 156–158, 161, 174–178; Иста, *Полој њод сръском влашћу у средњем веку*, 86–87; М. Живојиновић, *Власѣелинство манастѣира Хиландара*, 83.

функционисало као трг, уписан је један хаса виноград.⁵¹³ Хтетово (Калканделен) је и 1467–68. представљало велико насеље од укупно 280 кућа (41 муслиманска и 239 хришћанских), у коме је производња шире доносила највећи приход. Доходак од хаса винограда износио је 3000 акчи, док је приход на име ушура од винограда раје процењен на 18.000 акчи, за којим је долазио ушур од житарица у новчаном еквиваленту од свега 7100 акчи.⁵¹⁴

Село Једварце је 1455. забележено у виду два насеља, у којима се налазио по један хаса виноград – Једварце (21 кућа) и Мало Једварце (6 кућа), које се до половине XV века вероватно издвојило као заселак већег насеља.⁵¹⁵ Долина Вруток око изворишта Вардара у Горњем Пологу, која је припадала Хтетовском манастиру, на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. забележена је као село Вруток са 36 кућа и једним хаса виноградом.⁵¹⁶ Попис вилајета Калканделен из 1467. године показује да се у већини села која су раније припадала Хтетовском манастиру винова лоза интензивније гајила и у другој половини XV века, с обзиром да је зависно становништво дуговало одређени доходак од винограда – Стенче (200 акчи), Гаре (400), Желино (800), Једварци (1000), Седларци (400), Вруток (1784), док се у последња три налазио и по један хаса виноград са приходом од по 400 акчи.⁵¹⁷

Село Крпени, чија је припадност Хтетовском манастиру спорна, осим евентуално једног дела насеља, очигледно је представљало нешто богатији виноградарски крај. Према повељама Стефана Душана манастиру Трескавац, „метох Крпен” са виноградима и осталим имањима налазио се у саставу трескавачког властелинства од времена краља Милутина.⁵¹⁸ Половином XV века, ово село је у попису крајишта Иса-бега уписано као Крпина са 27 кућа и спадало је међу неколико насеља у којима су се налазила по три хаса винограда, што је највећи број парцела хаса земљишта под виновом лозом унутар једног насеља на крајишту.⁵¹⁹ У попису из 1467. село је уписано као

513 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85.

514 *Турски документи*, 293–296.

515 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 73, 75.

516 Исто, 89.

517 *Турски документи*, 309–310.

518 *Сјоменици на Македонија IV*, 85–86, 121, 147. У науци је указано поверење првој и трећој повељи краља Душана манастиру Трескавац, о томе видети: Ђ. Бубало, *За ново, кријичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.

519 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 88.

Крпање, са ушуром од шире у количини од 1500 медри, односно 6000 акчи и 150 медри од 5 хаса винограда (600 акчи), што показује да је приход од винограда био отприлике четири и по пута већи од прихода оствареног од свих врста житарица, који је износио 1450 акчи.⁵²⁰

Неколико података о виноградима у Пологу може се наћи и у Хтетовском вревију – попису појединачних земљишних поседа, купљених или приложених манастиру од стране локалног становништва, који је настао највероватније непосредно пре издавања Душанове повеље манастиру Св. Богородице, односно у периоду између јесени 1342. и лета 1343. године.⁵²¹ Према Хтетовском вревију манастир је поред 83 њиве, четири ливаде и два млина поседовао и свега два винограда.⁵²² Виноград у Глобици, који је замењен за једну њиву, судећи према међама, налазио се поред села Крпени, у близини манастира („Њива Монохор што куписмо и заменисмо у Глобице за виноград, од Могилице до пути крпенска, и долу до пречнога пути”).⁵²³ Богородица Хтетовска је држала и „комат лозија” у Василевцима као дар извесног Радоте, док се једна манастирска њива код Речица налазила „под лозијем Десиславовим”.⁵²⁴

У Хтетовском вревију помиње се и „комат винограда у Лесковљанима (...) што даде Обрад за гроб”.⁵²⁵ Село Лесковљане, које више не постоји, лежало је у Доњем Пологу југозападно од Тетова у близини села Речице, поседа Св. Ђорђа код Скопља.⁵²⁶ Село се изгледа налазило у рукама властеле, будући да је приложено Хиландару од стране госпође Вишеславе и њених синова Богдана и Богоја, о чему је цар Душан издао потврдну повељу 10. августа 1354. године.⁵²⁷ Иако је конкретније навођење винограда изостало, овај документ садржи изричите одредбе о обавезама копања винограда и давања *чабра* –

520 *Турски документи*, 337.

521 Видети: Ђ. Бубало, *О називу и времену настанка ѱојиса имања Хѱејѱовској манастира*, ССА 1 (2002), 177–195.

522 Љ. Стојановић, *Сѱари срѱски хрисовуѱи*, 36–40; *Сѱоменици на Македонија III*, 277–299; М. Копривица, *Хрисовуѱа краља Сѱефана Душана Хѱејѱовском манастиру*, 166.

523 Љ. Стојановић, *Сѱари срѱски хрисовуѱи*, 37; *Сѱоменици на Македонија III*, 279, 284.

524 Љ. Стојановић, *Сѱари срѱски хрисовуѱи*, 38; *Сѱоменици на Македонија III*, 282, 293.

525 Љ. Стојановић, *Сѱари срѱски хрисовуѱи*, 30.

526 С. Бојанин, *Повеља цара Сѱефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 131; М. Живојиновић, *Власѱелинѱѱво манастира Хиландара*, 83.

527 С. Бојанин, *Повеља цара Сѱефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 123–124, 128–129.

прихода у вину, које је зависно становништво дарованог насеља дуговало манастиру.⁵²⁸ Село Лесковљане је прерађеним преписом хрисовуље краља Душана из 1343. године, насталим у другој половини XV века, убројено међу поседе Богородице Хтетовске. У науци је изнет мишљење да није припадало поменутом манастиру, већ да је у документу придружено његовим насељима, у чијој се близини и налазило, у време када су и Хтетовски манастир са својим властелинством и село Лесковљане чинили део хиландарског метоха.⁵²⁹

У Доњем Пологу, у суседству Храштана потчињених Богородици Хтетовској, налазило се сеоско насеље Селце (данас истоимено, северозападно од Тетова), које је цар Душан 1349/1350. приложио својој задужбини манастиру Светих Арханђела код Призрена, са засеоцима и виноградима.⁵³⁰ О знатнијем земљишту под виноградима у овом насељу сведочи и попис вилајета Калканделен (Тетово) на крајишту Иса-бега Исаковића из 1455. године. У једном делу Селца са уписаних 14 кућа налазила су се чак три хаса винограда.⁵³¹ Интензивније узгајање винове лозе у Селцу забележено је и деценију касније. Према попису из 1467–68, у једном делу села приход од хаса винограда доносио је 1400 акчи, док је ушур од винограда становника овог дела села износио 600 акчи. У другом делу ушур је доносио 100 акчи, док је вредност половине хаса винограда износила 50 акчи.⁵³²

Попис крајишта Иса-бега Исаковића из 1455. године, који од пољопривредних имања бележи искључиво хаса поседе одређених османских феудалца, показује да је у области Полога, односно вилајета Калканделен (Тетово), од укупно 137 пописаних насеља, унутар атара њих 46 постојало 59 хаса винограда (33,6%).⁵³³ У већини села налазио се по један хаса посед под виновом лозом, укључујући и највећа насеља која су функционисала као тргови – Хтетово (248 кућа – 188 хришћанских, 60 муслиманских) и Лешак (232 хришћанске куће). Села са више од једним хаса виноградом углавном су

528 Исто, 123–124, 130.

529 М. Копривица, *Хрисовуља краља Сјтефана Душана Хитетовском манастиру*, 149, 157; 168–169; М. Копривица, *Полој њод српском влаишту у средњем веку*, 86–87.

530 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140, 205.

531 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 88–89. У дефтеру је два пута забележено село под истим називом, премда се за друго, у коме је такође постојао један хаса виноград, сматра да се налазило у Подгору близу села Одри код Одранске реке. Исто, 96.

532 *Турски документи*, 342–343, 403.

533 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 18–19, 67–96.

лежала у Доњем Пологу. По два винограда у искључивом власништву феудалца налазила су се у атарима четири села – Порој (код Тетова), Речица (насеље мање од друга два под истим називом), Забчиште (Цепчиште у Доњем Пологу) и Вратница (истоимено, североисточно од Тетова).⁵³⁴ На читавој територији крајишта, једино су у вилајету Калканделен унутар пет сеоских насеља постојала по три хаса винограда: Доброгошта (непознато), Речица (веће насеље), Мил (непознато), Крпина и део Селца.⁵³⁵

Виноградарство је у средњем веку сигурно било заступљено и у околини развијенијих и значајнијих градских насеља у Пологу, о чему такође донекле говоре османски пописи. Град Лешак (данас Лешак или Лешок, североисточно од Тетова), који је током средњег века највероватније представљао центар жупе Доњи Полог, 1455. године забележен је као сеоски трг, представљајући уједно и најбројније, чисто хришћанско насеље на крајишту од 232 домаћинства, у коме је постојао и један хаса виноград.⁵³⁶ У време српске власти, Призренска епископија је у Лешку поседовала поповско имање са црквом Св. Богородице, које се наводи као „епископов двор”.⁵³⁷ Након реорганизације епископских јединица и стварања митрополија Српске цркве 1346. године, у Лешку се, у цркви св. Атанасија, налазило и седиште новонастале Доњополошке епископије,⁵³⁸ што указује да је ово насеље и раније морало бити привредно богатије. У попису нахије Калканделен 1467–68. године село је уписано под називом Лешок као пазарно место са 233 куће (200 потпуних, 11 неожењених и 22 удовице) са хаса виноградима у новчаној вредности од 600 акчи, док је ушур од винограда становника села уписан заједно са ушуром од села Варвара, у укупном износу од 1500 медри, односно 7500 акчи.⁵³⁹

Попис крајишта Иса-бега из 1455. бележи и град Собри, заједно са истоименим селом од 60 кућа и једним хаса виноградом.⁵⁴⁰ У овом граду, који се налазио у Дервену Жеденске клисуре, на левој обали Вардара испод локалитета Градиште, помиње се крајем XIV века владе-

534 Исто, 18, 70, 89, 92.

535 Исто, 19, 78, 87–89.

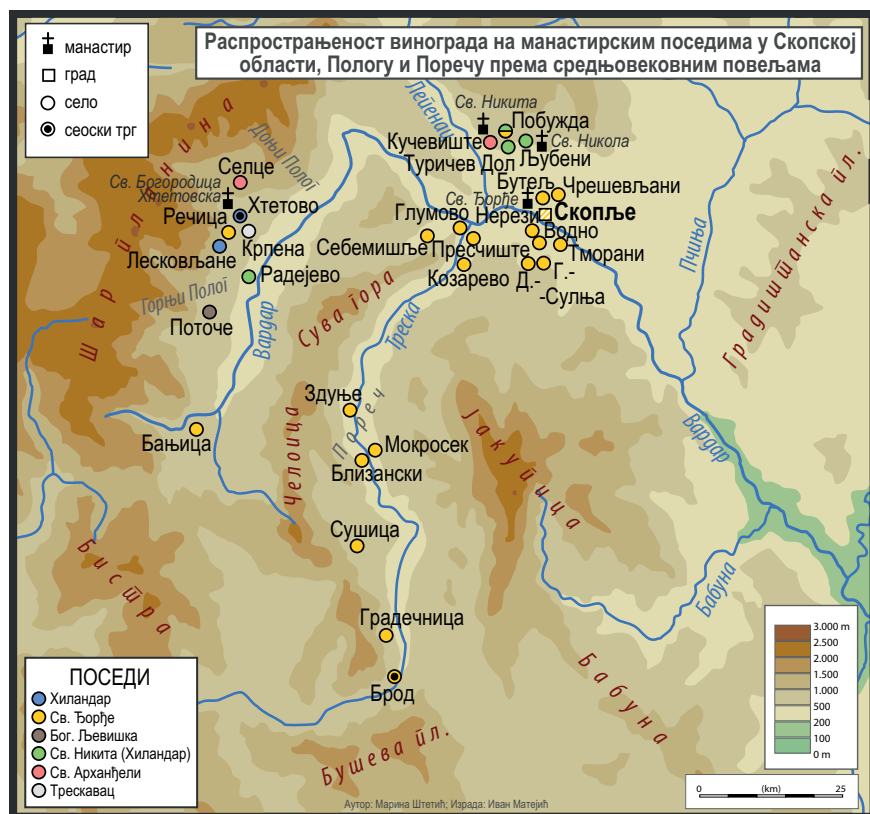
536 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85; М. Копривица, *Полої њод српском влашћу у средњем веку*, 81–82.

537 С. Мишић, *Хрисовуља краља Свѣфана Уроша III Призренској ейископији*, 16, 22.

538 М. Копривица, *Полої њод српском влашћу у средњем веку*, 76–78.

539 *Турски документи*, 296–298.

540 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 85.

лин „Дехо са баштином”.⁵⁴¹ Судићи према попису, под тврђавом која је имала првенствено саобраћајни и тактички значај, штитећи пролаз ка Скопљу, до половине XV века развило се подграђе са одређеном привредном функцијом, у коме је било заступљено и виноградарство.⁵⁴² У селу Собри 1467–68. године хаса виноград доносио је приход од 500 акчи, док је ушур од винограда раје достигао вредност од 3000 акчи, чинећи највећу ставку у укупном приходу феудалца.⁵⁴³

Од 148 сеоских насеља нахије Калканделен 1467–68. године, винова лоза је узгајана унутар њих 90, што чини проценат од 60,8%. Хаса виногради постојали су у оквиру 43 села, од чега је унутар 29 села забележено 3435 плугова хаса земљишта под виновом лозом.⁵⁴⁴ Поред Хтетова (Калканделена), у коме је приход на име ушура од

541 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 514.

542 М. Копривица, *Полог под српском влашћу у средњем веку*, 82–83.

543 *Турски документи*, 298–299.

544 Исто, 296–410, 480–482.

винограда раје процењен на 18.000 акчи⁵⁴⁵, велика производња шире проследочена је и у сеоским насељима. У селима Неготин (северно од Гостивара) и Доброште (североисточно од Тетова) забележен је највећи ушур од винограда у вредности од по 8000 акчи.⁵⁴⁶ Велики ушур од винограда раје остварен је и у селима Крпање (6000 акчи), Челопек (5400), Тунчевиште (5180), затим у селима Порој (4800 акчи), Речица, већем насељу од 128 кућа, које се вероватно односи на данашњу Велику Речицу (4750), затим Милетино код Челопека (4500), Вратница (3800), Горњи Туричани и Добридол (по 3600 акчи).⁵⁴⁷

Манастирске повеље показују да је виноградарство у другој половини XIII и првој половини XIV века било добро развијено у околини Скопља, Поречу и Пологу. У овим крајевима винова лоза је узгајана на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног и манастира Св. Никите код Скопља (потчињеног хиландарском пиргу у Хрусији), затим на властелинству манастира Богородице Хтетовске у Пологу, Светих Арханђела код Призрена и Богородице Љевишке, седишту Призренске епископије, потом у насељима која су припадала келији Свете Петке у Тморанима, Хиландару, манастиру Трескавац, као и око цркве Св. Николе на Пчињи под Кожљем јужно од Скопља. У појединим сеоским насељима у Скопској области, Поречу и Пологу винова лоза је узгајана још у XI веку, док османски пописи ових крајева Македоније из 1455. и 1467/68. године показују да је виноградарство одржало континуитет до друге половине XV века.

Штићий, Злетово, Пијанец

У осталим крајевима Македоније виноградарство је било заступљено у долини Брегалнице и Злетовске реке, нарочито у околини средњовековног Штипа, развијеног градског насеља византијског типа, које је поред тврђаве имало своје подграђе (грч. амбориј, емпорион) са земљиштем у непосредној околини града, називаним „градски метох”. *Градска земља* или *градски метох* представљао је добро обрађено тло на коме су цркве, властела и остали становници града поседовали своја имања под посебним, привилегованим режимом коришћења, о чему сведочи и сам назив „метох”. Међу имањима на градском метоху обично су преовладавали виногради, вртови и воћњаци.⁵⁴⁸

545 Исто, 293–296.

546 Исто, 362–365.

547 Исто, 337, 332–333, 406–407, 353–354, 384–386, 356–357, 348–349, 370–372.

548 С. Ђирковић, *Штићий у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаил Аполстолски: по повод 75-годишнината од животот, Скопје 1986, 29–32; М. Благојевић, *Град и жуја*, 72, 75–81; В. Петровић, *Градски метох*, 139–140.

Сачуване манастирске повеље показују да су се половином XIV века у Штипу и његовој непосредној околини налазили многобројни виноградни црквених и световних феудалаца. Цркву Св. Николе у Штипу, која је представљала баштину попа Сифија, велики војвода Јован Оливер, војсковођа краља Душана, даровао је 1341. својој задужбини, цркви Св. Архангела у Леснову.⁵⁴⁹ Оснивајући Злетовску епископију 1346/1347. са седиштем у Леснову, цар Душан је манастиру потврдио поменућу цркву, са свом баштином, земљом, са њивама, виноградима, 20 чаброва и целокупним отесом цркве.⁵⁵⁰ Виногради са осталим имањима највероватније су се налазили у ближој околини цркве и самог града, док је 20 чаброва представљало 20 потчињених кућа у штипском подграђу, које су епископији договале натуралну дажбину изражену у чабру вина по домаћинству. Господин Константин Дејановић је повељом од 15. августа 1381, за коју је утврђено да се ради о препису насталом после 1388. године, спорне аутентичности, Лесново поново потчинио Хиландару, потврђујући манастиру истих 20 кућа у Штипу „са чабровима”.⁵⁵¹

У Штипу су се налазили и виноградни цркве архистратига Михајла, коју је подигао протосеаст Хреља, потчинивши је Хиландару највероватније 1336. године, о чему сведочи неколико исправа.⁵⁵² У повељи краља Душана датованој 6. мајем 1336. наводи се да је манастиру приложено „У граду Штипу, у амборију, 50 стасова паричких са свим правинама и купљеницама, са њивама и виноградима и

549 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 675; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 91–92, 94, 99; Р. Грујић, *Епархијска власнелинства у средњовековној Србији*, 131; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*. Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 60.

550 С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 186, 192; Р. Грујић, *Епархијска власнелинства у средњовековној Србији*, 135–136; С. Ђирковић, *Штпий у XIV веку*, 29; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 60; С. Мишић, *Оснивање Злетовске епископије 1347. године*, ЦС 11, Ниш 2014, 287.

551 С. Мишић, *Повеља јосјодина Константина Драгаша Хиландару за Лесново* (Хил. 68), ССА 17 (2018) 102; 103–105 (у повељи се наводи да је жена деспота Јована Оливера на смрти потврдила да је Лесново раније било потчињено Хиландару, о чему нема помена у повељи цара Душана о оснивању Злетовске епископије, ни у другим исправама; даровање Леснова Хиландару могло се догодити након укидања Злетовске епископије, вероватно после 1368); С. Ђирковић, *Штпий у XIV веку*, 29, 31; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 61; М. Живојиновић, *Власнелинство манастира Хиландара*, 81; Иста, *Драгаша и Свети Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 51.

552 О повељама које говоре о Хрељиним даровима Хиландару и њиховој аутентичности детаљније видети: С. Ђирковић, *Хрељин њоклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982), 103–117; А. Фостиков, *Збирна њовеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142.

воденицама, и у том амборију трг”.⁵⁵³ Према компилацији неколико исправа краља Милутина и краља Душана Хиландару, насталој у периоду 1336/1340 – 1342 (?) – друга половина XIV века, Хреља је (1332) цркви архистратига Михаила приложио „место које је купио у граду Штипу, било да су дворишта, било воденице било виногради или њиве”, док је краљ Душан додао и 50 људи из штипског подграђа, након чега је установљен закон *ѿогірађу*.⁵⁵⁴ Хрељину цркву у Штипу са поседима и људима цар Душан потврдио је Хиландару и 1348. године.⁵⁵⁵ Половином XIV века у околини Штипа виногради се помињу и у поседу данас непознате цркве Светих Врачева, која је према општој хрисовуљи из 1348. такође припадала Хиландару.⁵⁵⁶

О виноградима на штипском метоху сведочи повеља цара Душана од 28. маја 1350. године, о потврди поседа које је властеличић Иванко Пробиштитовић купио и подарио својој задужбини, цркви Св. Јована Крститеља у Штипу. У самој повељи наводи се: „И благоизволи царство ми да упише властеличићу деспотовом Иванку Пробиштитовићу ону земљу што ју је себи купио у граду Штипу и сазидео на њој цркву Светог Јована Крститеља, и још земљу коју је купио изван града и винограде, виноградску земљу од грађана, а такође и врт који је себи купио и њиве и оно што ће још себи купити, било земљу било винограде”.⁵⁵⁷

Крајем XIV века у околини Штипа помињу се и виногради које је држао извесни Стао кlobучар, односно монах Симеон. У повељи господина Константина Драгаша о потврди дарова војводе Дмитра својој задужбини, цркви Вазнесења у Штипу, издатој 26. марта 1388. године, наводе се и виногради које је монах даровао манастиру: „И приложи Стао кlobучар лозу у Дамјанове драси два вретена, а на друга два вретена од те лозе да се храни кlobучар до смрти, а по смрти његове та два вретена да су четири вретена вина Спасу, у помен Стасу кlobуч-

553 В. Петровић, *Две хрисовуље краља Симеона Душана којима ѿогіврђује Хрељине ѿприлоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици*, ССА 13 (2014) 13, 16; С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 29; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 60.

554 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 92–93, 99–100, 114–115; С. Ђирковић, *Хрељин ѿклон Хиландару*, 104, 107; Исти, *Штип у XIV веку*, 29, 32; Б. Ферјанчић, *Поседи византијских ѿпровинцијских манастира у ірадовима*, ЗРВИ 19 (1980) 239; Исти, *Манастирски људи*, 59–60.

555 С. Мишић, М. Копривица, *Ойштіа хрисовуља*, 70, 74, 91; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 60.

556 С. Мишић, М. Копривица, *Ойштіа хрисовуља*, 70, 74–75, 99.

557 В. Алексић, *Повеља цара Симеона Душана властеличићу Иванку Пробиштићу*, ССА 8 (2009) 73–74; С. Ђирковић, *Штип у XIV веку*, 29–30; Б. Ферјанчић, *Манастирски људи*, 60; В. Петровић, *Градски мейох*, 147.

чару, монашки званом Симон”.⁵⁵⁸ Топоним Дамјанове драси се највероватније односи на потес у најближој околини Штипа, вероватно у самом подграђу или на градском метоху. Хиландар је у широј околини Штипа поседовао три сеоска насеља у виду дарова војводе Дмитра, потврђених повељом господина Константина Драгаша, која се датује у 1388/1389. годину. Међу дарованим насељима, виногради су се налазили у селу Козјак, које постоји и данас око 12 km североисточно од Штипа на реци Козјаштици, левој притоци Брегалнице.⁵⁵⁹ У селима Бања и Киселица североисточно од Штипа, која је војвода Дмитар 1388. приложио цркви Вазнесења у Штипу, земљорадничко становништво имало је обавезу давања десетка од вина⁵⁶⁰, што посредно сведочи о узгоју винове лозе у овим насељима у другој половини XIV века.

Један виноград припадао је и цркви Свете Петке на Брегалници, задужбини властелина Карбе, коју је краљ Душан даровао Хиландару.⁵⁶¹ Земљиште које је Карба стекао у време краља Стефана Дечанског у каснијим документима јавља се као насеље Карбинци на левој обали Брегалнице, које је 1355. лежало између села Тарахинци, Радање, Горњи Козјак и Козјачке реке (данас истоимено око 12 km североисточно од Штипа), у чијем атару се налазила и црква Свете Петке са виноградом и осталим поседима.⁵⁶² Источно од Штипа на винограде се наилази у селу Авазгово под Морозвиздом (данашњи Мородвис јужно од Кочана), које је манастиру Светог Ђорђа код Скопља даровао још византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180), што је потврђено повељом краља Милутина око 1300. године.⁵⁶³

Сачуване повеље показују да је виноградарство у XIV веку било посебно заступљено у најближој околини Штипа, односно у самом подграђу и на градском метоху, где су винограде поседовале црква Светог Николе потчињена манастиру Лесново, хиландарска црква

558 М. Штепић, *Повеља јосифодина Константина Драгаша Манастиру Вазнесења у Штиму*, 114, 117.

559 Ж. Вујосевић, *Повеља јосифодина Константина Драгаша Хиландару о њоклонима војводе Дмитра* (Хил. 63), ССА 9 (2010) 116, 120, 132–133; М. Живојиновић, *Власијелински манастир Хиландара*, 81; Иста, *Драгаша и Света Гора*, 51; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века: власијела обласних јосифодара*, Београд 2000, 61.

560 М. Штепић, *Повеља јосифодина Константина Драгаша Манастиру Вазнесења у Штиму*, 116–118, 124.

561 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 94–95, 101; С. Ђирковић, *Хрељин њоклон Хиландару*, 105.

562 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 121–122, 140; В. Петровић, *Две хрисовуље*, 6, 9; С. Мишић, М. Копривица, *Оштим хрисовуља*, 70, 74, 91; М. Живојиновић, *Власијелински манастир Хиландара*, 81.

563 *Зборник*, 325.

Св. архистратига Михајла, задужбина протосеваста Хреље, црква Св. Јована Крститеља, задужбина властеличића Иванка Пробиштито-вића, хиландарска црква Св. Врачева и црква Вазнесења Христовог, задужбина војводе Дмитра. У другој половини XIV века виногради се помињу и у сеоским насељима североисточно од Штипа.

У Пијанецу, жупи у горњем току реке Брегалнице, један виноград забележен је код цркве Св. Николе у истоименом сеоском насељу на самој Брегалници, северозападно од Царевог села, данашњег Делчева. Поменути цркву, као и село са виноградом, цар Душан је 1346/1347. године потчинио Злетовској епископији⁵⁶⁴, што је потврђено и повељом Константина Дејановића из 1381. (препис из 1388. или касније) о поновном потчињавању Леснова Хиландару.⁵⁶⁵

У граду Злетову виногради су такође узгајани у подграђу или на градској земљи, о чему сведочи натпис великог војводе Јована Оливера на цркви манастира Лесново из 1341. године, који говори о његовом оснивању и формирању властелинства. Међа манастирских поседа северно од Злетова допирала је до градских винограда, док само градско насеље са непосредном околином није улазило у састав лесновског властелинства („низ колник над градску лозу, под Пештно” (1341) или „над господски виноград у Пештненски дол” (1346/1347)).⁵⁶⁶ У Злетову се виногради помињу и у поседу цркве Светог Николе, која се налазила међу баштинским поседима браће Драгаш, потчињених 1377–1380. године манастиру Светог Пантелејмона.⁵⁶⁷

О виноградарству у одређеним селима на простору Дебра сведоче посредни подаци из треће деценије XV века, који се односе на обавезе које су теретиле зависно становништво. Села у долини реке Радике – Радостуша са црквом Св. Богородице (данашња Ростуша) и Требиште, удаљена око 11–12,5 km североисточно од Дебра, која је арбанашки господар Иван Кастриот са синовима 1426. године даро-

564 С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 187, 193, 205; Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, 134; С. Мишић, *Оснивање Злетовске епископије 1347. године*, 287.

565 С. Мишић, *Повеља јосифовина Константина Драгаша Хиландару за Лесново*, 102; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 81; С. Мишић, *Оснивање Злетовске епископије 1347. године*, 289.

566 *Стари српски записи и нађиски*, 58–59; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 94, 100; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 192.

567 Г. Бојковић, *Повеља десјотина Драгаша и браћа му Константина Манастиру Светог Пантелејмона*, ССА 16 (2017) 124, 129, 138; Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5 (1954–1955), Београд 1955, 62, 70; М. Живојиновић, *Драгаш и Света Гора*, 47.

вао Хиландару, била су ослобођена пореза и дажбина у корист државе, међу којима се наводи и вински десетак.⁵⁶⁸

Косово и Метохија

Поседи Хиландара и осталих манастира

На простору Метохије распрострањеност винограда може се пратити од краја XII века и почетака формирања хиландарског властелинства. У плодној Метохији Хиландар је стекао своје прве поседе, који су се временом умножавали и били организовани у укупно пет територијално-управних целина, које су називане *метохијама*. Први поседи Хиландара, међу којима је било и винограда, налазили су се у плодној Призренској жупи. Настојећи да испуни један од најбитнијих услова и обавеза ктитора, монах Симеон је након обнове и подизања манастира приступио стварању његовог властелинства. С обзиром на монашку скромност и неимућност, Симеон Немања потражио је помоћ од византијског цара Алексија III Анђела (1195–1203), који му је поклонио 9 села са „парицима”, односно потчињеним земљорадницима, у северном делу Призренске жупе, на удаљености 14–20 km од града Призрена, дуж тадашње византијско-српске границе.⁵⁶⁹

У оснивачкој повељи Хиландару из 1198/1199. године Стефан Немања наводи: „И пошто измолих парике од цара у Призрену, дадох од њих манастиру у Светој Гори Богородици у Милејама села: Непробиште, Момушу, Славодрави, Ретивљу, Трње, Ретивштицу, Трновац, Хочу и другу Хочу и трг ту. И ту насадих два винограда и четири пчелињака”⁵⁷⁰ Поменута сеоска насеља, од којих већина постоји и данас, задржавши скоро идентичне називе, смештена су између Призрена и Ораховца, на простору плодне брежуљкасте потолине, која је оивичена на истоку планином Милановац, на западу Белим Дримом и са југа Призренским подгором до обронака Шаре, док се на северу наслања на метохијску зараван. Засади винове лозе помињу се након насеља „Хоча и друга Хоча”, која су из других повеља позната као Доња и Горња Хоча, представљајући данашња сеоска насеља Мала и Велика

568 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 467; М. Живојиновић, *Власћелинство манастира Хиландара*, 82.

569 М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 16–17; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 13–14. Одмах по обнављању Хиландара Симеон и Сава су од светогорског Протата затражили запустеле ћелије, али и маслињаке и винограде у околини, за потребе манастира. Теодосије, *Житија*, 139; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 55

570 *Зборник*, 69.

Хоча, смештена 16 и 20 km северно од Призрена.⁵⁷¹ На основу хиландарске хрисовуље види се да је Стефан Немања наложио да се винова лоза засади на простору Горње/Велике Хоче, где је био смештен и трг, као и седиште прве, *Хоїшачке мейхохије* Хиландара.

С обзиром на обавезну употребу вина у црквеним обредима и исхрани монаха, виногради су за цркве и манастире представљали врло важна, готово неизоставна имања. Чињеница да је Стефан Немања, желећи да својој задужбини обезбеди све неопходне поседе, на личну иницијативу и о сопственом трошку издејствовао подизање винограда, сведочи о томе да винова лоза крајем XII века није била нарочито заступљена ни у плодној Призренској жупи. О узгоју винове лозе у Хочи сведочи и познији извор турског порекла, који показује да је виноградарство у овом селу било заступљено и у другој половини XV века, што може сведочити и о континуираном обнављању и нези почев од краја XII stoleћа. Према попису Скадарског санџака из 1485. године, у селу Оча/Уча (18 кућа, 78 процењених становника) у нахији Пећ, које се највероватније односи на данашњу Велику Хочу, укупна процењена производња шире износила је 60 медри (3,33 по кући; 0,77 по глави становника).⁵⁷²

Напори Стефана Немање у заснивању виноградарских имања на хиландарском властелинству нису остали усамљени, с обзиром да је даровањем краља Уроша I манастир у Хотачкој метохији током XIII века стекао нови виноградарски посед. На основу повеље краља Милутина о потврди дарова својих претходника, издатој после 1284, чији је садржај познат и из првог дела збирне повеље краљева Милутина и Душана, који се датује 1303/1304. годином, упоређивањем поседа са оним из ранијих повеља, реконструисани су поклони краља Уроша I, чија хрисовуља није сачувана.⁵⁷³ Краљ Урош I приложио је манастиру пола винограда у Желчиштима, данас Зочиште југоисточно од Велике Хоче и око 18, 5 km северозападно од Призрена, док је његова друга половина потчињена манастиру Студеници.⁵⁷⁴

571 Б. Зарковић, *Хоїшачка мейхохија*, 58–60, 89–90; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 221–222; Иста, *Власћелинскѣво манасѣири Хиландара*, 84; М. Благојевић, *Поседи манасѣири Хиландара*, 17–18; Исти, *Хиландарски њоседи на Косову и Мейхохији*, 14–15.

572 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 230.

573 М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манасѣири Хиландару*, 216–218; Б. Зарковић, *Хоїшачка мейхохија*, 91–93.

574 А. Фостиков, *Збирна њовеља*, 89, 97, 129; С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 389, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59; М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манасѣири Хиландару*, 216; Иста, *Историја Хиландара I*, 222; Б. Зарковић, *Хоїшачка мейхохија*, 88–90; М. Благојевић, *Поседи манасѣири Хиландара*, 20; Исти, *Хиландарски њоседи на Косову и Мейхохији*, 18; С. Ђирковић, *Студеничка њовеља и стѣуденичко власћелинскѣво*, 315–316.

Поред већ постојеће Хотачке метохије на северу Призренске жупе, распространеност винограда од друге половине XIII века може се пратити и на хиландарским поседима југоисточно и југозападно од Призрена, у деловима жупе који су чинили *Призренску мейохију* Хиландара, основану као трећу по реду. Краљ Милутин потврдио је манастиру око 1299. године дар краља Драгутина, „виноград у Призрену у Билуши, који су били купили од метохијског човека Будимирца Првославића”.⁵⁷⁵ Село Билуша, за које је јасно наведено да се налазило „у Призрену”, односно Призренској жупи, простире се на прибрежју леве обале Призренске Бистрице, око 7 km југозападно од града.⁵⁷⁶ Виноград у Билуши чинио је део поседа хиландарског братства од времена даровања краља Драгутина, након чега га је у одређеном тренутку извесни подложник хиландарске метохије путем нелегалне продаје био бесправно отуђио. Винограде је поседовала и црква Светог Димитрија у Призрену, која је такође потврђена као хиландарски посед: „И у Призрену – оно што је испрва имала Црква Светог Димитрија, било да су виногради или њиве или млинови”.⁵⁷⁷ Овај храм налазио се на месту данашње католичке цркве Свете Богородице у Призрену.⁵⁷⁸ Око 1303. године краљ Милутин је село Билушу са манастиром Светог Димитрија, као и истоимену цркву са виноградилима у Призрену, потчинио хиландарском пиргу у Хрусији на Светој Гори.⁵⁷⁹

Одређени поседи Призренске метохије потврђени су и општом хрисовуљом цара Душана Хиландару из 1348, која је сачувана у виду интерполисаног преписа насталог након 1365. године.⁵⁸⁰ У повељи се наводи: „У Призрену црква Свети Димитрије са селима – село Локвица, Живињани, Плави, Билуша и људи у граду са својим баштинама, и

575 Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару прейходно приписивана његовом брату Драгину*, ССА 9 (2010) 6, 9–11; Б. Зарковић, *Хотачка мейохија*, 81; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Мейохији*, 20–21.

576 Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 15; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 222.

577 Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7, 9; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 220; Б. Зарковић, *Хотачка мейохија*, 81; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Мейохији*, 21.

578 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 60.

579 *Зборник*, 382–383; *Сјоменици на Македонија I*, 314; М. Живојиновић, *Хиландар и његова Хрусија*, 67–68; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Мейохији*, 21; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 86.

580 О критичкој анализи повеље видети: С. Мишић, М. Копривица, *Ојшћа хрисовуља*, 76–83.

виноград Иванов”.⁵⁸¹ Као што се јасно види, у општој хрисовуљи Стефана Душана хиландарска села у Призренској жупи окупљена су око цркве Светог Димитрија, уз која се наводе и људи у самом граду са својим баштинским поседима. Што се тиче Ивановог винограда, изнето је мишљење да би могао да се односи на виноград у Билуши, који је манастиру потврдио краљ Милутин око 1299. године.⁵⁸² Будући да назив винограда указује на припадност одређеном лицу, вероватно из властеоског слоја, као и да се наводи након „људи у граду са својим баштинама”, вероватније је да се налазио у ближој околини самог града Призрена, где су били концентрисани многи виноградарски поседи црквених и световних феудалаца, што ће најбоље бити приказано на примеру поседа манастира Светих Арханђела код Призрена. У Призренској метохији Хиландара налазила се и црква Светог Власија са виноградом, која је забележена једино у општој хрисовуљи из 1348. године.⁵⁸³ С обзиром да у околини Призрена није идентификована, постоји претпоставка да је реч о цркви Св. Врачи у селу Новак, која се у повељи краља Стефана Дечанског наводи у међама Хотачке метохије.⁵⁸⁴ Са друге стране, М. Благојевић сматра да је црква Св. Власија дар краља Стефана Дечанског и да се налазила „можда у Призрену”.⁵⁸⁵

Виногради су постојали и око цркве Свете Богородице у Призрену, која се у сачуваним преписима повеље краља Стефана Дечанског из 1327. године придружује хиландарским поседима у Призренској метохији. У првом интерполисаном препису повеље од 8. фебруара 1327. године, наводи се: „Када је дошао краљевству ми свечасни игуман Свете Горе Атона Богородице Хиландарске кир Гервасије са братијом, говорио је краљевству ми да им буде место за одмор код Богородице које се налази за градом Призреном (...) И приложи краљевство ми цркву Свету Богородицу Заградску, са млиновима и виноградима и са њивама”.⁵⁸⁶ Црква Богородице Заградске, која данас не постоји, а коју је Стефан Дечански наводно даровао Хилан-

581 Исто, 69, 74; М. Живојиновић, *Власћелинскѣво манастѣира Хиландара ѡрема хрисовуљи цара Душана из 1348. ѡдине*, 40–41.

582 С. Мишић, М. Копривица, *Ойшѣа хрисовуља*, 69, 74, 89.

583 Исто, 98; М. Живојиновић, *Власћелинскѣво манастѣира Хиландара ѡрема хрисовуљи цара Душана из 1348. ѡдине*, 41–42.

584 С. Мишић, М. Копривица, *Ойшѣа хрисовуља*, 69, 74, 89; О цркви Св. Врачи видети: Б. Зарковић, *Хотѣачка метѣохија*, 105–106, 109.

585 М. Благојевић, *Поседи манастѣира Хиландара*, 22.

586 С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастѣиру Хиландару*, ССА 5 (2006), 67–69; С. Мишић, *Друшѣивена сѣрукѣиура Призрена у 14. веку*. Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, Бања Лука 2015, 321.

дару на молбу игумана Гервасија и манастирског братства, помиње се једино у преписима ове повеље, чије време настанка није познато.⁵⁸⁷ Самим тим, уколико је предмет интерполације управо део о даровању поменуте цркве, не може се тачно утврдити ни датум када је заједно са својим имањима доспела у посед Хиландара. У сваком случају, у самом граду Призрену посведочене су две цркве, посвећене Светом Димитрију и Светој Богородици, међу чијим су се имањима налазили и виногради, који су у одређеном периоду постали део хиландарских поседа у Призренској метохији.

О виноградима у најближој околини Призрена говоре и подаци који су садржани у исправама манастира Светог Николе у Добрушти. Краљ Душан обновио је цркву Светог Николе, формирао њено властелинство и потчинио је хиландарској обитељи, о чему је издата повеља маја 1334. године. Ово властелинство представља нову, *Добрушћанску метохију* Хиландара, која се простирала 12–17 km југозападно од Призрена.⁵⁸⁸ Добрушта је средњовековно село које се налазило највероватније на левој обали Призренске Бистрице, удаљено отприлике 2 km од ушћа реке у Бели Дрим. Остаци цркве на брду Шинкол у близини места где се налазило некадашње средњовековно село вероватно се односе на саму цркву Светог Николе. Данашње село Добружда простире се око 5 km југозападно од средњовековног истоименог насеља.⁵⁸⁹ Властелинство Св. Николе у Добрушти познато је на основу оснивачке повеље (мај 1334), као и два царска акта – опште хрисовуље из 1348. године и повеље са сабора у Крупиштима, одржаног 2. маја 1355. године.⁵⁹⁰

Поред села југозападно од Призрена на левој обали Белог Дрима (Добрушта, Жури, Врбница), у оснивачкој повељи је на крају документа приложен и „виноград Љубов на Огледници на међи љубижанској”, као и приходи од трга у Призрену и царине у Светом Спасу.⁵⁹¹ Ради се о винограду на реци Јагледници (Јегленици) северозападно

587 С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, 74–77.

588 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Свете Николе у Добрушћи*, 51–67; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 22–23; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метихији*, 23.

589 М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушћи*, 73–74; М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 86; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Свете Николе у Добрушћи*, 66.

590 М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушћи*, 73–74.

591 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Свете Николе у Добрушћи*, 54–57; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добрушћи*, 77–79.

од Призрена, где су се и у другој половини 20. века налазили тзв. Љубови виногради, који допиру до границе са селом Љубижда, односно средњовековном Љубижном североисточно од Призрена.⁵⁹² С обзиром да се поменути дарови налазе на самом крају текста повеље након санкције, притом делимично прекривајући горњи део слова већ изведеног потписа, сматра се да су интерполисани у препис оригинала који одражава обим и величину властелинства из каснијег времена.⁵⁹³ Самим тим, поменути виноград у Призренској жупи, као и приходи од трга и царине највероватније нису припадали цркви Св. Николе у Добрушти у време обнове храма и оснивања властелинства.

У општој хрисовуљи из 1348. године, која садржи потврду ранијих поседа Добруштанске метохије Хиландару, црква Светог Николе у Добрушти потврђена је манастиру заједно са селима на левој обали Белог Дрима и Пилоту, са планинама, као и са „виноградима у Призрену”.⁵⁹⁴ Ови виногради свакако се могу односити на Љубов виноград из преписа оснивачке хрисовуље, који се наводи и у трећем акту издатом Добруштанској метохији. Повељом цара Душана из 1355, којом се метохији додељују и нови поседи на десној обали Белог Дрима, потврђен је и нешто увећан виноградарски посед у Призрену, у виду „два винограда Љубова”.⁵⁹⁵ С обзиром да сачувана хрисовуља цара Душана из 1348. представља интерполисани препис, док се код повеље из 1355. заправо ради о хиландарском фалсификату, сматра се да су оба документа настала највероватније после 1365. године. Интерполисани препис оснивачке повеље манастиру у Добрушти из 1334. могао је такође настати у Хиландару, у време израде фалсификата хрисовуље из 1355, у циљу стварања његове законске потпоре.⁵⁹⁶

592 Исто, 79; Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светиої Николе у Добруштини*, 67; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 40–41.

593 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светиої Николе у Добруштини*, 60–61, 64–65.

594 С. Мишић, М. Копривица, *Ойшїѡа хрисовуља*, 69–70, 74; М. Живојиновић, *Власиѡелинстїво манастїра Хиландара црема хрисовуљи цара Душана из 1348. їодине*, 42.

595 С. Мишић, *Хиландарски фалсификаїи за манастїир Светиої Николе у Добруштини*, 133, 135 – аутор сматра да до стварног увећавања поседа није дошло; С. Мишић, М. Копривица, *Ойшїѡа хрисовуља*, 89–90.

596 О критичким издањима повеља видети: Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светиої Николе у Добруштини*, 60–62, 64–65. С. Мишић, М. Копривица, *Ойшїѡа хрисовуља*, 76–83; С. Мишић, *Хиландарски фалсификаїи за манастїир Светиої Николе у Добруштини*, 136–138.

Без обзира на чињеницу да се ради о фалсификату, само постојање Љубових винограда на терену свакако није спорно.

Судећи према повељи синова Вука Бранковића, који су после битке код Ангоре 1402. године као османски вазали повратили некадашње области свог оца, виногради су постојали и у *Ораховцу*, данашњем истоименом насељу северозападно од Призрена. Након жалби хиландарских монаха Симеона, Теофана и Григорија да су им Турци поједине метохије одузели, док су друге поплењене и поробљене у међусобним ратовима, Гргур Вуковић је у периоду после 1402. – пре 14. марта 1408. године, са браћом Ђурђем и Лазаром и мајком Маром, приложио Хиландару село Ораховац. Село је даровано са виноградима, њивама, ливадама, воћњацима, вртovima, воденицама, као и свим међама и правима „од века и од времена цара Стефана”, док се у самим међама налазио Козмин виноград.⁵⁹⁷ С обзиром да се ауктори приликом навођења међа села позивају на стање из времена цара Стефана, може се закључити да је виноградарство и у Ораховцу било присутно још у првој половини XIV века. У дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године Ораховац је припадао нахији Пећ, обухватајући 43 куће (174 становника) са годишњом производњом шире у количини од 180 медри (4,19 по кући; 1,03 по глави становника).⁵⁹⁸

У пределима средњовековног Хвосна виноградарство се такође може пратити на поседима Хиландара од краја XII и почетка XIII века, као и на земљишту других цркава и манастира. Након смрти монаха Симеона ктиторство над Хиландаром преузео је његов син и наследник, велики жупан Стефан Немањић, који је приступио стварању друге, *Крушевске метохије* Хиландара у пределима средњовековне жупе Хвосно, смештене између Пећке Бистрице, Проклетија и Белог Дрима.⁵⁹⁹ Повељом из септембра 1200/1201. године, Стефан Немањић увећао је манастирско властелинство поседима у северним деловима данашње Метохије, дарујући сеоска насеља и остала имања и приходе: „Ђурђевиц, Петровић, Крушево, Книна, Рубач поток, Дрстник, Гован, Заљуг и планину Добре Доле, а винограда два и трг

597 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 463; Б. Зарковић, *Хойчачка метохија*, 125–126; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 20; Исти, *Хиландарски њоседи на Косову и Метохији*, 27–28; Д. Синдик, *Српска средњовековна акција у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998) 79–80.

598 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 292–293.

599 М. Благојевић, *Српска административна јодела Косова и Метохије у XII веку*, 134–135; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 137.

Книнац”, након чега се међу потчињеним поседима наводи и једно село у Зети и још неколико њих у области Метохије.⁶⁰⁰

Иако повеља Стефана Немањића не пружа увид у тачан географски положај винограда у оквиру атара неког од дарованих насеља, у поменутих преписима из времена краља Милутина (после 1284. и 1303/1304), који сведоче о ктиторској делатности његових предака, јасно је наведено да се један виноград налазио у Крушеву, а други у Пећи.⁶⁰¹ Крушево је представљало управни и привредни центар хиландарске метохије у Хвосну – данашње Велико Крушево, око 23 km источно од Пећи, док је други виноград лежао у селу Пећ(и) на левој страни Белог Дрима, које треба разликовати од *Пећи архиепископјове*, односно данашњег истоименог града и некадашњег трга са седиштем архиепископије, касније патријаршије.⁶⁰² Важност винограда за манастирско властелинство огледа се и у чињеници да су се засади винове лозе налазили управо у Крушеву, привредном средишту поседа у Хвосну, уосталом као и у случају Хотачке метохије. У попису Скадарског санџака из 1485. године у нахији Сухогрло постојало је село Крушова (28 кућа, 116 становника), у коме је годишња производња шире износила 100 медри (3,57 по кући; 0,86 по становнику).⁶⁰³ Такође, уписано је и село Доња Крушева у истој нахији (19; 67) са количином шире од 1000 медри (52,63/14,92) и једним хаса виноградом од 30 медри.⁶⁰⁴

У средњовековној жупи Хвосно Хиландар је поседовао један виноград и у самој Пећи – данашњем истоименом граду, као део имања око свог боравишта на тргу. У хрисовуљи цара Душана са сабора на Крупиштима од 2. маја 1355. године манастиру је међу осталим поседима потврђено „и у Пећи у тргу што имају боравиште, стас, виноград и стлп, са воћем”.⁶⁰⁵ Иако наведена повеља представља препис

600 *Зборник*, 83; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 20–21; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 18–19; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 33–35.

601 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 88, 96, 129; С. Новаковић, *Законски синоменици*, 389, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59.

602 М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, Ономатолошки прилози II, Београд 1981, 22.

М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 224; Иста, *Властелинство манастира Хиландара*, 87–88; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 33, 48–50, 95.

603 S. Pulaha, *Defteri i registrimit*, 336–337.

604 Исто, 351.

605 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и њи Книнац*, ССА 15 (2016) 113, 116.

настао половином XV века у настојањима хиландарског братства за очувањем својих поседа у нестабилним временима, садржај њеног текста углавном се сматра веродостојним. У препису се наводи да је хиландарски игуман са старцима на сабору у Крупиштима пружио на увид повеље краља Милутина о поседима манастира, односно „хрисовуље прародитеља царства ми светог краља”.⁶⁰⁶ Део потврђених поседа који претходи потврди боравишта са стасом, виноградом, ступом и воћњацима на тргу у Пећи преузет је из повеља краља Милутина о потврди дарова својих претходника после 1284. и 1303–1304. године,⁶⁰⁷ док се податак о имањима у Пећи могао налазити у некој од несачуваних краљевих исправа, поменутих у препису хрисовуље са сабора у Крупиштима.⁶⁰⁸ Самим тим, поседе у Пећи са виноградом Хиландар је највероватније стекао најкасније у време краља Милутина.

Хиландарски посед у Пећи опстао је до половине XV века, о чему сазнајемо на основу одређених повластица дарованих манастиру. Након одржавања црквеног сабора и саветовања 1450. године патријарх Никодим је, на захтев хиландарског игумана Романа и проигумана Варнаве, који су дошли са старцима Теодором и Савом, повељом издатом 15. јуна 1450. у Пећи, манастир ослободио плаћања пореза у корист султана и свих осталих доходака за „кућу и ступ земље иза винограда који има свети манастир Хиландар у Пећи”.⁶⁰⁹ У попису Скадарског санџака из 1485. године Пећ је представљала седиште истоимене нахије и казе, забележена као велико насеље од 33 муслиманске куће и 140 хришћанских (104 потпуна домаћинства, 16 удовичких и 20 неожењених), распоређених унутар шест махала, чиме би процењени број хришћанског становништва износио 580. Годишња производња шире од хришћанских винограда износила је 4000 медри (28,57 по кући и 6,9 по становнику), поред чега су забележена и 3 хаса винограда са оствареном количином шире од 150 медри. Муслиманско становништво је у Пећи такође поседовало винограде, који су уобичајено опорезивани у износу од 4 акче по дуну, како је наглашено и у самом дефтеру.⁶¹⁰

606 Исто, 115. О дипломатичкој анализи документа опширније: 117–127; М. Благојевић, *Ћиорови око средњовековних међа*, 16–17.

607 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97; *Зборник*, 278–279.

608 М. Копривица, *Повеља цара Свјетлана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крупишту и њири Книнац*, 117–127.

609 М. Копривица, *Повеља њаиријарха Никодима за Карејску ћелију*, ССА 16 (2017) 144–146, 148; Д. Синдик, *Повеље српских њаиријараха Саве, Свјетлана и Никодима*, Хиландарски зборник 9 (1997) 114; ЛГТССЗ, 211–212 (М. Антоновић, *Пећ*).

610 S. Pulaha, *Defteri i registrimit*, 50–53.

Повеља Стефана Дечанског од 6. септембра 1327. године бележи податак који показује да се до прве трећине XIV века виноградарство развило у још једном сеоском насељу Крушевске метохије. Након окончања спора који се водио између хиландарског братства и краљеве властеле, Дмитра и Борислава Хардомилића, на иницијативу хиландарског игумана Гервасија и баште хрусијског пирга Теодосија, дошло је до поновног утврђивања међа, које су већ биле записане у хрисовуљи краља Милутина.⁶¹¹ Опис међа показује да је један од међника ишао „на раскрсницу, како се камен ваља у Штупељ, косом над виноград Петровић, низ Петровић на десно путем право у Дрим”.⁶¹² Данас непостојеће село Петровић, у коме се налазио и истоимени виноград, чинило је део Крушевске метохије од њеног оснивања 1200/1201. године. Данас постоје Велики и Мали Штупељ, док се, судећи према осталим међама, село Петровић простирало у близини Крушева и Ђурђевица (данас Мали Ђурђевик, око 2,5 km југоисточно од Крушева).⁶¹³ С обзиром да је поновно тесање међа предузето на основу повеље краља Милутина, могуће је да је виноград у Петровићу постојао и пре првих деценија XIV века.

На простору средњовековног Хвосна виногради су постојали и у селу Косорићи, данас Косурић око 17 km југоисточно од Пећи, које се у време спора са хиландарским братством око питања власништва над земљом у суседству из 1327. године налазило у поседу властеоске породице Хардомилића.⁶¹⁴ Цар Душан је на захтев некадашњег игумана хиландарског братства, јеромонаха кир Арсенија, повељама издатим у Прилепу и Скопљу након повратка са путовања на Свету Гору 1348. године, село Косориће даровао хиландарској келији у Кареји, са свим засеоцима, виноградима и осталим имањима.⁶¹⁵ У

611 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о сјору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–4, 10; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 53–62.

612 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 6, 8–9; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 59.

613 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 16; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 34, 64; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, 223; У општој хрисовуљи цара Душана Хиландару из 1348. године, насеља Ђурђевић и Петровић наводе се као засеоци села Крушево. Видети: С. Мишић, М. Копривица, *Ојшти хрисовуља*, 69, 73, 87.

614 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 5–9; М. Благојевић, *Сјорови око средњовековних међа*, 13–14; С. Божанић, *Сјор између манастира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009) 229–233; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 52–64.

615 Д. Живојиновић, *Скојска хрисовуља цара Душана за келију Светиої Саве Јерусалимскої у Кареји (Хил. 31)*, ССА 7 (2008) 63, 65; Исти, *Велика прилејска хри-*

пределима Хвосна винова лоза је узгајана и у Сухогрлу, данашњем истоименом насељу код Истока, у коме је хиландарска келија у Хрусији поседовала пола винограда Губавчевог, у виду дара краља Душана озакоњеног повељом из 1336/1337–1343. године.⁶¹⁶

У овим насељима виноградарство је било заступљено и у другој половини XV века, о чему сведочи попис Скадарског санџака из 1485. године. Сухогрло је представљало велико пазарно насеље и административно седиште истоимене нахије, које су чиниле три махале са укупно 144 куће (656 процењених становника). Процењена годишња производња шире износила је 3500 медри (24,3 по кући; 5,34 по становнику), док су уписана и 3 хаса винограда са приходом од 120 медри.⁶¹⁷ У селу Косурић/Косорић (61 кућа, 252 становника), које је 1485. године чинило саставни део зеамета Дечани, годишња количина шире износила је 440 медри (7,21/1,75), док је уз један хаса виноград уписано 15 медри шире.⁶¹⁸

У Хвосну су се налазили и поседи манастира Светог Стефана у Бањској на којима се, с обзиром на изричите одредбе о обради манастирских винограда од стране зависног становништва садржаних у оснивачкој повељи из 1314–1316. године, такође гајила винова лоза.⁶¹⁹ Манастиру Бањска је у Хвосну било потчињено село Гумниште, које се налазило између данашњег села Плужине и реке Клине, у чијим је међама стајао Георгијев виноград, који представља и једини поменути виноград у светостефанској хрисовуљи. У Хвостанској земљи манастиру су припала и села Кострц, Осојани у Кујавчи, жупи између реке Кујавче и Источне реке, као и црква Свете Богородице на „сухогрлској земљи” код данашњег Истока.⁶²⁰

совуља цара Сѣефана Душана Карејској келији Свѣтої Саве, ССА 7 (2008) 76, 80; Исти, *Карејске хрисовуље Сѣефана Душана*, ИЧ 50 (2003) 37–38; М. Живојиновић, *Свѣтоїорске келије и њириови у средњем веку*, 99; Иста, *Власѣелинѣиво манасѣиѣира Хиландара*, 88.

616 М. Ивановић, *Хрисовуља краља Сѣефана Душана којом хиландарском њириу у Хрусији њоклања цркву Св. Боїородице у Лиѣљану*, ССА 13 (2014) 43, 46; М. Благојевић, *Посеги манасѣиѣира Хиландара*, 25; Исти, *Хиландарски њосеги на Косову и Меїѣохији*, 30.

617 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 198–200.

618 Исто, 211–212.

619 *Зборник*, 460, 464–465.

620 Исто, 460; Г. Шкриванић, *Власѣелинѣиво Св. Сѣефана у Бањској*, 184, 195–196; М. Благојевић, *Срїска админисѣиѣиѣивна њодела Косова и Меїѣохије у XII веку*, 136; С. Мишић, *Међе у Свѣтоїсѣефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 48.

У близини Архиепископије у Пећи, у месту Лизица, налазила се *икономија црквене обласџи*, у којој је архиепископ Никодим (1317–1324) подигао цркву Св. Саве, посвећену првом архиепископу Сави Немањићу, насадивши и винограде и различите врсте воћа.⁶²¹ Овај храм налазио се на метоху манастира Жиче, док је саму изградњу цркве довршио архиепископ Данило II.⁶²² Негде у близини Пећи, односно саме Пећке патријаршије, налазила се највероватније и црква Светог Георгија, задужбина Герасима и Јефимије, родитеља будућег пећког епископа Марка, подигнута пре 1392. године у месту званом Ждрелник, која је на сабору 1411. године са свом својом имовином поклоњена патријаршији.⁶²³ Према запису од 19. јула 1411. пећки епископ Марко обнавља поменућу цркву „на месту које се зове Ждрелник где беше од много година запустели виноград црквени“, потчинивши је *Великој цркви*, односно Пећкој патријаршији. Виноградиште ждрелничко, чијим се међама одређује и део границе црквеног земљишта, највероватније је раније представљало виноград који се налазио међу првобитним поседима цркве Светог Ђорђа, да би у међувремену запустео. Приликом обнове, епископ Марко је цркви поклатио и лозу коју је купио од Радослава Барановића и Ратка за шест литри сребра готова, по одобрењу деспота Стефана Лазаревића и госпође Маре.⁶²⁴ У попису Скадарског санџака из 1485. године највећи део поседа манастира Светог Спаса, односно Пећке патријаршије, налазио се под виновом лозом и воћем. Манастирско братство чинило је 10 лица – 7 монаха, 1 економ, лице које држи баштину Јосифа и извесни Радослав Пахомије. Највећи део прихода који је долазио од манастира доносила је шира са ушуром од 90 медри, односно 1800 акчи.⁶²⁵

621 Данилови *наставаљачи*, 116; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 231.

622 В. Ђурић, *Свети иокровиџељи архиепископа Данила и његових задужбина*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 290; М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*. Црквене студије 16/2, Ниш 2019, 150.

623 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најџији* 4, 22–23, бр. 6112; *Стари српски записи и најџији*, 209–210. О могућим убикацијама топонима Ждрелник у близини Пећи видети коментаре на крају издања, 302–304; ЛГТССЗ, 211 (М. Антоновић, Пећ).

624 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најџији* 4, 22–23, бр. 6112; *Стари српски записи и најџији*, 209–210.

625 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 70 (име манастира је погрешно прочитано као Стаси). Ушур од шире уписан је у количини од 40 медри, док у наведеном издању дефтера стоји 90 медри тј. 1800 акчи. Видети: О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 52–53.

О виноградима у поседу Хвостанске епископије и митрополије сведочи једино поменути османски попис. Манастир Врела, у каснијим пописима Врела Пречисте, највероватније се односи на катедрални храм Богородице Хвостанске (Мале Студенице), седишта Хвостанске епископије, с обзиром да су у попису 1485, од укупно 5 кућа, забележена три монаха и један син митрополита. И у овом манастиру највише је узгајана винова лоза са процењеном производњом шире од 130 медри.⁶²⁶ У другој половини XIV века, на простору Хвосна, винова лоза се гајила и на земљишту Спасове цркве, која се налазила у близини манастира Свете Богородице Хвостанске. Спасову цркву у Хвосну код митрополије хвостанске кнез Лазар је 1380/1381. године потчинио манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, са свим селима, људима, виноградима и осталим поседима који су записани у хрисовуљама претходних краљева, односно немањихких владара.⁶²⁷ У препису повеље кнеза Лазара, насталом крајем XV или у првим деценијама XVI века, наведене су међе црквених имања према властелинству Хвостанске митрополије и другим поседима. Према опису међа, граница поседа Спасове цркве у једном делу допирала је до Црвене Стене, која и данас постоји у планинским пределима изнад рушевина седишта Хвостанске епископије, северно од данашњих сеоских насеља Студенице и Врела у близини Истока.⁶²⁸ Каснији османски пописи такође потврђују да се ова црква налазила недалеко од села Врело код Истока, односно у близини манастира Богородице Хвостанске (Мале Студенице), седишта Хвостанске епископије/митрополије.⁶²⁹ Повељом кнегиње Милице,

626 Исто, 66. Ауторка бележи да су мештани крајем XX века чували успомену на постојање винограда на падинама источно и западно од цркве.

627 С. Новаковић, *Законски споменници*, 515; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 148; Р. Грујић, *Руска властелинства у Србији у XIV и XV веку*, 63, 72–73; Г. Шкриванић, *Хвосно у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970), 333; Д. Јечменица, *Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији*. Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 187–188.

628 Према поменутом препису границе властелинства Спасове цркве описане су на следећи начин: „Около цркве над Пилопак, на дрвени мост, од моста на Брдурије и њиховим слемомом (где се деле на једну и другу страну брда), како се камење ваља са врха на једну и другу страну, до Црвене Стене, а за тим страном Стене у воду Коритник и одатле долом на Скокшор, па опет слемомом, како се камење ваља, на епископову главу, а одатле опет слемомом, како се камење ваља на другу страну манастира изнад Пилопака под сам манастир, где је дрвени мост”. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 156; Р. Грујић, *Руска властелинства у Србији у XIV и XV веку*, 73.

629 О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 74.

коју је издала са синовима Стефаном и Вуком у Новом Брду 8. јуна 1395. године, црква је потврђена Св. Пантелејмону са свим селима, метосима, међама и правима које је имала од времена цара Стефана Душана, мада географски положај и обим њеног властелинства остају непознати.⁶³⁰

Поседи манастира Дечани

Распрострањеност винограда у жупама на простору Метохије у првој половини XIV века може се пратити и на поседима манастира Дечани, задужбине краља Стефана Дечанског. Стварање дечанског властелинства одвијало се током изградње манастира, која је трајала од 1327. до 1335. године, при чему је главнина поседа приложена до јесени 1330, када је највероватније издата и прва, оснивачка хрисовуља Дечана. Друга хрисовуља, која је настала до августа 1331. године, представља практик манастирског властелинства, односно попис свих сеоских насеља са имањима, као и потчињених мушких лица, тј. кућа свих социјалних слојева, чиме на одређени начин употпуњује садржај оснивачке исправе. Након 13 до 15 година од издавања прве хрисовуље, између маја 1343. и децембра 1345. године, настао је и други манастирски практик, односно трећа дечанска хрисовуља.⁶³¹

На простору Метохије делови дечанског властелинства обухватили су крајеве Метохијско-призренске котлине на десној страни Белог Дрима, само делимично прелазећи и на леву обалу, као и крајеве мало јужније од Пећи до реке Валбоне у Албанији, док су на северу допирали до Дечанских планина, а на југу до планине Паштрик. Виногради манастира Дечани били су концентрисани у плодним крајевима западног дела Метохије, у жупама Затрнава, Подримље, Патково и Алтин, као и у долини КLINE и ЕРЕНИКА, условно речено, разбацани по плодној територији манастирског властелинства.⁶³²

На почетку диспозиције прве хрисовуље (1330) наводе се три винограда у најближој околини манастира, чији је положај детаљно описан: „И приложих краљевство ми виноград испод манастира са свим међама до Великога пута и до воде која тече у Дечане, и до црк-

630 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 519; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295; Р. Грујић, *Руска властелинства у Србији у XIV и XV веку*, 64; Г. Шкриванић, *Хвосино у средњем веку*, 333; В. Петровић – А. Фостиков, *Цркве и манастири у новељама кнегиње Милице*, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 132–133.

631 Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 174; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 24–26.

632 Г. Томовић, *Затрнавска жупа*, Косовско-метохијски зборник 2, Београд 1998, 1.

ве свете Тројице; и виноград Дечанин са свим међама до цркве светог Георгија и до пута до Велике цесте и до Црвено-брешког потока (...) И виноград Харац; међа му је пут који излази из Чрвенога Брега до Велике цесте која иде под Чрвени Брег и преко до Чрвенобрешке њиве и одозго према цркви светог Георгија”.⁶³³ На основу међа, види се да су се виногради заиста налазили у непосредној близини манастира, у атару села Дечани. Међутим, својина над виноградима у најближој околини Дечана је хронолошки спорна и највероватније не одговара времену настанка дечанског властелинства.

Први међу набројанима лежао је испод самог манастира, простирући се, судећи према опису међа, до реке Дечанске Бистрице, изнад које је смештена сама манастирска црква. Виногради Дечанин и Харац налазили су се у суседству Чрвеног Брега, који се односи на данашња села Горњи и Доњи Црни Брег, југоисточно од села Дечани, где постоји и топоним Црвени Брег. У време оснивања манастира представљао је заселак села Дечани (данас истоимено село са десне стране Дечанске Бистрице, 2 km југоисточно од манастира).⁶³⁴ Поменуто земљиште под виновом лозом засигурно је чинило део дечанског властелинства, осим што време његовог доласка у посед манастира није извесно. Наиме, одредбе о виноградима у близини манастира, као и дарована земља Бивољак, садржани су унутар десет редова оригиналне повеље, од 122. до 131, који представљају интерполацију, уметнуту између завршетка нарације и првог реда диспозиције оснивачког акта.⁶³⁵

У попису Скадарског санцака из 1485. године у манастиру Дечани регистровано је 12 монаха, док је од имања за само један виноград наглашено да припада манастиру, доносећи приход од 250 акчи. С обзиром да је у дефтеру забележен укупан збир прихода, који је долазио од самих Дечана и истоименог села, не може се поуздано разлучити која се имања такође могу сматрати манастирским. У селу Дечани, које свакако више није било потчињено манастиру, уписана је 61 кућа, док је ушур од шире износио 250 медри, при чему су евидентирана и два запуштена винограда, која су највероватније припадала манастиру.⁶³⁶ Судећи према попису, Дечани су 1485. године

633 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 63, 305.

634 Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 182; Г. Томовић, *Зайрнавска жуја*, 4, 8 (нап. 20).

635 Ђ. Бубало, *Два прилога о дечанским хрисовуљама*, ССА 6 (2007) 221–222.

636 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 209–210; O. Zirojević, *Posedbi manastira u Skadarskom sandžaku*, 29; Иста, *Имање манастира Дечана у свейлу њурских њойуса (1485–1582)*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 408.

у својој најближој околини поседовали исти број винограда који се наводи и у интерполисаном делу текста оснивачке хрисовуље, са том разликом што је само један од њих још увек био у стању култивисања и плодоношења, док су друга два запустела.

Манастирски виногради који се јављају у интерполацији оснивачке хрисовуље, посведочени су и у попису Дукађинског санцака из 1570/1571. и 1582. године под скоро идентичним називима, али у нешто смањеном броју. У питању су виноград Дечанин који би одговарао истоименом винограду код Црвеног Брега из оснивачке хрисовуље, затим виноград означен као „Придворац код манастира”, вероватно истоветан оном „испод манастира”, док је Харац уписан као њива.⁶³⁷ Од једног плодносног винограда и два запуштена 1485. године до пописа спроведеног скоро читаво столеће касније, у најближој околини манастира постојала су два винограда, од којих један може представљати некада запуштен, а затим обновљен виноград, док је Харац као трећи у међувремену претворен у њиву.

Интерполација редова о власништву над виноградима у најближем суседству манастира у текст оснивачке хрисовуље настала је највероватније крајем XVI века, у време откупа претходно одузетих поседа. У време султана Селима II (1566–1574) извршена је конфискација свих земљишних добара у поседу хришћанских храмова у европским деловима Османског царства, након чега су дечански поседи откупљени у оном обиму који одражава попис Дукађинског санцака из 1570/1571. и 1581, док је откуп могао бити обављен током спровођења пописа санцака или тек 1583. године. И поред сведочанства о власништву над поседима, који су садржани у званичним османским документима и дефтеру области којој је манастир припадао, монашка обитељ Дечана је очигледно сматрала да је од велике важности створити и доказе о поседовању одређене земљишне имовине од самог оснивања манастира и његовог властелинства. Самим тим, сматра се да је интерполација о манастирским виноградима и земљи Бивољак настала крајем XVI века управо у циљу повраћаја манастирске имовине, права на откуп и заштите ионако прилично умањених поседа.⁶³⁸ О времену стицања власништва над виноградима у околини манастира не може се ништа одређеније рећи. Судећи према попису Скадарског санцака, једино је извесно да је манастир до 1485. године свакако дошао у посед три спорна винограда, од

637 Исто, 410–411; О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, 33–35; Ђ. Бубало, *Два љрилоћа о дечанским хрисовуљама*, 222.

638 Исто, 222–226.

којих су два, услед необнављања, одсуства неге или ратних недаћа, до последње четвртине XV века запустела.

У жупи Затрнава виноградима су се налазили у манастирском селу Стрелац, у коме су у другој хрисовуљи (1330) забележене 52 куће и 68 у трећој (1343–1345).⁶³⁹ Село се простирало негде код данашњег Горњег или Доњег Стреоца испод Стреочких планина, отприлике на пола пута између Дечана и Пећи.⁶⁴⁰ Трећа дечанска хрисовуља међу манастирским поседима бележи и цркву Светих Врачева у Стрелцима „са људима и с виноградима и са земљом и са свим што има црква та”.⁶⁴¹ Средњовековно село Стрелац је у попису Скадарског санџака из 1485. уписано као Стрелец (58 кућа / 269 становника) у нахији Пећ, са годишњом количином шире од 450 медри (7,76 по кући / 1,67 по глави) и 33 медре од једног хаса винограда.⁶⁴²

Винова лоза је у првој половини XIV века узгајана и у селима на левој обали Дечанске Бистрице – у Љуболићу, данашњи Љубенић на левој обали Дечанске Бистрице у подножју Стреочких планина, источно од Дечана и јужно од Пећи, са 67 кућа у првој и 74 куће и око 518 житеља (од тога око 230 мушкараца) у другој хрисовуљи, као и у Бродлићима (Бролић код Пећи) са 20 кућа у обе повеље.⁶⁴³ У другој дечанској хрисовуљи бележи се да је дошло до замене виноградарских поседа зарад потреба манастира, на тај начин што је виноград у селу Бродлићу замењен за Хвалојев виноград у Љуболићу: „И пресели краљевство ми Хвалоја и дах му село Бродлиће (...) И замених му виноград у Љуболићу за његов виноград”.⁶⁴⁴

Виногради су постојали и у селу Ботуши, данас Батуша југозападно од Јуника, које је једним делом припадало Дечанима. У хрисовуљи се наводи: „И приложи краљевство ми Светог Николу у Ботуши са људима који беху у то време (...) А земља црквена ступ на Русином пољу (...) и Радујев виноград, и на коме људи седе до Гргуревог плота. И виноград који је дао Добрачин (...)”.⁶⁴⁵ Виногради су

639 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64, 305 (Д I), 79–81 (Д II); С. Новаковић, *Село*, 140; Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 219.

640 Г. Шкриванић, *Хвосѣно у средњем веку*, 333; Р. Ивановић село смешта у жупу Хвосно и сматра да је чинило средиште хвостанског дела дечанског метоха – Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 184; Г. Томовић, *Затрнавска жуја*, 6.

641 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266.

642 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 307–308.

643 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 81–83 (Д II); 157–161 (Д III); С. Новаковић, *Село*, 140; Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 184–185, 218; Г. Шкриванић, *Хвосѣно у средњем веку*, 333; Г. Томовић, *Затрнавска жуја*, 5–6.

644 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 131–132 (Д II).

645 Исто, 131 (Д II), 266 (Д III).

лежали на земљишту цркве Светог Николе, која је имала укупно 15 људи. У Ботуши је 1330/1331. пописано 7 кућа са 49 становника (15 мушкараца). Село Ботуша налазило се међу сеоским насељима која је кнегиња Милица вратила Дечанима јуна 1397. године, након што је властелинство страдало од турских упада, али и домаће властеле током сукоба између Лазаревића и Бранковића, мада није познато у каквом стању су се налазила пољопривредна имања у том тренутку.⁶⁴⁶ Попис Скадарског санџака из 1485. године показује да је у селу Ботоша/Ботоша (47 кућа / 195 становника), која је припадала нахији Пећ, винова лоза узгајана и у XV веку, са оствареном производњом шире у количини од 440 медри (9,36 по кући / 2,26 по становнику).⁶⁴⁷ Истој нахији припадао је и Љуболић (31 кућа / 126 становника) са процењеном годишњом производњом шире од 900 медри (29,03 по кући / 7,14 по становнику) и 80 медри остварених од хаса винограда.⁶⁴⁸

У средњем току Клине Дечани су од оснивања властелинства поседовали виноград унутар атара села Чабић, који је чинио један од међника према суседним сеоским насељима Штитарици и Уњемиру – „Село Чабић са засеокима и с међама. Међе Чабићу са Штитарицом и Уњемиром: од Губавча потока Великом цестом и уз брдо над виноград и (од винограда уз Рудине) на локву”.⁶⁴⁹ Трећом дечанском хрисовуљом 1343/1345. Дечанима је приложена и црква Светог Петра код Чабића с виноградима и другим имањима.⁶⁵⁰ Ово сеоско насеље постоји и данас под истим називом на левој страни Белог Дрима, југоисточно од насеља Клина. Према оснивачкој повељи у Чабићу су постојале 182 куће, од којих је пет замењено, док је према другом попису било 197 кућа са отприлике 1379 лица (око 596 мушких становника), што је село чинило највећим, најмноگوљуднијим и једним од најбогатијих насеља међу дечанским поседима.⁶⁵¹ О континуираној заступљености виноградарства у овом насељу сведочи и попис Области Бранковића из 1455. године, у коме је село уписано под истим именом у оквиру нахије Долци (75 кућа; 350,5 становника). Годишња

646 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 264–265; Г. Томовић, *Затирнавска жуџа*, 10; В. Петровић – А. Фостиков, *Цркве и манастири у њовељама кнегиње Милице*, 131; С. Мишић, *Манастирски поседи у земљама Лазаревића*, ЦС 14, Ниш 2017, 294; Исти, *Моравска Србија*, 55; Исти, *Српско село у средњем веку*, 53.

647 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 167–168.

648 Исто, 316.

649 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 64–65, 305–306 (Д I); 96–97 (Д II); Р. Ивановић, *Дечанско власелинство*, 190.

650 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 266 (Д III).

651 С. Новаковић, *Село*, 141; Р. Ивановић, *Дечанско власелинство*, 191; М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, 16, 27.

производња шире од винограда потчињеног земљорадничког становништва процењена је на 800 медри (10,67 по кући / 2,28 по глави), док је од једног хаса винограда остварена количина од 140 медри.⁶⁵²

У Подримљу је оснивачком повељом из 1330. манастиру приложен еклесијарх Василије Леондичевић са село Зерзевом, данашње Зрзе на левој обали Белог Дрима, северозападно од Призрена и југозападно од Ораховца. Међе Зерзева детаљније су описане у другој дечанској хрисовуљи (1330/1331).⁶⁵³ Граница према кући Постељштака описана је на следећи начин: „од Медвећег дола с Постељштацима како иде пут над луг, под Станојев виноград, над лештије на почивалиште поврх Градишта и тако у Дрим”.⁶⁵⁴ Број домаћинства у Зерзеву износио је 22 куће у првом и 21 домаћинство у другом попису.⁶⁵⁵ У Подримљу је краљ Душан даровао протопопу Прохору земљу попа Богдана „с вртовима, и с виноградом, и с млином, и што му је дало краљевство ми земљу на Брњашчи псарску”, као и „у Трновци што су растребили псари, и што је нетребљено земљиште од Бујковог винограда до врха уз брдо, и до Милошеве њиве што је ледина”.⁶⁵⁶ Даровани виноград налазио се у суседству села Брњашче (данашња Брњача југозападно од Ораховца).⁶⁵⁷ Бујков виноград у међама Трновца (данас потес Амовац код Доње Хоче) лежао је на брду, поред једног неискрченог земљишта.⁶⁵⁸

О заступљености винове лозе на простору жупе Патково говори један посредан податак, који се односи на дечански посед у овој области. Средњовековна жупа Патково обухватала је подручје данашњег Хаса, простирући се између Белог Дрима, Ереника (Рибника), планине Паштрик и реке Слагине (Скатине) у Албанији, захватајући и део данашње албанске територије до области Битичи.⁶⁵⁹ На простору

652 *Oblast Brankovića*, 21–22.

653 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 129–130 (Д II), 66–67, 307 (Д I); Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 193; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 24, 26–27; М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, 8–9.

654 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130 (Д II).

655 С. Новаковић, *Село*, 142; Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 193; М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, 17.

656 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 138–139 (Д II), 264–265 (Д III); М. Копривица, *Протойой Прохор, свешћеник и власћеличић на дечанском власћелинству у XIV веку*, БИГ 2 (2011) 77, 81; Иста, *Пойови и йройойови*, 167–168.

657 М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, 143.

658 М. Благојевић, *Земљорадња*, 66, 74.

659 М. Николић, *Средњовековна жупа Пајково*, ИЧ 18 (1971) 207–214; М. Благојевић, *Српска административна јодела Косова и Метохје у XII веку*, 135.

Паткова виногради су постојали у међама влашког катуна Тудоричевци, потчињеног Дечанима са 29 домаћинстава (203 становника / 104 мушкараца), који се налазио на простору данашњег села Ромаја, јужно од сеоског насеља Рогово.⁶⁶⁰ Према другој манастирској хрисовуљи (1343/1345), на границама овог катуна постојао је виноград, с обзиром да је међа једним делом ишла „уз брдо на Драгољев виноград“.⁶⁶¹

У жупи Алтин, која се простирала од Ереника до реке Валбоне, обухватајући њен горњи и средњи ток, и од подножја планина Богићевице и Трескавице до воделнице притока Белог Дрима, Дечани су поседовали укупно десет сеоских насеља.⁶⁶² О заступљености виноградарства у овом крају сведочи топоним Виноградиште, као један од међника жупе, чији назив упућује да се ради о запуштеном винограду. Према трећој дечанској хрисовуљи, граница Алтина кретала је од Маторског преслопа, идући даље „на Тлсто брдо на виноградиште како упада у Жрково у Слатину“.⁶⁶³ Маторски преслоп се вероватно налазио између данашњег превоја Уришта на албанској граници и реке Ереник, док међник Толсто брдо представља планину Стоберце, познату и као Ђафа Стобрда југозападно од Ђаковице, такође на граници са Албанијом. Жрково, у чијој близини је било смештено виноградиште, јесте данашње албанско село Жерке, док је Слатина стари назив за реку Скатину у Албанији. Убикација топонима показује да је део границе Алтина који од виноградишта „упада у Жрково, у Слатину“, заправо пролазио развођем између поменутог села и горњег тока реке Скатине у подножју планине Стоберце. Под овом планином се половином XIV века налазила и запуштена лоза или место на коме је раније постојао виноград.⁶⁶⁴ У претежно планинском Алтину, југоисточни крајеви у којима је средином XIV века забележен траг о некадашњем узгајању винове лозе представљају нижи, питомији део области до кога су долином Дрима допирали утицаји топле средоземне климе, стварајући могућност за развој насеља и земљорадничких делатности.⁶⁶⁵

660 М. Николић, *Средњовековна жупа Пајково*, 208–209.

661 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 254 (Д III).

662 Исто, 65, 306 (Д I); 110 (Д II), 231 (Д III); Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 188–190; М. Пешикан, *Из историјске топонимије Подримља I*, 4–6; Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*. Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153, 158.

663 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65, 306 (Д I); 110 (Д II), 231 (Д III); Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 188.

664 Убикације према: Г. Томовић, *Алтин у XIV и XV веку*, 159–160.

665 Исто, 153.

Према дечанским хрисовуљама, од 46 сеоских насеља која су припадала манастиру у пределима Метохије, виногради се помињу унутар њих седам. Дечани су поседовали винограде у селима жупе Затрнава, као и три винограда у својој најближој околини, које је манастир стекао у периоду до 1485. године. Манастирски виногради налазили су се и у селу Ботуши (Батуша) југозападно од Јуника – на земљишту цркве Светог Николе, у средњем току Клине, у Подримљу и на простору Паткова, док се у међама Алтина, у подножју планине Стоберци, половином XIV века налази на податак о запуштеној лози или некадашњем постојању винограда на овом простору.

Након краћег периода привремене османске власти у раздобљу између првог пада и обнове Српске деспотовине (1439–1444), Дечани су се по освајању Области Бранковића 1455. године дефинитивно нашли у саставу турске државе, губећи највећи део свог дотадашњег властелинства. Од некадашњих дечанских виноградарских села у попису Области нашло се једино насеље Чабић, у коме је винова лоза узгајана и половином XV столећа. Приликом пописа Скадарског санџака из 1485. године, манастир је заједно са селима Дечани, Косурић (Косорићи), Ругово, Ђаковица, Гораждево/Гораждевци и Чрниш чинио део зеамета Дечани, у поседу извесног Хасан-бега.⁶⁶⁶ Иако је манастир изгубио скоро све своје поседе, попис такође показује да је у селима Срелац, Ботуша и Љуболић, која су некада припадала Дечанима, вероватно одржан континуитет гајења винове лозе до последње четвртине XV века.

Поседи манастира Светих Арханђела код Призрена

Виноградарство је било нарочито добро развијено на поседима манастира Светих Арханђела код Призрена, задужбине цара Душана, чије је властелинство почело да се формира 1343. године, да би било уобличено и употпуњено 1349/1350, приликом издавања оснивачке хрисовуље. Највећи број манастирских поседа простирао се у најближој околини Призрена и Призренској жупи, а делимично и у Призренском подгору, Подримљу, Горској жупи и другим крајевима Метохије.⁶⁶⁷

Велики број винограда потчињених Светим Арханђелима простирао се у најужој околини Призрена, односно на градској земљи или

666 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 207–214; О. Зиројевић, *Имање манастира Дечана у светилу турских јойиса*, 409.

667 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 40.

градском метоху и њему суседним селима. Призренски метох простирао се око града, на удаљености 2–7 km у полупречнику, обухватајући плодно и добро обрађено земљиште. На истоку је допирао до атара сеоских насеља Новосељана и Селчана, а на северу и североистоку до Љубижње, Љубижданског поља на десној обали реке Јагледнице и Љубове цркве на удаљености 2–3 km од града. На левој обали реке Јагледнице налази се данашње Призренско поље, које је такође представљало део градске земље, док су према северу, северозападу и западу границе метоха лежале на удаљености око 5 km од града. На северозападу је допирао до села Србице и Лутовице, на раздаљини од отприлике 6–7 km, а на западу до села Ограђеник дужином од око 5 km. На југу и југозападу градска земља се простирала до села Лесковац на локалитету Рибник (око 2 km), граничећи се и са селом Хоча Заградска, док је на југу и југоистоку призренски метох допирао до планине Цвилин (Цвиљен) на удаљености око 4 km.⁶⁶⁸

У Призрену је цар Душан својој задужбини даровао три цркве, које су поседовале мноштво винограда на различитим потесима градског метоха. Црква Светог Спаса, коју је подигао отац властелина Младена Владојевића око 1335. године, уступљена је Светим Арханђелима са свим селима, људима, земљом, виноградима и свим имањима које је поседовала у граду, жупи или на неком другом месту.⁶⁶⁹ Младену Владојевићу и његовој мајци је на име компензације дарована Андрејча црква у Охриду, при чему је у манастирској повељи истакнуто да је замену цркава пратила и замена свих њихових поседа – „села за села, винограде за винограде, млинове за млинове”.⁶⁷⁰ Црква Светог Спаса је на градској земљи поседовала 4 винограда на неколико места: у Клепину углу, у Дреновцу, „љеху даниловску иза дворова”, као и виноград на Курилу.⁶⁷¹ Потес Курило налазио се код Призрена, на десној обали Призренске Бистрице, на месту које је данас под зградама, док се назив очувао у Курила Пољу северно од Жура.⁶⁷² Локалитети Дреновц и Клепин Угао, такође нису очувани до данас.⁶⁷³ У „љехи даниловској” вероватно се крије леја,

668 М. Благојевић, *Град и жуја*, 76–77; ЛГТССЗ, 220–221 (С. Мишић, *Призрен*).

669 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 54, 60, 81–82, 89, 120.

670 Исто, 89, 120; С. Мишић, *Друшћивена стѣрукѣура Призрена у 14. веку*, 320.

671 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120–121; М. Штепић, *Виногради*, 121.

672 М. Благојевић, *Град и жуја*, 78; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 197.

673 Исто, 193, 196.

односно засад винове лозе извесног Данила, који је лежао иза дворова – стамбених објеката у граду.⁶⁷⁴

Поред Спасове цркве, у призренском метоху винограде је поседовала и црква светог Николе, задужбина призренског властелина Рајка Киризмића, коју је цар Душан такође потчинио Светим Арханђелима са виноградима, воћњацима, дудињацима, млиновима и три куће зависних људи у граду.⁶⁷⁵ У светоарханђеловској хрисовуљи садржана је и одредба о детаљном распореду црквених винограда и извршеној замени поседа: „А ово су виногради те цркве: виноград на Крушевом пољу, а заменисмо га Њежи; и виноградак у Бабиштима, и виноград у Пустицама, и оба заменисмо Њежи на Курилу. Виноград иза дворова, и заменисмо га Дабиживу каматнику на Курилу; виноград у Габровцима, и заменисмо га Бојку на Курилу; и други виноград иза дворова, и заменисмо га Дабиживу каматнику на Курилу; виноград у Габровцима, и заменисмо га Одељану, на Курилову; и у Пустицама два винограда, и заменисмо их Иванку ткачу на Курилову; виноград у Липовцима, и заменисмо га Дмитру на Курилову; виноград на Хинатовцима, а други у Дубровицама; виноград више Пуљше; виноград у Дреновцима; виноград у Бабиштима; виноград у Пустицама”.⁶⁷⁶

Текст оснивачке хрисовуље показује да су виногради цркве Светог Николе били концентрисани у најближој околини Призрена. Црква властеличића Рајка Киризмића поседовала је укупно 16 винограда на различитим потесима, који су се простирали на самој градској земљи.⁶⁷⁷ Укупно три винограда налазила су се у Пустицама, на месту данашњег потеса и потока под називом Пусница, што је уједно и највећи број винограда у поседу цркве на једном потесу. Поред тога, црква Св. Николе држала је по два винограда у Бабиштима, Габровцу и „иза дворова”, и по један виноград на потесима Крушево поље, Липовци, Хинатовац, Дубровице, Дреновц, као и „више Пуљше”, чија је локација одређена посредством имања извесног Пуљше, који је са децом и млином био потчињен цркви Св. Спаса.⁶⁷⁸ Са друге стране, цитирани део повеље показује да су виногради били широко распрострањени на градском потесу Курило, налазећи се у рукама

674 Исто, 89, 120–121.

675 Исто, 55–56, 82, 89, 121; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 320; М. Штетић, *Виногради*, 120.

676 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121.

677 Убијације потеса у околини Призрена према: С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 187, 191, 193, 197–198, 204, 209.

678 М. Благојевић, *Град и жупа*, 78; М. Штетић, *Виногради*, 120–121.

шесторице властеличића и занатлија, док је на овом потесу своје винограде имала и црква Светог Спаса.

Настојећи да створи компактну земљишну површину под новом лозом у близини самог манастира, цар Душан је предузео комасацију земљишта и заменомседа, од укупно 16, образовао комплекс од 10 винограда на локалитету Курило, док су дотадашњим власницима додељени виногради на околним потесима који су припадали цркви Св. Николе.⁶⁷⁹ На тај начин, извесни Њежа добио је у посед укупно три винограда – у Крушовом Пољу, Пустицама и Бабиштима. Дабижив каматник, човек кесара Гргура, који је делимично био потчињен и Св. Арханђелима, бавећи се и новчаним трансакцијама⁶⁸⁰, стекао је два винограда иза дворова у граду, док се у власништву извесног Дмитра нашао један виноград у Липовцима. Два винограда у Габровцима припала су властеличићима Бојку и Одељану, а друга два у Пустицама ткачу Иванку. Након комасације земљишта, метох цркве Светог Николе, који је припао манастиру Светих Арханђела, обухватао је десет винограда на Курилу и још шест винограда смештених на разним потесима, такође у околини града – Хинатовац, Дубровице, Дреновц, Бабишта, Пустице и у близини Пуљшиног имања.

Црква Светог Стефана са болницом, задужбина краља Милутина у Призрену, потчињена је манастиру са виноградима и осталим поседима, који су у светоарханђеловској хрисовуљи наведени уопштено, мада се са сигурношћу може претпоставити да су такође лежали на деловима градског метоха – „И још приложи Царство ми цркву Светог Стефана, са свим двором, и са земљом и с виноградима и с млиновима и с вртovima и с воћем и с дудињацима”.⁶⁸¹ Међу имањима три манастирске цркве у Призрену преовладавали су виногради, мада је у њиховом поседу било и вртова, воћњака, дудињака, воденица, при чему само неколико њива. Овим црквама служила су укупно 22 домаћинства зависних људи у Призрену (цркви Св. Спаса 13, Св. Николе 3, Св. Стефана 6), међу којима је било и одређеног броја занатлија,⁶⁸² који су засигурно поседовали довољно искуства

679 М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоској земљишности*, 16–17; Исти, *Град и жуја*, 78; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 46; М. Штећић, *Виногради*, 120–121; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 98.

680 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 321.

681 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 60, 90, 121.

682 М. Благојевић, *Град и жуја*, 78.

и вештина неопходних за култивисање винове лозе.⁶⁸³ У призренском метоху винограде је имао и властелин Драгослав Тутић, који је као монах Никола са својом женом Белом 1331/1332. године подигао цркву Светог Николе у граду, о чему сведочи ктиторски натпис на његовој задужбини: „И покупих земљу около цркве и ино све што је мој део, или виноград, или кућа и два црна дуда код цркве, све дадох светому Николи.”⁶⁸⁴

У градском метоху винограде су поседовали и припадници нижег властеоског слоја – властеличића, које је цар Душан такође потчинио својој задужбини. У светоарханђеловској хрисовуљи се након цркава у Призрену наводи извесни Новак Пеција, приложен манастиру са дворовима, виноградима и осталим имањима.⁶⁸⁵ Међу многобројним властеличићима са имањима и баштинским црквама, винограде је имао и Орlando Мицовић, који је Светим Арханђелима потчињен са виноградима, млиновима, људима „и са свим што има у граду”,⁶⁸⁶ тако да се његови виноградни са осталим имањима такође могу сместити у сам градски метох. Манастирском властелинству прикључено је и баштинско село Орланда Мицовића – Селчани, данас Грнчари поред Призрена, коме је придодат и део арбанашког катуна Шпинадија.⁶⁸⁷ Као што је приказано у опису граница призренског метоха, село се простирало до пута који је водио из Врбичана у Призрен, док је са друге стране допирало до села Љубижње, реке Јагледнице и Љубове цркве⁶⁸⁸, поред којих су се налазили Љубови виногради Добруштанске метохије манастира Хиландара.⁶⁸⁹ Јасно је да се у личности Љуба крије одређени властелин, вероватније властеличић, који је на самој периферији градске земље поседовао баштинску цркву и винограде, који ће припасти хиландарској цркви Светог Николе у Добрушти, па се и сами Љубови виногради могу сместити у призренски метох. Део атара Селчана, поред пута од Врбичана ка

683 М. Штетић, *Виногради*, 121.

684 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси* 1, 27–28 (бр. 60); *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси*, 57; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 60; ЛГТССЗ, 220 (С. Мишић, Призрен).

685 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121.

686 Исто, 109, 139.

687 Исто, 50, 95, 109, 139; М. Штетић, *Виногради*, 122–123.

688 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 95, 109, 139.

689 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Свѣтої Николе у Добрушѣи*, 55, 57; С. Мишић, *Хиландарски фалсификаѣи за манасѣир Свѣтої Николе у Добрушѣи*, 133, 135.

граду, допирао је до винограда Хусарева, који је вероватно такође припадао градској земљи.⁶⁹⁰

У међама села Ограђеник, данашњи Гражданик, које је лежало на западној страни призренског метоха на удаљености око 6 km од Призрена, светоарханђеловска хрисовуља такође наводи један виноград.⁶⁹¹ Граница сеоског атара према селима Млачно и Лука ишла је „преким путем до дрена и од дрена уз брег на локву до сађене лозе, и од локве низ брег у цркву Светог Пантелеја, где се састаје Бистрица с Белим Дримом”.⁶⁹² Из цитираног дела повеље види се да је атар Ограђеника на западу допирао до ушћа Призренске Бистрице у Бели Дрим, док формулација описа међа указује да су на границама овог села постојали млади, тек оформљени засади винове лозе, мада није сигурно ком насељу су припадали.⁶⁹³

Југозападно од Призрена виногради су постојали и у манастирском селу Плоскиштино, данас Послишта, које је својим атаром такође додиривало градски метох. Село је даровано Светим Арханђелима „с млиновима, и с виноградима, и с међама, и са свим правима села тога, како су држали отпре с Билушом и с Хочом, тако и да држе”.⁶⁹⁴ Плоскиштино лежи у суседству Хоче Заградске, села Призренске епископије, и у суседству хиландарског села Билуше, у којима су у првој половини XIV века такође постојали виногради. С обзиром да хрисовуља краља Милутина о обнови епископске цркве Св. Богородице Љевишке у Призрену и њеног властелинства из 1306/1307. године није сачувана, као ни исправе његових претходника, поседи Призренске епископије садржани су тек у повељи краља Стефана Дечанског. Хрисовуља из априла 1326. године издата је у виду потврде ранијих дарова епископији, почев од византијских царева до краља Милутина, поред којих су придодати и нови поседи.⁶⁹⁵

Краљ Стефан Дечански потврдио је епископији „село Хочу близу Луке, што су држали пронијари и са људима села тога, и са земљом њиховом и са свим међама као што је сад и од почетка било, и са

690 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139; М. Штећић, *Виногради*, 122–123.

691 М. Благојевић, *Град и жуја*, 77.

692 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 95, 125–126.

693 М. Штећић, *Виногради*, 123.

694 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 97, 127; М. Благојевић, *Град и жуја*, 77; М. Штећић, *Виногради*, 123.

695 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 15, 21, 24; М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Љевиши*, 39–40.

виноградима и с њивама, све што је обрађено или необрађено, да ово има света црква као и друга села црквена слободно и ни од кога неповредно”.⁶⁹⁶ Средњовековна Хоча, данашња Оча Заградска југо-западно од Призрена, лежала је у суседству некадашњег села Лука, које се налазило на десној обали Призренске Бистрице, граничећи се са призренским метохом и селом Влашње. Цитирани део повеље показује да је Хоча, у којој су постојали виногради, заједно са осталим имањима и људима „као што је сад и од почетка било”, као посед епископије била присвојена од стране пронијара, да би је потом Стефан Дечански вратио Светој Богородици.⁶⁹⁷ По свему судећи, Хоча је одраније била у саставу властелинства, свакако у време краља Милутина, мада није искључено да је са земљиштем и људима припадала епископском властелинству и у време оснивања 1219/1220. године.

Виногради су узгајани и у селу Кориша, које је са својим засецима Пакостиње и Бусино представљало валовито, брежуљкасто тло, богато здравим изворским и текућим водама. Кориша лежи североисточно од Призрена, у суседству Љубижње и засека Ско-робиште, на удаљености око 10 km од Светих Арханђела.⁶⁹⁸ Старац Григорије, иконом хиландарског манастира Светог Петра Коришког, подигао је нову цркву Светог Петра у Кориши, потчинивши је 1343. године манастиру Светих Арханђела, „заједно са зградама и са периром и са два винограда, и са млином и са правинама те цркве”.⁶⁹⁹ Ову цркву цар Душан је учинио привременим седиштем манастирског игумана Јакова, тако да је село Кориша са новом црквом Св. Петра и два винограда чинило један од првих поседа арханђеловског властелинства.⁷⁰⁰

Краљ Душан је у знак захвалности старцу Григорију уступио на доживотно уживање цркву чији је био економ – стару цркву Св.

696 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 15, 21.

697 М. Николић, *Властелинство Свете Богородице на Левиши*, 40–41; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 33, 35.

Пронија је представљала условно добро које се добијало за обављање војничке службе, а пронијари уживаоце ове врсте поседа. Видети: Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 127–132; ЛССВ, 589–591 (Б. Ферјанчић, *Пронија*).

698 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 41.

699 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старцу Григорију*. ССА 12 (2013) 24–25.

700 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 11–12, 80, 91, 122; М. Штепић, *Виногради*, 121.

Петра Пустиножитеља Коришког са властелинством, која је после његове смрти требало да припадне Хиландару. Уколико пак буде желео да борави у Св. Архангелима, краљ му је „уписао два комада (...) да се храни до смрти”, дарујући му доживотно издржавање.⁷⁰¹ У време издавања хрисовуље цара Душана са сабора у Крупиштима, 17. маја 1355. године, некадашњи хиландарски иконом више није био у животу, док је нова црква Св. Петра потврђена манастиру Светих Арханђела, при чему се детаљније наводи да се земља коју је старац Григорије купио налазила „око цркве и више цркве, до реке и до винограда Трчининовог”, која је са вртовима, воћњацима, млином, земљом у пољу и самом црквом процењена на 1800 перпера.⁷⁰²

Винова лоза је узгајана и у суседству Корише, у манастирском селу Љутоглави (данашња Љутоглава на путу за Суву Реку), у које је цар Душан доселио зидаре из Пнуће, жупе у земљи Рашка.⁷⁰³ Занатлијама су одређени поседи даровани у баштину, уз олакшице у обавезама, које пак нису подразумевале изузимање од обавезе обраде винограда: „и даде им Царство ми земљу у Љутоглавама што је држао Калојан, Милкусов брат – и њиве, и ливаде, и млин, и виноград на реци Милкусов – и да то имају све у баштину, и деца њихова и да им не буде ине работе осим зидања и бедбе дан и леја винограда”.⁷⁰⁴ Према наведеном цитату види се да је у селу Љутоглави на реци постојао виноград, који је понео назив по извесном Милкусу, односно власнику земље на којој се налазио. Чињеница да су зидари, и поред бројних олакшица у корист обављања својих стручно-занатлијских послова, били дужни да годишње обрађују и леју винограда, сведочи о заступљености и значају виноградарства на светоарханђеловском властелинству.⁷⁰⁵ У попису Скадарског санцака из 1485. године Љутоглава је забележена као село у нахији Призрен, са 10 кућа

701 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана старицу Григорију*, 25.

702 С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Петру Коришком са сабора у Крупишћима*. ССА 11 (2012) 68; Друга повеља цара Душана, датована такође 17. маја 1355. године, представља фалсификат, премда се део о земљишту нове цркве Светог Петра у Кориши, који је истоветан као и у цитираној хрисовуљи, не сматра спорним. О критичкој анализи повеља детаљно видети цитирани рад, као и: С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светиој Пејри Коришкој*, ИГ 1–2 (1993) 121–133; Исти, *Поседи манастира Светиој Пејри Коришкој*, ИГ 1–2 (1989) 39–54.

703 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 41, 123, 199.

704 Исто, 110, 140.

705 М. Штетић, *Виногради*, 121–122.

(34 становника) и процењеном годишњом производњом шире од 100 медри (10 по кући; 2,94 по становнику).⁷⁰⁶

У селу Мшутишта (Муштутиште) код Суве Реке, североисточно од Призрена, виногради су били засађени око цркве Светог Симеона, коју је краљ Стефан Дечански априла 1326. године даровао Призренској епископији.⁷⁰⁷ Неколико деценија касније, приликом оснивања своје задужбине и формирања манастирског властелинства, цар Душан је одређене поседе одузео епископији дарујући их Светим Арханђелима. Манастиру је потчињено читаво село Муштутиште са црквом Свете Богородице, као и црквом Светог Симеона, која је претходно припадала Богородици Љевишкој, са виноградима, воћем, дудињацима.⁷⁰⁸

У оснивачкој хрисовуљи манастира Светих Арханђела садржан је податак о подизању великог винограда у селу Сењани у Подримљу, који представља и пример важности која је придавана виноградарству и његовом ширењу у ближој околини Призрена у првој половини XIV века. Средњовековно село Сењани налазило се у долини Рибника, на подручју данашњих Доњих Поточана код Ораховца.⁷⁰⁹ Овде је први игуман Светих Арханђела Јаков засадио „виноград велик, а са мало људи; и учини Царство ми у Сењанима закон, да онај виноград сами граде и обрађују, а да им не узимају лана, ни јагњетине, ни вуне, нити да им је далеког пута. И опет рече Царству ми, како земљице мало имају, да ону земљу која је била цркви узета од њихова села, ту земљу да поделе и да је имају, а да ору цркви на Брњашчи на ступовима црквеним што им је закон три дана с јесени заманицом, и три дана у пролеће, и бедбу, и три дана сена да косе, на Брњашчи заманицом, а другамо да их не гоне на сено нити на орање. И све да сврстају како им нареди игуман, а друге работе да им не буде”.⁷¹⁰

Сењани су се очигледно, као и Кориша, налазили у саставу властелинства још од 1343. године. Пошто је велики виноград захва-

706 S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit*, 224–225. У близини Пећи постоји село под истим називом – Љутоглава, које је забележено и у Скадарском санцаку у оквиру нахије Пећ, 273–274.

707 С. Мишић, *Хрисовуља краља Сјтефана Уроша III Призренској епископији*, 17, 23, 35.

708 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 94, 125, 44–45; М. Штетић, *Виногради*, 123.

709 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 43, 206; М. Штетић, *Виногради*, 122.

710 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 93, 124.

тио део површина које су земљорадници користили за гајење житарица, одлучено је да се становницима села врати онај део земље који је припао манастиру, док су своју радну обавезу према манастиру извршавали у атару суседног села Брњача.⁷¹¹ Потреба да се поред комасације винограда у метоху Призрена у циљу заокруживања манастирских поседа, потчињавања села, људи и цркава са виноградима, прибегне и засађивању нових, потврђује чињеницу да је виноградарство током XIV века све више јачало и добијало на важности.⁷¹²

Поред Сењана и дечанског села Зерзево (Зрзе), у Подримљу су се виногради гајили у још неким селима манастира Светих Арханђела. Један виноград налазио се у међама села Пирани, данас Пиране на путу Призрен – Ораховац: „од студенца уз брег више винограда на Нерез”.⁷¹³ С обзиром да је у повељи наглашено да су Пирани даровани са међама, виноград је сигурно припадао манастирском властелинству. Топоним Нерез, који је наведен као међник села, указује на један од начина подизања винограда, али такође својеврсно сведочи и о заступљености винове лозе на простору Пирана у претходном периоду.⁷¹⁴ У долини Белог Дрима виногради су забележени и код манастирског села Целине, данас Целина северозападно од Призрена, у суседству Мале и Велике Круше, с леве стране пута за Ораховац. Судећи по међама његовог атара: „од трновачке међе низ брдо па на ону страну уз поток мимо винограда, па у Спасовицу”⁷¹⁵, могуће је да се поменути виноград простирао у самим Целинама.⁷¹⁶

У Подримљу су виногради постојали и у некадашњем манастирском селу Тмава, које се налазило негде на Белом Дриму у суседству села Грожупе, данашњег Грожупа на албанској граници, које је у XIV веку припадало хиландарском манастиру Светог Николе у Добрушти.⁷¹⁷ На реци Невиној, притоци Белог Дрима, која данас не постоји под истим називом, на „међи лоховској”, постојало је место са млиновима, који су Св. Арханђелима даровани заједно са

711 М. Благојевић, *Земљорадња*, 301–302; М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским власћелинствима*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 28–30.

712 М. Благојевић, *Земљорадња*, 111.

713 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200.

714 М. Штетић, *Виногради*, 122.

715 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140.

716 М. Штетић, *Виногради*, 122.

717 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 48, 128; М. Штетић, *Виногради*, 123.

млинаром Жаном и његовим виноградима и њивама у близини, док је манастиру приложено и некадашње село Жеравина на Белом Дриму, на простору данашње Албаније, такође са виноградима.⁷¹⁸

Захваљујући повољним утицајима средоземне климе, винова лоза се могла гајити и у крајевима брдовите Горске жупе у шарпланинском пределу, у југозападној околини данашњег Драгаша. На овом простору половином XIV века виноградима су постојали у светоарханђеловским селима Оба Крстаца, данас Мали и Велики Крстац у суседству Рапче, у близини границе са Албанијом.⁷¹⁹ Међу манастирским поседима у Хвосну виноградима се помињу једино у међама катуна Синаинци, који се налазио на простору данашњег села Синаје, источно од Истока и североисточно од Пећи. Синаинце је цар Душан 1349/1350. потчинио Светим Арханђелима, док је део међе катуна од Истока ка селу Гојну ишао „од студенца право међу винограде у Орландин камен”, тако да се винова лоза једним делом налазила и у атару самих Синаинаца, који је представљао стално насеље.⁷²⁰

Као што се може видети на основу светоарханђеловске хрисовуље, у градском метоху Призрена налазио се велики број винограда у поседу цркава и манастира, властеле и властеличића. Неколико цркава потчињених задужбини цара Душана код Призрена поседовало је винограде смештене на разним потесима градске земље. Црква Светог Николе Рајка Киризмића држала је винограде у Пустицама, Бабиштима, Габровцу, на Крушевом пољу, у Липовцу, Хинатовцу, Дубровицама, Дреновцу, затим „иза дворова”, као и „више Пуље”. На потесу Курило цар Душан је створио комплекс земљишта под виноградима у поседу манастира Светих Арханђела, који су некада припадали призренским властеличићима и занатлијама. Виногради цркве Светог Спаса такође су били смештени на Курилу, затим у Клепином углу, у Дреновцу, као и негде иза дворова у граду, док су на градској земљи лежали и виногради цркве Светог Стефана. У првој половини XIV века виноградима у Призрену постојали су и око цркве Св. Николе, задужбине Драгослава Тутића – монаха Николе.

С. Мишић, *Хиландарски фалсификат за манастир Светог Николе у Добрушци*, 133, 135, 140; М. Николић, *Власелинство манастира Св. Николе у Добрушци*, 78–79.

718 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, 114, 130, 144, 200; М. Штећих, *Виногради*, 124.

719 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 126, 47.

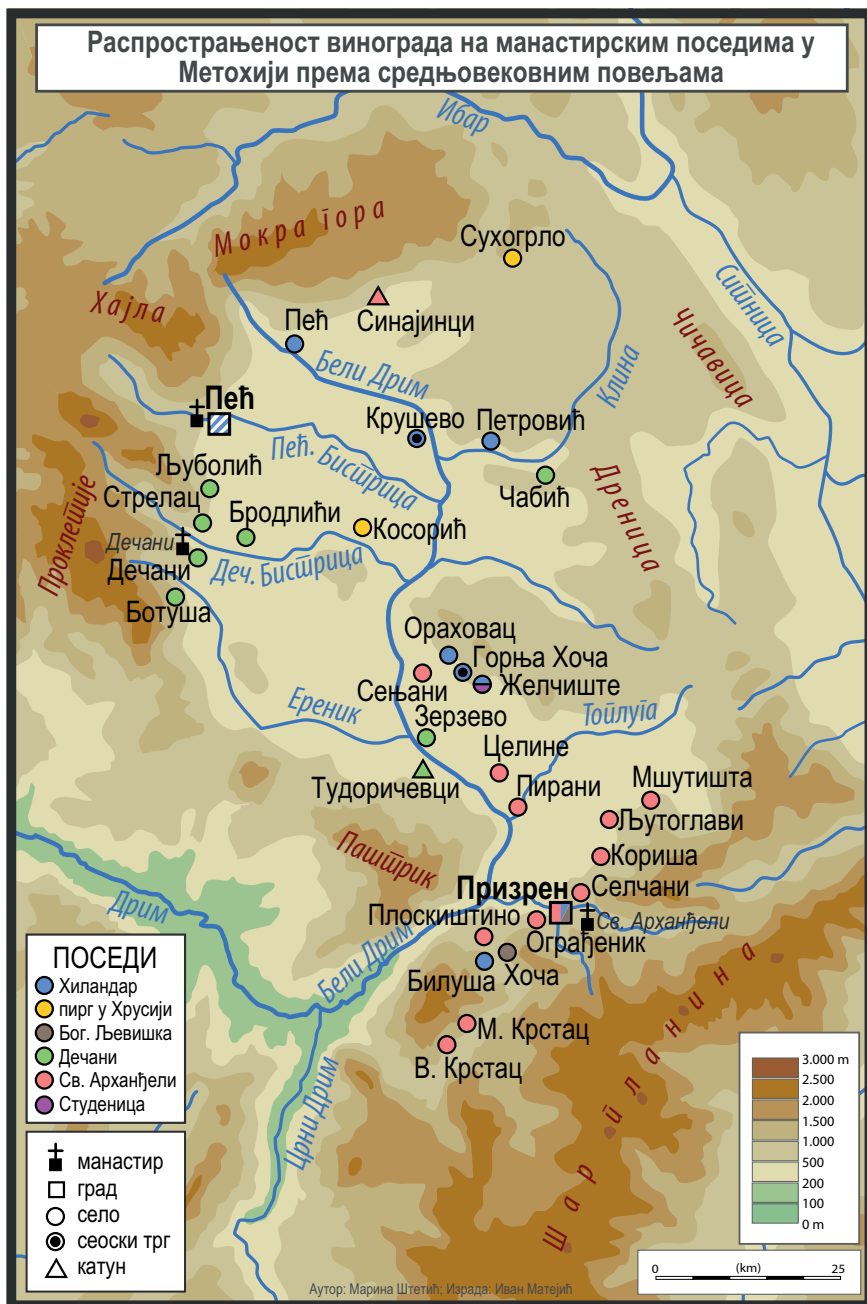
720 Исто, 53, 105, 135; Г. Шкриванић, *Хвосно у средњем веку*, 333; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 46.

У градском метоху налазили су се и виногради властеличића потчињених манастиру Светих Арнахђела – Новака Пеције, као и Орланда Мицовића са баштинским селом Селчани, којима треба додати и оне на периферији градске земље – виноград извесног Хусара према Селчанима, затим Љубове винограде на реци Јагледници према селу Љубижња, где је постојала и Љубова баштинска црква, а који су припадали хиландарској цркви Светог Николе у Добрушти. Великом броју винограда манастира Светих Арханђела у призренском метоху треба придружити и оне који су припадали хиландарским црквама у Призрену. Виногради цркве Светог Димитрија у Призрену, коју је Хиландар стекао још у XIII веку у виду дара краља Драгутина, највероватније такође треба сместити у градски метох, док се међу њима посебно помиње и Иванов виноград, у коме се можда крије још један призренски властеличић са својим поседима у најближој околини града. Иако се не може са сигурношћу утврдити када је црква Св. Богородице „за градом” Призреном потчињена Хиландару, неспорно је да је и ова црква поседовала винограде, свакако у ближој градској околини. У самог граду постојало је још неколико цркава које су такође вероватно поседовале винограде у градском метоху или Призренској жупи – храм Светог Ђорђа који се налази у дворишту данашње Саборне цркве, представљајући задужбину браће Руновића, затим Госпођина црква, смештена у близини цркве Рајка Киризмића, коју је 1371. године подигао млади краљ Марко, као и два латинска храма посвећена Св. Марији и Св. Петру.⁷²¹

У околини Призрена манастир Светих Арханђела поседовао је највећи број сеоских насеља, која су лежала у жупама јужног дела Метохије – у Призренској жупи (укупно 40 села), затим у Подримљу на левој обали Белог Дрима у његовом средњем току (7), у Призренском Подгору или Сувој Реци (8 села и три засеока) и Гори (10 села).⁷²² Према манастирској повељи, у време оснивања властелинства виногради се на простору Метохије помињу у атарима само 8 села, док је винова лоза постојала и у међама 4 села и једног катуна. Виногради манастира Светих Арханђела простирали су се у Призренској жупи – у селима која су лежала у суседству градског метоха или у његовој близини и осталим сеоским насељима југозападно и североисточно од Призрена, затим у Подримљу, као и у плодним деловима шарпланинског предела, у селима Горске жупе.

721 ЛГТССЗ, 220 (С. Мишић, *Призрен*).

722 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 54–55.

На простору Метохије виноградарство се развијало постепено, као и у осталим крајевима средњовековне Србије. Крајем XII века у Призренској жупи помињу се само два винограда која је Стефан Немања засадио за потребе Хиландара, да би у другој половини XIII века манастир стекао још неколико комплекса земљишта под виноградом лозом. Средином XIV века винограда има знатно више у ближој и широј околини Призрена. На простору Хвосна крајем XII и почетком XIII века, међу хиландарским поседима наводе се такође само два винограда, у Крушеву и Пећи, док се почетком четврте деценије XIV века виногради помињу и у крајевима западног дела Метохије, на поседима манастира Дечани. До половине XIV века виноградарство је на поседима манастира Хиландара, Дечана, Светих Арханђела, а вероватно и на властелинству Светог Стефана у Бањској, затим на поседима Хвостанске и Призренске епископије и Пећке патријаршије добило одређени замах, мада, судећи према манастирским повељама, средином столећа винограда још увек није било превише ни у плодним жупама Метохије.

Предели Косова и ошћали крајеви Областии Бранковића

У пределима Дренице виногради се у првој половини XIV века помињу у селу Уложиште, које је припадало цркви Св. Ђорђа, задужбини властелина Милше, феудалца краља Милутина. Краљ Душан је 1336/1337. године, на основу повеља краља Милутина и краља Стефана Дечанског, потврдио дар Милшине жене Радославе, која је село Уложиште са виноградима и осталим поседима завештала манастиру Хиландару,⁷²³ што би значило да је винова лоза овде узгајана већ крајем XIII или почетком XIV века. Село Уложиште лежало је на простору данашњих села Орлате и Негровце, у подножју планине Дренице, док се манастир налазио у данашњем засеку Ђурђица, југозападно од Глоговца.⁷²⁴ Село Негровце забележено је у попису Скадарског санџака из 1485. године као Доњи и Горњи Некровац у нахији Сухогрло. Попис показује да је у Доњем Некровцу (30 кућа; 126 становника) виноградарство неговано и у другој половини XV века, док је процењена годишња производња мошта износила 200 медри од винограда становника раје (6,67 по кући; 1,6 по глави) и 10

723 С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару*, ССА 9 (2010) 66–67; Село Уложиште са црквом краљ Душан је потврдио манастиру Хиландару и 1348. године: С. Мишић, М. Копривица, *Ојшћиа хрисовуља*, 69, 74.

724 Исто, 70; Г. Томовић, *Манастир Светиої Ђорђа и село Уложишћа на Дреници*, Хиландарски зборник 13 (2011) 8–10.

медри од једног хаса винограда.⁷²⁵ У другој половини XIV века на винограде се наилази и у поседу цркве Пречисте Браинске или Пречисте Богородице на простору Лаба, у Малом Косову, коју је цар Урош даровао манастиру Св. Пантелејмона са свим људима, виноградима и воденицама, што је потврђено повељом браће Драгаш из 1377–1380. године.⁷²⁶

О виноградарству у осталим крајевима Косова у време српске власти сачувано је тек неколико посредних података везаних за околицу Новог Брда почетком друге деценије XV века. Повељом деспота Стефана од 8. јуна 1411. године села на простору Левча и у околини Новог Брда дарована манастиру Хиландару била су ослобођена пореза у вину (*чабрине*) у корист деспота, што сведочи и о узгоју винове лозе у овим крајевима. На Косову је Хиландар стекао села која се простиру 12–16 km југоисточно од Приштине – Црешња, Коњинци, Зацрквљане, Штирци, Рухотинци и Милојевци, као и села Модра Глава, Криљева и Глоговица, смештена североисточно од Новог Брда.⁷²⁷ Наведена села су пре даривања манастиру припадала деспоту, што посредно сведочи и о постојању винограда у насељима која су била потчињена непосредно владару, уколико су сва била оптерећена чабрином. Посебно треба имати у виду да су последња три сеоска насеља представљала баштинске поседе кнеза Лазара и његових потомака.⁷²⁸ У селу Модра Глава се и половином XV века наилази на један виноград, који је Дубровчанин Јакша Брајковић 23. маја 1444. године дао некоме у залог.⁷²⁹ Према попису Области Бранковића из 1455. године, село Глоговце (14 кућа; 70 становника) је представљало чисто виноградарско сеоско насеље са процењеном годишњом производњом шире од 900 медри (64,3 по кући; 12,9 по глави становника).⁷³⁰

725 S. Pulaha, *Deferi i regjistrimit*, 328.

726 Г. Бојковић, *Повеља десијотиа Драгаша и браћиа му Констјантинина Манасџиру Свејтој Панїелејмона*, 123, 126, 128, 133.

727 А. Младеновић, *Повеље и писма десијотиа Сїефана*, 192–193, 198; М. Динић, *Новобрдска околина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 113; М. Живојиновић, *Власїелинскїво манасїири Хиландара*, 87; М. Благојевић, *Поседи манасїири Хиландара*, 27; Исти, *Хиландарски њоседи на Косову и Меїџохији*, 32; С. Мишић, *Манасїирски њоседи у земљама Лазаревића*, 295; Исти, *Моравска Србија*, 57.

728 М. Благојевић, *Теритијорије кнеза Лазара на Косову и Меїџохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 10; С. Мишић, *Од земаљској кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 8.

729 М. Динић, *Новобрдска околина*, 114.

730 *Oblast Brankovića*, 196.

О постојању винограда у најближој околини Новог Брда почетком XV века сведочи *Закон о вину*, формулисан у виду посебног члана садржаног у изводима Новобрдског статута из 1412. године, који је предвиђао ослобађање од плаћања *винскої йсуња* на вино које је произведено из винограда на градском метоху.⁷³¹ Градски метох рударских насеља није подразумевао први земљишни појас у најближој околини града, као у случају Призрена, Штипа и осталих градова освојених од Византије, већ је обухватао одређени број сеоских насеља чије становништво има активно учешће у рударској производњи, док се земљорадничким делатностима бави секундарно.⁷³² Поред заштите привилегија грађана који су поседовали винограде у градском метоху, узимање пореза на вино које је потицало искључиво из винограда ван новобрдског метоха сведочи и о знатној развијености виноградарства у околини Новог Брда, као и о већим количинама вина којима се у граду интензивно трговало.⁷³³ Виноградарство је у околини Новог Брда и у другој половини XV века имало широке размере, о чему сведоче прописи о трговини садржани у османском закону из 1488. године, у коме је наглашено да градско становништво не производи ширу, већ крчмари увозе и продају вино са стране, из околних сеоских насеља и других крајева.⁷³⁴

Османски попис настао непосредно након освајања некадашње Области Бранковића показује да је, поред Метохије, виноградарство у српској средњовековној држави било распрострањено и у скоро свим плодним крајевима Косова. Област Бранковића нашла се у потпуности у оквиру османске власти након пада Новог Брда, 1. јуна 1455, док је спровођење детаљног пописа Области отпочело још пре његовог освајања, да би било окончано у периоду између 17. и 26. јуна, што значи да дефтер одражава затечено стање које је формирано деценијама раније током српске власти. Недостатак пописа Области Бранковића лежи у чињеници да су изузети царски и вакуфски поседи, као и одређене посебне социјалне категорије, док за сам попис није поуздано да га је Порта усвојила и потврдила, премда

731 Н. Радочић, *Закон о рудницима*, 51; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21; Иста, *Десјоштов законик*, 54; М. Благојевић, *Земљорадња*, 112; ЛССВ, 794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)); В. Петровић, *Градски метох*, 144.

732 С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника*, 10–11.

733 М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

734 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva: od XV do XVII veka*, Priština 1968, 206; Д. Бојанић, *О новобрдској јосјоштини*, 119.

је сигурно да није био оповргнут.⁷³⁵ И поред свих мањкавости, попис Области Бранковића представља драгоцен извор за упознавање привредних прилика и степена заступљености виноградарства на овом делу некадашње Српске деспотовине, с обзиром да је настао непосредно након успостављања османске власти.

Пописом из 1455. обухваћене су нахије Трговиште, Клопотник, Долци, Морава, Вучитрн, Тополница, Лаб и област (вилајет) Приштина са укупно 646 сеоских насеља (од тога 599 земљорадничких), што значи да Област Бранковића није представљала заокружену, компактну географску целину. Изван Области остали су вилајети Звечан и Јелеч на Косову, Тетово, Собри и Скопље у Македонији, као и вилајети Рашка и Сјеница, док пописом није обухваћена ни Призренска жупа, тачније већи део Метохије изузев насеља у доњем току Клине и око Истока. Са друге стране, Области Бранковића прикључени су делови данашњег Санџака, као и долине река Топлице и Јужне Мораве. Попис цркава и манастира, као уобичајених поседника винограда, такође није потпун, с обзиром да је евидентирано само 15 храмова, од којих нису сви били активни.⁷³⁶

Ни саме нахије Области Бранковића, као првенствено фискалне јединице, нису представљале географски заокружене административне јединице, већ су поједина сеоска насеља једне нахије лежала у суседству оних која су се налазила под другим управним центром. Такође, неке од нахија које су припадале Области Бранковића нису пописане у целини. На основу података у дефтеру закључено је да су у потпуности пописане једино нахије Вучитрн, Морава, Лаб, а претпоставља се и вилајет Приштина, који је такође имао статус нахије.⁷³⁷ У Новом Брду и његовом подграђу попису је подвргнута једино војна структура, док сама Приштина и вилајет Звечан 1455. нису улазили у састав Области Бранковића.⁷³⁸ И поред својих недостатака, попис Области одражава степен заступљености узгоја винове лозе на овом делу некадашње Српске деспотовине, нарочито што су подаци о виноградарству на простору Косова и осталих крајева Бранковића који потичу из претходног периода више него оскудни.

Према опширном попису Области Бранковића из 1455. године, од укупно 599 земљорадничких насеља унутар седам нахија и једног вилајета (области), винова лоза је узгајана у атарима 214 насеља, што

735 М. Мацура, *Насеља и сѐиановнишиѝво Обласѝи Бранковића*, 6–7, 12.

736 *Oblast Brankovića*, XVIII, XX; М. Мацура, *Насеља и сѐиановнишиѝво Обласѝи Бранковића*, 13–14.

737 Исто, 56–58.

738 Исто, 92.

је чинило проценат од 35,73%. Укупна годишња производња шире износила је 89.100 чаброва (10,38 по кући), док је унутар 112 насеља забележено 134 хаса винограда са 4756 чаброва шире.⁷³⁹ Највећа производња шире 1455. године остварена је у Вучитрну, највећем насељу истоимене нахије са 232 куће (1216 процењених становника), у коме је постојао и трг. Производња шире износила је 2500 чаброва (10,77/2,05) и 130 од једног хаса винограда.⁷⁴⁰ У селу Доње Пантино јужно од Звечана, које је припадало нахији Тополници и бројало 47 кућа, годишња количина шире од винограда сеоских становника износила је 1600 чаброва, док је један хаса виноград доносио чак 150 чаброва.⁷⁴¹

Белике количине шире уочавају се и у селима на реци Грачанки у вилајету Приштина: Хлапље/Лапље Село (99 кућа/450 ст.) – 1300 чаброва (13,13 по кући/ 2,89 по ст.) и Брајаци/ Преоце (90/414) – 1000 чаброва (10,1/2,42).⁷⁴² У Косову Пољу винова лоза је интензивније узгајана и у селима у доњем току Лаба (нахија Вучитрн): Врани Дол (90/409) – 1200 чаброва (13,33/2,93) и 1 хаса виноград (30 чаброва), као и Бариљево (80/369) – 950 чаброва (11,9/2,58) и 50 чаброва од 2 хаса винограда. У истој нахији већу производњу бележе и насеља северозападно од Вучитрна, на левој страни Ситнице: Врбница (89/383), у којој је забележен само ушур од шире – 800 чаброва (8,99/2,1) и 2 хаса винограда са приходом од 150 чаброва, као и Штитарица (60/267) – 600 чаброва (10/2,25) и 40 чаброва од једног хаса винограда.⁷⁴³ У Дреници је највинородније село 1455. представљао Трстеник у нахији Вучитрн (97/472) – 1800 чаброва (18,56/3,81) са једним запуштеним хаса виноградом и истоименим манастиром. У Трстенику (данас истоимено код Глоговца) остварена је и највећа производња шире по кући на нивоу нахије (18,56 чаброва).⁷⁴⁴

У јужним деловима Косова Поља, у нахији Морава, највећа производња шире остварена је у селу Штимље (113 кућа, 511 становника) – 1400 чаброва (12,39 по кући / 2,54 по члану домаћинства), а затим у Обици, која је уписана као мали трг са 86 кућа (345 ст.), где је процењено 1300 чаброва вина (15,12/3,77).⁷⁴⁵ Обицом се данас назива један део Косова Поља јужно од Урошевца, док се истоимени

739 Према попису: *Oblast Brankovića*.

740 Исто, 29–31.

741 Исто, 190–191.

742 Исто, 216–219.

743 Исто, 31–32, 52, 83–85.

744 Исто, 73–74.

745 Исто, 32–33; 120–121.

трг изгледа налазио на простору данашњег села Варош (Варош Село) у околини Урошевца, чији се заселак Догање можда може довести у везу са царинарницом. По свему судећи, Обица је пре турског времена представљала веће градско насеље, поред кога је пролазио стари римски пут из Косова Поља, реком Лепенац ка Скопљу, који је коришћен и у средњовековном и у каснијем, османском периоду. Половином XVI века, пазар је из Обице пренет у Качаник, чиме је започело стагнирање насеља.⁷⁴⁶ У селу Стобоц/Истобоц (непознато) са 15 кућа и 700 чаброва остварен је највећи просек количине шире по једном домаћинству (46,67) међу насељима нахије Морава.⁷⁴⁷ Велика производња шире, у количини од по 1000 чаброва, остварена је и у селима Грабовцу код Звечана (28,57 по кући / 7,55 по становнику) и Гребну код Урошевца (29,41 / 6,97), где су постојали и хаса винограда.⁷⁴⁸

У долини Клине највећа количина шире остварена је у великом селу Овчарево (нахија Тополница), 139 кућа / 570 становника – 1400 чаброва (10,07/2,46) и 95 чаброва од једног хаса винограда.⁷⁴⁹ Сеоска насеља у горњем току Клине припадала су углавном нахији Вучитрн, међу којима је највећа производња шире достигнута у селима: Доња Клина (66 кућа; 305 становника) – 1000 чаброва (15,15/3,28) и Горња Клина (98; 443) – 900 (9,18/2,03), у којима је уписан и по један хаса виноград са приходом од по 50 чаброва шире.⁷⁵⁰ Села у доњем току Клине 1455. године налазила су се у нахији Долци, док је највећа производња шире остварена у Дрснику на Клини, најнасељенијем селу са 131 кућом (562 становника) и широм од 1500 чаброва (11,45/2,67).⁷⁵¹ Велика количина шире произведена је и у административном седишту нахије – насељу Долче/Долци (данашњи Долац код Клине), у коме се налазио и трг са манастиром (54 куће / 239 становника). Процењена годишња количина шире од хришћанских винограда у овом насељу износила је 1300 чаброва, што је доносило и највећи просек по кући (24,07) и глави становника (5,44) на нивоу нахије, поред чега је уписано и 140 чаброва од два хаса винограда.⁷⁵² За Долцима је долазило село Доња Јошаница (данас код Клине) са 68 кућа и 292 ста-

746 О. Зиројевић, *Један сџари џирџи на Косову*, Balcanica XXIV, Belgrade 1993, 225–227.

747 *Oblast Brankovića*, 39.

748 Исто, 33–34.

749 Исто, 192–193.

750 Исто, 61–63.

751 Исто, 20–21.

752 Исто, 18–19.

новника, – 1200 чаброва (17,65 по кући / 4,11 по глави), као и некадашње дечанско село Чабић (75/351) – 800 чаброва (10,67/2,28).⁷⁵³

У сеоским насељима југоисточно од Новог Брда, која су махом припадала нахији Тополница, винова лоза узгајана је интензивније у Ропотову (35 кућа; 136 становника), данас код Косовске Каменице постоје Мало и Велико Ропотово, са укупном количином шире од 1600 чаброва (45,71/11,76) и 150 чаброва од једног хаса винограда, као и у Каратину (Коретин) у доњем току Криве реке (29; 137) – 1300 чаброва (44,83/9,49).⁷⁵⁴ Велика годишња производња шире остварена је и у чисто виноградарским селима – Божејовци (19; 87) – 1100 чаброва (57,9/12,64) у долини Прилепничке реке, леве притоке Биначке Мораве, као и у Каменици (18; 90) – 1000 (55,55/11,11), данас Косовска Каменица на Кривој реци.⁷⁵⁵ У селу Гоголовце у близини Новог Брда (14; 70) остварен је висок просек производње шире по кући и становнику (64,28/12,86), док је укупна производња износила 900 чаброва.⁷⁵⁶

Попис Области Бранковића из 1455. године показује да је винова лоза узгајана у свим густо насељеним крајевима Косова – у сливу реке Ситнице, односно на простору данашњег Косова Поља, затим у Дреници, у долини Клине, у пределима југоисточно од Новог Брда – долина Криве реке, Прилепничке и Огошке реке, као и у сливу Биначке Мораве и реке Лаб.⁷⁵⁷

Винова лоза се половином XV века гајила и у околини Новог Пазара и Раса, о чему сведочи Сумарни попис санџака Босна из 1468/69. године. Код Новог Пазара уписана су четири хаса винограда у Жрновници, данашњој Жеровници, један у Доњој Крнини, као и један запуштен у Горњој Крнини (Крнети), где се данас налази село Крнин.⁷⁵⁸ Код Раса, који је 1468/69. имао статус шехера, забележена су

753 Исто, 21–22, 26.

754 Исто, 193–194, 199.

755 Исто, 199–200.

756 Исто, 196.

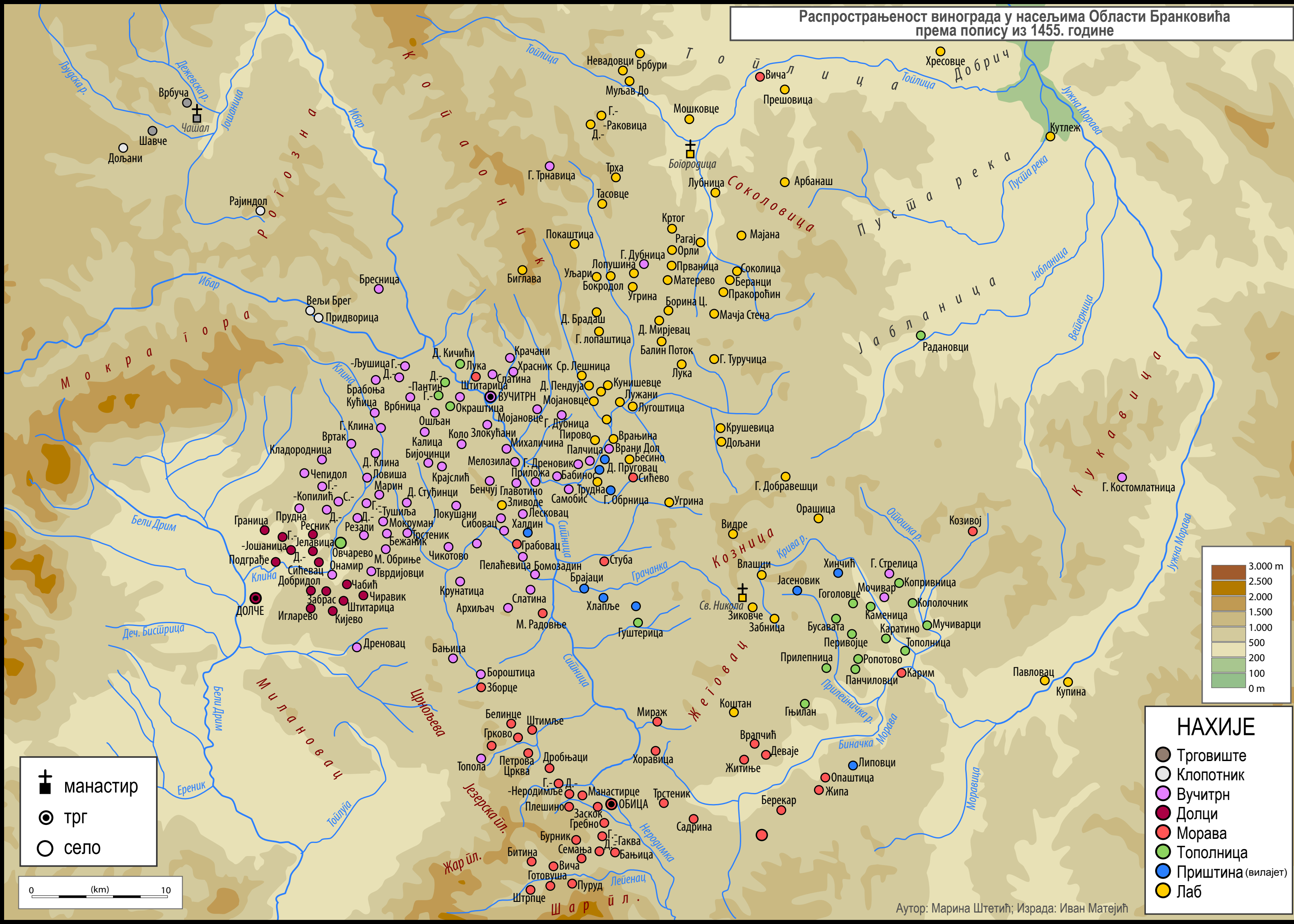
757 Према попису: *Oblast Brankovića* и географским картама нахија Области објављеним у: М. Мацура, *Насеља и становништво Области Бранковића*.

У XIX веку говорило се да су плодна Метохија и Ситница класичне земље српског виноградарства, и да је „из старих винограда око старих столица Приштине и Призрена” деспот Ђурађ узимао винову лозу да би је засадио око своје престонице Смедерева, као и на својим поседима у Угарској – у Токају, Сомљу итд. Видети: Ч. Мијатовић, *Десџоџ Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880, 89; Д. Лапчевић, *Наша старина њољовивредна култура (џрилози за иџираживања еџноџ-рафска и културно-иџџориска)*, Београд 1923, 51–52.

758 A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 2, 4–5.

Распрострањеност винограда у насељима Области Бранковића
према попису из 1455. године

два винограда у оквиру читлука, од којих је за један назначено да допире до самог града. Један виноград уписан је код данас непознатог манастира Димитрова, као и у селу Петрово северозападно од Новог Пазара.⁷⁵⁹

Долина Ибра

Виноградарство се од краја XII века постепено развијало и на поседима манастира Студенице, подигнутог на реци Студеници, левој притоци Ибра, чије се оснивање датује у период између 1183. и 1190. године. Иако Сава Немањић у *Житију Светиої Симеона* сведочи о постојању златопечатне повеље, којом је Стефан Немања подижући манастир, успоставио манастирско устројство и формирао његово властелинство, ова драгоцену исправа о првобитним поседима Студенице није сачувана. Историјски извор на основу кога се може реконструисати део властелинства у ближој околини манастира представља један знатно познији рукопис из XVII века, који садржи одломак првобитне хрисовуље, текст Студеничког типика и једну историју Цариграда (*Сѣуденички ѿиѿиик – Царосѿавник манасѿира Сѣуденице*). Одломак оснивачке повеље настао је рукописом XVIII века и садржи бројне интерполације, па се самим тим не може узети као поуздан извор којим би се величина и организација студеничког властелинства у свом првобитном обиму са краја XII века могла у потпуности утврдити.⁷⁶⁰

Према наведеном препису, Студеници је припадало више од двадесет сеоских насеља, која су лежала у долини Ибра у ближој околини манастира, затим у жупама Расини и Моравици, док су придодати и многи приходи који су долазили са поседа ван поменутих крајева.⁷⁶¹ Једина одредба о виноградаству на поменутих поседима односи се на одређене количине вина којима је требало снабдети манастир. Становништво пет манастирских села са засеоцима у жупи Расини – Поповац са црквом Ваведена Пресвете Богородице и засе-

759 Исто, 20–21; О узгоју винове лозе у околини Новог Пазара у потоњем периоду говори и путописац Бенедикт Курипешић, који је кроз овај крај прошао у оквиру посете аустријског посланства Цариграду 1530. године, наводећи да винограда има и према мору, као и према Сави и Дунаву, где се простиру велике равнице и добро обрађена земља. В. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* 1530, Beograd 2001, 36.

760 С. Ђирковић, *Сѣуденичка ѿовеља и сѣуденичко власѿелинсѿво*, 311; Г. Шкриванић, *Сѣуденичко власѿелинсѿво*, 9–10.

761 *Зборник*, 62; Г. Шкриванић, *Сѣуденичко власѿелинсѿво*, 11–16; С. Ђирковић, *Сѣуденичка ѿовеља и сѣуденичко власѿелинсѿво*, 317–318.

оком, Кожетин, Ракља са засеоком, Поховац (Пуховац), Велика Крушевица и Подруми (Подрумица) имала су обавезу „да приносе вино за потребе манастира”.⁷⁶² Ова сеоска насеља постоје и данас северо-западно, јужно и југоисточно од Александровца у Жупи, под скоро идентичним називима.⁷⁶³

Судећи према повељи, предели Расинске жупе представљали су, као и данас, изразитији виноградарски крај, с обзиром на посебан, специјализован задатак потчињеног становништва о „приношењу” вина за манастирске потребе. Топоним Подруми, наведен уз Крушевицу, који се и данас често користи за крај Појате на путу између села Крушевице и Ботуње југоисточно од Александровца⁷⁶⁴, указује на место на коме су вероватно постојале просторије одређене за складиштење већих количина вина. Сва манастирска села са овом врстом обавеза налазе се на простору данашње Александровачке жупе, једног од најпознатијих винородних крајева Србије, премда се због природе извора којим располажемо не може тврдити да је виноградарство на овом простору било заступљено већ у другој половини XII века. Препис који нам је познат настао је свакако у време несрећних околности под турском влашћу у XVII или XVIII веку, у покушају очувања остатака некадашњег властелинства.⁷⁶⁵

Сеоска насеља која су припадала студеничком властелинству према препису дела оснивачке хрисовуље налазе се у релативној близини самог манастира, у жупама Ибар и Расина, којима је Стефан Немања управљао као удеони кнез пре доласка на рашки великожупански престо 1166/68. године. Самим тим, није искључено да су одређена села, која су лежала у овим жупама, припала Студеници од самог оснивања у виду дара ктитора. Студеница је вероватно на свом властелинству почетком XIII века поседовала одређено земљиште под виновом лозом, на шта указују одредбе о употреби вина у манастиру, садржане у Студеничком типiku, који је Сава Немањић саставио након повратка у Србију, у периоду 1207–1210. године.⁷⁶⁶

О постојању винограда на студеничким поседима сведочи и одредба из повеље манастира Светих Арханђела код Призрена из 1349/50. године, у којој се обавеза зависног становништва у обрађивању винограда одређује позивањем на закон у *Студеници* –

762 *Зборник*, 62.

763 Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство*, 15–16.

764 Исто, 16.

765 С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 318.

766 *Студенички типик*, 59, 63–67, 119; Свети Сава, *Сабрана дела*, 131–135.

„и виноград да обрађује свако по закону као у Студеници у Светог Симеона”.⁷⁶⁷ Позивањем на исти „закон” биле су успостављене и дужности попова, који су такође морали учествовати у обради винограда: „А који се попови налазе у целој области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Светог Симеона”.⁷⁶⁸ *Закон у Студеници* или *Закон Свѣтої Симеона* подразумевао је скуп обавеза зависног становништва које су важиле на студеничком властелинству и које су касније примењиване на поседима свих новооснованих цркава и манастира, као што је био случај и са задужбином цара Душана, Светим Арханђелима код Призрена. Међутим, с обзиром на размере виноградарства у Србији крајем XII века, детаљно разрађене одредбе о обавезама свих категорија становништва у обради винограда на студеничком властелинству највероватније нису могле бити унете у оснивачку хрисовуљу у тренутку самог оснивања манастира.⁷⁶⁹

Крајем XII века виноградарство у унутрашњим српским земљама, уосталом као и у приморским, још увек није било нарочито развијено, о чему сведочи и податак да је у плодној Призренској жупи Стефан Немања морао самоиницијативно и уз личну материјалну потпору наложити да се подигну два винограда за потребе хиландарског манастира. Такође, у другој половини XII и првој половини XIII века винова лоза није била узгајана ни у пределима средњег Полимља, где је, судећи према обавезама потчињеног становништва, пиво у недостатку вина представљало главно пиће које је конзумирано на поседима цркве Свете Богородице Бистричке, задужбине Стефана Немање, подигнуте у периоду између 1172. и 1183. године.⁷⁷⁰

У околини Студенице, у првим деценијама након оснивања, винова лоза се могла гајити у мањем обиму зарад потреба самог манастира и извођења црквених обреда, мада скромне размере саме по себи нису захтевале и обезбеђивање већег броја радних руку, а тиме ни детаљно устројство прописа о дужностима потчињеног становништва у одржавању манастирских винограда. Највероватније је да

767 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 110–111, 140; М. Благојевић, „Закон свѣтоїа Симеона и свѣтоїа Саве”, 131.

768 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143; М. Благојевић, „Закон свѣтоїа Симеона и свѣтоїа Саве”, 131–132.

769 Исто, 140.

770 *Зборник*, 167; М. Благојевић, *О аїрарним односима у Полимљу крајем XII и њо-чејшом XIII века*. Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 16, 20; С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА 86 (1911) 151, 154.

је са замахом виноградарства и постепеним ширењем земљишта под виновом лозом током XIII века дошло и до уобличавања прописа о култивисању манастирских винограда, који су у потоњем периоду служили као узор и били примењивани и на поседима других цркава и манастира.⁷⁷¹ У ближој околини Студенице виногради су постојали и у другој половини XV века. У попису зеамета Брвеник из 1477. године код манастира су забележена два „комада“ хаса винограда, од којих је један лежао у близини саме Студенице, док се други простирао недалеко од топонима Придворица, који називом указује на јачи потрошачки центар.⁷⁷²

Виногради су у средњем веку узгајани и у жупи Брвеник, која се простирала у долини реке Брвенице, леве притоке Ибра, премда зачеци развоја виноградарства такође нису познати. Једину евентуалну назнаку о култивисању винове лозе у овом крају у XIV веку представља топоним Лозно, који се јавља у виду назива села у повељи цара Уроша из 1363. године о замени града и жупе Звечан за град и жупу Брвеник између челника Мусе и великог кнеза Војислава Војиновића.⁷⁷³ Село се помиње под истим називом и у османском попису зеамета и тимара вилајета Брвеник из 1477, али такође без виноградарских поседа.⁷⁷⁴ Након успостављања турске власти, територија средњовековне жупе Брвеник и делови жупе Горњи Ибар били су обухваћени границама вилајета Брвеник, формираног у оквиру Скопско-босанског крајишта. У састав вилајета 1477. године улазила су насеља са обе стране Ибра у неједнаком обиму. На десној обали реке вилајет се простирао од Лепосавића на Косову до Ушћа, обухватајући и већи део планине Копаоник, док је на левој обали Ибра захватао простор од реке Брвенице до Студенице. Попис вилајета Брвеник из 1477. године, којим је обухватаћено 178 села, пет мезри, три манастира и једна црква,⁷⁷⁵ показује да се виноградарство до осме деценије XV века проширило у скоро све крајеве долине Ибра.

О узгоју винове лозе у долини Ибра у другој половини XV века може се говорити једино на основу хаса винограда, који су пописани уз број домаћинстава у једном насељу или манастиру, тако да заједно

771 М. Благојевић, „Закон свейоїа Симеона и свейоїа Саве“, 140.

772 Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Пойис зеамейта и тимара областии Брвеник*, 177.

773 М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени йоседа између кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 145–146.

774 Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Пойис зеамейта и тимара областии Брвеник*, 168.

775 Исто, 157–160.

са осталим врстама побројаних хаса поседа представљају једино сведочанство о култивисаним површинама на овом простору. На читавом вилајету 1477. године забележено је 19 хаса винограда, од којих су 3 била запуштена. Поред манастира Студенице, хаса виногради пописани су и унутар 12 сеоских насеља зеамета Брвеник, затим код једне цркве и два манастира. У самом Брванику/Брвенику (53 куће), који је уписан као село у коме се одржава пазар са годишњом таксом од 500 акчи, забележен је један хаса виноград. Село је представљало подграђе средњовековног града Брвеника, који се налази на брегу изнад ушћа Брвенице у Ибар, 9 km северно од Рашке. Подграђе се простирало на дугој косини која повезује тврђаву са ушћем реке. Поменути пазар, односно трг, вероватно је био смештен поред данашњих остатака цркве Светог Николе, на равном платоу јужне стране подграђа.⁷⁷⁶

У околини Брвеника један хаса виноград забележен је у селу Горња Брвеница, западно од тврђаве на истоименој реци, као и код манастира Градац⁷⁷⁷, задужбине краљице Јелене, подигнуте 1277–1282. године, на чијим се поседима гајење винове лозе вероватно такође развијало током средњег века. На левој обали Ибра хаса виногради налазили су се у селима у околини манастира Студенице, у долини истоимене реке – село Ратај (Ратари код Ушћа) у доњем току Студенице и у Косарићу (Косурићи, југоисточно од манастира).⁷⁷⁸ На десној страни Ибра, по један хаса виноград забележен је у селима источно и југоисточно од Брвеника – Орах код Павлице, Радојевиновце (Радојевина код Бадња), Поцесте (данас Поцесје), које се помиње и у повељи челника Мусе, као и Лучна (Лучно на Копаонику).⁷⁷⁹ У Крачици су 1477. постојала 3 запуштена хаса виноградарска поседа. Данас постоји род Крачићи у селу Метикош код Краљева, поред Крачићког потока, североисточно од Маглича.⁷⁸⁰ На десној обали Ибра виногради су постојали и у селу Горња Рудница, југоисточно од Рашке, као и у селима северно од Лепосавића: Горњи Дрин – назив за пет сеоских насеља: Бојовце, Мекинић, Михолић, Витјановић и Кобиловић. Два хаса винограда евидентирана су и у селу Родиљ, које и данас постоји под називом Родељ.⁷⁸¹

---

776 Исто, 161.

777 Исто, 168, 171.

778 Исто, 169, 179.

779 Исто, 165, 172, 181; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени њоседа*, 145–146.

780 Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Пойис зеамейта и ѿимара обласѿи Брвеник*, 174.

781 Исто, 176, 178.

Црква Кукањ, посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, задужбина Обрада Драгосаљића (Декиндића) у истоименом селу Кукањ, збележена је као празна са једним хаса виноградом. Претпоставља се да је село Кукањ било смештено на потоку Кукањ/Кукањица југоисточно од Рашке, код сеоских насеља Чајетина, Шипачине и Ново Село, која се 1388. године помињу као његови засеоци.⁷⁸² Један хаса виноград забележен је и код неубицираног манастира Гостац.⁷⁸³

Полимље

Судећи према аграрним односима који су владали на властелинству цркве Свете Богородице Бистричке, коју је Стефан Немања, највероватније између 1172. и 1183. године, подигао у жупи Лим на месту код ушћа реке Бистрице, десне притоке Лима, виноградарство у пределима средњег Полимља у другој половини XII века није било заступљено. Манастирско властелинство познато је на основу повеље краља Владислава (1234–1243), који је, захваљујући сведочењу епископа, игумана, старе властеле (бољара) и калуђера, реконструисао оснивачку хрисовуљу Стефана Немање, уништену услед немарности људи који су се бринули о манастиру.⁷⁸⁴

Садржај обновљене повеље из прве половине XIII века показује да су властелинство манастира Богородице Бистричке крајем XII века чинила сеоска насеља у жупи Лим – Бистрица „около цркве”, некадашње село на простору данашњег Вољавца, затим Молстир, данашњи Мојстир на десној обали Бистрице северозападно од Бијелог Поља, као и села на левој обали Лима у средњовековној жупи Љубовићи – Горње и Доње Невизраке код Кањског потока и Плано североисточно од Вољавца.⁷⁸⁵ Једна од основних обавеза зависног становништва категорије меропаха била је прављење пива, које је у време Божића требало обезбедити у већој мери.⁷⁸⁶ Чињеница да је справљање пива на властелинству Богородице Бистричке представљало посебно назначену обавезу зависног становништва посредно сведочи о одсуству виноградарства крајем XII и у првој половини XIII века у крајевима Полимља, чији узрок можда

782 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 201–202, 209; Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Пойис зеамейи и ѿимара обласѿи Брвеник*, 164; Б. Зарковић, *Ибарски ѿосед манасѿири Хиландар*, Баштина 25 (2008) 193–194.

783 Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Пойис зеамейи и ѿимара обласѿи Брвеник*, 181.

784 *Зборник*, 165–166; М. Благојевић, *О аѿрарним односима у Полимљу*, 7, 13.

785 Исто, 8–10; М. Јанковић, *Еѿискоѿије и мѿѿроѿолије срѿске цркве у средњем веку*, 112.

786 *Зборник*, 167; С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, 151, 154.

лежи у неадекватним климатским условима. У одсуству вина, највероватније услед неповољних климатских услова, пиво је представљало главно алкохолно пиће, чак и у време празника.⁷⁸⁷

Према оснивачкој хрисовуљи манастира Светог Стефана у Бањској (1314–1316) винограде су морали да обрађују припадници свих зависних социјалних категорија који су живели на манастирском властелинству, што је посебно наглашено и за становништво манастирских поседа у Зети и Плаву – „А Зећани и Плављани да ору мат и бедбу и виноград копају као и сено косе као и манастирске метохије”.⁷⁸⁸ Манастиру Бањској припадало је у жупи Плав село Крушево са тргом, које постоји и данас северозападно од Плава на Лиму, као и село Гусино, данашња варошица Гусиње.⁷⁸⁹ Иако одредбе о обавезама које су теретиле све категорије зависног становништва, унете у оснивачку повељу, показују да винова лоза јесте узгајана на бањском властелинству, у светостефанској хрисовуљи није изричито наведено постојање винограда ни на једном манастирском поседу, па ни у поменутих насељима у Плаву. Такође треба имати у виду да становништво копање винограда није морало обављати унутар атара села у којима је било насељено. О томе сведочи и одредба о обавезама које су се односиле искључиво на земљорадничко становништво категорије меропаха – послови требљења жита, рада на пећима за хлеб и давања слада и хмеља, у којој је затим наглашено да остале работе испуњавају „сви једнако”, „осим Зете и Плава јер су далеко”.⁷⁹⁰ Цитирана одредба показује да у Плаву није било манастирских винограда, као и да је становништво било довољно удаљено од осталих манастирских поседа под виновом лозом, због чега је и ослобођено наведене обавезе.

У прилог томе да у првој половини XIV века винова лоза у Плавској жупи највероватније није узгајана, посредно говори и одредба садржана у дечанској хрисовуљи краља Душана из 1343–1345. која гласи: „А Плављани да не копају винограда, него да дају цркви на Крстовдан 60 перпера, како су давали краљици баби краљевства ми”.⁷⁹¹ Дечани су у Плаву поседовали село Град са засеком Јаре (данас село

787 М. Благојевић, *О аџарним односима у Полимљу*, 16, 20, С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, 151, 154.

788 *Зборник*, 465.

789 Г. Шкриванић, *Власиџелинство Св. Стефана у Бањској*, 190–191; С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Београд 2012, 39.

790 *Зборник*, 464.

791 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270.

Јаре североисточно од Плава са локалитетом Градина), села Коморане (Комарча) и Велика код данашњег Плава, затим Трепча и Грнчарево у близини Гусиња и Врмош у котлини, у близини албанске границе.⁷⁹² Обавеза обраде манастирских винограда замењена је новчаним порезом који су Плављани плаћали у време када се жупа Плав налазила у „држави” краљице Јелене, односно под њеном управом (после 1. маја 1277–1314).⁷⁹³

С обзиром да су и на дечанском властелинству припадници свих зависних слојева морали учествовати у обради манастирских винограда, изузимање Плављања од извршавања ове врсте работе морало је бити оправдано.⁷⁹⁴ Као што је приказано, дечански виногради лежали су на простору данашње Метохије, на одређеној удаљености од Плавске жупе, чиме је испуњавање обавезе било знатно отежано. Виноградарство се у Горњем Полимљу није развило ни до последње четвртине XV века, с обзиром да у дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године у селима нахија Плав и Будимља није забележен порез на ширу. Узрок томе је вероватно и даље лежао у непостојању адекватних климатских услова за узгој винове лозе.⁷⁹⁵

Османски попис санџака Херцеговина из 1475/77. године показује да је виноградарство било заступљено у околини Пријепоља, мада се поставља питање откада потиче интензивније гајење винове лозе у Средњем Полимљу. Као и у случају студеничког властелинства, скуп обавеза зависног становништва на поседима манастира Милешеве код Пријепоља, служио је такође као узор приликом организовања властелинстава потоњих цркава и манастира, јављајући се у повељама под називом *Закон Свѣйѡї Саве*.⁷⁹⁶ Позивање на *Закон Свѣйѡї Саве* присутно је у повељи из 1336/1337–1343. године, којом је краљ Душан цркву Св. Богородице у Липљану са поседима потчинио хиландарском пиргу у Хрусији, која је поседовала само пола винограда у Сухогрлу.⁷⁹⁷ Уводећи у крајеве у околини Скопља обавезе које су важиле у матичним српским земљама, краљ Милутин у повељи манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног, издатој

792 Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 196–200; С. Мишић, *Сјудије о средњовековном Полимљу*, 37–38.

793 М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, 20.

794 Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 208.

795 S. Pulaha, *Defteri i registrimit*, 73–91; 96–119.

796 М. Благојевић, „Закон свѣйѡїа Симеона и свѣйѡїа Саве”, 130–133.

797 М. Ивановић, *Хрисовуља краља Свѣфана Душана којом хиландарском ѡирију у Хрусији ѡоклања цркву Св. Богородице у Липљану*, 43–46.

око 1300. године, одређује да влашко, сточарско становништво, као и људи црквени уопште, треба да работају цркви према *Закону Светиої Симеона и Светиої Саве*.⁷⁹⁸ Са друге стране, прописујући обавезе земљорадничког становништва и попова на властелинству манастира Светих Арханђела код Призрена, међу којима се изричито наводи и окопавање манастирских винограда, цар Душан се у повељи из 1349/1350. године позива искључиво на *Закон у Студеници* и *Закон Светиої Симеона*.⁷⁹⁹ То би могло да значи да виноградарство још увек није било нарочито развијено на поседима манастира Милешеве, мада су односи на властелинству манастира Студенице могли служити као узор и због релативне близине њених винограда у Метохији и светоарханђеловских поседа.

Попис Херцеговине показује да је манастир Милешева у XV веку поседовао винограде, као и да је до осме деценије столећа винова лоза већ била заступљена у широј околини Пријепоља. У манастиру Милешеви 1475/77. уписано је 13 калуђера, уз забелешку да монаси поседују царску одлуку према којој су од давнина законом ослобођени харача и испенце и да им се под наредбом султана нико не сме мешати у земљу, винограде, башче и млинове „које су стално уживали од времена Херцеге”, вероватно од времена Стефана Вукчића Косаче (1435/1448–1466).⁸⁰⁰

Према попису санцака Херцеговина из 1475/77. године, у нахији Милешева највећа производња шире остварена је у пазарном месту Пријепоље, које је представљало и највеће насеље од 195 кућа и 818 процењених становника, – 7000 медри, односно 35,9 по кући или 8,56 медри по становнику.⁸⁰¹ Од укупно 43 сеоска насеља нахије Милешева, ушур од вина забележен је унутар 14 села и једне мезре (32,5%), док је годишња производња шире од винограда раје износила 2260 медри (6,74 по кући и 1,35 по становнику).⁸⁰² У селима читаве нахије уписан је само један хаса виноград који се налазио у селу Подграђе.⁸⁰³ У близини Пријепоља, на обали Лима, забележена је и мезра Залуг (данашње истоимено село), која је припадала тврђави Ковин. У дефтеру је назначено да мезра представља чифлук који

798 *Зборник*, 328–329.

799 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 140, 143; М. Благојевић, „Закон светиоїа Симеона и светиоїа Саве”, 131–132.

800 А. S. Aličić, *Poimenični popis*, 598–599.

801 Исто, 162–164.

802 Исто, 162–164, 573–575, 580–586, 588, 591, 593–595.

803 Исто, 574–575.

је некада био „хаса чифлук” Херцегов. На мезри је постојао и виноград који је сам херцег засадио, са ушуром од шире у количини од 13 медри (78 акчи), док се у њему налазило и једно кућиште.⁸⁰⁴

Слив Јужне Мораве

У горњем току Јужне Мораве најстарији податак о присутности винограда односи се на село Лужани (данас Лучане у доњем току Биначке Мораве код Бујановца), које је у другој половини XIII века бугарски цар Константин Тих Асен потврдио манастиру Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља, премда се у саставу властелинства налазило вероватно од самог оснивања у првој половини XI века.⁸⁰⁵ Лужани се као село које је обухватало и винограде помињу и половином XV века, у попису Области Бранковића из 1455. године, унутар нахије Лаб, са 50 кућа (216 становника) и 400 чаброва укупно произведене шире (8 по кући; 1,85 по становнику).⁸⁰⁶

У долини Јужне Мораве виноградарство је било развијено у Врањској жупи, на поседима цркве Св. Николе у Врању, коју је краљ Душан 1343–1345. године на иницијативу ктитора, жупана Маљушата, потчинио Хиландару. Сачувана повеља представља препис који је настао као компилација потврдне повеље краља Душана кнезу Балдовину и исправе о потврди дарова жупана Маљушата Хиландару, издате од стране истог ауктора. Претпоставља се да је прерада докумената сачињена у првим деценијама XV века, након 1413. или 1423. године, као и да је настала услед потреба кесара Угљеше Влатковића да поврати територије које су некада биле под влашћу његовог оца, севастократора Влатка Паскачића.⁸⁰⁷ У сачуваном препису повеља краља Душана назначено је да се црква Светог Николе у Врању прилаже хиландарској обитељи „са селима и са међама и са виноградима, и са катуном и са ливадама и са млиновима и са свим правима тих села”.⁸⁰⁸

804 Исто, 583; М. Премовић, *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*, докторска дисертација, Београд 2013, 233–234.

805 *Зборник*, 256; Р. Грујић, *Власћелинство светиха Ђорђа код Скопља*, 58–59. *Споменици на Македонија I*, 133–134, 194.

806 *Oblast Brankovića*, 286–287.

807 С. Марјановић-Душанић, *О неким нерешеним питањима из повеље Стефана Душана за цркву Свете Николе у Врању*, ССА 4 (2005) 237–248.

808 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Свете Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 71, 76.

Ово омање властелинство, које је придружено хиландарским поседима, чинила су насеља на левој обали Јужне Мораве – села Горње и Доње Врање и Собина, као и влашки катун Псодерци са истоименим сеоским насељем – данас села Содерце и Катун, западно и југозападно од Врања.⁸⁰⁹ О површинама под виновом лозом које су припадале цркви у повељи се конкретније говори тек након дела о ослобађању потчињених људи од разних работа и прихода у корист краљевства и надлежностима хиландарског игумана над људима црквеног властелинства: „и три винограда који се налазе у Горњем Врању, и њих приложи краљевство ми Светом Николи”. Село Горње Врање у коме су се налазила три винограда цркве Светог Николе постоји и данас на левој страни Јужне Мораве.⁸¹⁰

Топоним Виначки Дол у међама катуна Псодерци, који се налазио у жупи, представљајући стално насеље – зимовиште сточарског становништва, такође указује на заступљеност и дужи континуитет узгајања винове лозе у околини Врања пре половине XIV века. Назив Виначки Дол данас се односи на пашњак северно од села Содерце.⁸¹¹ О развијености виноградарства у Врањској жупи, на поседима цркве Св. Николе, говоре и одредбе о радним обавезама потчињеног становништва, садржане у препису Душанових повеља. У закону *Власима* одређено је да влашко становништво у данима када обрађује виноград добија од цркве хлеб и вино. Виногради које су власи морали да обрађују поред својих основних сточарских обавеза могли су се односити на три поклоњена винограда у Горњем Врању, које је од катуна делило једино село Собина, мада није искључено да је земљишта под виновом лозом било и унутар самог катуна или села Псодерци, чије постојање сведочи о томе да су власи били заседентарисани и да су имали своје сеоско насеље са атаром и утврђеним међама.⁸¹² Одредба о учешћу сточарског становништва у пословима обраде манастирских винограда указује да су власи познавали начин извођења радова у винограду, што би значило да су вероватно поседовали и

809 Исто, 71–74, 76–78, 84–85; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26–27 (1993/1994) 49; М. Живојиновић, *Власијелинство манастира Хиландара*, 86; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 56, 70–71.

810 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светиој Николе у Врању* 74, 78.

811 Исто, 72, 77, 84; М. С. Филиповић, *Некада катун Псодерци сада село Содерце код Врања*, Врањски гласник 2 (1966) 60; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 70.

812 С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 34, 130–131.

властите винограде у свом селу и бавили се земљорадњом.⁸¹³ Црква Св. Николе са селима и правима потврђена је Хиландару и општом хрисовуљом цара Душана из 1348. године.⁸¹⁴

На простору жупе Прешево, смештеној у котлини око данашњег истоименог града у долини реке Прешевске Моравице, о виноградарству се нешто исцрпније може говорити тек од средине XIV века. У управном погледу жупа Прешево је припадала средњовековној земљи Жеглигово, која се простирала око данашњег Куманова. У пределима Прешевске жупе узгајање винове лозе било је присутно на властелинству манастира Архиљевица. Цркву посвећену Ваведену Богородице подигао је севастократор Дејан у селу Архиљевица, које се налазило код данашњег сеоског насеља Норча, 1 km југозападно од Прешева.⁸¹⁵ О виноградима у близини манастира сведочи повеља господина Константина Драгаша и његове мајке „царице” Јевдокије из 1378/79. којом су својој задужбини приложили цркву Св. Николе у Норчи – „у Архиљевици другу нову цркву брзог помоћника Светог Николе у Норчи, такође са половином тога селишта, Норче, са свим виноградима и са њивама и са млином и ливадам те цркве у Прешеву, како има приложено од монаха Неофита, званог Ђуроман, пошто ју је он саздао, и са свим осталим што та црква има”.⁸¹⁶ Из повеље се види да је у Норчи, која је представљала заселак села Архиљевица, извесни монах Неофит саградио цркву посвећену св. Николи и обдарио је виноградима који су се налазили у околини саме цркве у жупи Прешево.

Према потврдној повељи цара Душана из 1355. године о оснивању цркве и прилагањуседа, манастирско властелинство је у ближој околини Архиљевице чинило девет села са истим бројем селишта.⁸¹⁷ Повеља „царице” Јевдокије и њеног сина, господина

813 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светиој Николе у Врању*, 73, 77; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, 50; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 70–71; М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, 27–28; С. Мишић, *Законске одредбе о Власима*, 39–40; Исти, *Српско село у средњем веку*, 130–131, 137.

814 С. Мишић, М. Копривица, *Општина хрисовуља*, 70, 74, 86–87, 91.

815 С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, 21, 54–55, 74.

816 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 89, 92; М. Живојиновић, *Драгаши и Свети Гора*, 50.

817 Садржај ове повеље познат је на основу два преписа, насталих седамдесетих година XIV и првих деценија XV века. Видети издање: В. Алексић, *Два преписа јошвргне хрисовуље Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведена*

Константина Драгаша из 1378/1379. године, о поклањању своје баштинске цркве Хиландару, показује да су од времена оснивања властелинства 1354. године поједина селишта у околини манастира прерасла у сеоска насеља, којима је придружено и пет нових, док неколико првобитних није поменуто.⁸¹⁸ Архиљевичко властелинство је у тренутку потчињавања Хиландару у својој ближој околини обухватало 19 међусобно суседних села, смештених на пола пута између Норче и данашњег Куманова у средњовековној земљи Жеглигово – Архиљевица, Колицко, Ругинци (данас Руђинце), Извор, Подлешане, Бела Водица, Мокра Пољана, Глажња, Домановци, Гокшинци, Станчића, Злокућане, као и села непознате или непоуздане убикације – Литијаница, Гојановци, Дејковци, Крупници, Скрлинци, Тудорци и Другошевци.⁸¹⁹

Након поименичког набрајања поседа у повељи је назначено да се сва села дарују Хиландару са синором и међама, „како их од искона имају, а такође и њиве, и са свим виноградима и са млиновима те цркве, са свиме као што и до данас јесте сачувано у целој њеној обитељи, са свим синорима и међама њеним, како је и утврђено златопечатним записом од господина светопочившег цара Стефана”.⁸²⁰ Овако формулисан део текста повеље показује да је виноградарство сигурно било заступљено на архиљевичком властелинству, на коме се у атарима земљорадничких насеља винова лоза узгајала и пре оснивања манастира и његовог метоха средином XIV века. О томе сведочи и *закон црквеним људима*, прописан повељом о поклањању манастира Хиландару, који је подразумевао одређене земљорадничке и друге обавезе зависног становништва према манастиру, међу којима је изричито наведена и обавеза обраде црквених винограда „по селима”.⁸²¹

йресвѣѣ Боіородице, задужбине севастіокрайіора Дејана, у селу Архиљевици код Прешева, ССА 12 (2013) 31–65.

818 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и њеног сина Констјантіина о даривању Хиландару њихове баиштинске цркве у Архиљевици*, 87–102; М. Живојиновић, *Власієлиниство манасіири Хиландара*, 83.

819 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и Констјантіина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 88–89, 91, убикације детаљно: 97–100; С. Мишић, *Јуіосіісточна Србија средњеі века*, 54–55, 74–75; В. Алексић, *Два йрейиса*, 53–64; М. Живојиновић, *Власієлиниство манасіири Хиландара*, 84; Иста, *Драіаши и Свѣіа Гора*, 50.

820 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и Констјантіина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 89, 91–92.

821 Исто, 89, 92; М. Благојевић, *Закон іосііодина Констјантіина и царице Јевдокије*, ЗРВИ 44/2 (2007) 452–453, 457.

У граду Светог Прокопија, данашњем Прокупљу у Топлици, крајем XIV века наилази се на помен о једном винограду. Кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1395. године потчини-ла манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори „кућу Вукоте Богдашевића са свом баштином, и два човека Радослава и Добромира, и виноград”.⁸²² Извесни Вукота Богдашевић вероватно је представљао богатијег грађанина који је потчињен манастиру са зависним људима и свим својим баштинским поседима, међу којима се налазио и један виноград.⁸²³ Део градске земље Прокупља се очигледно налазио под виноградима, као у случају Призрена и градова у Македонији.

Међу сеоским насељима у долини Топлице, пописаних 1455. године у оквиру нахије Лаб Области Бранковића, највећа процењена годишња производња шире остварена је у планинском селу Доња Раковица (30 кућа, 150 процењених становника) у количини од 500 чаброва (16,67 по кући / 3,33 по становнику), у коме је уписан и један хаса виноград од 30 чаброва.⁸²⁴ Унутар четири села овог краја од натуралних давања забележена је само шира од 10 чаброва на име десетине, тако да се, условно речено, могу сматрати чисто виноградарским. У питању су: Хрсовце (22 куће / 89 ст.) – 100 чаброва укупне производње (4,54/1,12), Прешовица (14 кућа / 64 ст.) – 100 чаброва (7,14 / 1,57) са једним хаса виноградом од 16 медри, као и села северозападно од Куршумлије: Невадовци (8/40) – 60 (7,5/1,5) и Муљав До (11 кућа / 47 ст.) – 20 чаброва (1,82/0,42).⁸²⁵

До половине XV века виноградарство се развило и у селима у долини Косанице, десне притоке Топлице, с обзиром на процењену годишњу производњу шире изражену у чабровима 1455. године – село Мајана (50 кућа, 238 становника) – 400 чаброва (8/1,6), Матереве (33/141) – 300 (9,09/2,13), Соколица (31/135) – 300 (9,68/2,22), Ратај (20/96) – 200 (10/2,08), Орли (25/105) – 200 (8/1,9), Беранци (23/105) – 200 (8,69/1,91), Прваница (30/150) – 50 (1,67/0,33), затим чисто виноградарска села: Кртог (25/113) – 200 (8/1,77) са једним хаса ви-

822 А. Младеновић, *Повеље и писма десјоша Стефана*, 295, 302.

823 Р. Грујић, *Руска власнелинства по Србији у XIV и XV веку*, 65, 75; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 41; Д. Јечменица, *Поседи свјетогорског манастира Свјетог Пантелејмона у Моравској Србији*, 191; ЛГТССЗ, 231 (В. Алексић, *Прокупље*).

824 *Oblast Brankovića*, 71.

825 Исто, 250, 309, 333, 340; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас ССЛХЛ САНУ, Одељење историјских наука, књига 1, Београд 1974, 50–51.

ноградом од 40 чаброва и Пракороћин (4/20) – 120 (30/6), док је код манастира Богородице уписан један хаса виноград са приходом од 30 чаброва.⁸²⁶

О присуству винове лозе у жупи Дубочици, која је обухватала данашње Лесковачко поље у сливу Ветернице и Јабланице, сведоче топоними Вина и Винарци, који се крајем XIV века јављају као називи села у поседу манастира Светог Пантелејмона. Село Вина кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1395. године потврдила манастиру као дар кнеза Лазара, док су Винарци потврђени у виду поклона властелина Дуке.⁸²⁷ Село Вина постоји и данас југозападно од Лесковца, на Ветерници, у клисури на изласку реке из Пољанице у Лесковачко поље. Винарци су данашње Винарце северозападно од Лесковца, смештено на левој обали Јабланице у делу Лесковачког поља, у близини некадашњег ушћа реке у Јужну Мораву.⁸²⁸ С обзиром да уз село није наведена и жупска припадност, треба узети у обзир да око 5–6 km југозападно од Косовске Митровице на левој обали Ибра постоје села Горње и Доње Винарце.⁸²⁹ Такође, Винарци су као насеље у близини Звечана забележени и на крајишту Иса-бега Ишаковића 1455. године, са укупно 22 куће и једним хаса виноградом.⁸³⁰

У селу Липовац код данашњег Алексинца крајем XIV века помињу се три винограда, која је кнез Стефан Лазаревић са братом Вуком 1398/1399. године поклонио манастиру Св. Стефана.⁸³¹ Виноградарство се до краја XV века развило и у Нишкој области, о чему сведочи османски попис из 1498. године. Нишка област, која је територијално одговарала Нишком кадилуку или нахији, према османском попису обухватала је простор који је на западу допирао до Јужне Мораве, на југозападу до планина Бабичке Горе и Крушеви-

826 *Oblast Brankovića*, 240–243, 249, 287–288, 298–300, 307–308; *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 50.

827 А. Младеновић, *Повеље и писма деспојта Стефана*, 295–296, 302–303; Р. Грујић, *Руска властелинства у Србији у XIV и XV веку*, 65, 75.

828 Р. Т. Николић, *Пољаница и Клисура. Антропогеографска проучавања*. Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина: насеља, порекло становништва, обичаји, књига 37 (прир. Б. Челиковић), Београд 2018, 41, 57, 101–102, 214; Р. Грујић, *Руска властелинства у Србији у XIV и XV веку*, 74; А. Младеновић, *Повеље и писма деспојта Стефана*, 310–311.

829 Д. Јечменица, *Поседи свештојорској манастира Свештој Пантелејмона у Моравској Србији*, 196.

830 Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 24.

831 С. Мишић, *Књижевни наћици у манастиру Свештој Стефана у Липовцу*, Неписи и записи 3, Ваљево – Београд 2017, 15.

це, на североистоку до Сврљешких планина и Калафата. На северу је била оивичена планинама Озрен и Девица, док се на југу простирала до речних токова Власине и Лужнице и планине Руј, обухватајући Нишку и Заплањску котлину, затим део Белопаланачке и Алексиначке котлине, као и део области Лужница и Власина.⁸³² Према попису из 1498. године, на простору Нишке области винова лоза је од укупно 111 сеоских насеља узгајана у 101 селу (91%), у којима је процењена годишња производња шире износила 127.810 медри.⁸³³ Највећа производња шире остварена је у селима: Париграс (98 кућа, 446 становника) – 4270 медри (43,57 по домаћинству; 9,57 по становнику), Веље Поље (155/613) – 4200 (27,1/6,85), Малошиште (124/560) – 4060 (32,74/7,25), Доњи Матејевац (140/548) – 4000 (28,57/7,3).⁸³⁴

Петрушко крајиште и Браничево

Петрушко крајиште, које се простирало од Ђуприје и Раванице до Ражња и од Велике Мораве до Честоброднице, у време цара Душана још увек је било слабо насељено, будући да се до 1330. године стално налазило под претњом напада бугарске војске и пљачкашких одреда, да би тек након битке код Велбужда и успостављања пријатељских односа између Србије и Бугарске завладао мирнији период у трајању од неколико деценија.⁸³⁵ Садржај једне повеље цара Душана говори да околина тврђаве Петрус, источно од данашњег Параћина изнад села Лешја, ни деценију или две касније није била насељена. Земљиште под Петрусом, које је цар Душан у периоду између 1346. и 1355. године поклонио жупану Вукославу у баштину, у тренутку даровања описано је као „пустош”.⁸³⁶

Жупан Вукослав, који је служио у време цара Душана и цара Уроша као властелин-крајишник, управник Петруског крајишта, на дарованој баштини у селу Лештију код Петруса подигао је цркву Свете Богородице Благодатељнице, формирајући и њено властелинство. Када је 15. октобра 1360. године црква са поседима потчињена

832 М. Копривица, *Нишка област од 1428. године до половине XVI века*, БГ 5, Пожаревац 2008, 1–2.

833 Исто, 102–106.

834 Исто, према табелама, 42–48; 102–106.

835 М. Благојевић, *Крајиштина средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 34.

836 Р. Михаљчић, *Прилози српском дипломатичару. Даровнице властелинске породице Вукославића*, ИГ 1–2 (1976) 100, 104; М. Благојевић, *Крајиштина средњовековне Србије*, 34–35.

Хиландару, њено властелинство обухватало је 5 села са људима, рибарима, уљаником, засеоцима и међама, као и већи број грла стоке, што сведочи о одређеном степену насељености на овом простору.⁸³⁷ У време када су синови жупана Вукослава, Цреп и Држман (монах Дионисије) потраживали натраг своје баштинске поседе, који су били запустели услед немарности хиландарских монаха, црквено властелинство чинила су села Лештије, Брестница, Власи Голубовац, Видово у Заструми и Сињи Вир, затим једно језеро и једно блато на Годомину. Наведена сеоска насеља представљала су само један део баштинских поседа браће Вукославића.⁸³⁸

О постојању винограда на поседима браће Вукославића сведоче обавештења из оснивачке повеље кнеза Лазара манастиру Раваници из 1381. године. Формирајући властелинство своје задужбине, кнез Лазар наводи: „винограде насадах и друге купих од Црепа и Југда”.⁸³⁹ Виногради које је кнез Лазар купио од Црепа Вукославића вероватно су се налазили у близини манастира, који је и сам територијално припадао Петрушком крајишту. Поседи браће Вукославића у околини Петруса на крајишту свакако нису били једини, па је винограде очигледно поседовао и властелин Југда, који се у изворима јавља и 1395. године под именом Југа, као личност која је, поред кнегиње Милице, њених синова и остале властеле, даровала одређена села у Дубочици манастиру Светог Пантелејмона.⁸⁴⁰

О заступљености винове лозе у најближој околини Раванице сведочи опис међа групе поседа раваничког властелинства која је обухватала села у долини Велике Мораве, затим насеља око данашњег Деспотовца, у долини Ресавице, на десној обали Западне Мораве и у Лепеници.⁸⁴¹ Део заједничке међе у пределима југоисточно од Ћу-

837 Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 154.

838 М. Благојевић, *Крајишћина средњовековне Србије*, 35.

839 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52; М. Благојевић, *Крајишћина средњовековне Србије*, 36; Исти, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 36–37; Исти, *Привредне прилике у држави кнеза Лазара*, Бој на Косову – старија и новија сазнања, Београд 1992, 472.

Писац *Жишја свейога кнеза Лазара* (Раваничанин I), насталог после 1393, а пре 6. августа 1398. године, такође бележи како је кнез Лазар подигао манастир Раваницу коме је приложио села и многе дохотке, док „винограде и воћа разна посади.” Видети: *Сјиси о Косову*, 123.

840 М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 36–37; Исти *Крајишћина средњовековне Србије*, 36; Д. Јечменица, *Поседи свейојорског манастира Свейој Пантелејмона у Моравској Србији*, 196.

841 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 241.

прије и Деспотовца једним делом ишао је на „Дионисијев виноград Жидиљца, и одатле преко Гарнога на Далакију на Крушку, и одатле преко у поток, у Липовачки, и у поток на Липу”.⁸⁴² Сматра се да је „Дионисијев виноград Жидиљца” одређен припадношћу становнику села Жидиља, данас истоименог насеља југоисточно од Деспотовца.⁸⁴³ Међутим, како село Жидиље није постојало ни 1467. године у време османског пописа области (вилајета) Браничево, претпоставља се да опис овог дела међе потиче тек из времена настајања преписа раваничке оснивачке повеље крајем XVII века. Село је изгледа мењало свој положај, док убикација суседних међника из цитираног дела повеље показује да су се налазили на простору суседног села Кованице, у којој постоји и место Виногради, које би се могло односити на некадашњи Дионисијев виноград.⁸⁴⁴ Такође, име винограда је у време оснивања манастира Раванице највероватније имало везе са Дионисијем Вукославићем.⁸⁴⁵

Виногради су крајем XIV века забележени и код трга Паракинов Брод, данашњег Параћина, који је властелин-крајишник Цреп Вукославић поклонио манастиру Великој Лаври Светог Атанасија на Светој Гори. „У тргу у Паракиновом Броду” Лавра је поседовала и једно земљиште које су држали извесни Зуб и Радејко, а које је монахиња Евгенија, кнегиња Милица, грешком поклонила духовнику Сисоју.⁸⁴⁶ Земљиште је са виноградима и воћњацима враћено Великој Лаври повељом издатом у Жупањевцу 1. августа 1398. године. По налогу монахиње, посед је враћен у међама које су отесали Шишат и Зуб: „најпре атар на Знојцима, и од Знојаца атар на Лозном потоку, и од Потока, на том Потоку, на Великом путу атар, и од (тога) атара код Студенца (извора воде) атар, и од Студенца код Цера атар, и од атара на Слатину, и од Слатине на Шумама атар, и на путу атар код Јелхове बारे, и отуда атар на Краљев Брод, и према Краљеву Броду на Ливади атар, и од Ливаде управо на пут влатковски атар, и на том Путу, сврнув, на Трнови пут атар, и од тога места на њиве Кучке Добрашина атар, и на Првошеве њиве атар, на Зубову, на замење-

842 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52.

843 Исто, 52, 72–73.

844 Исто; Р. Тричковић, *Ђурија и Средње Поморавље до Првој српској усјанка*. Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 105.

845 М. Благојевић, *Крајиштина средњовековне Србије*, 36.

846 А. Младеновић, *Повеље и писма десјојна Стефана*, 230–234; М. Благојевић, *Крајиштина средњовековне Србије*, 36; С. Мишић, *Жује Поморавље и Дубравница у средњем веку*, 6; В. Петровић – А. Фостиков, *Цркве и манастири у њивама кнегиње Милице*, 130; С. Мишић, *Моравска Србија*, 26.

ну њиву атар, и на том путу у Трна атар, и на Пријакове винограде атар, и на Владојев лаз атар, од лаза Владојева к Старчу атар. И винограде и воћњаке, који су на земљи Лаврине Цркве коју су омеђили Шишат и Зуб, све сам то ослободила да припада Великој Лаври”.⁸⁴⁷ Од наведених микротопонима који се јављају као међници, сигурно је убициран Знојац, који се односи на ливаде, налазећи се јужно од Параћина, па се може рећи да су се у том крају отприлике простирали и манастирски виногради.⁸⁴⁸ У близини Знојца помиње се Лозни поток, чији назив такође сведочи о узгоју винове лозе пре краја XIV века, док су се у средњовековном Паракиновом Броду налазили и тзв. Пријкови виногради.

★

Виноградарство је било заступљено и у земљи Браничево, која се простирала са обе стране Велике Мораве, обухватајући Браничево на десној, као и Кучево на левој обали реке. На простору између Велике Мораве, Дунава и долине Поречке реке, Браничево је обухватало жупе у долини реке Млаве – Браничево у доњем, Ждрело у средњем и Хомоље у горњем току, затим жупе Пек и Звижд у доњем и средњем току реке Пек, као и жупу Ресаву у долини истоимене реке.⁸⁴⁹ Од последњих деценија XIV века виноградарство се у наведим жупама делимично може пратити на поседима манастира Раванице, о чему говори оснивачка повеља кнеза Лазара из 1381. године. Од укупно 9 села која је кнез Лазар приложио манастиру у жупи Браничево виногради се помињу у опису међа два сеоска насеља. Међе села Вучидол ишле су „од Дунава на селиште на Рукомије и на хумку дубравичку и на вучедолску хумку и на Скудељево међу винограде у Дунав”.⁸⁵⁰ Међу наведеним топонимима, село Рукомије налазило се на Селишту код данашњег истоименог манастира, 9 km северно од Пожаревца. „Хумка дубравичка” вероватно се односи на узвишење висине 1,5 m и пречника око 30 m на гробљу у данашњем селу Дубравица, у близини ушћа Велике Мораве у Дунав, у чијем атару су постојали антички град Маргум и средњовековни град Морава. Судећи на основу међа, село

847 А. Младеновић, *Повеље и њисма десјоша Стефана*, 230, 233.

848 Исто, 234.

849 С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*. Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 3, Пожаревац 2006, 11–18.

850 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53.

Вучидол лежало је на обали Дунава и може се односити на данашњи потес у сеоском насељу Петка, које је удаљено 2 km од Дунава, или на локалитет Вучји До у суседној Дубравици.⁸⁵¹

С обзиром да је граница села пролазила кроз винограде, види се да је земљиште под виновом лозом лежало делимично у атару села Вучидол, простирући се и са друге стране међника, у Скудељеву или неком другом насељу, допирући до Дунава. Такође, постоји могућност да је Скудељево назив неког брда или падине на којој су становници околних села обрађивали винограде.⁸⁵² У сваком случају, виноград манастира Раванице који су лежали на Дунаву најпрецизније се могу убицирати код данашњих села Дубравица и Петка. О узгоју винове лозе у селу Петка у последњим деценијама XIV века сведочи и опис међа некадашњег суседног села Дабар, које је такође лежало на Дунаву у суседству Петке, Кленовика и Браничева, односно Костолца. Кнез Лазар је село Дабар даровао Раваници, док је сеоска међа једним делом ишла „над атар петчаских винограда“, односно изнад винограда села Петка.⁸⁵³

У жупи Браничево винова лоза се гајила и у сеоским насељима која је кнез Лазар даровао влашким манастирима Тисмени и Водици, које је поп кир Никодим подигао у време влашког војводе Владислава I (1364 – око 1374) или војводе Радула (око 1374 – око 1384).⁸⁵⁴ Првобитни поседи Тисмене и Водице познати су на основу повеља угарског краља Жигмунда из 1429. и Јанка Хуњадија из 1444. године којима су, између осталог, манастирима потврђени и дарови кнеза

851 Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, 246; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 125–127, 129.

852 Г. Бојковић, *Насеља Браничева крајем XIV века*. Село Балкана. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 38–39.

853 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 77; Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, 246; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85.

Описујући крајеве Јужне Угарске и Србије око 1154. године, арапски географ Идризи, који је долином Јужне и Велике Мораве ишао од Пирота према Браничеву, у свом делу *Књига после путовања по хоризонтима или књига забаве*, познатијем под називом *Географија*, записао је да се на реци Морави, која се улива у Дунав близу града Браничево, налазе воденице, баште и виногради. Мноштво лоза и винограда Идризи помиње код још једног града који се вероватно односи на некадашњи Новиград (*Castrum Novae*) код Чезаве на Дунаву, између Голупца и села Добро. Б. Стојковски, *Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, 68.

854 А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183.

Лазара. У питању је село Кисељево, у коме је постојао трг, заједно са виноградима, ливадама, читавим атаром и дохоцима, затим села Поповци, Марјан и Дрмно на Млави, као и Кличевац на Дунаву, такође са виноградима, њивама, сенокосима и воденицама.⁸⁵⁵ Дарована села постоје и данас под скоро истим називима – Кисељево је на Дунаву западно од Великог Градишта, Поповац југозападно од Великог Градишта, село Марјани данас захвата југоисточни део села Курјаче, Дрмно је истоимено насеље код Костолца, док се Кличевац налази североисточно од Пожаревца.⁸⁵⁶

У жупи Пек виногради су постојали у близини раваничког села Љубиње, чија је међа једним делом ишла „на хусарску пад на дуб на Одрину пољану, на дугу гору, на Драгачев виноград”.⁸⁵⁷ Љубиње постоји и данас 17 km југозападно од Великог Градишта и 2 km северно од Малог Градишта. Драгачев виноград, који се наводи као међник до кога је једним делом допирао атар села, можда би се могао идентификовати са данашњим пределом Драгуљево, смештеним 6 km јужније од поменутог сеоског насеља.⁸⁵⁸ У међама села Љубиње лежао је и потес Одрина пољана, чије се име може довести у везу са гајењем винове лозе, будући да је назив *одрина* у средњем веку у појединим крајевима означавао земљиште са засадама винове лозе подигнуте на сводове.⁸⁵⁹ У међама суседног села Камијево, које и данас постоји под истим називом, 12 km јужно од Великог Градишта, у време оснивања властелинства 1381. године такође су се налазили виногради. Граница села је једним делом ишла „под Шуваинске винограде”, који би се могли убицирати на простору данашњег села Шувајића, 9 km западно од Голупца.⁸⁶⁰ Атару Камијева према суседном Љубињу изгледа да је припадао тзв. Косаноћа виноград, с обзиром да је међа ишла изнад винограда до „љубињске земље”.⁸⁶¹

855 Исто, 194, 198–199.

856 М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 88; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 50–51; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 123, 127–129, 137.

857 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53.

858 Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 87; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 78.

859 М. Благојевић, *Земљорадња*, 143.

860 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 69, 78; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247–248.

861 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 78; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247–248.

Раваничка повеља показује да су последњих деценија XIV века виногради у Браничеву постојали у селима истоимене жупе, између Велике Мораве и Дунава, као и у сеоским насељима Пека, западно од доњег тока реке. Османски попис области Браничево сведочи о томе да је у виноградарским селима Браничева и Пека винова лоза узгајана и у другој половини XV века. У Браничевској земљи налазила се и задужбина деспота Стефана, манастир Манасија/Ресава. Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* бележи да „Стефан подиже град Ресаву и цркву у овом граду и приложи села и винограде.”⁸⁶² С обзиром да повеља манастира Ресаве није сачувана, не може се говорити о њеним поседима, мада се може претпоставити да су се манастирска села, у којима је између осталог узгајана и винова лоза, бар једним делом налазила у ближој околини Манасије – у жупи Ресави, као и широм Браничева. Вероватно је да су се виногради које је деспот Стефан поклонио својој задужбини једним делом простирали и у њеном најближем окружењу, као у случају оближње Раванице, а и готово свих других манастира.

Након османског освајања Ресаве, Вишесава на ушћу Поречке реке у Дунав и Голупца 1458. године, део некадашње земље Браничево је захваљујући свом стратешком положају организован као посебан вилајет или субашилук, уживајући крајишки статус и крајишку војну аутономију. Административно, вилајет Браничево улазио је у састав Видинског санџака, да би у периоду између 1467. и 1476. године припао Смедеревском санџаку, при том и даље устројен као посебна област. Према попису из 1467. године област Браничево обухватала је нахије: Лучица (средњовековна жупа Браничево), Ждрело, Хомоље, Пек, Звижд и Ресава, које су територијално углавном одговарале средњовековним жупама Браничевске земље, као и нахију Раваницу у долини истоимене реке, која је у српској држави припадала Петрушком крајишту/власти и земљи Дубравници, смештеним на простору од Ђуприје и Параћина до Ражња и Сталаћа.⁸⁶³

Област Раванице 1467. године представљала је малу фискалну јединицу, изузетно слабо насељену, док је од отприлике 80 села која је кнез Лазар крајем XIV века поклонио манастиру забележено само њих 13, међу којима се ушур од шире узимао унутар 5 сеоских насеља. Виноградарство на овом простору вероватно није било нарочито развијено ни током претходних деценија, с обзиром да ни насељеност није

862 К. Филозоф, *Повести о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, 103.

863 С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, 12–13; Исти, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, 6–7; Исти, *Моравска Србија*, 26–27; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 13–27.

могла бити знатнија. Услед ратова са Османлијама и учесталих провала турских одреда, који су нарочито интензивирани после 1455. године, становништво је померано у планинске пределе или је одлазило у Угарску, што је свакако остављало последице и на привреду уопште.⁸⁶⁴ У селима нахија Хомоље и Звижд 1467. није узиман ушур од шире, с обзиром да су биле насељене војнуцима и власима – становништвом посебних социјалних категорија и занимања, које се није примарно бавило земљорадничким делатностима. То значи да и виноградарство у овим крајевима или није било заступљено или је лоза узгајана само на окућници, у јако малим размерама. У Хомољу је од 28 укупно регистрованих сеоских насеља 20 било насељено војнуцима, док је у Звижду пописано само 5 села, уз напомену да у њима станују власи који су се скоро доселили.⁸⁶⁵ Заступљеност винограда у селима на нивоу нахија, као и процењена годишња производња шире у Браничеву 1467. године може се видети на основу табеле 1.

Табела 1: Процењена производња шире у нахијама вилајета Браничево 1467. године⁸⁶⁶

Име нахије (укупан број активних насеља)	Број насеља са ушуром од шире (изражен у процентима)	Број хришћанских кућа / процењен број становника	Процењена производња шире у медресама	Просек производње шире по кући /по становнику	Број села са хаса и мулк вин.	Број хаса и мулк винограда
ЛУЧИЦА (95)	53 (55,8%)	1396/6946	19.420	13,91/2,8	5	4 хаса 1 запуштен
ЖДРЕЛО (72)	37 (51,4%)	726/3590	9000	12,4/2,51	10	4 хаса 3 мулк 3 запуштена
ПЕК (57)	29 (50,9%)	493/2573	5500	11,15/2,14	6	4 хаса 2 запуштена
РЕСАВА (46)	14 (30,43%)	292/1459	3600	12,33/2,47	5	3 хаса 1 запуштен 1 мулк
РАВЕНИЦА (13)	5 (38,46%)	101/495	1820	18,02/3,68	2	1 хаса 1 запуштен
Укупно 5 (283)	138 (48,76%)	3008/17.763	39.340	13,11/2,22	28	16 хаса 8 запуштених 4 мулк

864 М. Stojaković, *Braničevski teftar*, 11.

865 Исто, 10.

866 Табела сачињена према попису: М. Stojaković, *Braničevski teftar*.

На нивоу пет нахија вилајета Браничево, у којима је 1467. године узиман порез од винове лозе, насеља са ушуром од шире чинила су 48,76%, што је представљало скоро половину укупног броја насељених места. Годишња количина шире произведена из винограда становника раје у селима анализираних нахија процењена је на 39.340 медри, односно 13,11 по кући и 2,22 медре по становнику. Наведеној количини требало би додати и приход од 16 хаса и 4 мулк винограда, који у попису није у сваком случају доследно забележен. У Лучици, највећој нахији Браничева од 95 насеља, приметна је и највећа распрострањеност узгоја винове лозе. Према попису из 1467. ушур од шире убиран је од становника 52 села, као и у самој Лучици у којој је одржаван пазар, што процентуално износи 55,8%. Сагледавајући однос виноградарских према укупном броју насеља унутар једне фискалне јединице, за Лучицом (55,8%) су долазиле нахије: Ждрело (51,4%), Пек (50,9%), Раваница (38,5%) и Ресава (30,43%).

У нахији Лучица забележена је и највећа процењена годишња производња шире у количини од 19.420 медри (13,91 по кући и 2,8 по становнику), за којом су долазиле нахије Ждрело – 9000 (12,4 / 2,51) и Пек – 5500 медри (11,15 / 2,14). Међу насељима нахије Лучице, процењена годишња производња шире у висини од 1000 и више медри остварена је у самом пазарном месту Лучица (данас истоимено село јужно од Пожареваца) – 1800 (19,15 по кући; 3,85 по ст.), затим у селима: Прибишница (на Млави) – 1040 медри (33,55 по кући; 6,71 по становнику), Пожаревац – 1000 (20,41 / 4,12), Доње Црниће (данас Мало Црниће) са мезром Батуша – 1300 (16,25 / 3,27) и Бискупац (Бескупље на Дунаву западно од Великог Градипшта, некада је припадало манастиру Ждрело) – 1100 медри (37,93 / 7,6).⁸⁶⁷ У нахији Пек издваја се село Клење (данас истоимено југозападно од Голупца) са укупном производњом шире од 1000 медри (18,52 / 3,7).⁸⁶⁸

У виноградарским селима која су се у XIV веку налазила у поседу манастира Раванице, Тисмене и Водице, винова лоза је узгајана и у другој половини XV века. Међу некадашњим сеоским насељима влашких манастира, смештеним на Млави и Дунаву у жупи Браничево, која су 1467. припадала нахији Лучица, шира се производила у селима: Кисељево (80 кућа; 400 становника) – процењена годишња производња 250 медри (3,125 / 0,625); Поповац (11 / 53) – 300 медри

867 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 59–60, 65–68, 70–71, 98–99, 134–135; Убикације према: Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 125, 128, 135.

868 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 39–40; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 100–101.

(27,3 / 5,67), друго село Поповац (5 / 25) – 300 медри (60 / 12); Кличевац (14 / 70) – 100 медри (7,14 / 1,43).⁸⁶⁹

Од некадашњих раваничких села у којима је узгајана винова лоза, порез на ширу је 1467. забележен једино у онима у жупи, односно нахији Пек. У селу Љубиње, уписаном са мезром Острочић, која је била његово сејалиште, процењена годишња производња шире износила је 300 медри, односно 21,43 по кући и 4,28 медри по једном члану домаћинства. Поред винограда раје, постојао је и један хаса виноград са приходом од 100 акчи, чији би еквивалент у шири износио 6,67 медри.⁸⁷⁰ У селу Камијево (22 куће; 110 становника) годишња производња шире износила је 300 медри (13,64/2,73).⁸⁷¹ О узгоју винове лозе на обали Дунава у Пеку сведочи и топоним Винци, који се 1476. јавља као назив мезре код села Белотино. Мезра је лежала на простору данашњег села Винци на Дунаву, северозападно од Голупца.⁸⁷²

Највећа производња шире на нивоу једног сеоског насеља остварена је у добро насељеном селу Тополници код Малог Црнића (109 кућа; 545 становника) у нахији Ждрело, у коме је ушур од шире доносио и највећи новчани приход међу натуралним дажбинама – 3750 акчи, док је доходак од житарица чинио 2820 акчи. Годишња количина шире процењена је на 2500 медри (22,94 по кући; 4,6 по становнику), док је у селу забележен и један хаса виноград са приходом од 20 медри.⁸⁷³ Уз село је уписан и манастир Златарић (Златарник), који је највероватније био смештен на данашњем потесу Црквине западно од села.⁸⁷⁴ За Тополницом је долазило село Бајић код Заовачког потока (64 куће, 314 ст.) са манастиром Захова – 1300 медри (20,31 по кући, 4,14 по глави), 220 акчи прихода од манастира и један хаса виноград са широм од 10 медри.⁸⁷⁵ Село Бајић које више не постоји налазило се код данашњег манастира Заова, јужно од Малог Црнића и југоисточно од Пожаревца, смештено на простору села Тополница у коме постоји истоимени потес – Бајић.⁸⁷⁶

869 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 83–84; 62, 162–163; 76.

870 Исто, 142.

871 Исто, 148–149.

872 Исто, 220; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 110, 194.

873 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 101–103; В. Mijatović, *Braničevska oblast 1467. godine*, Економска misao, година XXIII, број 2, Београд 1990, 126 – процењује да је у Тополници 1467. произведено 104.000 литара шире, док је у области Браничево годишњи просек по кући износио 43 l (40 % више у односу на стање у СФРЈ 1980-их).

874 Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 214.

875 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 109–110.

876 Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 146, 213.

Попис показује да 1467. године број уписаних хаса и мулк винограда није био велики – 16 хаса са количином шире од 93 медре, 5 мулк и 8 хаса запуштених засада унутар 28 сеоских насеља. Највећи број хаса винограда од којих се добијала шира налазио се у Лучици, Ждрелу и Пеку (по 4), као и у Ресави (3). У нахији Ждрело налазило се укупно 7 хаса (4+3 запуштена) и 4 мулк винограда, забележених на простору десет сеоских насеља.⁸⁷⁷

Виноградарство је на простору Браничева било развијено и у осмој деценији XV века, што се може видети на основу пописа Смедеревског санцака из 1476. године. Анализа прихода спахија на простору Смедеревског санцака показала је да је доходак од испенце, житарица и винограда заједно чинио близу 90% укупног прихода.⁸⁷⁸ На зеамету Хамза-бега, који је 1476. обухватао четири села у Пеку, са укупно 249 домаћинстава и приходом од 26.806 акчи, највиши доходак остварен је од производње шире, у количини од 1424 медре или 11.392 аспре (43%).⁸⁷⁹

Долина Западне Мораве и крајеви данашње Шумадије

О виноградарству у долини Западне Мораве постоји податак који се односи на период XIII века и простор средњовековне жупе Мораве. Краљ Урош I даровао је манастиру Хиландару „виноград у Морави у Лозници”, селу које и данас постоји под истим називом у долини Лозничке реке, десне притоке Западне Мораве, око 9 km југозападно од Чачка.⁸⁸⁰ Сам назив села такође сведочи о присуству нове лозе на овом простору пре половине XIII века, која је највероватније узгајана на нижим падинама планине Јелице.⁸⁸¹ Село Лозница са виноградом помиње се и половином XV века у препису повеље са сабора у Крупиштима (1355), насталом као производ тежњи хиландарских монаха за очувањем својих поседа у Србији.⁸⁸²

877 М. Stojaković, *Braničevski tefti*, на више места.

878 Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 85.

879 Исто; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 233.

880 А. Фостиков, *Збирна повеља*, 89, 97, 130; М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, 217–218; Иста, *Историја Хиландара I*, 225; Иста, *Власићелинство манастира Хиландара*, 89.

881 Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*. Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата), ур. Љ. П. Ристић, Београд – Краљево 2000, 39.

882 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и џирі Книнац*, 113, 116.

Писац *Жиѿија архиепискоја Данила II*, говорећи о његовој обнови манастира Жиче, која још увек није била потпуно опорављена након напада бугарских великаша Дрмана и Куделина (пре 1292. године), забележио је и како архиепископ „сам насади многе винограде, и раније насађене већма распространи”. Поседи Жиче налазили су се у жупама на левој обали Велике Мораве, као и у жупама Западне Мораве, Ибра и Расине, док је Данило II у првој половини XIV века очигледно већ постојеће манастирске винограде додатно увећао.⁸⁸³ Будући да постојање хиландарског винограда и сам назив села у коме се налазио сведоче о присутности винове лозе у долини Западне Мораве у XIII веку, није искључено да је Жича као седиште Српске архиепископије располагала одређеним земљиштем под виноградима већ од времена самог оснивања, бар у својој најближој околини.

О распрострањености винограда на простору данашње Шумадије у средњовековним дипломатичким и наративним изворима садржани су само поједини подаци који потичу из прве половине XV века. О постојању винограда у Левчу почетком XV века посредно говори повеља деспота Стефана Лазаревића издата 8. јуна 1411. године у Јагодној, о даровању сеоских насеља Хиландару у циљу стицања шест аделфата, односно обезбеђивања средстава за лично издржавање у манастиру. Хиландару су у Левчу дарована села Бадчина и Церница, данас Бачина и Церница, око 15 и 17 km северно и северозападно од Крушевца, која су манастиру између осталог дуговала и чабрину, односно порез у вину, што указује на присутност винове лозе у овом крају.⁸⁸⁴ Села у Левчу, као и насеља око Новог Брда, Хиландар је добио у виду надокнаде за изгубљену цркву Свете Богородице у Лештију са поседима на Петрушком крајишту, које су синови жупана Вукослава повратили до краја 1371. године.⁸⁸⁵

883 *Данилови насѿављачи*, 114; Г. Шкриванић, *Жичко еѿархиско власѿелинѿиво*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 147–171.

884 А. Младеновић, *Повеље и ѿисма десѿоѿа Сѿефана*, 192–193, 198; Д. Грбовић, *Привреда Јаѿодине у XV веку (до 1459.)*, Јагодина 2004, 40, 46; М. Благојевић, *Манасѿијски ѿоседи крушевачкоѿ краја*, 34; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетић). За цркву у селу Беочић у Левчу, саграђену почетком XX века, постоји предање које говори да је манастир, на чијим рушевинама је црква настала, наводно подигао Стефан Немања под називом Беочин. Такође, легенда каже да је рашки велики жупан око своје задужбине засадио и прве винограде, тако што је након посвећења цркве окупио монахе дарујући им 12 волова, 12 дана ораће земље, 12 кованлука са пчелама и 12 винограда, заклевши их затим са 12 товара блага да у овом крају морају подићи исти број манастира. Видети: S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze*, 51.

885 М. Живојиновић, *Власѿелинѿиво манасѿија Хиландара*, 89–90; М. Благојевић, *Манасѿијски ѿоседи крушевачкоѿ краја*, 34; С. Мишић, *Манасѿијски ѿоседи у земљама Лазаревића*, 295; Исти, *Моравска Србија*, 57.

Године 1430–1431, даривајући своју задужбину, цркву Св. Ђорђа код Враћевшнице, смештену на пола пута између Крагујевца и Горњег Милановца, велики челник Радич одредио је да се након његове смрти храму приложи и село Балуће (данашња Црнућа) у рудничком метоху са двором, виноградима и свим што му припада, док само постојање двора указује на јачи економски центар, који је имао веће потребе за вином.⁸⁸⁶ Цркву Св. Ђорђа у Враћевштици деспот Ђурађ Бранковић је 6. септембра 1456. године са сином Лазаром потчинио градачком митрополиту Венедикту, заједно са селима у Островичкој и Борачкој власти и рудничком метоху, као и „у месту господства ни у Руднику Пивничкиште”. Пивницом се у средњем веку називала вина, док топоним Пивничкиште указује да је на његовом месту, које је половином XV века припадало владару, некада постојао подрум у коме се вероватно складиштило вино из околних крајева.⁸⁸⁷

Желећи да стекне аделфате, челник Радич је повељом издатом у Некудиму марта 1432. године манастиру Ватопеду између осталог поклонио и село Белопоље на левој обали Велике Мораве, као и 8 мати винограда тј. отприлике 7720 m² површине засађене виновом лозом на неком другом месту, које није прецизно одређено.⁸⁸⁸ Константин Филозоф је почетком XV века у *Житију деспота Стефана Лазаревића* забележио да су у Србији „засађени многи виногради – нигде тако без велике тешкоће, као у овој земљи, изобилујући у семену и саду и плодовима”, што се сигурно односи на северне делове Српске деспотовине.⁸⁸⁹ О развоју виноградарства на простору Шумадије током средњег века говори и бургундски племић Бертрандон де Ла Брокијер, који је, путујући 1433. године од Некудима (Смедеревска Паланка) до Београда, записао да је прошао долинама у којима је постојало мноштво села и добрих намирница, „а нарочито доброг вина”.⁸⁹⁰

С обзиром да је виноградарство посебан замах добијало у околини већих, развијених, нарочито рударских градова са богатим

886 Ст. Новаковић, *Законски синоменици*, 755; Г. Шкриванић, *Власелинство великој челника Радича Поспуйовића*, 135; В. Тошић, *Велики челник Радич*, 14–15; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетић); С. Мишић, *Територијално-ујавна организација Рудника*, 9.

887 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 755. С. Мишић, *Територијално-ујавна организација Рудника*, 10–11.

888 В. Тошић, *Велики челник Радич*, 17–18; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетић).

889 К. Филозоф, *Повести о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*, 78; М. Благојевић, *Земљорадња*, 139.

890 Б. де Ла Брокијер, *Путишис иушовање преко мора*, 109; *Шумадија у XV веку*, 250 (М. Штетић).

тржиштем, може се претпоставити да је, као у случају Новог Брда, већи степен развоја достигло и у околини Рудника, о чему донекле сведочи и османски посис из друге половине XV века. Попис Смедеревског санџака из 1476. године показује да се винова лоза интензивно гајила на простору десет села североисточно од Рудника, која су се налазила у поседу смедеревског санџакбега у нахији Островица. Годишња производња шире у овим насељима износила је 43.840 медри, што је чинило просек од 184,2 по кући и 37,86 медри по становнику (табела 2).⁸⁹¹ Највећа количина шире остварена је у селу Придворица, чији назив сам по себи сведочи о присуству имућнијег феудалца са двором у функцији јачег потрошачког центра.⁸⁹² Руднички крај свакако је био изузетно погодан за земљорадњу, нарочито за узгајање винове лозе, али и осталих пољопривредних култура, с обзиром на релативно високе вредности остварене у производњи махунарки, воћа, поврћа, индустријских биљака, као и у пчеларству и свињојству.⁸⁹³

Табела 2: Производња шире у селима у поседу смедеревског санџакбега у нахији Островица 1476. године⁸⁹⁴

Село	Број кућа	Број становника	Шира у медрама			
			Хаса виногради/ укупна производња	Виногради раје		
				Укупна производња	Произв. по кући	По глави становника
Страгар	42	205	1/600	15.800	376	77
Придворица	78	380	1/50	16.400	210	43
Машлишево	13	62,5	1/30	3120	240	50
Јаребица	15	72,5	1/20	1620	108	22,3
Висановац	8	37,5	1/15	300	16,7	3,4
Полун	4	20				
Добра Лука	6	30				
Злошпетица	26	125	1/20	400	15,4	3,2
Бојшници	33	162,5	1/40	5000	151,5	30,8
Штрбац Поље	13	62,5	1/15	1200	92,3	19,2
Укупно (10 села)	238	1158	8/790	43.840	184,2	37,86

891 Видети: А. С. Аличић, *Турски кайасџарски њойиси I*, 215–219; *Шумадија у XV веку*, 251 (М. Штетић).

892 Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 80.

893 Видети: *Шумадија у XV веку*, 236–271 (М. Штетић).

894 Табела преузета из: *Шумадија у XV веку*, 251 (М. Штетић).

Попис Смедеревског санџака из 1476. године сведочи о гајењу винове лозе и на простору Лепенице. У поређењу са поседом смедеревског санџак-бега у нахији Островица може се рећи да је у Лепеници остварена доста нижа производња шире. Од винограда становника раје 14 сеоских насеља која су чинила зеамет Лепеницу и два тимара у Лепеници укупна количина шире 1476. године износила је 16.165 медри тј. 35,8 по кући и 7,2 медре по глави становника (табела 3). Међу анализираним селима забележено је и 7 запуштених хаса винограда, који сведоче о некадашњем узгајању винове лозе на овом подручју.⁸⁹⁵

Табела 3: Производња шире у селима у Лепеници 1476. године⁸⁹⁶

село	број кућа	број стан.	шира у медрама			
			хаса виногради/ укупна производња	виногради раје		
				укупна производња	по кући	по становнику
Косорићи	95	475	1 запуштен	7000 ⁸⁹⁷	73,7	14,7
Церница	48	235	-	2100	43,75	8,9
Трстеник	66	330	1 запуштен	3380	51,2	10,2
Јасиковица	12	60	1 запуштен	1500	125	25
Стопање	58	290	-	380	6,55	1,3
Лазица	43	215	-	130	3	0,6
Бохнија	4	20	-	100	25	5
Доња Дренова	29	145	-	250	8,6	1,7
Шајин	5	25	1 у рушевном стању	25	1,4	0,3
Тимуча	13	62,5	1 запуштен			
Остапшина ⁸⁹⁸	20	100	1 запуштен	-	-	-
Горња и Средња Каменица	8	40	-	250	31,25	6,25
Горњи Градац	30	148	-	640	21,3	4,3
Добра Водица	21	105	1 у рушевном стању	410	19,5	3,9
Укупно (14 села)	452	2251	7 запуштених	16.165	35,8	7,2

895 А. Аличић, *Турски кайтасџарски њојиси I*, 236–248; *Шумадија у XV веку*, 251–252 (М. Штетић).

896 Табела преузета из: *Шумадија у XV веку*, 252 (М. Штетић).

897 Уписан ушур од шире и монополија: 700 медри – 5600 акчи. Видети: А. С. Аличић, *Турски кайтасџарски њојиси I*, 237.

898 Становници села Остапшина, Горњи Градац и Добра Водица становали су разбацано и плаћали половину ушура тј. десетине. Видети: А. С. Аличић, *Турски кайтасџарски њојиси I*, 245–248.

Виноградарство је у XV веку било развијено и у средњовековном Кучеву, које је током периода српске власти у управном погледу улазило у састав земље Браничево. Кучево се простирало на левој обали Велике Мораве, допирући на северу до Дунава, на југу до река Јасенице и Кубршнице, обухватајући горњи ток Турије на југозападу, док је на западу захватало планину Космај са рудником Железник, идући даље до долине Колубаре и источне границе средњовековне Мачве.⁸⁹⁹ Према попису из 1476. године ушур од шире из рајинских винограда узиман је у скоро сваком селу нахије Кучево⁹⁰⁰, у којој су евидентирана 134 сеоска насеља и 10 мезри, при чему треба имати у виду да је за поједина села забележено да припадају Смедереву, без навођења припадности нахији.⁹⁰¹

Унутар 14 села нахије Кучево налазили су се хаса виногради феудалаца, међу којима је забележено 9 запуштених. Поред тога, дефтер Смедеревског санџака садржи и белешку да су на простору села Колари, у коме се у време пописа налазио само један становник, били засађени виногради. Назив села Пударци, које и данас постоји јужно од Гроцке под истим именом, такође указује на широку заступљеност виноградарства у овом крају.⁹⁰² Име села изведено је од речи *йугар* (*pudarius, vineae custos*), која означава чувара винограда.⁹⁰³ Појава пудара, односно становништва специјално задуженог за чување винограда, посредно говори о постојању великих засада винове лозе у широј околини Смедерева током периода Српске деспотовине, који су највероватније припадали владару или неком већем феудалцу.⁹⁰⁴

899 О положају и границама Кучева детаљно: А. Крстић, *Кучево и Железник у свейлу османских дефтера*, 139–162; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, 13.

900 А. Крстић, *Кучево и Железник у свейлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009) 60.

901 *Шумадија у XV веку*, 64 (М. Копривица).

902 А. Крстић, *Кучево и Железник у свейлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60.

903 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Sv. 53: 3 dvanaestoga dijela*, JAZU Zagreb, 1952, 617 (*йугар*); Р. Скок, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика III* (пони-Ž), Zagreb 1973, 68 (*pudar*).

904 А. Крстић, *Кучево и Железник у свейлу османских дефтера*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60. Печујски бискуп Антун Вранчић је на свом путовању од Будима до Цариграда 1553. године забележио да је равница око града Смедерева увелико засађена виноградима и воћњацима. Р. Матковић, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. Putovanje A. Vrančića g. 1553. u Carigrad*, Rad JAZU, knjiga LXXI, Zagreb 1884, 20.

На простору Смедеревског санџака 1476. године убележена су 22 манастира, међу којима је од манастира Светог Николе у Левчу узиман највиши приход (1342 акче, од тога 1052 акче од шире). У тимар посадника тврђаве Островице улазио је и приход од цркве Св. Николе „на обали реке Мораве” (манастир Никоље у Чачку), који је подразумевао и 900 акчи од 150 медри шире у виду ушура.⁹⁰⁵

Манастирска земља је и у османском периоду у највећој мери била засађена виноградима, које су, поред калуђера, често обрађивали и становници неког од села суседних манастиру. Према попису из 1476. велика производња шире остварена је у селу Блазнава са манастиром Свети Стефан, у количини од 3700 медри. У цркви Св. Блавестин (Благовештење у Страгарима) уписан је укупан приход од шире, боба и воћа, у износу од 50 акчи.⁹⁰⁶

О виноградарству у околини Београда може се говорити једино на основу османског пописа нахија Београд и Железник из 1528–30. године. Нахији Београд припадала су села у најближој околини, чињећи територију градског дистрикта, као и она која су се у претходном периоду налазила у Кучеву и у оквиру других суседних нахија, док је Железник обухватао насеља у околини истоименог рудника на Космају. Београдска нахија је на северу допирала до Саве и Дунава, на западу до реке Тамнаве, обухватајући сеоска насеља Бело Поље и Барич, док је на југу захватала долину Барајевске реке са селима Борак, Сибница, Велика Иванча, Младеновац, Мали Пожаревац и Умчари, избијајући на Дунав источно од Гроцке.⁹⁰⁷

Попис из 1528–30. године показује да је међу 166 анализираних сеоских насеља у широј околини Београда свега 41 село дуговало ушур од шире, на основу чега би процењена годишња производња износила 7950 медри (6,7 по кући и 1,5 медре по становнику), што је чинило једва четвртину укупног броја насеља (24,7%).⁹⁰⁸ Мимо тога, уз село Хрбчево, данас Ропчево у Сопоту, наглашено је да је производило доста вина, без навођења количине ушура и новчаног пореза.⁹⁰⁹ Највећа запремина шире остварена је у насељу Железник (278

905 А. Аличић, *Турски каймасџарски њојиси I*, 267; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 281–283.

906 А. Аличић, *Турски каймасџарски њојиси I*, 226–227.

907 *Шумадија у XV веку*, 69–70 (М. Копривица).

908 Исто, 255 (М. Штетић), на основу: Х. Шабановић, *Турски извори*, 115–242.

909 Исто, 237; *Шумадија у XV веку*, 255 (М. Штетић).

кућа, 1106 становника) – 1500 медри (5,4 по кући, 1,35 по глави)⁹¹⁰ и селу Бељина код Лазаревца у нахији Београд (31; 155) – 850 медри (27,42; 5,48).⁹¹¹ Анализом најбогатијих села долази се до закључка да се у оквиру истог насеља винова лоза и житарице нису подједнако интензивно гајиле.⁹¹² Релативно слаба заступљеност виноградарства у околини Београда на крају прве трећине XVI века објашњава се страдањима током ратовања, која су претходила освајању Београда 1521, одражавајући се негативно на густину становништва, а самим тим и на привреду.⁹¹³

★

Распрострањеност винограда у крајевима средњовековне Србије, која се може пратити углавном само у општим назнакама, показује да се виноградарство од краја XII века развијало постепено у свим деловима српских земаља, јачим или слабијим интензитетом. Заступљеност винограда, која је сагледана на нивоу одређених регија, указује на постојање повољног климатског режима на широком простору средњовековне Србије, на коме се винова лоза гајила и на теренима изнад 500 m надморске висине (видети карте). С обзиром да је виноградарство у погледу друштвених чинилаца зависило од присуства јачих потрошачких центара и веће густине насељености, односно довољног броја радних руку, у приморским земљама и крајевима Македоније, у којима је раније дошло до развоја градских насеља, узгој винове лозе попримио је веће размере већ у другој половини XIII века, док је у осталим крајевима Србије добијао на интензитету тек од XIV столећа.⁹¹⁴

Крајем XII и током прве половине XIII века виноградарство ипак ни у приморским крајевима, у условима изузетно повољне медитеранске климе, још увек није било на довољно високом ступњу развоја. Почетком XIV века узгој винове лозе ни на подручју Дубровника, који је представљао највећег произвођача и извозника вина у залеђе међу градовима на источној обали Јадрана, још увек није достигао оне размере до којих ће се развити током истог столећа. Од средине XIV века и времена потпадања Стона и Пељешца под власт

910 Х. Шабановић, *Турски извори*, 121–122.

911 Исто, 143–144.

912 *Шумадија у XV веку*, 255 (М. Штетић).

913 Исто, 70 (М. Копривица).

914 М. Благојевић, *Земљорадња*, 114–115.

Дубровника, на полуострву долази до интензивнијег ширења виноградарства, које је подстицано од стране дубровачких власти, док је крчење шума и пашњака у циљу стварања додатних обрадивих површина предузимано и у XV столећу.

У приморским крајевима средњовековне Зете виноградарство је представљало најразвијенију и најшире заступљену пољопривредну делатност, која се неговала у дистриктима приморских градова. Котор је већ у другој половини XIII века производио велике количине вина, које је извозено у залеђе, док се винова лоза у првој половини XIV столећа узгајала у најближој градској околини, као и у великом броју насеља и потеса на полуострву Врмац, које је чинило највећи део которског дистrikта. На простору дистrikта је у првим деценијама XIV века уочена појава подизања нових винограда и крчења земљишта предвиђеног за сађење винове лозе, што је било наметнуто и развојем тржишта. Средином столећа виноградарство је достигло огромне размере, доводећи до хиперпродукције вина, против чега су се которске власти бориле и кроз XV век, доносећи забране о даљем подизању винограда. Велика производња вина морала је бити регулисана како обезбеђивањем тржишта за извоз вина домаће производње, тако и доношењем прописа о ограничавању и сузбијању даљег ширења винограда у крајевима изван најстаријег градског подручја. Зарад заштите интереса властеле и грађана и осигурања конкурентности вина произведеног на простору дистrikта, виноградарство је, као и у случају Дубровника, у касније стеченим крајевима – Грбаљ, Бијела, Крушевице и Леденице, сузбијано и ограничавано. Исте мере спроводиле су и дубровачке власти изван свог најстаријег подручја (Астареје), односно на некадашњим српским и босанским територијама – у Сланском приморју (од 1399), у крајевима од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке (од 1357) и на простору Конавала (од 1419. и 1426).

Узгој винове лозе представљао је једну од најважнијих пољопривредних култура и у дистриктима Будве, Бара, Улциња и Скадра, као и Дриваста и Дања, иако су ови градови у својим залеђима поседовали мање површине земљишта и ужа привредна подручја. Виноградарство је било заступљено и на властелинству Зетске епископије/митрополије, док је винова лоза у првој половини XIII века узгајана и у Црмници на западној обали Скадарског језера, као и у близини манастира Мораче. Крајем XV века виногради су у изворима присутни и на Цетињу, између доње Зете и Ријеке Црнојевића, као и у селима око данашње Подгорице, између Зете и Мораче и шире.

У другој половини XIII и почетком XIV века виноградарство је било добро развијено и на простору Македоније – у околини Скопља, у жупи Пореч у пределима средњег тока Треске, као и у жупама Горњи и Доњи Пологи у изворишном делу Вардара. Узгој винове лозе се до прве половине XV века развио и у осталим крајевима Македоније – у Штипу, Злетову и Пијанцу, односно у долини Брегалнице и Злетовске реке, док се почетком XV века на винограде наилази и у селима Дебра у долини Црног Дрима, у којима је узгој винове лозе сигурно и раније био заступљен.

У унутрашњим крајевима винова лоза се у првој половини XIV века гајила у широј околини Призрена, у Подримљу, Хвосну и осталим крајевима Метохије, затим у Врању, Прокупљу и долини Јужне и Западне Мораве, као и у долини Ибра на поседима манастира Студенице и Бањске. У севернијим крајевима Србије виногради се помињу у другој половини XIV века на раваничком властелинству, у околини самог манастира на Петрушком крајишту, као и у селима на Дунаву која су припадала жупама Браничево и Пек. У северним крајевима Србије касније је дошло до развоја градских и трговачких насеља, тако да се и виноградарство развијало тек од друге половине XIV и током XV столећа. У Средњем Полимљу, око Пријепоља, као и на простору данашње Шумадије, узгој винове лозе такође се развио до друге половине XV века, док је у другој половини столећа у селима североисточно од Рудника забележена велика производња вина.

Током средњовековног периода долазило је до проширивања површина под виноградима, како у приморским, тако и у унутрашњим српским крајевима, које је на манастирским поседима било подстицано од стране владара и високих црквених достојанственика. Манастирске и црквене повеље показују да су владари настојали да својим задужбинама и осталим манастирима и црквама обезбеде довољан број површина под виновом лозом, најчешће поклањањем већ постојећих винограда. Крајем XII века Стефан Немања подигао је два винограда у Великој Хочи, потчинивши их новооснованом манастиру Хиландару, док је на иницијативу Саве Немањића, вероватно у првој половини XIII столећа, предузимано крчење земљишта за подизање винограда Карејској келији. Краљ Милутин је крајем XIII и почетком XIV века куповао властеоске винограде у најближој околини Скопља, како би их поклонио манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног. Интензивирање узгоја винове лозе подстицано је и на простору Хвосна, где је архиепископ Никодим у првим деценијама XIV века засадио виноград у месту Лизица код Пећке архиеписко-

пије, док је архиепископ Данило II у првој половини истог столећа подизао винограде на поседима манастира Жиче у крајевима између Велике и Западне Мораве. Прилажући бројне винограде својој задужбини, манастиру Св. Арханђела код Призрена, цар Душан је засадио и велики виноград у селу Сењани код данашњег Ораховца. Кнез Лазар је такође за потребе манастира Раванице откупио винограде у околини Петруса од властелина Црепа и Југда и подигао неколико нових. Оснивајући манастир Св. Богородице на Цетињу 1485. године, Иван Црнојевић наводи како је својој задужбини потчинио пола свог великог винограда у Доњем Добру, за који је назначено да га је својим трудом насадио.

Водећи рачуна о томе да својим задужбинама створе компактна земљишта под виноградима у најближој околини манастира, владари су прибегавали и комасацији земљишта, односно замени поседа некадашњим власницима на другим местима. Најбољи пример представља случај у коме је цар Душан за потребе манастира Св. Арханђела половином XIV века објединио винограде на потесу Курило на метоху Призрена, додељујући њиховим власницима винограде на другим потесима градске земље. Иван Црнојевић је крајем XV столећа такође вршио замену поседа, како би новооснованом манастиру на Цетињу даровао винограде у близини оног који је сам подигао и приложио својој задужбини, због чега је породици Остојића одузео лозије које су имали на Доњем Добру, доделивши им „лозу за лозу” на другом месту. Судећи према манастирским повељама може се закључити да су манастирска властелинства која су располагала великим бројем винограда била – хиландарско, властелинство манастира Св. Ђорђа код Скопља, као и светоарханђеловско. Виноградарски поседи манастира Хиландара на простору српских земаља налазили су се у крајевима Македоније – у околини Скопља и Пологу (поседи манастира Св. Никите и Богородице Хтетовске), у Пијанецу, Дебру, као и у Штипу.⁹¹⁵ Хиландар је поседовао бројне винограде на Косову и Метохији, у Пилоту, Врању (црква Св. Николе), Прешеву (Архиљевица), жупи Морави, а судећи према повељи деспота Стефана из 1411. године и у Левчу. Виногради манастира Светог Ђорђа Скоропостижног налазили су се у Скопљу и његовој широј околини, у Пологу и Поречу, док је највећи број винограда манастира Св. Арханђела лежао у ближој и широј околини Призрена и Пилоту, као и у Македонији.

915 Поред Штипа, Хиландар је имао многе винограде и у осталим деловима грчких земаља, где је виноградарство било изузетно добро развијено и пре XIII века. Видети: М. Живојиновић, *Власћелинство манастира Хиландара; Иста, Историја Хиландара*; М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

У прилог томе да виноградарство почетком XIV века у унутрашњим крајевима северно од Скопља још увек није било довољно развијено говоре и речи анонимног путописца. Путуюћи кроз пределе Србије, Аноним је у свом *Опису источне Европe*, насталом крајем 1310. или почетком 1311. године, забележио да је краљевина Рашка богата житом, стоком и млечним производима, док у вину и риби оскудева. Широки слојеви становништва конзумирали су пиво и млеко, док су краљ и властела у изобиљу пили вино које је долазило из приморских крајева.⁹¹⁶ Већ почетком четврте деценије XIV века у наративним изворима говори се о природним богатствима и лепотама тадашње Србије, међу којима се истиче и богатство у вину. Барски надбискуп Гијом Адам писао је у свом делу *Directorum ad Passagium Faciendum per Philippum regem Franciae in terram sanctam anno 1332* да је краљевина Рашка „пуна великих шума, ливада, планина, равница и долина, пријатно проткана мрежом извора и река, богата житом, вином, уљем и месом, с пет златних рудника и многим окнима сребра”, као и да је све што успева изврсно.⁹¹⁷ То је отприлике време када се у унутрашњим крајевима средњовековне Србије помиње нешто више винограда у односу на XII и XIII столеће.

Душанов законик у члану у коме се говори о радним обавезама зависног становништва у окопавању винограда за потребе феудалца показује да винова лоза половином XIV века није била узгајана ни на свим пронијарским, световним поседима, будући да је прецизирано да у случају непостојања винограда, земљорадници на земљишту свог господара морају обављати неке друге послове. Реч је о члану 68 Законика којим је био прописан *Меројсима закон њо свој земљи*, који је гласио: „У недељу да работају два дана пронијару, и да му даје у години перперу цареву, и заманицом да му коси сена дан један, и виноград дан један, а ко нема винограда, а они да му работају друге работе дан један, и што уработа меропак, то све да држи (среди), а друго ништа, против закона, да му се не узме.”⁹¹⁸

Обавештења о владарским и властеоским виноградима прилично су оскудна, мада се може претпоставити да су властела и владар поседовали још веће површине под виновом лозом у поређењу са манастирским, с обзиром на засигурно велику заинтересованост за

916 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 122–123; А. Узелац, *Немањинка Зеџа у гелима западних и источних крајева*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори, Ниш 2021, 53.

917 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 281.

918 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

производњу и трговину вином. Као што се може видети, виногради Црнојевића и њихове властеле налазили су се на Цетињу и у околини данашње Подгорице и Будве. Познато је и да је деспот Ђурађ Бранковић поседовао винограде у дистриктима Бара и Будве, од којих му је становништво дуговало десетину вина. Такође, у близини Пријепоља 1475/77. године постојао је виноград који је био засадио херцег Стефан Вукчић Косача. У владарским повељама наилази се на властеоске винограде, али се у њима исто тако крију и виногради који су се налазили у селима потчињеним непосредно владару, које он затим самом исправом дарује одређеном феудалцу, најчешће цркви или манастиру.

На простору Зете, властела и грађани поседовали су највећи број винограда у дистриктима приморских градова (Котор, Будва, Скадар и др.). Исто је приметно и у непосредној околини (метоху) развијених градских насеља у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, што се може видети на примеру Скопља и Штипа у Македонији и Призрена и Новог Брда на Косову и Метохији, где је виноградарство представљало главну пољопривредну културу. На основу неколико података постојање ове појаве наслућује се и у најближој околини Злетова и Кожља у Македонији половином XIV века, као и у Прокупљу у Топлици крајем истог столећа. Вероватно се исто може рећи и за Рудник, с тим што треба имати у виду да метох рударских градова није подразумевао земљу у непосредној околини града, већ одређени број сеоских насеља, свакако у релативној близини, чије је становништво примарно везано за рударску производњу, бавећи се узгред и узгојем винове лозе, као и осталим земљорадничким делатностима.

Међу представницима властеле, винограде су поседовали и војвода Цреп Вукославић и Југда у околини Петруса, као и велики челник Радич Поступовић у рудничком метоху. Већи број винограда у власништву властеле крајем XIV и у првој половини XV века помиње се и у Сланском приморју и Конавлима, док на виноградарске поседе наилазимо и на баштинама једног дела требињске властеле под османском влашћу у другој половини XV столећа. Међу хаса виноградима пописаним у османским дефтерима такође се крије бар један део некадашњих властелинских резерви српских феудалаца, што је вероватније за простор Области Бранковића на коме је попис којим располажемо спроведен непосредно након освајања.

Виноградарство је и у унутрашњим крајевима већ средином XIV века достигло виши степен заступљености у околини великих и развијених градских насеља, попримајући још веће размере до почетка XV столећа. О томе најбоље говори случај велике производње вина у околини Новог Брда, највећег рударског насеља на Балкану, које

није подлегало царини уколико је потицало из винограда са простора новобрдског метоха. Сазнања о већем замаху узгоја винове лозе и у северним крајевима средњовековне Србије, оствареном до почетка XV века, доносе и речи путописаца који су током истог столећа пролазили кроз ове пределе. За разлику од приморских крајева, у континенталним српским земљама нису забележене појаве сузбијања виноградарства. Унутрашњост Србије одликовала се бројним површинама плодног земљишта, док са друге стране, виноградарство током средњег века највероватније није достигло толико високи степен развоја, изузев у најближим подручјима великих и развијених градских насеља.

Први сачувани османски пописи освојених српских крајева говоре у прилог томе да се узгој винове лозе до друге половине XV века развио у скоро свим плодним крајевима средњовековне Србије. Такође, у одређеним насељима, посебно на простору Македоније, а делимично и на Косову и Метохији, Браничеву и другим крајевима, уочен је континуитет гајења винограда од средњег века до раног османског периода. Иако се, захваљујући недостатку историјских извора, размере узгоја винове лозе на простору српских земаља у средњовековном и османском периоду не могу поредити, може се закључити да виноградарство засигурно није замрло са успостављањем турске власти. Процењена укупна количина шире, као и просек по кући и глави становника, остварени на годишњем нивоу, одражавају динамику производње у некадашњим српским крајевима током прве половине XV столећа, која се донекле може рефлектовати и на ранији период.

III Подизање и обрада винограда

У средњовековној Србији земљиште засађено виновом лозом називало се *виноџрад* (**виноградъ**, *vinea, vīna*)⁹¹⁹ или *лоза/лозије* (**лоза**, **лозик**, *vites*),⁹²⁰ док је сама реч виноград етимологијски настала од прасловенске позајмљенице *вино* (**вино**, *vīno*) и речи *џрад* (**градъ**), у значењу „ограђеног места”.⁹²¹ Израз *лозница*, у значењу једног струка винове лозе, употребљаван је у долини Струме (**лозница**)⁹²², као и на подручју Дубровника – *losniza* или *sarmentum*.⁹²³ Назив лозница јавља се и у српским крајевима дубровачког залеђа, па се може претпоставити да је био познат у свим земљама средњовековне Србије.⁹²⁴ О томе сведочи и топоним Лозница код данашњег Чачка, у средњовековној жупи Морави, који се јавља у другој половини XIII века.⁹²⁵ Израз *sad* означавао је млади виноград, али и млади

919 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣларина срѣских I*, Београд 1863, 114–115 (*виноџрад*); F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865, 64; ЛССВ, 80 (Д. Синдик, *Виноџрад*).

920 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣларина срѣских II*, Београд 1963, 19–20 (*лоза, лозије*); F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, 343.

921 P. Skok, *Etimologijski rječnik III*, 594–595 (*Vino*).

922 *Зборник*, 313.

923 DAD Privata I fol. 31'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

924 Исто, 116.

925 А. Фостиков, *Збирна йовеља*, 89, 97, 130; С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 390, 394; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59.

воћњак, као и остале тек засађене културе, док се плод винове лозе називао **гроздь** или **гроздик** (лат. *uva*, -ae).⁹²⁶

1. Врсте винове лозе и начин подизања винограда

Сорта винове лозе, захваљујући својој генетској основи, представља основни услов раста, плодоношења и квалитета грожђа и вина.⁹²⁷ О разноврсности сорти винове лозе које су се гајиле у српским средњовековним земљама историјски извори пружају малобројне податке. На основу уговора о трговини у приморским крајевима, у којима се прецизирају боја, квалитет и одређене особености вина, може се закључити да су постојале црне и беле сорте грожђа, међу којима се за црне сматра да су биле распрострањеније.⁹²⁸ У дубровачким уговорима обично се наводи бело (*vinum album*) и црно, тачније црвено вино (*vinum vermelum*), при чему је вероватно да се вино често добијало и мешањем црних и белих сорти.⁹²⁹

У Будванском статуту наилазимо на *краџошију* (*cratosia*), у члану који говори о начину обраде „кратошијских винограда”.⁹³⁰ Савремена генетска истраживања која су вршена на подручју данашње Црне Горе показала су да на овом простору постоје два генетска типа која су чинила базу даљем развоју свих осталих сорти – кратошија и разаклија, од којих је друга вероватно почела да се гаји у време Турака.⁹³¹ С обзиром да члан 261. Статута града Будве, говорећи о кратошијским виноградима, прописује начин узгајања винове лозе и обраде земљишта који би требало примењивати на читавом простору будванског дистрикта, јасно је да је ова сорта била широко распрострањена, као и да су остале сорте или подсорте, уколико их је било,

926 *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, sv. 60: 2 četrnaestoga dijela, Zagreb, 1954, 429–430 (*сag*); Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣларина српских I*, 237; М. Благојевић, *Земљорадња*, 134.

927 Р. Тараило, *Основи њодизања*, 6.

928 К. Иречек, *Историја Срба I*, 285; Исти, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

929 Ј. Луčić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stolecā*. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1979, 111; G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb 2001, 23; I. Orešković, *Malvasija – glasovito vino još iz doba Dubrovačke republike*, Dubrovnik 2010, 23.

930 *Средњовековни сѣлајуи града Будве*, 68, 144 (чл. 261); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 213.

931 Population genetic analysis in old Montenegrin vineyards reveals ancient ways currently active to generate diversity in *Vitis vinifera*. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-71918-7.pdf>

узгајане и обрађиване на исти начин. Ако се узму у обзир наведене чињенице, може се закључити да кратошија на подручју Будве представља сигурно једну од најстаријих сорти винове лозе на простору средњовековних српских земаља.

Подаци о трговини са простора Хумске земље из средине XV века такође сведоче о постојању сорти црног грожђа и употреби црног вина. Уговором од 12. октобра 1450. године извесни Радашин Милутиновић из Жабице код Љубиња обећао је дубровачком кредиту Марину Ђорђићу да ће вратити дуг у износу од 140 мера доброг црног вина.⁹³² Када је у питању заступљеност белих сорти, може се говорити о неколико врста. На простору Дубровника била је позната *џамјаника* (*moscatelli*), која се већ 1306. помиње као „*moscatelli et alie vites*”, што показује да су поред ње постојале и друге врсте.⁹³³

У другој половини XIV и првој половини XV века у Дубровнику је посебно била цењена бела сорта, која се називала *vinea trebiana* (*tribiana*, *terbiana*), односно *требијанска лоза*.⁹³⁴ Сматра се да је на источну обалу Јадрана највероватније доспела из северне Италије, с обзиром да се њен назив може довести у везу са италијанском реком Trebbia.⁹³⁵ Бело вино је било посебно цењено међу богатијим слојевима, тако да су дубровачка властела и грађани често гајили требијанску лозу. У уговору од 24. јуна 1421. године надбискуп Антоније је браћи Станојевић уступио земљиште у Ријеци Дубровачкој, на коме је било засејано жито, да на њему подигну „добру требијанску лозу”, док ће вино које добију моћи да продају искључиво власнику.⁹³⁶ Дубровачки уговори показују да се ова сорта винове лозе узгајала као и остале, с тим што су се приликом подизања лозе на сводове очигледно морале користити притке веће дужине од оних уобичајених.⁹³⁷

Посебно цењена бела сорта винове лозе – *малвасија* (*malvasia*), чије је вино увожено из Венеције, узгајана је и на дубровачком подручју. Сматра се да носи назив по грчкој луци Монемвасији на Пелопонезу, одакле се вино ове врсте и увозило, као и да је захваљујући млетачким трговцима у XIII веку пренета у Истру. Међутим, савремена DNA истраживања показала су да је истарска малвазија аутохтона

932 DAD Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

933 К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

934 *Monumenta Ragusina III*, 75; IV, 47–48.

935 На простору Италије требијанска лоза гајила се још од античког периода. D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 152; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

936 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 117.

937 DAD Div. Not. 23 f. 54', 165; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

сорта, која нема сродних веза са грчким малвасијама. Генетска проучавања показала су и да се малвасија под разним именима вековима гајила у јужној Италији, Шпанији, Португалу и на Канарским острвима, мада место њеног порекла још увек остаје непознато. У средњем веку узгајана је и на подручју Дубровника, где је доспела посредством дубровачких трговаца, који су је увозили из разних делова Апенинског полуострва, при чему не треба искључити ни могућност да се ради о дубровачкој аутохтоној сорти.⁹³⁸ Могуће је да се у дубровачким документима XV века крије једна врста малвасије која се гајила на полуострву Пељешац.⁹³⁹ О производњи малвасије на простору Дубровачке републике крајем XV века сведочи милански каноник Петар Касола, који је, путујући из Венеције у Свету земљу, 1494. године боравио у Дубровнику. Каноник је том приликом записао да Дубровчани производе „добра црна вина и одличну малвасију”, која се сматрала бољом од истоимене сорте са Крита.⁹⁴⁰

Врсте винове лозе које су узгајане у унутрашњим крајевима средњовековних српских земаља нису познате, осим што су се и у континенталним деловима вероватно садиле црне и беле сорте. Могуће је и да су сорте из приморја доспеле у залеђе, ширећи се дубље у унутрашњост.⁹⁴¹ Османлије су доласком на просторе српских земаља вероватно пренеле и одређене стоне сорте винове лозе, које потичу из Мале Азије – *дренак*, *афуз-али*, *ћилибарка*, *чауш*, *сулџани*, *разакли* и друге.⁹⁴² Могуће је да се грожђе ових сорти користило првенствено за јело и да није прерађивано, с обзиром да муслиманима вера није дозвољавала употребу вина, као и да поједине од њих, попут сорти *дренак* и *афуз-али*, ни данас не служе за производњу вина. Као што се може видети, одређене сорте винове лозе попут *кратошије*, *тамјанике*, *малвасије*, *требијанске лозе* и оних из времена Османлија, биле су узгајане и у средњем веку, при чему треба имати у виду да оне вероватно нису идентичне данашњим. У периоду до појаве *филоксер* у другој половини XIX века, која је масовно уништила винограде широм Европе, винова лоза се гајила на сопственом корену, да би европске сорте затим почеле да се калеме на корен америчких, које су биле отпорне на ову болест.⁹⁴³

938 I. Orešković, *Malvasija*, 13–14.

939 Б. Крекић, *Дубровник и Леванџ (1280–1460)*, Београд 1956, 59–60, нап. 10.

940 I. Orešković, *Malvasija*, 22.

941 М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

942 D. Burić, *Vinogradarstvo I*, 24.

943 Исто, 33.

У средњем веку постојала су два начина узгоја винове лозе, који се суштински разликују обликом и висином стабла, односно начином орезивања лозе, док је њихов избор зависио од саме сорте и растреситости тла. Према првом начину подизања винограда, резидба лозе обављала се сваке године ниско, мало изнад корена, при чему су нови ластари (млади изданци), који би избили у пролеће, остајали при земљи, без могућности да растом достигну већу висину и да одебљају (гајење лозе *на њиже*).⁹⁴⁴ За винову лозу узгајану на овај начин у Статуту Котора употребљен је израз *vinea rosemluch*, што очигледно представља словенски назив за лозу „по земљи” (*по землех*), који је доспео у латински језик.⁹⁴⁵ Поред ниског начина узгоја, винова лоза је у другом случају требало најпре да порасте и ојача, након чега се резидба вршила високо изнад корена. Лоза која је орезивана на одређеној висини обично је подизана уз високо коље или притке за које је везивана, носећи најчешће и посебне називе. На подручју Дубровника коришћен је назив *pergola*, *pergula*, док се на простору Котора називала *vinea in cameris* – лоза на сводове, при чему се оба појма могу превести као *одрина*.⁹⁴⁶ У Будванском статуту употребљени су изрази *vigna che in epogresso* и *levasse la vigna de tepogrello*.⁹⁴⁷

У 214. члану Которског статута од 25. новембра 1368. године, који говори о начину обраде винограда под наполицом, наводи се да је половник (наполичар) дужан да цео виноград подупре и испуни dobrim моткама и да га подигне на одрину (*cameris*). Зависно од врсте терена на коме се виноград налазио, лоза се на подручју Котора подизала на различите начине, коришћењем више врста притака у виду дрвених наслона уз које су се лознице уздизале. Наведени члан Статута у даљем тексту прописује да виноград који је „*rosemluch*” или без одрине наполичар мора да испуни dobrim моткама (*bonis palis*) уколико се налази у равници, а ако је на обали и у брду dobrim приткама (*bonis prictis*) или dobrim малим моткама (*bonis palis paruis*)⁹⁴⁸, што показује и да се лоза која је ниско орезана морала подићи уз кратко или нешто више коље, зависно од терена на коме је

944 М. Благојевић, *Земљорадња*, 116; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 154.

945 *Statut grada Kotor* II, 239 (гл. 214), 264 (гл. 282); ЛССВ, 82 (Д. Синдик, *Виноград*).

946 *Statut grada Kotor* II, 238–239 (гл. 214), III, 126; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

947 *Средњовековни сѣлаиуи града Будве*, 144; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 214–215.

948 *Statut grada Kotor* II, 238–239; III, 126; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

засађена. Примери из околине Дубровника говоре о најспецифичнијем и најразрађенијем начину стварања *pergole*, тј. одрине.⁹⁴⁹ Високо рачвасто коље, које се називало *soxe* (*soche*), побадано је у земљу у неколико паралелних редова, док су се између стављале дрвене облице – *ленке* (*lienche*), распоређене и по дужини и по ширини. Тако је лоза која се најпре успуже уз коље настављала да расте и преко облица, чиме се стварала посебна врста свода.⁹⁵⁰

Начин гајења винове лозе који је подразумевао високу резидбу предузиман је у средњем веку и у унутрашњим српским земљама. На простору жупе Пек у доњем току истоимене реке, у средњовековној земљи Браничево, кнез Лазар је манастиру Раваници 1381. године даровао село Љубиње код данашњег Малог Градишта, у чијим међама се налазио топоним Одрина пољана, који може сведочити о начину гајења винограда.⁹⁵¹

У крајевима освојеним од Византије и поседима манастира Хиландара у долини Струме винова лоза која је високо резана називала се *нерез* или *лозије нерез*. Граница атара села Пирани северозападно од Призрена једним делом ишла је „од студенца уз брег више винограда на Нерез”, који је у овом случају представљао топоним.⁹⁵² Краљ Милутин је 1300. године манастиру Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља даровао село под именом Нерез, западно од Скопља на падинама планине Водно, које и данас постоји као Доњи и Горњи Нерези.⁹⁵³ Према практику, односно попису имања манастира Хиландара у Струмској области из новембра 1300. године, једна земљорадничка кућа у селу Каменица поседовала је шест кабала „лозија нерез”.⁹⁵⁴ Овај начин подизања винограда примењиван је и у српским приморским земљама, о чему сведочи топоним Нерез у жупи Луки у доњој Неретви⁹⁵⁵, а вероватно и име винограда Нерази До у селу Пољичани у Попову, у Хумској земљи, који се помиње 1475/77. године.⁹⁵⁶

Као наслон уз који је винова лоза могла да се успуже коришћена су и стабла воћака и других дрвећа. Попис хиландарских имања

949 DAD Privata I f. 47' (20. мај 1452); М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

950 Исто, 117.

951 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247.

952 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 123.

953 *Зборник*, 322; Р. Грујић, *Властелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 57–58.

954 *Зборник*, 312.

955 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 494; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 158, 201.

956 A. S. Aličić, *Poimenični popis*, 493.

у долини Струме (1300) показује да се лоза гајила заједно са воћкама, које су јој служиле као наслон. У једном случају винова лоза је била засађена заједно са воћкама на земљишту површине 1,5 кабла, затим се наводи место са лозијем и *овошћијем*, као и виноград и *перивол* на површини једног кабла.⁹⁵⁷ Овоштије је представљало назив за воће, док је перивол означавао воћњак.⁹⁵⁸ Краљ Стефан Дечански је манастиру Светог Николе у Орехову, у жупи Мрака у горњем току Струме, повељом од 9. септембра 1330. године, приложио у селу Скакавица (у околини Велбужда на десној обали Струме) „у периволу виноград с овоштијем”.⁹⁵⁹ Попис имања кончанског манастира такође говори о здруженом узгоју винове лозе са другим културама, показујући да се у винограду могло наћи и по неколико или чак десетине стабала воћака. У селу Конча је од укупно 69 винограда унутар њих 15 постојао и одређени број стабала воћака, док се у селу Лубница налазило 20 винограда, од тога 15 са воћкама. Иако је на кончанском властелинству воће било засађено у укупно 60 винограда, само унутар две виноградарске површине налазило се више воћака од по 15 и 16 стабала.⁹⁶⁰ Члан 261. Будванског статута одређује да је онај који узме високо подигнут виноград у наполицу (*vigna che in eprogresso*) дужан да, поред половине грожђа или вина, власнику преда и половину јабука, смокава и крушака, што показује да је и на подручју Будве лоза пуштана да израсте високо и да успује уз стабла воћака, која су јој служила као наслон.⁹⁶¹

У Струмској области на крају XIII века помиње се и један перивол са *лозницама дубним*, што значи да се лоза подизала и уз друго дрвеће, попут дуба, односно храста.⁹⁶² Лоза која је пуштана да пуже уз храстово дрво, гајила се и у крајевима у залеђу Дубровника, где је

957 *Зборник*, 310–311. Гајење лозе у здруженом узгоју са осталим културама, тј. дрвенастим биљкама попут маслине, смокве, дуда или леске, може се и у данашње време видети на окућницама у Далмацији, Ломбардији, Светој Гори и другде. У Србији је овај начин ретко заступљен, осим у појединим брдско-планинским селима, у којима тзв. „живи зид” представљају мушмула, дуња, и понегде шљива и дуд. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 63, 184.

958 О воћњацима и називима видети: М. Благојевић, *Земљорадња*, 131–137; ЛССВ, 104 (Ј. Мргић, *Воће, воћњак*).

959 С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Светиој Николе Мрачкој у Орехову*, ССА 1 (2002) 58, 60, 68; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, 90.

960 А. Соловјев, *Кончански иракитик*, 86–88, 97–99; Е. П. Наумов, *Селаније и феудализације сјоред Кончанског иракитика*, 57; М. Благојевић, *Земљорадња*, 132, 135.

961 *Средњовековни сѣајнији прада Будве*, 68, 144; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 214.

962 *Зборник*, 313; М. Благојевић, *Земљорадња*, 117.

1445. у Подускопљу у Конавлима поменута једна „chrastova gniva sa losnizami”⁹⁶³ – „храстова њива”, тј. земљиште под дубравама са лозницама. Овај вид подизања винове лозе вероватно није био шире примењиван, с обзиром да је приликом избора стабла требало водити рачуна да дрвеће има ретку и прозирну крошњу, како би лоза добијала довољно сунчеве светлости и имала могућности за неспутан раст, док је и берба плодова вероватно била мање приступачна.⁹⁶⁴

Узгајање винове лозе подизањем уз притке или на сводове сигурно је било распрострањеније у приморским земљама, које су оскудевале у плодном земљишту, с обзиром да су се тиме са мањих парцела могле добити веће количине плодова. Због тога је Статут Котора посадницима (зависним земљорадницима) бранио подизање винограда на одрину, наводно због крађа које су чинили. Високо резана и подигнута лоза најчешће се налазила на окућници или негде у близини земљорадничког домаћинства, чиме се пак лакше могла заштитити од крађа или упада животиња, док је и само грождје било доступније. Подизање лозе на сводове имало је и своје мане, с обзиром да јој је стално претила опасност од живине, док је овај начин захтевао и прибављање дрвне грађе и периодичну замену дотрајалог материјала.⁹⁶⁵ Стварање разгранатог свода од винове лозе било је карактеристично за подручје Дубровника, док се у околини Котора и Будве високо резана лоза изгледа подизала и гајила на нешто једноставнији начин.⁹⁶⁶

У крајевима освојеним од Византије лоза се подизала уз коље и стабла воћака или храста, мада не постоје подаци о савршенијој форми типичној за приморске градове.⁹⁶⁷ Тако нешто у унутрашњим српским земљама није ни било потребно, с обзиром на велике количине плодног земљишта, дубоког растреситог слоја и слабије заступљености камена. О лакој подизању винограда у северним крајевима средњовековне Србије сведочи и Константин Филозоф, писац *Житија десјоѿа Сѣефана Лазаревића*, бележећи да су многи виногради подигнути без нарочитог напора.⁹⁶⁸ Самим тим, може се

963 DAD Div. Not. 25 f. 130; М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

964 Н. Марковић, *Технолоѿија гајења винове лозе*, 63, 184.

965 *Statut grada Kotora II*, 264 (гл. 282); К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; И. Синдик, *Комунално уређење Коѿора*, 61; М. Благојевић, *Земљорадња*, 117–118.

966 Исто, 118.

967 *The Economic History of Bizantium: from the seventh through the fifteenth century I, II, III* (А. Е. Laiou, editor-in-chief), Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002, 255–256.

968 К. Филозоф, *Повесѿ о словима. Житије десјоѿа Сѣефана Лазаревића*, 78; М. Благојевић, *Земљорадња*, 113.

претпоставити да је узгајање винове лозе које је подразумевало ниску резидбу у континенталним деловима средњовековне Србије било распрострањеније, док се и сами називи *виноџрад* и *лозије*, који су у изворима најучесталији, у свом ужем значењу односе првенствено на гајење лозе при земљи.⁹⁶⁹ Са друге стране, код ниског начина узгоја лози је претила опасност од стварања ожеготина на бобицама услед веома топлог приземног ваздуха, премда се одређене сорте и данас у Србији успешно гаје без наслона.⁹⁷⁰ Извођење радова у винограду ниског начина узгоја такође је донекле могло бити отежано.

2. Припрема земљишта за садњу винове лозе

Када је реч о избору терена за подизање винограда, треба још једном напоменути да је винова лоза у средњем веку узгајана на властитом корену, због чега су јој погодовали скоро сви типови земљишта, изузев баровитог и сланог тла. Што се тиче положаја терена, може се рећи да су земљорадници српских средњовековних земаља очигледно познавали предности стварања засада винове лозе на косинама, будући да се у манастирским повељама помиње и одређени број винограда који су лежали на странама неког брда. Из описа положаја њива које је манастир Св. Ђорђа Скоропостижног поседовао у селу Побужда и Туричевом долу у околини Скопља види се да је један виноград лежао на Карачином брегу, док се испод њега простирала и једна манастирска њива – „Њиву коју је дао Богдан Макелар у Карачином брегу низ његов виноград”.⁹⁷¹

Опис међа у дечанским и светоарханђеловској хрисовуљи, које се односе на манастирска села у жупама Метохије, такође показује да су виногради релативно често били подигнути на брдовитом земљишту. Према дечанским хрисовуљама, међа манастирског села Чабић са засеоцима Штитарицом и Уњемиром ишла је „од Губавча потока Великом цестом и уз брдо над виноград и (од винограда уз Рудине) на локву”.⁹⁷² Из описа међа види се да је виноград лежао на брдовитом пределу, вероватно на нижој висини, с обзиром да се изнад њега долазило до још једног топонима и једне водене површине.

969 Исто, 116, 118.

970 У питању су сорте: Прокупац, Пловдина, Ружица, затим Смедеревка, Шасли, Мускат хамбург, Скадарка, итд. Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 147.

971 *Зборник*, 322.

972 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 96, 305; Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 190.

Међе дечанског села Зерзева са Постељштацима према Белом Дриму ишле су „како иде пут над луг, под Станојев виноград, над лештије на почивалиште поврх Градишта и тако у Дрим”.⁹⁷³ Топоним Градиште односи се на данашње брдо Градиш између села Зрзе и Швањског моста. Наведени међници лежали су на падинама брда, тако да се виноград налазио изнад луга и лештија, а испод Градишта и гробља на врху узвишења.⁹⁷⁴ Према другој дечанској хрисовуљи међа катуна Тудоричевци у Паткову ишла је једним делом „уз брдо на Драгољев виноград”⁹⁷⁵, док је граница светоарханђеловског села Пирани пролазила „од студенца уз брег више винограда на Нерез”.⁹⁷⁶ У приморским крајевима, који су оскудевали у плодним равничарским пределима, виноградима су често подизани уз брдо или брег.⁹⁷⁷

Поменути насеља у Метохији нису једина која су својим међама обухватала или додириривала винограде у брдским пределима. Наведени примери показују да се и у равничарским селима плодне Метохије, у којој је постојало довољно обрадивог земљишта, винова лоза често садилa на косинама, које су њеном узгоју највише и погодовале. Најповољнији терен за узгој винове лозе представљају косине окренуте југу, западу или југозападу⁹⁷⁸, мада није познато да ли су се у крајевима средњовековне Србије познавале погодности подизања винограда на присојним странама, односно оним странама које су највећим делом дана изложене сунчевој светлости. О познавању присојних и осојних страна сведочи одређени број топонима који се јављају у различитим крајевима средњовековне Србије – Присојинци са Присојинским потоком у жупи Ситници и село Осојани у жупи Кујавчи у Хвосну на властелинству манастира Бањска⁹⁷⁹, затим топоними Осојна стена и Присојни рат у међама земљишта цркве у Кичави код данашњег Бијелог Поља, коју је краљ Урош даровао цркви Богородице Бистричке⁹⁸⁰, као и село Осојник у Сланском приморју, даровано око 1252. манастиру Св. Богородице у Стону.⁹⁸¹ С обзиром да је узгоју винове лозе посвећивана велика пажња, уз позна-

973 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 130.

974 Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство*, 193; М. Благојевић, *Земљорадња*, 69.

975 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 254 (Д III).

976 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200.

977 *Statut grada Kotora II*, 251–252 (гл. 250, 253); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 86–87. Будвански статут такође регулише питање међа „горњег и доњег винограда”. *Средњовековни сџахуиш града Будве*, 23 (чл. 37).

978 Р. Тараило, *Основи подизања*, 4, 8–9; Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 40.

979 *Зборник*, 459–460.

980 Исто, 240.

981 Исто, 196.

вање неопходности извођења свих послова потребних за њен успешан развој, што ће се видети из даљег излагања, вероватно је да су средњовековни земљорадници српских земаља познавали и ову врсту погодности подизања и гајења винограда.

Иако виновој лози у данашњим условима највише погодују терени до 500 m надморске висине, виногради су се у крајевима средњовековне Србије подизали и на знатно вишим теренима. На пример, села Мали и Велики Крстац у Горској жупи у шарпланинском пределу, потчињена половином XIV века манастиру Св. Арханђела код Призрена са виноградима, леже на надморској висини од чак 944 m (карта).⁹⁸² Треба имати у виду да географски положај средњовековног села није морао одговарати положају данашњег сеоског насеља истог или сличног назива, мада попис Области Бранковића из 1455. године такође показује да се винова лоза гајила у великом броју села која леже на надморској висини изнад 500 m (карта). Виноградарских села на нешто већој надморској висини било је делимично и у другим деловима Метохије (карта), као и у крајевима Полога, у околини Скопља и Поречу (карта). Наведени примери показују да је на простору средњовековне Србије у позном средњем веку владао климатски режим који је у великој мери погодовао узгоју винове лозе, уосталом као и узгоју житарица.

У средњовековним статутима приморских градова – Дубровника, Котора и Будве, као и у Земљорадничком и Јустинијановом закону, мање или више детаљно, прописани су сви радови које су земљорадници обављали у винограду, док се опис радова више односи на старије, него на оне тек засноване винограде. Пре подизања винограда, земљиште које се припрема за лозу која ће се гајити при земљи, ниском резидбом, требало је прво дубоко прекопати и уклонити сав коров, жиле, камење и др, како би се корен винове лозе несметано развијао црпећи све хранљиве материје. Крчењем се из земљишта елиминишу стари чокоти и друго растиње попут стабала воћака и шума, чиме се спречава стварање трулежи, која, уколико захвати корен винове лозе, изазива рапидно пропадање чокота или пак целог засада. Препоручљиво је да се на терену на коме је искрчена шума виноград подиже тек након 4–5 година, док би у случају крчења старих чокота пауза пре заснивања нових требало да траје бар 2–3 године. Уколико се ради о уклањању болесних винограда, са подизањем нових на истом земљишту треба сачекати 6–8 година.⁹⁸³

982 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 126, 47.

983 Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 64–65; 423–424; Р. Тараило, *Основи подизања*, 9–10.

У одредбама Статута града Котора, за дубоко прекопавање земљишта користи се типична италијанска реч *zappare* (копати).⁹⁸⁴ У уговорима из серија докумената дубровачке канцеларије јавља се више израза – *trapire*, *plantare*, *pastinare*⁹⁸⁵, *terra rutta seu trapita*,⁹⁸⁶ који у свом значењу указују на специфичан назив за дубоко прекопавање земље на дубровачком подручју, који се може превести као *трапљење*.⁹⁸⁷ Члан 214 Которског статута, настао на основу одлуке од 25. новембра 1368. године, гласи: „саднице ако буде требало копати, где је потребно у јаму од лакта, а исто толико у ширину и у дужину како захтева у току целог месеца фебруара”.⁹⁸⁸ С обзиром да которски лакат износи 0,525 m, за припрему једне саднице требало је прекопати отприлике по пола метра земљишта, како у дубину, тако и около будућег засада. То значи да је за сваки струк винове лозе било неопходно прекопати земљиште површине око $\frac{1}{4}$ m², што би се запремински подударало са приближно $\frac{1}{8}$ m³. Пропорције прописане Статутом очигледно су представљале оријентационе или пак минималне мере, будући да судско-нотарски списи Которског архива показују да се у пракси на которском подручју земљиште прекопавало до дубине од чак 3 педља, дакле пола лакта више у односу на прописе из Статута.⁹⁸⁹

Одређени уговори дубровачке канцеларије из друге половине XIV века, закључени између власника винограда и наполичара, детаљније говоре о дубини трапљења земљишта на дубровачком подручју. Приликом припрема за подизање винограда у равници на растреситом терену, земљорадник је требало да прекопа земљу у дубину до колена. С обзиром да је колено као мера за дужину било дуже од лакта (0, 512 m²) сигурно за $\frac{1}{12}$, „трапљење до колена” односило се на дубину од око 55 cm.⁹⁹⁰ Према уговору од 20. маја 1386. изричито је наведено да се трапљење до дубине колена обавља искључиво на равничарском тлу, док је на брдовитом терену, који поседује знатно тањи плоносни слој, земљиште требало дубље прекопати.⁹⁹¹ Дакле, конфигурација тла наметала је потребу за одређеном дужином трапљења, која је зависно од растреситости земље варијирала од половине

984 *Statut grada Kotora II* 238; *III* 126.

985 DAD Div. Canc. 16 f. 67.

986 DAD Div. Canc. 31 f. 51.

987 М. Благојевић, *Земљорадња*, 118.

988 *Statut grada Kotora II*, 238.

989 М. Благојевић, *Земљорадња*, 118.

990 DAD Div. Canc. 17 f. 9 (28. XI 1351); М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

991 DAD Div. Canc. 26 f. 81.

до чак читавог метра на каменитом земљишту. О копању до дубине веће од 55–60 cm такође сведоче одређени дубровачки и которски уговори. Копање на дубини од 3 педља, тј. до 0,768 m (1 педаљ = 0,256 m), прописује се на которском подручју још 1333. године⁹⁹², а на дубровачком у уговорима од краја XIV и у XV веку.⁹⁹³ У појединим дубровачким документима из 1396. и 1441. године прописана дубина копања износила је 2 лакта или 4 педља, дакле чак више од једног метра (1,24 m).⁹⁹⁴

С обзиром да је дубоко прекопавање подразумевало и дубинско одстрањивање камења и жила разног растиња, трапљење земљишта морало је да се обавља ручним алаткама, *објетелицом* и *мошником*, пошто би коришћење рала или плуга довело до површног учинка. Објетелица је коришћена управо за дубоко прекопавање земљишта које се припремало за подизање младог винограда или обнову старог. Ова врста оруђа највероватније је личила на данашњи трнокоп, односно будак, крамп или пијук, са металним делом који поседује два крака – једним који подсећа на сечиво мотике и другим у облику клина или секире. Захваљујући шиљатом делу (клину), објетелицом се разбијао и вадио камен, док је сам алат сигурно био масивнији и скупљи од мотике, тежећи око 4,5 kg. Трнокоп или објетелица имала је и дрвену дршку, провучену и учвршћену између два крака.⁹⁹⁵

Мотика је и у средњем веку имала широку примену у земљорадњи, тако да је и у виноградарству представљала незаобилазно оруђе приликом окопавања земљишта. Ликовне представе на манастирским фрескама и минијатуре показују да су мотику чинила два дела – метално сечиво и дрвена дршка. Метално сечиво је приказано у виду издуженог трапеза или равнокраког троугла на чијој се основи налази оштрица, док на супротној страни између две „ушице“ постоји прстенасти отвор у који се ставља дугачка дрвена дршка. На простору Боке Которске користила се и двозуба мотика под називом *дикела*, која је нарочито поговодила окопавању каменитог земљишта. Дикелу су чинили двозубни метални део у облику слова „П” и дужа дрвена дршка.⁹⁹⁶ Ова алатка је највероватније налазила примену и у

992 М. Благојевић, *Земљорадња*, 119 (нап. 266).

993 DAD Div. Canc. 55 f. 202' (22. X 1441) – „palmas tres fondutus”; DAD Div. Not. 25 f. 162' (11. XII 1441).

994 DAD Div. Canc. 33 f. 4 (6. мај 1396); DAD Div. Canc. 55 f. 218' (11. XI 1441) – „profunditate duorum brachiorum”; М. Благојевић, *Земљорадња*, 118–119.

995 Исто, 25–26, 120.

996 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 60; М. Благојевић, *Земљорадња*, 22; Исти, *Земљораднички закон*, 114.

унутрашњим крајевима Србије, с обзиром да је поменута и у српском рукопису Земљорадничког закона.⁹⁹⁷

Мотика је у радовима у винограду у приморским крајевима коришћена већ током фебруара, најкасније од почетка марта, приликом окопавања земљишта око засада винове лозе, које је предузимано неколико пута до краја јуна, што је представљало дужи временски период у коме је била неопходна. Пошто је прекопавање земљишта представљало дуготрајан и веома мукотрпан посао, пракса са подручја Дубровника показује да су наполичари за своје господаре подизали винограде на земљишту површине од пола или једне златице. На основу уговора из 1441, 1447. и 1454. године види се да су за једну златицу (1679,8 m²) добијали суму од 15 или 20 перпера, са којом се могло унајмити 120 или 160 копача, с обзиром да је цена једне наднице износила 1,5 динар (1 перпера = 12 динара). Даље се долази до закључка да је просечан дневни учинак једног земљорадника у пословима прекопавања земљишта износио од 10,5 до 14 m².⁹⁹⁸

Услед демографског раста и потреба за већом количином хране, у средњовековној Србији је од половине XIV века започео процес интензивнијег крчења земљишта у циљу стварања ораница и другог обрадивог земљишта. На простору српске државе искрчено земљиште називало се *лаз*, *тиребез* и *ледина*.⁹⁹⁹ Ледине су се обично односиле на неискрчене површине, смештене у пределима ниже надморске висине и покривене густим растињем, које никада раније нису биле обрађиване, представљајући тло погодно за крчење, које су земљорадници често предузимали. Крчевине су стваране и на земљишту под доста гушћим растињем – у луговима и шумама које леже на мањим, као и у горама на већој надморској висини.¹⁰⁰⁰

Иако је образовање додатних обрадивих површина предузимано првенствено за потребе стварања њива и сејања житарица, појава крчења земљишта у циљу формирања виноградарских засада такође је посведочена у средњовековним изворима ћирилског и латинског порекла. Желећи да Карејској келији обезбеди неопходне количине вина, Сава Немањић обратио се светогорском Протату, тражећи дозволу за подизање винограда. У уговору о куповини земљишта за виноград, који је датован 1. новембром 1192. године (1229?), ис-

997 Исто, 56–57 (члан 20).

998 М. Благојевић, *Земљорадња*, 120–121.

999 Исто, 65, 281.

1000 Исто, 65–73.

такнуто је да ће светогорски Протат Сави уступити „место ледино”, након чега се наводи да је пронађено „место честодревно”, које је лежало изнад брда над манастиром Хулиаром, односно код манастира Кохљара, преко пута данашњег Сараја.¹⁰⁰¹ Садржај уговора показује да је земљиште било покривено густим дрвећем, тако да је један део требало да се искрчи и припреми за подизање винограда, док је светогорским манастирима било дозвољено да на другом делу, који је остао под растињем, користе дрвеће за огрев, косе траву, прикупљају сено и обављају сличне послове.¹⁰⁰²

У приморју, које је оскудевало у површинама плодног земљишта, док је виноградарство са друге стране представљало најважнију пољопривредну грану, крчење земље зарад сађења винове лозе је још чешће предузимано. У бројним уговорима которског нотаријата који сведоче о подизању и ширењу винограда у которском дистрикту налазе се и многи примери крчења земљишта за виноград. Уговором од 19. октобра 1332. године Јуније Гамбе уступио је Милбрату своје земљиште у Ангошу на рок од 10 година, да искрчи површину од 20 квадрањола и засади по 100 лоза, које ће убудуће обрађивати по принципу половине, што је представљало већу површину од 6720 m².¹⁰⁰³ Још речитији је пример са дубровачке територије, садржан у уговору од 26. маја 1383. о условима подизања винограда на земљишту које ће постепено бити крчено. Земљиште које је раније служило за обраду названо је „добром земљом” („bona terra”), док је за земљу која још није обрађивана употребљен израз „лоша земља или ледина” („teris malis seu ledinis”). Двојица земљорадника требало је да на власничком земљишту сваке године виновом лозом засаде једну златицу „добре земље” и још пола златице „лошег, лединог земљишта”, односно оног које ће тек искрчити и припремити за култивисање.¹⁰⁰⁴

Наведени примери показују да су се ледине у средњем веку крчиле и ради стварања земљишта погодног за сађење винове лозе. Извори за унутрашње крајеве Србије најчешће не садрже чак ни посредне податке о случајевима у којима је неки виноград подигнут на искрченом земљишту. Док се у средњовековним манастирским и црквеним повељама, које обилују највећим бројем оваквих садржаја, оранице које су настале на крчевини обично називају нечијим лазом

1001 *Зборник*, 113, 115; М. Живојиновић, *Светиојорске келије и њирилови у средњем веку*, 92–93; Иста, *Историја Хиландара I*, 212.

1002 *Зборник*, 117; М. Благојевић, *Земљорадња*, 66.

1003 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 135.

1004 DAD Div. Not. 9 f. 192; М. Благојевић, *Земљорадња*, 66.

(на пример, Драгоманов лаз на бањском властелинству), земљиште под виновом лозом је увек назначено као виноград или лоза/лозије, без обзира да ли је засновано на крчевини или не.¹⁰⁰⁵

Претварање ледине у земљиште за виноград подразумевало је много веће радове од оних предузиманих приликом припреме земљишта на коме није било крупног растиња. Српски рукопис Земљорадничког закона предвиђа „сечење” ледина помоћу секире и *џрнорезоі косира* (*џрнореза*), након чега је долазило паљење, чија је примена позната и из примера са дубровачке територије. Дакле, најпре је обављано сечење дрвећа, које се затим палило, пре него што се обави дубоко прекопавање, тј. трапљење и уклањање жила и камења. При томе је паљење могло позитивно да утиче и на плодност земљишта.¹⁰⁰⁶ Српски рукопис Земљорадничког закона (чланови 14 и 18), као и превод Јустинијановог законика (члан 24), одређују да земљорадник може да обрађује ледину три године и да убира плодове уз знање власника, коме након истека рока треба да врати земљиште. Уколико се крчење ледине и обрађивање земљишта предузима без знања и дозволе њеног господара, одузима се и право убирања плодова.¹⁰⁰⁷

Трогодишњи рок обраде предвиђен је и Статутима Котора и Дубровника, који прописују да земљорадник има право да ледину коју је узео на коришћење обрађује три године, и да му је власник не може одузети „до трећег зрелог уroda”. Само у случајевима у којима господар жели да прода земљиште, да га да у мираз или да на њему засади виноград може ледину одузети земљораднику већ током прве године уз надокнаду трошкова.¹⁰⁰⁸ Заштита права земљорадника и санкционисање заузимања туђе ледине свакако сведоче о тежини и сложености послова које је крчење подразумевало. У случају подизања винограда на ледини, поред великог физичког напора, захтевана су и прилична новчана улагања, тако да би одузимање земљишта и плодова за земљорадника сигурно представљало велики губитак.¹⁰⁰⁹

У средњовековним изворима налазе се поједина обавештења и о запуштеним виноградима и пропадању винове лозе. О томе сведоче топоними *виноірадишије*, *виноірадина*, *виноірадац* и *винишије*. Назив са суфиксом *ишије* и *ина* означавао је и у средњовековном пери-

1005 Исто, 74.

1006 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 58–57, 66–67; Исти, *Земљорадња*, 28, 67–68.

1007 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–57, 104–105; 109–110; А. Соловјев, *Законодавство Сіефана Душана*, 239; М. Благојевић, *Земљорадња*, 68.

1008 *Statut grada Kotora II*, 263 (глава 279); *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (V, 29).

1009 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 110.

оду напуштено насеље (селиште, градиште, трговиште) или објекат (црквиште, кућиште), док је градац подразумевао разрушену тврђаву, односно град. Имена места изведена од именице са наставком *ина* (градина, кулина, црквина) такође се односе на порушен, пропао или ишчезао објекат.¹⁰¹⁰ Самим тим, и наведени топоними *виноѣрадишѣ*, *винишѣ*, *виноѣрадина* и *виноѣрадац* (лат. *vinetum*, *vigneto*) указују на некадашњи виноград који је у међувремену запустео.¹⁰¹¹ То се најбоље може видети из записа од 19. јула 1411. године, у коме се говори како је пећки епископ Марко цркву Светог Георгија у Ждрелнику (вероватно у близини Пећи) обновио на месту где се налазио „од много година запустели виноград црквени”, који се у даљем тексту назива *виноѣрадишѣм ждрелничким*.¹⁰¹²

Такође, према повељи краља Милутина из 1300. године, манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља је у Туричевом долу, месту код некадашњег села Побужда, поседовао једну њиву звану *виноѣрадишѣ*.¹⁰¹³ Топоним виноградиште у овом случају такође указује на некадашњи виноград који је временом запуштен, након чега је земљиште на коме је постојао искрчено и претворено у њиву. Казнац Драгослав је у селу Бутељи на јужним падинама Скопске Црне Горе приложио манастиру *виноѣрадишѣ Маврово*.¹⁰¹⁴ Почетком XV века запуштени виногради постојали су и у околини Скадра, о чему говори Скадарски земљишник/катастих из 1416/17. године, састављен од стране млечачких власти. С обзиром да су у Катастиху забележени као *vigna vegra*, изгледа да се радило о виноградима који су скоро у потпуности били пропали.¹⁰¹⁵

Судећи према члану 19. Статута града Котора, који говори о забрани пуштања животиња у култивисане пределе, на которском подручју земљиште на коме је некада био подигнут виноград називало се *porust*.¹⁰¹⁶ Сачувани подаци са простора Дубровника показују

1010 ЛССВ, 664 (Р. Михаљчић, *Селишѣ*); 124–125 (М. Поповић, *Градац, Градина, Градишѣ*); С. Мишић, *Сѣудје о средњовековном Полимљу*, 17.

1011 P. Skok, *Etimologijski rječnik III*, 594–595 (*Vino*); *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*: Sv. 86: 4 *dvadesetoga dijela*, JAZU Zagreb 1972, 902 (*viniste*), 911–912 (*vinogradina*, *vinogradište*).

1012 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нађиписи* 4, 22–23, бр. 6112; *Стари српски записи и нађиписи*, 209–210.

1013 *Зборник*, 322.

1014 Исто, 319–320; Р. Грујић, *Власѣлинѣво свеѣоѣа Ђорђа код Скопља*, 55.

1015 F. Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari*, 71, 73, 75, 106; М. Благојевић, *Земљорадња*, 108.

1016 *Statut grada Kotora II*, 370; *III*, 293–294; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 57; М. Благојевић, *Земљорадња*, 130.

да су виногради често пропадали услед исцрпљености земљишта и старости саме лозе. У уговорима је било прописано да је наполичар обавезан да обнови сваки чокот уколико би пропао, чиме се виноград одржавао и редовно подмлађивао. И поред тога, забележено је да су неки виногради постали потпуно неплодни и да су се скоро сви чокоти осушили. Како би се земљиште одморilo и повратило плодност, пропали виногради су постајали ледине. На дубровачком подручју инсистирало се на томе да виноград може бити заледињен најдуже у периоду од четири године, након чега га је требало обновити, односно поново засадити лозу на истом земљишту.¹⁰¹⁷

О обнови винограда говори и случај са которског подручја, од 7. маја 1335. године, према коме је извесна Рада уступила Мароју и Радославу свој виноград у Лоринчану, на земљишту цркве Св. Марка, на период од 6 година, уз обавезу да га обнове и дају годишњу ренту у виду четвртине плодова. Након истека рока, половину винограда су враћали власници, док су другу половину задржавали за себе као надокнаду за вишегодишње послове обнове.¹⁰¹⁸ Уговорени период није случајан, с обзиром да је представљао време које је отприлике било потребно за потпуни развој винограда и доношење плодова у пуном обиму. Засади су сигурно пропадали и услед разних болести винове лозе, о чему извори којима располажемо не доносе никакве вести.¹⁰¹⁹ Захваљујући континуираном обнављању и нези, виноград

1017 DAD Div. Not. 10, f. 148; М. Благојевић, *Земљорадња*, 130.

1018 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1256. О обнови винограда видети и: Исто II, br. 150; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

1019 Када је реч о болестима винове лозе, може се нешто рећи једино о типовима обољења која су идентификована пре средњовековног периода. Болест *еска*, односно сушење чокота лозе, као и болести сличне њој, јесте врло сложено обољење, које се најчешће јавља у топлим климатским условима, манифестујући се у виду беле трулежи. Еска је јако стара болест, идентификована у Средоземљу још у време Римљана и може се јавити у два вида – сушењем листова или самог чокота. Инфективна дегенерација винове лозе, проузрокована вирусом *лейзавостији листја* лозе, сматра се једном од најштетнијих, али такође и најстаријих болести, која је захватала делове Европе, нарочито крајеве Медитерана, заједно са ширењем винове лозе из персијских и црноморских предела. Ова врста болести манифестује се на три начина – деформацијом листова, образовањем двоструких ластара и стварањем мањег броја ситних бобица лошег квалитета и укуса, затим жућењем свих делова винове лозе у почетку вегетације и на крају појавом златножуте боје дуж главних нерава, која се јавља у другој половини лета на одређеним листовима. Болест *увијеностији листја винове лозе*, која порекло води из Мале Азије, такође је пратила ширење европске винове лозе. Симптоме овог вируса је тешко уочити, што доприноси његовом ширењу и проузроковању слабљења лозе – жути или црвени ли-

је могао опстати више деценија, а вероватно и више стотина година. Тако је виноград на тргу у Пећи, који се налазио у поседу манастира Хиландара најкасније од времена краља Милутина, цар Душан потврдио 1355. године¹⁰²⁰, док се исти виноград помиње и половином XV века, у акту патријарха Никодима из 1450,¹⁰²¹ што сведочи о његовом опстајању на истом месту више од стотину година.

Сачувани подаци о времену трапљења односе се такође једино на дубровачку територију. Прекопавање и крчење земљишта на коме је требало засадити винову лозу обављало се најчешће током јесени и у зиму, завршавајући се најдаље до краја јануара, када се у приморским крајевима отпочињало са другим радовима у виноградима.¹⁰²² Идеалан период за дубоко прекопавање земљишта, за које је најбоље да је умерено влажно, јесте крај лета након првих киша, као и у раним јесењим данима до краја октобра. Међутим, и у данашњим условима ручног прекопавања, односно риљања (ашовом, мотиком и лопатом), овај посао се обавља и током новембра и зимских месеци. С обзиром на изразиту ефикасност ручне обраде, до садње младе лозе, која је предвиђена за пролеће, остало би довољно времена да се земљишни слојеви изложени падавинама, врућинама, као и ветровима и мразевима, природно уситне и слегну. Уколико би се виноград заснивао на земљишту где се већ узгајају житарице, дубоко прекопавање би требало обавити након жетве.¹⁰²³ Само

стови, доњи листови на ластару у другој половини лета почињу да се увијају, док грозђе поседује мање шећера и сазрева касније. Најзначајније и најраспрострањеније гљивичне болести винове лозе, попут *йламењаче*, *йејелнице* и *екскориозе*, идентификоване су тек половином XIX века, док се за последњу претпоставља да је била распрострањена у долини Рајне и Мозела у поменутом периоду. Друге две болести су сигурно америчког порекла – пепелница је уочена у Америци 1834, где је можда доспела из Јапана, док је пламењача пренета у Француску 1887. године. Н. Марковић, *Технолојија ђајења винове лозе*, 319, 324–326; 330–338; 343–344; 358–360.

Винова лоза је могла страдати и од природних непогода, ратних пустошења или штеточина попут гундеља, који су, примера ради, 1309. и 1310. интензивно пустошили винограде и воћњаке у Аустрији, док су за летину у складиштима представљали још већу опасност. *Ž. Le Gof, Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, prev. D. Stošić, red. S. Čirković, Sremski Karlovci – Novi Sad 2010, 291.

1020 М. Копривица, *Повеља цара Сјефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и шри Книнац*, 113, 116.

1021 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 474–475.

1022 DAD Div. Canc. 15 f. 23; DAD Div. Not. 9 f. 43; DAD Div. Canc. 54 f. 248; М. Благојевић, *Земљорадња*, 120.

1023 Н. Марковић, *Технолојија ђајења винове лозе*, 97.

поједини дубровачки уговори сведоче о вршењу трапљења у пролећним и летњим месецима.¹⁰²⁴ Вероватно се ради о случајевима када је планирано да се засад младих струкова обави у јесен, чему је након прекопавања земљишта такође требало да претходи дужи, вишемесечни период. Могуће је да се трапљење у пролеће избегавало због великог бујања корова у лето, који би из прекопаног, неравног земљишта било тешко искрчити.¹⁰²⁵

3. Ћубрење земљишта, припремање садница и сађење винове лозе

Средњовековни човек био је свестан да је за добар развој винове лозе и доношење квалитетног плода, након дубоког прекопавања и пре засада лозе, неопходно ћубрење земљишта. О употреби ћубрива сведочи историјска грађа Дубровачког архива, при чему најранији познати документ потиче из последње четвртине XIII века, премда је сигурно коришћено и раније.¹⁰²⁶ С обзиром да је сточарство у средњовековној Србији било интензивно развијено¹⁰²⁷, за винограде је најчешће коришћено овчје и козје ћубриво, које је прикупљано у просторијама у којима је стока боравила током ноћи, или уопште током године.¹⁰²⁸ У питању је органско, стајско ћубриво, које се добија ферментацијом излучевина стоке, задржавајући све неопходне хранљиве материје, заступљене у повољним размерама.¹⁰²⁹ Захваљујући сушењу, а затим и ситњењу, прикупљено ћубриво је претварано у прах, због чега се у појединим дубровачким, латинским документима јавља у таквој форми, означеној као *pulver*.¹⁰³⁰ Због своје структуре, на простору Дубровачке републике преношено је у врећама и мерено у копелима (1 = 16 l), попут остале растресите и зрнасте робе.¹⁰³¹

1024 DAD Div. Not. 34 f. 57 (16. IV 1449); М. Благојевић, *Земљорадња*, 120.

1025 Н. Марковић, *Технологија њајења винове лозе*, 97.

1026 М. Благојевић, *Земљорадња*, 120 (DAD Div. Canc. 1 f. 136, 142).

1027 Видети: Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978.

1028 М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

1029 Н. Марковић, *Технологија њајења винове лозе*, 289, 382 (данас се сточно ћубриво меша са сламом).

1030 DAD Div. Canc. 62 f. 269; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121. (DAD Lam. de For. 20 f. 218).

1031 DAD Div. Not. 3 f. 119', 139', 143', 144'; DAD Div. Canc. 21 f. 197', 199; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121, напомена 275.

Уговори из различитих серија Дубровачког архива пружају одређене податке и о количинама ђубрива које су употребљаване на одређеној површини земљишта, као и о његовим ценама. Крајем XIV и почетком XV века, на дубровачкој територији се за једну златицу (= 1679,8 m²) трапљеног земљишта, на коме је требало подићи виноград, користило 50¹⁰³², 80¹⁰³³ или 100 врећа сточног ђубрива¹⁰³⁴, при чему је једна врећа најчешће садржала количину од 5 копела тј. 80 l.¹⁰³⁵ Дакле, у случају 100 врећа, на једну златицу је долазило 8000 l = 8 m³ сточног ђубрива. Са друге стране, одређени уговори између власника будућег винограда и наполичара указују на случајеве у којима је количина сточног ђубрива, предвиђеног за једну златицу прекопаног земљишта, изражена у новчаној вредности од 6, 8, 9 и 10 перпера. Пошто је у ово време за 6 перпера могло да се купи 120 врећа од по 5 копела, произилази да се за 10 перпера добијало 200 врећа, односно 16 m³ сточног ђубрива.¹⁰³⁶

Процењено је да су наведене количине од 8 m³ или 16,4 m³ представљале велики терет за земљорадника у средњем веку. Ђубриво није било лако прикупити, с обзиром да се стока током године дуже време налазила и изван стаја и торова, док је и транспорт тако великих количина ђубрива до земљишта предвиђеног за виноград представљао још једну отежавајућу околност. На основу познатих количина, у наведеним случајевима је оквирно израчуната и дебљина слоја коришћеног ђубрива. Будући да се ђубриво стављало само у удубљења или јаме, које су биле припремљене за струкове винове лозе, у њима се стварао слој доста дебљи од 0,5–1 cm, колико би износио у случају да је сточно ђубриво распоређивано равномерно по читавој површини једне златице.¹⁰³⁷

С обзиром да је ђубрење земљишта одређеног за подизање винограда у средњем веку представљало прилично скупу инвестицију, на простору Дубровачке републике развила се специфична пракса у којој је власник земљишта свом наполичару давао новчани зајам (*mutuo*) и својеврсни новчани *йоклон* (*dono*), који се није враћао. Ова врста дара

1032 DAD Div. Not. 26 f. 113'.

1033 DAD Div. Canc. 33 f. 8'.

1034 DAD Div. Canc 31 f. 122; DAD Div. Not 29, f 91; DAD Div. Not. 32 f. 99; DAD Div. Not 35 f. 104'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 121.

1035 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 152.

1036 М. Благојевић, *Земљорадња*, 121–122.

1037 Исто.

заправо није представљала прави поклон, нити вид награде. Новчану суму на име „поклона” наполичар је, највећим делом или у целини, улагао у куповину ђубрива или је користио за унајмљивање надничара, уколико би се радило о заснивању винограда на већој површини земљишта, што је изискивало и веће потребе за радном снагом. У таквим случајевима власник земљишта потраживао је и већи део плодова. У другој половини XV века наполичар је као „поклон” најчешће добијао око 10 перпера, мада се у постојећим уговорима дубровачке канцеларије и нотаријата ова врста помоћи кретала од 6 до 20 перпера за једну златицу. Поред тога, забележени су и случајеви у којима је помоћ наполичару изостајала или је износила испод 6 перпера. Зајам је такође износио отприлике 10 перпера.¹⁰³⁸ Узимање одређеног новчаног износа од власника винограда било је предвиђено и чланом 15 српског рукописа Земљорадничког закона, који је највероватније такође требало утрошити на куповину ђубрива.¹⁰³⁹

Наведени примери са дубровачког подручја показују да је, поред дела радне снаге наполичара, власнику земље за подизање винограда на површини од једне златице било потребно око 20 перпера на име зајма и помоћи за улагање у припрему земљишта. С обзиром да виногради доносе плодове у најбољем случају након 2–3 године, сав новац трошен је на третирање и хемијско богаћење земљишта, као и на извођење свих специјалистичких радова које захтева узгајање винове лозе. Имајући у виду велика улагања која нису могла брзо донети добит, јасно је да су веће виноградарске површине могли да заснивају искључиво представници властеле и богатији трговци приморских градова.¹⁰⁴⁰ Са друге стране, у складу са вредношћу утрошеног новца повећавала се и цена земљишта под виновом лозом.¹⁰⁴¹

Поред сточног ђубрива, у Дубровнику су коришћене и органске материје у виду отпадака од ратарских култура и винове лозе, које у данашњој примени представљају основу ђубрива под називом *комјоси*.¹⁰⁴² Приликом прављења вина на дубровачкој територији поло-

1038 Исто, 122–123.

1039 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55.

1040 DAD Div. Not. 10, f. 75'; DAD Div. Not. 9 f. 200'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 123; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 78, 80–87, 92–94, 101–102, 118–119, 140–142.

1041 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 16–18.

1042 Компост се данас ствара мешавином комине и самлевене лозе уз додавање стајњака, кречњака и минералних ђубрива. Н. Марковић, *Технологија ђајења винове лозе*, 289–290.

вином XV века, исцеђено грожђе, односно комина, није бацано, већ је коришћено у поменуте сврхе. Изгледа да у ово време комина још увек није коришћена за прављење ракије, с обзиром да је служила за ђубриво.¹⁰⁴³ Одређени подаци које пружају историјски извори дају назнаке да се у средњем веку могла користити још једна врста органског ђубрива – тзв. зеленишно ђубриво, које се данас назива *сидерити*. Обично се ради о легуминозама – грашак, грахорица, боб, детелина, али се могу користити и уљана репица, хељда, као и житарице – најчешће овас и јечам, чијим се заоравањем пре сађења винове лозе, или пак током првих година у младом винограду, земљиште обогаћује и додатно храни органским и минералним материјама.¹⁰⁴⁴

Уговор Которског архива из 1396. године показује да су се у виноградима могле садити и диње и лубенице као међуусеви, док је Дубровачки статут, прописујући услове обраде винограда узетог „на део“, бранио сађење пшенице, јечма и овса међу чокотима винове лозе.¹⁰⁴⁵ Други усеви су се вероватно више садили у младим виноградима, где је земљиште свакако већ друге године требало окопавати, али у којима још увек нису убирани плодови,¹⁰⁴⁶ мада се у наведеном которском уговору ради о старијем винограду или о лози коју је требало обновити. Могуће је да су одређени усеви у виноградима налазили места у циљу уштеде пољопривредног земљишта, које је иначе у приморским крајевима било у дефициту. Поред тога, не треба искључити могућност да је у средњем веку био познат учинак одређених пољопривредних култура у процесу ђубрења и органског богађења земљишта. О постојању травних површина између засада винове лозе такође има података, тако да се у неким виноградима косила трава и припремало сено. Овај пример би могао да указује да је неки стари виноград услед немара почео да се претвара у ледину, или, ако би се радило о младом засаду, да током прве године није предузимано окопавање.¹⁰⁴⁷

1043 М. Благојевић, *Земљорадња*, 146–147.

1044 Зелена маса легуминоза позитивно утиче на хранљивост земљишта захваљујући симбиози са бактеријама које добро апсорбују азот из ваздуха, који се у земљишту разграђује у свом органском облику и постепено претвара у један од најзначајнијих минерала који винова лоза усваја. Н. Марковић, *Технологија тајења винове лозе*, 289–290, 382–383.

1045 I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 33; *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (V, 30); D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 70.

1046 DAD Div. Canc. 4 f. 103–103', 108, 117; DAD Div. Canc. 11 f. 102', 106'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 124; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 154.

1047 DAD Div. Canc. 4 f. 117, 118'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 124–125.

Након трапљења и ђубрења земљишта требало је засадити вино-ву лозу, што се обављало у јесен или у рано пролеће, након нестанка мраза и отапања снега. Самим тим, у приморским крајевима се са овим процесом могло отпочети већ крајем фебруара – у време које Которски статут прописује за расађивање лозе.¹⁰⁴⁸ Услед климатских услова, у континенталним деловима средњовековне Србије садњи се свакако приступало нешто касније. Пракса расађивања садница, позната на простору Дубровачке републике, сигурно се на исти начин обављала и у српским крајевима. Садница винове лозе расађивана је на два начина. У већ припремљена и нађубрена удубљења, направљена у земљишту, стављала се садница са оформљеним кореном или без њега. Природа винове лозе дозвољавала је и да се, обично у рано пролеће, исече струк лозе, евентуално скрати и постави у земљу. На тај начин би јако брзо из места где се стварају пупољци избиле жиле образујући корен саднице, што је свакако било познато и средњовековним земљорадницима.¹⁰⁴⁹

Назив *расклад* коришћен је на подручју Дубровника, како за садницу, тако и за место у које се постављала.¹⁰⁵⁰ С обзиром да винова лоза тек након 2–3 године доноси плод, садница са већ формираним кореном брже је напредовала и давала род, тако да су често сађени управо овакви струкови, о чему постоје примери са дубровачке и которске територије. Да би образовале млади корен, саднице су се гајиле у *расадницима* (на подручју Котора *calametum*; у дубровачким изворима *rasatnich*), из којих су се потом узимали струкови и садили на припремљеном земљишту.¹⁰⁵¹ У сачуваним которским документима 1326–1337. године забележени су бројни расадници у многим селима и крајевима полуострва Врмац, односно на простору которског дистрикта, на коме је винова лоза била широко распрострањена. Према сачуваним документима који сведоче о разним споровима, стварању нових садница, њиховом уступању у залог, закуп или мираз, расадници су постојали у Магарисију, код Св. Ловре код Лепетана, у Тивту, Думидрани, Кавчу, Корвешу, Касестру, на Шурању код цркве Св. Агате, итд.¹⁰⁵²

1048 *Statut grada Kotora II*, 238 (глава 214).

1049 М. Благојевић, *Земљорадња*, 123–124.

1050 Исто; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: Sv. 55: trinaestoga dijela*, JAZU Zagreb, 1952, 110–111 (*rasklad*, *rasklada*).

1051 М. Благојевић, *Земљорадња*, 124.

1052 Видети: А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 15, 140, 141, 151, 154, 166, 198 (1326), 289, 474, 491 (1327), 529, 550 (1330), 648, 651, 683, 764 (1331), 1033 (1332); *II*, br.

Нотарски документи са подручја Котора показују да се расадник обично заснивао поред самог винограда, као што се може видети на примеру расадника постављеног уз виноград цркве Св. Марије од Ријеке¹⁰⁵³, док уговор од 17. априла 1334. године открива начин коришћења расађених лозница. Извесни Милоје из Томба је свој део расадника у Белилу, који је имао са Богојем Сало, zaloжио Марку Симеонову за 8,5 перпера, уз услов да држалац залога може током наредних шест година резати калеме и чупати корене.¹⁰⁵⁴ Наведени уговор показује да су се из расадника могли резати струкови лозе (*calami*), који су се затим можда калемили на већ посађене младице, или су се струкови из расадника чупали заједно са кореном и потом садили у винограду. Сечење расадника и узимање калема може указивати на праксу калемљења различитих сорти винове лозе, премда је већ објашњено да до појаве филоксере за тиме није постојала потреба, као и да су виногради махом подизани на властитом корену. Струкови винове лозе су се највероватније исецали из расадника првенствено како би се даље расађивали у винограду. О сечењу садница говори и уговор од 21. јуна 1332. године, према коме је Мароје Цернели примио у залог расадник лоза у Тивту поред морске обале, уз дозволу да може сећи половину или два дела младица годишње.¹⁰⁵⁵ Иако располажемо подацима који се односе искључиво на приморје, будући да су били готово неопходни у процесу заснивања винограда, расадници су засигурно постојали и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, тако да су их морала имати сва већа властелинства на којима се гајила винова лоза.¹⁰⁵⁶

С обзиром да су саднице винове лозе са већ образованим кореном имале већу вредност, често су биле крадене чупањем из расадника или винограда, односно из земљишта у које су тек биле посађене. Према једном дубровачком уговору од 21. новембра 1443. године, земљорадник је почупао младу винову лозу у великом свежњу, који су очигледно чинили струкови са оформљеним кореном.¹⁰⁵⁷ На подручју Котора долазило је и до намерног уништавања садница. Петра Гостова тужио је 17. априла 1330. Драгослав Милојев да му је посе-

150, 207 (1332), 232, 298, 303, 391, 463, 489 (1333), 538, 718, 721, 761, 767, 773, 778, 787, 769, 808, 814–816 (1334), 970, 1165 (1335), 1037 (1336).

1053 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 764; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 152.

1054 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 808; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 153.

1055 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 26; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 153.

1056 Исто.

1057 М. Благојевић, *Земљорадња*, 124, нап. 285.

као расадник лоза, који се налазио код Св. Ловре, поред Лепетана на јужној обали Верига, и за који је тврдио да је припадао његовој породици „од стварања света”.¹⁰⁵⁸ На простору Дубровника саднице лозе су биле предмет крађа и услед потреба за огревом. У тужби од 4. јануара 1451. године истакнуто је да је део украдене лозе требало да служи за сађење, а други за огрев, при чему се радило о лози коју тек треба расадити и формирати корен.¹⁰⁵⁹

За разлику од распореда младица у расаднику, струкови винове лозе приликом заснивања винограда нису могли да буду густо засађени. О растојању међу струковима у једном реду, као и између редова, сведочи већ цитирани члан 214. Статута града Котора, који говори и о дубини прекопавања земљишта: „саднице ако буде требало копати, где је потребно у јаму од лакта, а исто толико у ширину и у дужину како захтева у току целог месеца фебруара”.¹⁰⁶⁰ Цитирани члан Статута показује да су струкови винове лозе засађивани у правилним редовима, док је раздаљина између садница, као и између редова, износила бар пола метра.¹⁰⁶¹

Виногради, као и остале врсте усева, нису подизани на мочварном и баровитом земљишту, али је након великих киша и отапања снега постојала опасност од надолажења бујица, које су угрожавале култивисане деонице, како у равничарским пределима, тако и оне смештене на странама неког брда, због чега су се морале преузимати мере одводњавања.¹⁰⁶² Сачувани подаци о вршењу одводњавања, који се односе искључиво на приморске крајеве, показују да су се власници земљишта од поплава бранили копањем потока, односно ровова, канала и јарака у винограду и на осталом земљишту, у које је дотицала вода, спречавајући плављење засађене земље. Чланом 255. Которског статута, који носи назив *О винограду или земљама које добијају воду одозго*, било је прописано да власник винограда или земљишта које добија воду одозго мора сву количину примити на свој посед и не сме је скретати на нечији виноград или друго имање. Власник је могао усмерити ток воде једино у свој канал, поток или јарак на свом земљишту. Забрањено је било и померање ровова који су служили за прикупљање воде, тако да је наглашено да поток

1058 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 529.

1059 М. Благојевић, *Земљорадња*, 124, напомена 285.

1060 *Statut grada Kotora II*, 238 (čl. 214).

1061 М. Благојевић, *Земљорадња*, 119, 124.

1062 Исто, 153–154; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 83.

или јарак морају остати у стању, односно на месту на коме су се одувек налазили и да воде теку „онако како су у старини протицале”.¹⁰⁶³

На подручју Будве власници винограда су, поред уређења стаза на свом земљишту, морали да уреде и све јарке где је потребно, који су вероватно такође представљали неку врсту одводних канала.¹⁰⁶⁴ Према једном дубровачком уговору власник земљишта тражио је од радника да у његовом винограду направе три потока.¹⁰⁶⁵ Наведени прописи показују да исушивање неког заглављеног простора одводњавањем у приморским крајевима није било организовано као у случају наводњавања¹⁰⁶⁶, већ је предузимано од стране појединаца, регулисањем количине воде искључиво на властитом поседу. Вишак воде усмеравао је у ископане канале и јарке, одакле је даље одвођен на неко друго место, при чему је требало пазити да вода не угрози суседне поседе других власника. Одводњавање ове врсте вероватно је примењивано и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, у случајевима у којима је за тим било потребе.¹⁰⁶⁷

У условима топле и суве климе постојала је стална опасност и од суша које су доводиле до слабе или потпуно уништене летине, због чега је било неопходно регулисати влажност земљишта наводњавањем. Систем наводњавања је у средњем веку зависио искључиво од природних чинилаца, односно од тога да ли је у близини земљишта које је требало снабдети водом постојала река или поток, чији би се део тока скренуо ка месту одређеном за наводњавање.¹⁰⁶⁸ Прокопан канал који је доводио воду на обрадиво земљиште у српским средњовековним изворима јавља се под називом *извод*, док су се помоћни канали, копани зарад довођења воде до жељеног места, називали *водовађе*, *бразде* и *ваде*.¹⁰⁶⁹ У средњовековној Србији наводњаване су

1063 *Statut grada Kotora II*, 252–253.

1064 *Средњовековни сџајлуџи града Будве*, 26 (чл. 49). Видети и чл. 45–48, 211; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 110.

1065 М. Благојевић, *Земљорадња*, 154.

1066 Право на воду за потребе наводњавања било је прецизно регулисано правним одредбама, тако да су становници сваког насеља знали колико им воде припада и ко поседује право коришћења водовађом. За коришћење воде са манастирског извода плаћала се посебна надокнада *водовађишина*. М. Благојевић, *Земљорадња*, 153; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 81.

1067 М. Благојевић, *Земљорадња*, 154–155; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 83–84.

1068 М. Благојевић, *Земљорадња*, 150; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 78.

1069 М. Благојевић, *Земљорадња*, 150–152; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 78–81.

највероватније само њиве засејане житарицама и вртови. У случају винограда и воћњака натапање водом није морало бити неопходно, с обзиром да је, у поређењу са житарицама и поврћем, реч о културама отпорнијим на сушу. Пошто су виногради често подизани на брдовитом терену, тешко је било и направити изводе и довести воду.¹⁰⁷⁰

Иако може позитивно утицати на развитаك винове лозе, редовно плодоношење и повећање приноса и квалитета грозђа, у случају непознавања неопходних услова, наводњавање може изазвати и одређене последице – погоршање физичких и хемијских особина земљишта, опадање квалитета грозђа, повећавање могућности изазивања болести винове лозе, смањење отпорности лозе према ниским температурама итд.¹⁰⁷¹ И поред тога, могуће је да су тек засновани виногради у приморским крајевима у периодима већих суша ипак наводњавани. О томе би могао да сведочи и 255. члан Которског статута, с обзиром да је вода коју су виногради „добили одозго” могла представљати поплаву, али и воду која је циљно довођена за потребе натапања усева. Уосталом, наводњавање је повлачило за собом и одводњавање вишка воде, па се цитирани члан може тумачити и на тај начин.¹⁰⁷²

4. Радови у винограду

Пошто су раст и плодоношење винове лозе вишегодишњи процеси који резултирају првим плодовима тек након 2–3 године, док је за достизање рода у довољно великом обиму потребно око 5 година, током овог периода виноградима је неопходна континуирана обрада и нега. Након отапања снега најпре се вршило орезивање винове лозе и уклањање прошлогодишњих лозница. *Орезивање* или *резидба* представља једну од основних и најважнијих мера које се спроводе у винограду. Током дугог периода еволуције, винова лоза је стекла особину формирања великог броја пупољака, при чему се мали број њих развија у здраве родне ластаре. За разлику од дивљих лоза које поседују способност саморегулације, код питоме винове лозе се број оака, ластара и гроздова одређује орезивањем.¹⁰⁷³ Као што је објашњено, резидбом се формира будући облик стабла младог засада,

1070 М. Благојевић, *Земљорадња*, 152.

1071 Р. Тараило, *Основи њодизања*, 63.

1072 *Statut grada Kotora II*, 252–253.

1073 Н. Марковић, *Технологија њајења винове лозе*, 177.

који одређује и посебан начин узгајања винове лозе, уклања се одређени број оака и ластара у циљу контролисања раста и родности лозе, подстицања боље зрелости и квалитета плода, чиме се достиже и одређена висина приноса у складу са квалитетом грозђа. Такође, резивањем се елиминишу огољени делови стабла чокота, који могу бити оштећени услед јаких мразева, града и других непогода.¹⁰⁷⁴

Још у време почетака култивисања винове лозе, уочено је да лоза са које су животиње откинуле поједине ластаре има бољу родност, која се одликује крупним и квалитетним плодовима. Резидба је заправо постала прва мера која је предузимана у процесу узгајања винове лозе. Њен учинак био је познат и у старом веку, тако да су Римљани за извођење црквених обреда допуштали употребу једино оног вина које је произведено из орезаних винограда.¹⁰⁷⁵ Намена овог посла условила је на неким средњовековним подручјима и њему својствену, специфичну терминологију. За разлику од Земљорадничког и Јустинијановог закона, који прописују да земљорадник виноград треба да *ореже*¹⁰⁷⁶, у Статутима Котора и Дубровника за резидбу се користи израз *putare* – *чишћење*.¹⁰⁷⁷

За резивање је била неопходна одређена стручност, коју су земљорадници свакако поседовали, а обављано је ручно, посебним алатом – *винорезним косиром*. У ћирилским изворима са краја XIV века ова врста оруђа се увек јавља као косир (*косирь*), док се у латинским и италијанским текстовима налазе и облици *косијер*, *косер*, *косор* (*chosier*, *cossier*, *cosser*, *chosor*). Познат је и облик *џушайор* (*putador*) изведен од назива врсте посла у коме је коришћен – *putare* (чишћење).¹⁰⁷⁸ Косири су могли бити различитих величина, што показују археолошки налази, док се и у изворима јављају као велики или дугачки (*chosor grandio*, *cosserium magnum*, *cosserium longum*), као мали косјерић или косирић (*chosierich pizulo*, *cosirich*).¹⁰⁷⁹

Извршена типологија средњовековних косира скоро у потпуности одговара подели типова античког оруђа ове врсте. Међу косирима који су коришћени за резивање винове лозе, антички тип

1074 Исто, 175.

1075 Исто, 174.

1076 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99; А. Соловјев, *Законодавство Сисефана Душана*, 238.

1077 *Statut grada Kotora II*, 238; *III*, 126 (čl. 214); *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (knjiga V, član XXX); М. Благојевић, *Земљорадња*, 125.

1078 Исто, 27, 125.

1079 DAD Privata I f. 24'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 28.

С одговарао би средњовековном типу II, у оквиру кога се издвајају три варијанте – косир са секирицом правоугаоног облика (а), трапезоидног облика са трном дужим од сечива косира (б) или правоугаоне форме и краће лучне оштрице изнад трна на радном делу сечива (в), који је вероватно употребљаван за прецизније резање винове лозе.¹⁰⁸⁰ На простору Смедерева пронађено је укупно 7 косира који се датују у шири временски период од XIV до XV века, међу којима и три типа IIa. Код Београда су откривена два косира првог типа, који се стављају у још шири временски интервал XV–XVII века. У Параћину је нађено четири косира типа I и један типа IIa, из периода XIV или XV века. Појединачни налази косира типа IIa откривени су у Костолцу, локалитет Рудине (XII–XIII век), Параћину и Јагодини (XIV–XV век). У Сремској Митровици пронађена су по два налаза подтипова IIa и IIb (XIV–XVI век), док су у Чачку откривена такође два косира типа IIb, који потичу из XIV stoleћа.¹⁰⁸¹ Димензије свих косира пронађених на простору Параћина обично су подразумевале око 4 cm ширине, док се дужина кретала између 26 и 36 cm.¹⁰⁸²

Као што је показано на примеру крчења земљишта за виноград, косир се као једно од најзаступљенијих оруђа у земљорадњи користио и за стварање нових површина погодних за обраду, док се онај који је служио за одсецање грана и шибља називао *џрнорезним*.¹⁰⁸³ За орезивање винове лозе се поред винорезног косира употребљавао и *нож* (*cultelus*, *corttelus*), док је у дубровачким изворима његова намена понекад јасно назначена – „за сечење или чишћење лозе” („ad incidendum vites”, „pro incidendo vites”, „a pudando vites”).¹⁰⁸⁴

Време „чишћења” винограда варирало је зависно од климатских услова и било је различито прописано на територијама одређених градова. Которски статут (члан 214) прописује резидбу најкасније до средине фебруара,¹⁰⁸⁵ премда се у приморју могла обављати и крајем јануара, о чему сведоче случајеви са простора Дубровачке републике.¹⁰⁸⁶ Српски рукопис Земљорадничког закона, који може бити показатељ одређених прилика у континенталним деловима средњовековних српских земаља, не говори о времену извођења резидбе, али

1080 В. Р. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од њежња у Србији*, 71–77.

1081 Исто, 71–77.

1082 М. Благојевић, *Земљорадња*, 28.

1083 Исто.

1084 Исто, 29–30.

1085 *Statut grada Kotora*, II, 238 (глава 214).

1086 DAD Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 125.

зато садржи одредбу о једној изведби у процесу узгајања винове лозе која се и данас упражњава и везана је управо за орезивање. Наиме, члан 11 поменутог закона прописује да је земљорадник дужан да виноград ореже како треба и да га *оїрне*.¹⁰⁸⁷

Познајући данашње прилике у условима екстензивног виноградарства, огртање је подразумевало покривање тек орезаних ластара земљом, у циљу заштите лозе од јаких зимских мразева, који се јављају на просторима континенталне и умереноконтиненталне климе, нарочито у равничарским крајевима и долинама река. Ова резидба, која се у савременом виноградарству назива основном или јесењом, спроводи се током периода мировања лозе, најчешће у јесен после опадања листова, као и током зиме. Поред јесење, упражњава се и зелена, пролећна резидба, након одгртања приземног дела чокота. У неким крајевима влада обичај отпочињања орезивања на дан Светог Трифуна, заштитника виноградарца, 14. фебруара, што је у складу са климатским условима, с обзиром да у ово време у топлијим деловима већ престају мразеви и почиње отопљавање. На простору данашње Србије најадекватнији услови за пролећну резидбу владају током марта, до почетка априла. Которски Статут изгледа такође говори о огртању лозе, с обзиром да је посађене младице затим требало и „закопати“.¹⁰⁸⁸

С обзиром да се резидба на подручју Котора изводила најкасније до средине фебруара, са њом се могло отпочети и почетком месеца у време Св. Трифуна, који се прослављао 1. фебруара. Статути осталих приморских градова не говоре о огртању лозе, које се можда није ни морало увек обављати, с обзиром на одсуство јаких мразева у медитеранским крајевима. Судајући према Земљорадничком закону, који је примењиван у српским земљама, може се претпоставити да је у унутрашњости средњовековне Србије постојала пракса заштите лозе огртањем, док је резидба након одгртања чокота могла да отпочне вероватно најраније почетком марта.

Након резидбе и уклањања лозница следило је окопавање винограда, које се према Статутима одређених приморских градова у средњем веку обављало два или три пута годишње, уз прецизно описивање начина и тока радова. На простору которског дистрикта окопавање је било прописано два пута, али је сваком копању претходило „орање у бразде“, које је почињало већ током фебруара, односно након обављања резидбе. У члану 214. Которског статута, који садржи

1087 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99.

1088 *Statut grada Kotora*, II, 239 (глава 214); Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 176.

услове држања винограда у наполици, о окопавању се наводи: „орати први пут у бразде, или окрета четири редом у току целог месеца фебруара. Исто тако окопати, прво окопавање у току целог месеца марта. Исто тако други пут орати на раније речени начин у току целог месеца маја. Исто тако окопати други пут у току целог реченог месеца маја.”¹⁰⁸⁹ Члан 261. Статута града Будве, који је насловљен *О крайшошijsким виноградима*, регулишући однос између власника винограда и оног који га обрађује, изричито прописује три окопавања и истиче да је наполичар дужан да виноград „током целог марта оре и копа, а током маја окопава између трсова, чисти од лишћа, оре и везује; трећи пут да га оре до Св. Вида и однесе земљу најкасније до Св. Петра (...) Ако је винограду потребан какав други виноградарски рад, дужан је да га обави у сезони”.¹⁰⁹⁰ На основу наведених чланова види се да су земљорадници у дистриктима Котора и Будве најпре орали земљиште ралом – четири бразде између редова винове лозе, а потом виноградарском мотиком окопавали виноград.

Коришћење рала у обради виноградарског земљишта није било уобичајено, док се на простору Дубровника користила искључиво мотика, која се у изворима јавља под називима *zappa* и *ligo*. Када је у питању учинак, орање ралом није доносило најефикасније резултате обраде, али је знатно убрзавало процес, након чега је земљорадник требало још да окопа мању површину земље око самих чокота. Употреба рала такође показује да је лоза у таквим виноградима морала бити засађена правилно у редове. Треба имати у виду и напомену да у Судско-нотарским списима Историјског архива у Котору није пронађен ниједан документ који говори о употреби рала у виноградима.¹⁰⁹¹ О орању земљишта у винограду на подручју которског дистрикта сведочи и члан градског Статута којим је прописана ширина граничног простора између винограда, која је тамо где се оре требало да износи 7 лаката (мало више од 3,5 m), а где се не оре свега три лак-

1089 *Statut grada Kotor, II*, 238; *III*, 126 – текст у оригиналу гласи: „arare prima vice in brafdis, siue curfis quattuor per ordinem per totum menfem Februarium; item zappare prima zappatura per totum mēfem Martij; item secunda vice arare modo praēdicto per totum menfem Maij; item zappare secunda vice per totū menfem Martij praēdicti.” За друго окопавање наведен је месец март, што вероватно представља грешку у писању, јер би требало да стоји „током реченог месеца маја”, с обзиром да другом окопавању претходи орање у мају, након што се прво орање и копање обави током фебруара и марта.

1090 *Средњовековни сѣаиуиј града Будве*, 68; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 213.

1091 М. Благојевић, *Земљорадња*, 126; Исти, *Земљораднички закон*, 100.

та (нешто више од 1,5 m).¹⁰⁹² У Которском статуту орање земљишта под виновом лозом помиње се и почетком XV века. Чланом 361, који говори о заштити култивисаног земљишта, земљорадницима се дозвољава да могу довести волове у близину винове лозе, једино зарад орања земљишта у винограду.¹⁰⁹³

Орање земљишта под виновом лозом у околини Котора и Будве указује и на положај винограда, с обзиром да примена рала захтева равно тло. Уколико је орање међу засадима винове лозе заиста предузимано, релативно мале површине равничарског земљишта у приморју нису чуване за узгој житарица, већ су на њима такође подизани виноградни. То би додатно потврдило велики значај виноградарства у приморју.¹⁰⁹⁴ Што се тиче временског извршавања радова, види се да је на подручју Котора и Будве прво орање и копање у винограду обављано током фебруара и марта, након извођења резидбе и заламања лозе, док је друго предузимано током маја. На територији Будве, треће окопавање требало је обавити до Видовдана, тачније до 15. јуна, а најдаље до Петровдана, 29. јуна по јулијанском календару, односно до краја месеца.

Иако се Которским статутом прописују по два орања и копања, његово подручје сврстано је међу она у којима се окопавање земљишта под виновом лозом вршило троструко. Премда је упоређивањем статута приморских градова дуж источне обале Јадрана закључено да се окопавање у Котору и Будви, односно у градовима јужно од Дубровника, предузимало три пута, а на самој дубровачкој територији и северније од ње свега два пута годишње, пракса је најчешће била другачија.¹⁰⁹⁵ Мимо тога што Статут Дубровника прописује само два копања – прво до 15. марта и друго до 15. јуна¹⁰⁹⁶, уговори између власника винограда и купаца указују на другачије обичаје. Током XIV века и касније и на простору Дубровачке републике наполичари су били дужни да окопавају винограде три пута годишње – први пут већ у фебруару као у Котору, други пут у априлу и трећи пут, судећи према Статуту, током прве половине јуна.¹⁰⁹⁷

1092 *Statut grada Kotora II*, 252 (гл. 254).

1093 Исто, 370 (гл. 19).

1094 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 15–16.

1095 Исто, 23–24.

1096 *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (knj. V, čl. XXX).

1097 DAD Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 125–126; Исти, *Земљораднички закон*, 100.

С обзиром да је Будвански статут прописивао троструко копање земљишта, међу којима је последње требало обавити најкасније до краја јуна, највероватније је и на которском подручју предузимано и треће окопавање, такође током месеца јуна. На основу изложеног види се да су радови обраде земљишта у винограду у приморским крајевима почињали првим окопавањем – у случају подручја Котора и Дубровника у периоду од фебруара до половине или до краја марта, затим је следило друго копање током априла (Дубровник) или маја (Котор, Будва), завршавајући се најдаље до краја јуна, другим или трећим окопавањем.

У правним документима који се односе на континенталне делове средњовековне Србије такође су садржани извесни подаци о извођењу ове врсте радова у виноградима. „Копање винограда” које је озакоњено у већем броју манастирских повеља заправо подразумева обавезу обраде и извођења свих радова у винограду и на самој виновој лози, која је теретила зависно становништво различитих друштвених категорија. Хрисовуља краља Милутина, издата манастиру Светог Стефана у Бањској 1314–1316 године, садржи прецизнију одредбу према којој је сваки земљорадник манастирског властелинства био дужан да окопа мат винограда до Ускрса, док је казну за неизвршавање обавезе представљало одузимање вола.¹⁰⁹⁸

Остављајући тренутно по страни питање површине земљишта, као и категорије зависног становништва које га обрађују, треба обратити пажњу најпре на прописани рок и број копања. Будући да Ускрс као празник није фиксног датума, у средњем веку се према јулијанском календару могао прослављати одређене недеље у периоду од 22. марта до 25. априла. На основу тога, претпоставља се да се окопавање винограда у унутрашњим деловима средњовековне Србије обављало до половине априла. Иако је Бањском хрисовуљом прописано само једно окопавање, свакако се морало обавити и друго у мају или јуну, када је и избијање корова највеће. У досадашњој литератури изнета је претпоставка да се повељом изричито намеће прво окопавање, из разлога што су га земљорадници лако могли занемарити услед обима посла, с обзиром да је у исто време требало обавити и пролећну сетву житарица. У прилог томе говори и казна одузимања вола, који је коришћен као главна помоћ земљораднику приликом орања, што и самом кажњавању даје посебну тежину.¹⁰⁹⁹

1098 Зборник, 464.

1099 М. Благојевић, *Земљорадња*, 128–129.

Да се и у континенталним деловима средњовековне Србије окопавање земљишта под виноградима обављало више од једног пута експлицитније говоре преводи византијских закона, који су примењивани у српским земљама. Члан 11 српског рукописа Земљорадничког закона прописује окопавање два пута¹¹⁰⁰, док у члану 14 Јустинијановог закона стоји да, ако неко узме виноград у наполицу, треба на време да га „**сврѣже и оускопа и опраши**”.¹¹⁰¹ *Опрашивање* или *прашење* у овом случају односи се управо на друго копање. Очигледно је да је у српским земљама, приликом настајања превода закона, у обради винограда већ постојала пракса другог копања, исто као и специфичан термин у тадашњем српкословенском језику којим је означавана. Технички се овај израз и данас односи на друго окопавање. Сама реч „опрашивање” довела је до претпоставке да се, као у случају Котора и Будве, у унутрашњим српским крајевима, поред мотике, за окопавање винограда употребљавало и рало, чија би примена била посебно значајна у периоду XV века и оним областима где није било великог броја радних руку.¹¹⁰²

Како би се сачувала плодност земљишта, пре другог окопавања највероватније се обављало поновно ђубрење винограда. С обзиром да се тло под вишегодишњом културом каква је винова лоза временом исцрпљивало, винограде је свакако требало бар повремено додатно ђубрити. Да је и ова пракса, која природно условљава успешан развој винове лозе, била позната и у средњовековној земљорадњи, посведочено је такође у богатој грађи Дубровачког архива. Како су на овом простору засниване велике виноградарске површине, при чему је за само једну златицу земљишта било потребно често и 100 врећа ђубрива, земљорадници су овакве винограде ђубрили постепено, односно у деловима, да би читаво земљиште обухватили за 4 до 5 година.¹¹⁰³ Ова пракса такође сведочи о дугогодишњем искуству узгајања винове лозе у приморју. Заправо, ефикасност деловања органског ђубрива ограничена је управо на период од 3 до 5 година, с обзиром да се хранљиве материје које га чине ослобађају врло споро и постепено. Пошто је након 4–5 или 6 година корен врло разгранат и захвата дубину од 20–60 m, и ђубрење треба обавити на већој дубини, како би се обухватио читав корен, односно хранидбени простор чокота винове лозе.¹¹⁰⁴

1100 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 99.

1101 А. Соловјев, *Законодавство Сѣефана Душана*, 238.

1102 М. Благојевић, *Земљорадња*, 159–160; Исти, *Земљораднички закон*, 99.

1103 DAD Div. Not. 7 f. 93 (15. I 1355.); DAD Div. Not. 9 f. 30 (7. III 1371.); М. Благојевић, *Земљорадња*, 128.

1104 Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 294, 382.

Пракса са дубровачке територије показује да су се ђубрили и стари и млади виногради. Ђубрење старих винограда није могло да обезбеди знатно веће количине приноса, али је повољно утицало на одржавање плодности земљишта.¹¹⁰⁵ Процењено је да је једна земљорадничка кућа могла да прикупи годишње 50–150 цакова ђубрива, што представља количину којом је могла да се нађубри површина једне златице. С обзиром да су се виногради ђубрили сваке четврте или пете године, земљорадници су прикупљено ђубриво могли да употребе на земљишту површине 4–5 златица, односно око 0,75 ha. Овај рачун мора остати на нивоу претпоставке, при чему треба имати у виду да се ђубриво није користило само за винограде, већ се једним делом трошило и на вртове.¹¹⁰⁶

После резидбе и окопавања, а пре потпуног сазревања и отпочињања бербе, у винограду је требало обавити још један већи посао – *заламање*. Ради спречавања прекомерног израстања струкова и бујања винове лозе, односно усмеравања снаге чокота на сазревање што бољег плода, у пролеће је било неопходно откинути или одрезати врхове лозе.¹¹⁰⁷ За заламање се у Статутима приморских градова употребљава италијанска реч *spatrapanare/expatrapanare* или латинска *foliare*.¹¹⁰⁸ Поред одсецања врхова, требало је ишчупати и бројне неплодоносне младице које сваке године избијају из корена, како не би црпле хранљиве материје из земљишта на штету већ развијеног чокота. За неке приморске градове данашње Далмације постоје прописи о подмлађивању винове лозе засађивањем младих лозница.¹¹⁰⁹ Заламање је могло да се обави тек након што лоза довољно стаса и добро се развије, тако да би и након одсецања врхова остало довољно листова за обављање фотосинтезе, правилну исхрану и здрав развој читавог чокота.¹¹¹⁰

1105 М. Благојевић, *Земљорадња*, 144.

1106 Исто, 147–148.

1107 Исто, 126–127.

1108 *Statut grada Dubrovnika*, 310 (knj. V, čl. XXX); *Statut grada Kotora*, II, 238; III, 126; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24.

1109 У Задру и Шибенику сваки закупник је имао обавезу да у току године на сваком гоњају винограда засади младу лозу у 25 јарака, што је један земљорадник могао да обави за дан. Видети: G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24. Шибенички гоњај је као мера за површину у другој половини XVI века износио око 914 m², мада се сматра да величина корчуланског гоњаја од 604 m² представља отприлике величину оног гоњаја који се у XIII веку користио у Далмацији. О томе детаљно видети: М. Благојевић, *Прилози истраживању средњовековних мера*, 107–109.

1110 Н. Марковић, *Технологија гајења винове лозе*, 160.

Због тога статуту средњовековних приморских градова под српском влашћу одређују да ове радове треба спроводити у мају, када и друго копање, или у јуну, након трећег окопавања. У Котору је требало „први пут скидати заперке са лозе до средине месеца маја и од тада колико пута и када буде требало и слично томе везивати прутове”.¹¹¹¹ Члан 261. Будванског статута, који се односи на кратошијске винограде, прописује слично – „током маја [да] окопава између трсова, чисти од лишћа, оре и везује”.¹¹¹² Под „чишћењем од лишћа” подразумева се управо заламање лозе¹¹¹³, које је земљорадник вршио након окопавања земљишта. На дубровачкој територији, према Статуту града и уговорима, било је предвиђено да се овај посао обави у јуну, након трећег копања.¹¹¹⁴ Крајем XIV века у Дубровнику је сачињен уговор интересантног садржаја, у коме се од стране власника инсистирало да заламање лозе врше искључиво мушкарци. Документ сведочи о одређеном нивоу стручности, који је посао заламања винове лозе захтевао, као и о значају који му је придаван.¹¹¹⁵ У случају кишних услова заламање се морало обављати неколико пута, о чему сведочи и Которски статут, који прво скидање заперака прописује до средине маја, а затим према потреби, колико и када буде било неопходно.¹¹¹⁶

Цитирани чланови Статута Котора и Будве говоре и о везивању лозе за прутове током маја месеца, у време заламања и другог окопавања.¹¹¹⁷ Прутови се у Которском статуту називају *ratpanos*¹¹¹⁸, док се у дубровачким уговорима помињу као *pritche* или *pali*.¹¹¹⁹ О постављању притки у винограду, њиховом облику и материјалу од кога су прављени, сведоче подаци из серија Дубровачког архива. У одређеним случајевима помињу се *pritche de xnanovet*, што показује да су израђиване од врсте меког дрвета – зановети или жучице. Ова врста материјала омогућавала је лако преношење притки до виногра-

1111 *Statut grada Kotor, II*, 238; М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

1112 *Средњовековни сѣаишѣи града Будве*, 68; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 213.

1113 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 100.

1114 *Statut grada Dubrovnika*, 310–311 (knj. V, čl. XXX); DAD Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

1115 DAD Div. Canc. 31 f. 69 (5. мај 1393); М. Благојевић, *Земљорадња*, 126.

1116 *Statut grada Kotor, II*, 238; М. Благојевић, *Земљорадња*, 128.

1117 *Statut grada Kotor, II*, 238; *Средњовековни сѣаишѣи града Будве*, 68; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 24; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 213.

1118 *Statut grada Kotor III*, 126.

1119 М. Благојевић, *Земљорадња*, 127. У Будванском статуту су такође названи *palli*. *Средњовековни сѣаишѣи града Будве*, 144 (чл. 261).

да, али је такође била подложна брзој пропадљивости. Због тога су земљорадници на крају године чупали притке из земљишта, износили их из винограда и пропале и поломљене бацали, а оне одрживе одлагали, враћајући их у пролеће уз поновно везивање за струкове винове лозе.¹¹²⁰ За везивање лозе у приморју је коришћена лика.¹¹²¹

Као што је поменуто, у српским приморским градовима било је прописано да се овај посао обавља када и заламање, у мају, током другог орања и окопавања. На дубровачком простору уговори између власника винограда и наполичара предвиђали су да се притке постављају пре другог копања, односно у првој половини априла.¹¹²² Иако су земљорадници могли самостално да направе наслоне и лику за везивање, на богатом виноградарском и трговачки развијеном подручју, какво је било дубровачко, притке за винову лозу куповане су у количинама од по неколико стотина, па и хиљада комада.¹¹²³ Њихова дужина износила је најчешће 3 лакта, односно нешто више од 1,5 метра.¹¹²⁴ У једном случају забележено је да је количина лике, која је коштала 4 динара, потрошена за везивање лозе током 6 радних дана.¹¹²⁵

Након завршетка свих радова у винограду наступао је период сазревања плодова у трајању од отприлике два месеца, после чега је предузимана берба грозђа – у приморју *vindemia* (*vinum-demo*, тргање грозђа). Статути приморских градова завршетак последњег окопавања у винограду предвиђају до половине, најдаље до краја јуна, тако да се сазревање плодова могло очекивати половином или крајем јула, а у унутрашњим крајевима још касније. У приморју је до краје плодова долазило већ половином јула, иако грозђе у то време није било у потпуности зрело, нити се могло користити за прављење вина.¹¹²⁶ О томе да је грозђе у приморју већ око 20–21. јула достигало одређену зрелост сведоче и одредбе градских статута. На подручју Скадра градски чувари били су обавезни да добро надзиру путеве и прилазе виноградима од празника Св. Илије (20. јул) до

1120 М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

1121 DAD Privata I f. 31', 47'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

1122 DAD Privata I f. 31', 32, 47', 48; М. Благојевић, *Земљорадња*, 157.

1123 D. Dinić-Knežević, *Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 14/1 (1971), 24; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

1124 Исто, 127.

1125 DAD Privata I f. 31'; М. Благојевић, *Земљорадња*, 127.

1126 *Latinsko-hrvatski rječnik*, prir. M. Divković, Zagreb 1900, 1144 (*vindemia*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 131.

празника Св. Михајла (29. септембар).¹¹²⁷ Према Будванском статуту, од дана Св. Марије (21. јул) до свечаности Св. Михајла, тачније током трајања бербе, било је забрањено суђење, тако да ни српски цар у овом периоду Будванима није упућивао позив за царски суд.¹¹²⁸ Празник Светог Илије представљао је и датум од када је зависно становништво категорије посадника на которском подручју морало да чува винограде које је држало у наполици, с тим што је крајњи рок у овом случају био продужен до дана Светог Луке (18. октобар).¹¹²⁹ Период од 20/21. јула до краја септембра представљао је време када је грожђе у потпуности сазревало, због чега је било нужно заштитити род од лопова. У Дубровнику и Котору је члановима градских Статута у оба случаја било забрањено заседање градских власти и обављање суђења у периоду од 1. августа до Михољдана.¹¹³⁰

Као што се може видети на основу законских прописа приморских градова о чувању винограда и судским имунитетима, берба плодова је могла да отпочне већ 1. августа по јулијанском календару, док се на дубровачком подручју изгледа ипак предузимала од половине месеца. О томе говори одлука Великог већа од 8. јуна 1402. године, којом је стављена забрана на извоз вина у залеђе током трајања бербе грожђа, односно у периоду од 15. августа до празника Светог Михајла, 29. септембра.¹¹³¹ Завршетак бербе био је предвиђен најкасније до Михољдана, а на которском подручју и до половине октобра, односно до празника Светог Луке. У континенталним крајевима средњовековне Србије берба је сигурно почињала 2–3 недеље касније у односу на приморје, вероватно најраније око 20. августа, обављајући се у највећој мери током септембра. Гроздови су се одсецали винорезним косиром и ножем, док је тачно трајање бербе зависило од величине рода, броја берача грожђа, као и места цеђења плодова.¹¹³²

1127 *Statuti di Scutari*, 111 (чл. 82).

1128 *Средњовековни сѣаѣуѣѣ града Будве*, 16–17, 36 (чл. 3, 96); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 218, 243.

1129 *Statut grada Kotora II*, 239 (214); И. Синдик, *Комунално уређење Коѣора*, 142; I. stjepčević, *Prevlaка*, 9.

1130 *Statut grada Dubrovnika*, 199 (knj. III, члан XIV); *Statut grada Kotora II*, 164 (гл. 49); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 49–50; J. Lučić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)*. *Analі Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* X–XI (1966) 143.

1131 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 67; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 87–88.

1132 М. Благојевић, *Земљорадња*, 131; С. Мишић, *Срѣско село у средњем веку*, 155–156.

5. Заштита и чување винограда

У средњовековној Србији су, поред земаља и жупа као територијално-управних јединица, затим села, катуна, градског метоха и планина, појединачна имања унутар једног насеља такође била посебно омеђена. То је било неопходно у циљу познавања тачних граница поседа свих власника или уживалаца, док су се међе морале поштовати као неповредиве од стране свих становника насеља у коме су се имања налазила.¹¹³³ Земљиште под виновом лозом најчешће је било ограђено плотом (*sepes*), тј. оградом од прућа, шанцем (*tossatum*) или трњем (*spinis claudere*), а у приморским крајевима и зидом (лат. *maceria*)¹¹³⁴, или је пак само било омеђено камењем.¹¹³⁵ Виноград је било нужно оградити и из практичних разлога, како би се спречио слободан улазак стоке и дивљих животиња, које су врло брзо могле да изгазе засад и обрсте лозу.¹¹³⁶

У српским средњовековним земљама недозвољено напасане стоке у нечијем винограду и другим имањима, као и казна предвиђена за овај вид преступа, називала се *йойаша*. Сачувани закони и статут градова обилују члановима који се баве спречавањем штета које су животиње наносиле на култивисаном земљишту. Према члану 36 Земљорадничког закона, уколико би неко нашао вола да чини попашу у винограду, требало је да га преда ономе коме припада, тражећи притом надокнаду плодова.¹¹³⁷ Одредба Душановог законика је нешто разрађенија, тако да се чланом 76 за нехотичну попашу жита, винограда или ливаде одређује да власник животиње оштећеном лицу надокнади штету процењену од стране „душевника”, односно старијих угледних људи из села. Намерна попаша је знатно строже кажњавана, приликом чега је поред плаћања штете уживаоцу уништеног поседа уступано и шест волова, што је за земљорадника представљало изузетно велики терет.¹¹³⁸

1133 С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 44–45; Исти, *Село и жупа у средњовековној Србији*, 23–30; Исти, *Српско село у средњем веку*, 35–46.

1134 *Statut grada Kotora II*, 239 (гл. 214), 473–475 (гл. 5, 6); К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

1135 А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1032, 1033.

1136 М. Благојевић, *Земљорадња*, 106.

1137 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 62–63. Страдање њива и винограда од стоке помиње се још у књизи Старог завета где стоји да, ако неко пусти своју стоку да пасе по туђој њиви или винограду, треба да надокнади штету власнику најбољим плодовима са своје њиве или из свог винограда. *Библија*, 72 (Друга књига Мојсијева, глава 22. 5).

1138 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 57, 110; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 90, 175–176; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 388–389; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 72–73, 74.

С обзиром да статут приморских градова садрже исцрпне одредбе о санкционисању више појединачних случајева угрожавања земљишног поседа од стране домаћих животиња, може се закључити да је виноградима често претила опасност од упада стоке и попаше винове лозе. На подручју Котора судије су током своје службе бирале десет људи који су имали обавезу да од октобра до маја најмање једном месечно обилазе култивисане поседе изван града, надзирући и хватајући све врсте животиња које би затекли да пасу по виноградима, воћњацима, вртovima и засејаним пољима. Овим службеницима припадала је трећина стоке коју ухвате и трећина прописане новчане казне, док су Комуни следиле 2/3. У случају одбијања наведених дужности и прекршаја, службеници су сносили новчану казну од 10, а судије од 5 перпера.¹¹³⁹

Глава 361 Которског статута – *О животињама на испашаи*, у виду одлуке од 30. новембра 1406. године, изричито забрањује присуство коња, мула, магараца, волова, крава, свиња и оваца у виноградима, вртovima, воћњацима и засејаним пољима. За ову врсту преступа Статутом је била предвиђена казна од 2 перпере и обавеза надокнаде штете ако се радило о кориснијим животињама, попут коња, муле, магараца и вола, док су краве, овце и свиње које би упале у виноград уступане власнику оштећеног поседа. Штету су могли направити и одбегли коњи на којима би неко од которских грађана дојахао у виноград, мада је у таквим случајевима власник животиње био ослобођен казне. Дешавало се и да власници стоке покушавају да спрече да се животиње ухвате и истерају са земљишта на коме су починиле штету. Чињеница да је решавање оваквих спорова често захтевало присуство сведока такође говори о томе да је стока често уништавала винограде и обрадива поља и да је могла нанети озбиљне штете власницима култивисаних предела. Власник земљишта имао је право чак и да убије или да туче туђе животиње које би му нанеле штету. Угрожавање обрадивог земљишта је изгледа представљало скоро свакодневну појаву, с обзиром да је на крају овог члана било неопходно нагласити да одредбу о забрани држања животиња на испашаи у виноградима, вртovima и пољима морају поштовати, како грађани и становници Грбља, тако и странци.¹¹⁴⁰

Одлука Великог већа о заштити обрадивих површина од упада животиња сачувана је и у виду статутарног члана 19, у коме су садржани још разрађенији прописи о начину напасања и чувања стоке у

1139 *Statut grada Kotora II*, 150 (чл. 21).

1140 Исто, 296–297, 325 (гл. 412).

близини пољопривредног земљишта. Потврђено је да нико од грађана, влаштака, Жупљана и других не сме довести стоку под винограде, док је Комуна раније утврђену новчану казну за повреду земљишта ове врсте уступила власницима угрожених поседа. Земљорадници су могли довести волове за потребе орања земљишта у винограду, али би их на крају дана морали вратити кући или одвести у брдо или долину, како никако не би остали међу струковима винове лозе. Наглашено је и да се стока може напасати једино у виноградима у које је доведена зарад узоравања земљишта. Одредба показује да су волови приликом орања у винограду морали бити под великим надзором и да је требало водити рачуна да не униште стабла лозе и летину у суседним виноградима и пољима. У том случају власнику земљишта би припале све животиње или пак две трећине, док би једна трећина била додељена службенику који би их пронашао.¹¹⁴¹

Члан 252. Статута Скадра, посвећен проблему који може створити свиња улазећи у виноград, врт или поље, живописније и детаљније разматра ову појаву у односу на статутарне одредбе Котора. На простору скадарског дистрикта било је прописано да, уколико свиња слободно уђе у виноград или у неки други земљораднички посед и поједе плод, након трећег упозорења власника животиње, господар земљишта је може убити или је пак задржати за себе без изискивања надокнаде штете коју је починила.¹¹⁴² Скадарским статутом такође се изричито наређује да нико не сме да пусти вола и коња у виноград, чак ни на кратко, иначе би уследила новчана казна од 4 перпере.¹¹⁴³ Будвански статут предвиђао је новчану казну од 12 динара, коју је плаћао власник животиње ушетале у виноград.¹¹⁴⁴ Са простора Требиња познати су примери упадања коња међу засаде винове лозе. У једном случају из 1446. године коњ Миладина Бјовчића из Пољице у Требињском пољу ушао је у виноград Матка Милохњића и начинио штету.¹¹⁴⁵

Поред подизања ограда и зидова или копања ровова, виногради су се штитили и постављањем клопки, међу којима српски рукопис Земљорадничког закона разликује три врсте справа против нежељеног упада животиња – *сѣуѣица*, *ѣруѣло* и *самосѣрел*.¹¹⁴⁶ Ступица је

1141 Исто, 370 (гл. 19). Видети и чл. 2 (24. фебруар 1421). Исто, 410.

1142 *Statuti di Scutari*, 152–153.

1143 Исто, 108–109.

1144 *Средњовековни сѣаѣуѣи ѣрада Будве*, 55 (чл. 199); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 218, нап. 699.

1145 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 231, нап 109; видети и стр. 159, нап. 103.

1146 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 64–65 (чл. 49); Исти, *Земљорадња*, 107.

представљала замку положену на земљу, која је хватала животињу на трзај, када би ногом упала у клопку.¹¹⁴⁷ Могла је ухватити и најкрупније животиње, док су се у једном случају Дубровчани тужили да им је ухваћен чак пар волова.¹¹⁴⁸ Самострел је врста оружја у виду лука са стрелом, код кога се натезала тетива да би се запела за одређену куку. Животиња је наилазила на самострел и изазивала померање положаја куке, након чега је тетива снажно избацивала стрелу, што је доводило до смртног исхода или до озбиљног рањавања.¹¹⁴⁹ Пругло је вероватно представљало клопку са федером налик гвозденој замци за дивље звери, која је такође могла да тешко рани или убије животињу.¹¹⁵⁰

Постављање клопки било је дозвољено и регулисано законским одредбама, према којима власник винограда у случају повреде и страдања животиње није подлегао казни. Члан 49 Земљорадничког закона одређује да, уколико пас или свиња упадну у клопку коју је господар винограда у време сазревања грожђа поставио у виду ступице, пругла или самострела и при том угину на његовом поседу, власник земљишта није обавезан да надокнади штету за настрадалу животињу.¹¹⁵¹ Уколико власник ухвати живу свињу или пса и затвори их и умори, дуговао је надокнаду у животињама у двострукој вредности.¹¹⁵² Господар поседа није плаћао надокнаду ни за вола који би приликом уласка у виноград или врт упао у ров и угинуо, што показује да је шанац, ископан око засада винове лозе, био веће дубине. Копање широких и дубоких ровова у које је животиња могла да упадне, било је могуће у равничарским пределима и осталим теренима захвалним за то, док је у приморју које је оскудевало у земљишту погодном за обраду углавном подизан зид од сухомеђине, односно од насланог камена.¹¹⁵³ Постављање ограда и клопки није могло у потпуности да заштити виноградарски посед од упада животиња, док су виногради били предмет страдања и услед пожара, крађе плодова или намерне сече лозе.¹¹⁵⁴

1147 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 142.

1148 М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

1149 Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 111–114; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 142.

1150 Исто, 143.

1151 Исто, 64–65.

1152 Исто, 66–67, 143 (чл. 51). Животиња се није смела озледити, односно ослепети, охромити или повредити резањем уха. Власник поседа је тек након трећег упада имао право да животињу озледи или убије. В. чл. 36, 46, 47, 50.

1153 Исто, 64–65 (члан 48).

1154 М. Благојевић, *Земљорадња*, 107.

Српски рукопис Земљорадничког закона показује да су земљорадници били дужни да предузимају све неопходне мере, како не би угрозили винограде и друге поседе својих суседа. Посебно је требало бити обазрив приликом паљења ледине, како услед ветра ватра не би захватила и суседну кућу или плодно земљиште. У таквим случајевима земљорадници су имали обавезу надокнаде штете у двоструком обиму, док су могли бити ослобођени осуде једино ако је пожар изазван изузетно јаким ветром.¹¹⁵⁵ Иако је паљевински систем земљорадње поспешивао плодност земљишта остављајући за собом дебео слој пепела¹¹⁵⁶, приликом паљења посеченог дрвећа и шибља могло је доћи до ширења ватре и избијања пожара. О томе сведочи 53. члан српског рукописа Земљорадничког закона, који гласи: „Ако неко запали ватру у својој ледини или лазу (и догоди се да) ватра (пређе и запали куће и плодне) поседе, не осуђује се само ако се то деси при јаком ветру.”¹¹⁵⁷

Примери са подручја Дубровника са почетка XV века показују да су виногради често страдали у летњим месецима, када се ватра приликом паљења ледина, односно шибља, лишћа и другог растиња, услед приморских ветрова брзо ширила и на суседне струкове винове лозе.¹¹⁵⁸ Поједини чокоти винове лозе дубровачког властелина Николе Палмотића изгорели су након што је извесни Богавац са сином запалио ватру на својој ледини. Документ од 19. августа 1419. године јасно говори о томе да је чувар винограда једног дубровачког властелина упозоравао Јакова Николића да због ветра не пали ватру на ледини у суседству. С обзиром да је дрвеће на ледини ипак запаљено, ватром је био обухваћен и виноград, због чега је власник поднео тужбу.¹¹⁵⁹

Повреда међа једног села, затим повреда нечијег имања, крађа плодова и казна за учињени преступ називала се *йоџка*.¹¹⁶⁰ У српским земљама важила је колективна одговорност становништва једног сеоског насеља, тако да је, према Душановом законнику, уколико би неко запалио кућу, гумно, сламу или сено, село коме при-

1155 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67 (чл. 53).

1156 М. Благојевић, *Земљорадња*, 165.

1157 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67.

1158 Исто, 145.

1159 Исто.

1160 Потком је могао да се назива и међник неког имања. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 57, 111; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 90, 176; Т. Тарановски, *Историја српској љава у Немањинској држави*, 465–466; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 36, 74.

пада требало да изручи кривца или да плати начињену штету.¹¹⁶¹ За паљевину гумна или сена изван насеља, надокнада штете падала је на терет околних села, уколико не би предали запаљивача.¹¹⁶² За намерну повреду и уништавање винове лозе Земљораднички закон је прописивао знатно строже казне. Намерно паљење плота винограда, поред надокнаде штете у двоструком обиму, подразумевало је и телесну казну у виду наношења удараца и жигосања руке. Такође, за сечење или тргање винове лозе са плодовима закон је прописивао казну одсецања руке, коју је требало да изврши власник винограда коме је штета нанета.¹¹⁶³

Паљење ограде винограда наносило је велику штету, с обзиром да је ватра сигурно могла захватити и саме засаде винове лозе, док је обнављање винограда захтевало одређена материјална средства, а на род би се чекало три или четири године. И поред тога, не може се тврдити да је у средњовековној Србији примењивана казна жигосања или одсецања руке, нити да је за њено извршавање био задужен власник уништеног винограда.¹¹⁶⁴ Проблему повреде ограде винограда посвећен је и члан 194. Статута Будве, под називом *О њлоџу*, којим је за ову врсту преступа предвиђена искључиво новчана казна – „Ако се некој особи докаже да је запалила, откинула или покварила туђи плот, плаћа казну од 12 динара, од чега половина припада кнезу, а половина власнику.”¹¹⁶⁵ Уколико некоме настане штета у винограду, према Будванском статуту надокнада је падала на терет онога који је пре тога негде у близини обављао бербу, при чему је требало да плати и 12 динара новчане казне.¹¹⁶⁶

Власници винограда и осталог земљишта често су усмеравали токове вода на суседне њиве и винограде, због чега је долазило до многих тужби, док о овој појави сведоче и чланови Статута Котора и Будве. Скретање воде на туђе винограде и остало земљиште било је забрањено 255. чланом Которског статута, који носи назив *О виноџрадима или земљама које добијају воду одозго*. Власник виногра-

1161 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 62, 117; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 94, 184 (члан 99); С. Мишић, *Сеоке међе у средњовековној Србији*, 43–44; Исти, *Село и жуџа у средњовековној Србији*, 29; Исти, *Српско село у средњем веку*, 74.

1162 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 62, 117; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 94, 185 (члан 100).

1163 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 66–67 (чл. 55 и 56).

1164 Исто, 146–147.

1165 *Средњовековни сѣаџуџи џрада Будве*, 55, 131; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 262.

1166 *Средњовековни сѣаџуџи џрада Будве*, 58 (чл. 216); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 218.

да или земљишта које добија воду одозго није смео померати ровове, јарке и потоке који су служили за одводњавање, како не би угрозио туђе винограде и остала имања.¹¹⁶⁷ О скретању воде у нечији виноград сачуване су тужбе са подручја Котора, док су се овакви спорови обично решавали изласком судија на терен. Иван Базилијев тужио је 15. марта 1336. године две удовице Раду и Мару, које су, стављајући међнике негде на потоку у Пину, скренуле воду у његов виноград и расадник. У овом случају чланови суда нису успели да на терену утврде њихову кривицу, због чега је парница одложена, док је 15. априла 1337. дошло до неке врсте нагодбе и избора судија.¹¹⁶⁸ Тужилац је могао доћи у посед међе, као у случају удовице Тоде, којој је извесни Петар, син покојног Николе Главатова, саградивши међу, наврнуо воду у виноград на Прчњу.¹¹⁶⁹

На простору Которске општине тридесетих година XIV века, као и у крајевима Дубровачке републике у првој половини XV столећа, познати су случајеви у којима је долазило до преступа чупања и сечења винове лозе, али казна никако није била оличена у тешкој телесној повреди, већ је изискивала надокнаду и новчана давања на основу процене штете од стране овлашћених службеника. Појава сечења винограда на которском подручју посведочена је и у пракси. Драгослав Милојев тужио је 17. априла 1330. Петра Гостова да му је посекао расадник лоза код Св. Ловре поред Лепетана, који се одувек налазио у поседу његове породице.¹¹⁷⁰ Према документима од 28. јула 1332. године извесна Јелена Медошева је посредством свог адвоката тужила Мата Трипуна Јаковљева, човека Миха Баса Пелегрине, да је посекао винову лозу у њеном винограду у Касестру, померио камење тј. међнике поседа и закрчио јој приступ, како винограду, тако и расаднику. Судије су након изласка на терен изрекле казну надокнаде штете.¹¹⁷¹ На простору Дубровника приликом одређивања висине новчане казне обично се узимало у обзир да ли се ради о младом или старом винограду, док је у случају једног посеченог винограда од 77 лозних струкова у Млинима надокнада износила 6 грошева.¹¹⁷²

1167 *Statut grada Kotora II*, 252–253; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 87. В. и: *Средњовековни сјајнији града Будве*, 25–26 (чл. 45–49), 57 (чл. 211).

1168 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1036, 1126.

1169 Исто, br. 1086 (18. фебруар 1337); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 88.

1170 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 529.

1171 Исто, br. 1032, 1033.

1172 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 147 (DAD Lam. de For. 17 f. 116'; 7. decembar 1443; 24 f. 12; 29. новембар 1450).

Сечење или чупање винограда једног грађанина од стране другог у которском дистрикту строго су кажњавани. Уколико би нечији преступ ове врсте био доказан, кривца је теретила казна од 25 перпера, као и обавеза надокнаде штете према процени суда. Од тога је половина припадала власнику винограда, а друга половина Комуни. Казна за посечен или ишчупан расадник или друге плодноносне биљке износила је 12 перпера, такође уз надокнаду штете. У случају немогућности доказивања кривице оптужени се за сечење или чупање винограда могао оправдати у присуству својих пет најближих сведока, за посецање или чупање плодног дрвећа уз три, а за биљке без плода уз једног сведока.¹¹⁷³ Исто је поновљено и члановима 110 и 114, док су прописи о заштити винограда проширени и на лица која нису припадала которском грађанству. За посечени или искорењени виноград некога од посадника – земљорадника или странаца, казна је износила 25 перпера уз надокнаду штете према процени суда. За сечење или чупање воћњака, затим ако неко опљачка или запали колибу, или покраде вртове или поља или посече жито, висина предвиђене новчане казне је такође била више него дупло мања у односу на уништавање винограда, износећи 12 перпера и надокнаду штете. Једино је странац са доказаном кривицом о сечењу и чупању винограда у власништву грађанина Котора бивао подвргнут нижој новчаној казни од 12 перпера, затим телесној у виду шибања и жигосања, која вероватно није примењивана, као и обавези надокнаде штете. Власник винограда доказивао је злочин оптуженог заклетвом пред судијама са двојицом најближих сведока. У случају непроналажења кривца, штету је надокнађивало село најближе уништеном поседу.¹¹⁷⁴ У Будви је казна за сечење лозе и маслине износила чак по 50 перпера, док су се за воћке плаћале свега 2 перпере.¹¹⁷⁵

О крађи грожђа и другог воћа српски рукопис Земљорадничког закона 58. чланом кратко прописује: „Они који улазе у винограде и смоквике туђе, ако, дакле, ради јела, нека буду невини; ако ли ради крађе, нека буду бијени лишени одеће.”¹¹⁷⁶ Крађа плодова, која је свакако упражњавана од давнина, санкционисана је и Мојсијевим законом, којим је исто тако гарантована и слобода убирања грожђа ради јела: „Кад уђеш у виноград ближњег својега, можеш јести грожђа по вољи док се наситиш, али га не мећи у суд свој.”¹¹⁷⁷ Казне за крађу

1173 *Statut grada Kotora II*, 180–181 (чл. 82).

1174 Исто, 197–198 (чл. 114); 194–195 (чл. 110).

1175 *Средњовековни стипендијски града Будве*, 22–23 (чл. 33); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 217.

1176 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–69.

1177 Библија, 189 (Пета књига Мојсијева, глава 23. 24).

грожђа разрађене су у 9. члану Софијског рукописа Јустинијановог закона, који се нашао и у преписима Законака цара Душана. Члан 144 Раваничког рукописа Душановог закона прописује: „Ако ко дању пролазећи уђе у било чији виноград и убере грозђа или воћа у мараму, или понесе у руци, то се ништа не суди. Ако ли набере у кош, да га бију и да плати 12 перпера. Ако ли ноћу краде, да плати 20 перпера и да га бију. Ако ли бере и направи вино, да плати колико буде обрао, и да да 40 перпера, па да га бију.”¹¹⁷⁸

У 143. члану истог рукописа расправља се и о казни за поновљену крађу – „Ако ко краде поврће или воће, једанпут или двапут, да га бију и да да 12 перпера. Ако ли је трипут да да 40 перпера”, док Софијски препис Душановог закона већ приликом друге крађе прописује вишу новчану казну, у износу од 40 перпера.¹¹⁷⁹ Рукописи Душановог закона показују да је и у средњовековној Србији долазило до учесталих крађа грозђа и других плодова, као и да је ради сузбијања ове врсте преступа било неопходно озаконити прецизно прописане врсте казни. Човек који би у току дана прошао поред нечијег винограда могао се слободно заситити воћем и понети мањи број гроздова – у руци или марами – док се крађом сматрало прикупљање већих количина у судовима, узимање плодова ноћу и убирање зарад прављења вина, што је подразумевало и строге телесне и новчане казне. Новчана казна од 12 динара за преступ крађе грозђа и других плодова била је предвиђена и Статутом Будве.¹¹⁸⁰ Са простора Котора остао је забележен случај у коме је Будоје Станков 4. децембра 1336. године тужио жене Петра и Франка Сабиних да су крадом обрале виноград на Мулу који је припадао Петру, а који је он сам држао у залогу. Према одлуци суда Будоју је остао виноград, док су тужене морале да врате вино и да буду кажњене према Статуту.¹¹⁸¹

С обзиром да је оруђе које је коришћено у виноградарству и земљорадњи уопште представљало вредан и неизоставан алат за обављање

1178 Законик цара *Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, књига III, Београд 1997, 400–401; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 149.

1179 Законик цара *Стефана Душана III*, 334–335, 400–401; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 150.

1180 *Средњовековни сѣаишѹи града Будве*, 53 (чл. 187); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 262.

1181 А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1072. Члан 111 Статута говори о санкционисању крађе и штете уопште и постављању стражара на границама дистрикта, задужених за чување поседа од Крстовдана (14. септембар) до Ђурђевдана (23. април). У случају почињене крађе или штете друге врсте и непроналажења лопова, надокнаду су сносили стражари, као и закупци земљишних поседа, тј. *јодиишници* и *јоловници*, према процени двојице племића бираних сваке године од стране судија на дан Св. Ђорђа. *Statut grada Kotor II*, 195–197.

бројних послова, такође је могло бити предмет крађа, што је санкционисано Земљорадничким законом. Члан 20 српског рукописа Земљорадничког закона подразумевао је: „(Ако земљорадник украде у време копања мотику или дикелу и буде препознат, тада да даје по 12 динара за дан, на исти начин треба поступити и према крадљивцу који украде) у време резања (винограда) косир или у време жетве срп или у време сечења ледине трнорез или секиру.”¹¹⁸² Новчана казна у износу од 12 динара, односно једне перпере дневно, није била нимало занемарљива, с обзиром да су се за скоро исту суму у првој половини XV века могли купити једна мотика или четири косира или два винорезна ножа, ако се узму у обзир цене на простору Дубровачке републике. Један млетачки дукат чинила су 42 српска динара или отприлике 30 дубровачких грошева, док је једна мотика од 3,5 kg гвожђа вредела 12 дубровачких грошева, а она од 2,5 kg око 8 грошева. Износ од 12 динара чинио је нешто више од трећине млетачког дуката, колико је отприлике износила и просечна цена једне мотике на дубровачком подручју, изражена у дубровачким грошевима. Такође за цену једне теже мотике, која је стајала 12 грошева, у зависности од доба године, у Дубровнику су се могла купити и 2–3 копела пшенице, односно између 33 и 48 литара.¹¹⁸³

Богатији земљорадници поседовали су све неопходне алатке, међу којима су се могле наћи и 2 или 3 мотике. У сачуваном тестаменту од 23. фебруара 1392. године, који је оставио Медоје из Жрновнице (Дубровачке жупе), види се да је један богатији земљорадник имао у својој заоставштини три мотике, једну објетелицу, три косира, међу којима један винорезни (*putador de sarmentis*), као и једну секиру. Са друге стране, сиромашнији земљорадници често су имали само једну мотику или чак ниједну, тако да су посезали за крађом туђих.¹¹⁸⁴

На подручју приморских градова, где је виноградарство достигло највеће размере, пролаз кроз нечије винограде обично је био регулисан законским прописима. Которским статутом било је одређено да сваки власник мора имати пут којим ће ићи у свој виноград, „као што је у старини имао”. У случају када се један виноград који није имао сопствени пут налазио изнад или испод других, требало је да власник оног винограда кроз који је власник првог навикао да пролази обезбеди пут кроз свој посед тамо где је погодно.¹¹⁸⁵ Сви јав-

1182 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 56–57 (члан 20).

1183 Исто, 113; М. Благојевић, *Земљорадња*, 23–25, 28–30.

1184 DAD Testamenta 8 f. 17'; Љ. Стојановић, *Сџаре српске џовеље и џисма I/2*, Београд 2006, 464; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 114–115.

1185 *Statut grada Kotora II*, 250 (чл. 249); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 87.

ни путеви који су пролазили кроз винограде и обрадива земљишта морали су бити широки шест лаката (3, 15 m), док су власници винограда и другог земљишта морали да их поправљају и одржавају, нарочито они који су касније засновали усеве. У супротном, казна је износила 5 перпера, док је људима дата слобода да пролазе кроз њихов виноград где год желе. Одредбом из 1334. године посебно је наглашено да се пут не сме преградити подизањем винограда.¹¹⁸⁶ Члан 49. Будванског статута одређује да је свако дужан да уреди оштећене стазе у својим виноградима и пољима и да поправи све јарке (за одвод) у којима је то неопходно. Казна за неодржавање путева у винограду износила је 12 динара, док сам власник није смео спречавати људе да пролазе кроз његов посед све док не уреди стазу.¹¹⁸⁷

Велики виногради имали су своје чуваре који су се називали *йугари* (пучдарь, *pudarius*, *vinae custos*, *guardator*). На подручјима приморских градова постојало је више чувара, који су били задужени за надзирање и чување општинских винограда, као и винограда властеле и грађана, који су представљали и највећа пољопривредна добра комуне. Скадарски статут одређује да је дужност чувара да добро надзиру путеве, односно прилазе виноградима, у периоду од празника Светог Илије (20. јул) до Михољдана (29. септембар), што представља време када је грозђе потпуно сазревало и када се обавља његова берба, због чега је било на мети лопова. Колико је одговорност чувара била велика показује одредба према којој је, у случају да неко почини штету у винограду, морао да преда лопова или, уколико га не може ухватити, да сам надокнади штету власнику. Чувари или *йвардгашори* (*guardator*), како су називани на скадарском подручју, полагали су и заклетву да ће исправно обављати своју функцију.¹¹⁸⁸ На простору Котора, за посаднике који би узели да обрађују нечији виноград под наполицом, такође је било назначено да морају да чувају винограде од свечаности Св. Илије до празника Св. Луке (18. октобар). Уколико би се оглушили о ове дужности, сву штету у винограду насталу њиховим немаром требало је да надокнаде и поправе.¹¹⁸⁹

Чуваре су имали и градски виногради у унутрашњости, будући да се у подграђу Штипа у XIV веку помиње "пударев син". Назив села Пу-

1186 *Statut grada Kotora II*, 250 (чл. 247, 248); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 86.

1187 *Средњовековни сѣаишѣи града Будве*, 26; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 215.

1188 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѣашина срѣских II*, 510; Р. Skok, *Etimologijski rječnik III*, 68 (*pudar*); *Statuti di Scutari*, 111 (чл. 82).

1189 *Statut grada Kotora II*, 239 (214); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 142; I. stjepčević, *Prevlaка*, 9.

дарци код Гроцке у нахији Кучево (1476) указује на постојање великог винограда у прошлости, у поседу владара или крупније властеле, који је морао имати и свог чувара.¹¹⁹⁰ Самим тим, вероватно је да су и у унутрашњим српским крајевима веће површине под виновом лозом, које су се налазиле у поседу владара, властеле или црквених установа, имале своје чуваре или је део зависног становништва обављао ову врсту службе.

6. Производња и чување вина

Након завршетка бербе, грозђе је у корпама доношено до места предвиђеног за његово претварање у вино. Гроздови са трулим зрнима, као и листови винове лозе, уклањани су из корпи, како вину не би дали горак укус, док су се каце, пре него што би се у њих пребацило грозђе, најпре дезинфиковале, тако што су се димиле тамјаном. Сам процес производње вина отпочињао је муљањем и гњечењем грозђа ногама, чиме се грозђани сок одвајао од суве материје, док је течност посебним каналом истицала у суд постављен испод каце. Вино се цедило и у пресама или муљачама, лат. *torculum*, које су и данас очуване у приморским крајевима на источној обали Јадрана.¹¹⁹¹ Пресе за цеђење грозђа се у српским ћирилским изворима називају *ѣочилима* – термином који се могао односити и на подрум, односно *виницу* за чување вина.¹¹⁹²

Грозђани сок (шира) је до завршетка процеса врења држан у бачвама (данашњим бурадима), односно у дрвеним судовима у којима је вино најбоље сазревало, док је код вина бољег квалитета утицај дрвеног материјала већи и значајнији и на његова позитивна својства. У неким случајевима вино се након ферментације из дрвених буради преливало у земљане посуде попут античких амфора, односно у велике судове од иловаче (*съсудъ гнильный*), чија је израда била једноставнија и јефтинија, или пак у мешине од животињске коже.¹¹⁹³

1190 А. Фостиков, *Збирна њовеља*, 93, 100; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтерџија*, 156; Исти, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, 60.

1191 Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сјарина српских III*, Београд 1864, 302; *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 437; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 162–163; Р. Радић, *Шта су њили Византијинци*, *Нова зора*, часопис за књижевност и културу 1, Билећа 2004, 118.

1192 Сава Немањић у Житију свог оца пише да је Стефан Немања саветовао синове да поштују Бога, како би им житнице биле пуне пшенице, а „**вино же точила ваю истачають**”. Свети Сава, *Сабрана дела*, 160.

1193 *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 431; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 285; *II*, 169; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 193.

У приморским крајевима вино је у амфорама требало да неко време одстоји у посебним просторијама – *ајоџекама*, у којима се димило (*cela vinaria*).¹¹⁹⁴

Да се вино не би укиселило и да би било дуготрајније, унутрашњост буради је некада премазивана смолом. Још од времена антике било је познато да борова смола распадањем на дну бурета ослобађа влажни парафин, који се формира као заштитни слој на површини вина, спречавајући процес кишељења, мада вино помешано са смолом није било нимало пријатног укуса.¹¹⁹⁵ Вино се у средњем веку често мешало са медом или зачинима, чиме је такође долазило до промене његовог првобитног својства и укуса. У Котору је била забрањена продаја вина помешаног са медом¹¹⁹⁶, док исто треба схватити и члан Дубровачког статута, као и одредбу Дубровачке царинарнице, којима је прављење *медовине* (*molçam, tulsā*) било дозвољено искључиво „за пиће у својој кући”, односно за личне потребе.¹¹⁹⁷ Постојала је и пракса мешања вина са водом, којим се такође није смело трговати.¹¹⁹⁸

Бурад за вино израђивала је посебна врста занатлија – *бачвара* (*bottarius, -ii*). На подручју Дубровника бачве су прављене најчешће од храстових стабала, која су увожена из унутрашњих крајева Балканског полуострва. Поред бачви, постојала су и *барила* у виду мањег суда, који је поред течности служио и за држање барута, док су се занатлије које су их израђивале називале *барилари*.¹¹⁹⁹ Бачвари су производили и остале посуде за вино, које су служиле као мерне јединице – чаброве, каблове, ведра, итд, што је условило и стандар-

1194 *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 437.

1195 Р. Радић, *Шта су били Византијинци*, 117 (Лиутпранд, епископ италијанског града Кремоне, који је пробао вино помешано са смолом у Цариграду, где је боравио у посланству 949. и 968. године, сматрао је да се чак уопште не може пити, док су га неукусним сматрали и многи Византинци). Овај начин одржавања вина дуготрајнијим је у средњем веку био познат и земљама Западне Европе. Велики црквени властелин Петар Дамијани, кренувши као папски легат 1063. године на сабор у Лиможу, забележио је да у Француској свуда постоји обичај да се унутрашњост буради пре сипања вина премаже смолом. Иако је истицано да вино на тај начин добија посебну боју, Дамијани је такође сматрао да многим странцима изазива мучнину, а да је њему самом јако брзо створило свраб у устима. *Ž. Le Goff, Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 290–291.

1196 *Statut grada Kotora II*, 286 (глава 340); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 69.

1197 *Statut grada Dubrovnika*, 350–351 (књ. VI, чл. 40); Ј. Луčić, *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277. (Liber statutorum doane Ragusii MCCLXXVII)*, Dubrovnik 1989, 58–59 (чл. 64).

1198 *Зборник*, 272; А. Солвјев, *Prebегar u Brskovu*, 272; Д. Динић-Кнежевић, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 65–66.

1199 Д. Роулер, *Dubrovački zanati*, 115, 118; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 159–160, 170.

дизацију судова, док је према дубровачким изворима школовање будућег занатлије трајало око 6 година. Винске бачве налик данашњој буради, прављене од храстовине, снабдеване су и обручима од дрвета или метала, за које је на дубровачком подручју прописивано да их треба везивати на венецијански начин.¹²⁰⁰ О постојању бачварског заната у унутрашњим крајевима средњовековне Србије сведоче једино поједини топоними попут Бачве и Бачварине, од којих други упућује на место где су се бачве производиле или вршила наплата таксе од продаје вина, или пак на место где је некада постојао посед одређеног бачвара. Треба додати и да етимологија речи бачва потиче из старије редакције словенског језика, док се у одређеним словенским изворима касније редакције јављају термини *винѿер*, *бондар* и *бачвар*.¹²⁰¹ Пресе за вино такође су израђивале занатлије које су се бавиле дрводељством, вероватно и сами бачвари.¹²⁰²

Приликом превозења вина на колима употребљавана је посебна врста буради – *возилнице*, док се на коњима вино преносило у козјим или јарећим мешинама.¹²⁰³ У запису из 1393. године, насталом на Јеванђељу за тепчију Батала Шантића, зета војвода Хрвоја и Вука Вукчића, који је управљао жупом Лашвом са градом Торичаном и жупом Саном, наводи се да му је вино из италијанског града Кремоне доведено на колима у Торичан.¹²⁰⁴ О коришћењу мешина говори уговор из 1446. године о допремању вина из Дубровника у подрињски рудник Зајачу, у коме се посебно истиче да је слуга скидајући један мех просуо половину вина, услед чега је дошло до спора.¹²⁰⁵ Вино се само понекад стављало у боце, о чему сведочи и један случај са дубровачког подручја из 1285. године који говори о боци пуштеној у море.¹²⁰⁶ С обзиром да су овакви судови морали бити запечаћени, треба имати у виду да су се чепови од плуте нашли у широј употреби тек од XVIII века, чиме је отпочело и масовније коришћење боца за вино.¹²⁰⁷

1200 D. Roller, *Dubrovački zanati*, 118–119; А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на тилу средњовековне Србије*, 15–16; Иста, *Занатлиство средњовековне Србије*, 159–160.

1201 Исто, 159–160, 172.

1202 D. Roller, *Dubrovački zanati*, 115, 119.

1203 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 285; Исти, *Историја Срба II*, 169; Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 91; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

1204 Љ. Стојановић, *Стари српски зајиси и најѿиси I*, 57 (бр. 179); *Стари српски зајиси и најѿиси*, 84; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји: крајина средњовековне Босне*, Београд – Бања Лука 2002, 77, 246, 312.

1205 М. Спремић, *Јадар у средњем веку*. Прекинут успон: Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 29; Исти, *Десѿоѿ Ђурађ Бранковић*, 701–702.

1206 Ј. Лућић, *Spisi dubrovačke kancelarije III*, 73.

1207 *Poljoprivredna enciklopedija* 3, 433–434.

О употреби буради (*vegetes*) и мешина (*utres*) сведочи и 384. члан Которског статута, који говори о њиховом унајмљивању.¹²⁰⁸ С обзиром да је приликом прављења посуда за вино долазило до разних мањкавости, случајних или намерних, ваљана израда буради и судова на простору Котора била је прописана Статутом. У члану о мајсторима бачварима наводи се да су занатлије „на превару и злонамерно израђивале бурад” тако да је власницима судова вино често цурило, услед чега су трпели много штете. Прописано је да су мајстори обавезни да праве квалитетне бачве и посуде из којих вино сигурно неће истицати до свечаности Св. Мартина (11. новембар). У супротном, мајстор је од свог вина морао надокнадити штету муштерији и платити Которској општини новчану казну, у висини цене коју је узео за лоше направљен суд.¹²⁰⁹

Просторије у којима се чувало вино у средњовековним изворима често се називају *йочилима* или *йивницама*, под којима се у ствари подразумевао подрум за вино тј. *виница* или *клеѝ* (**виница**, *vinnica*, **клевѝ**).¹²¹⁰ У јеванђељу по Матеју, Марку и Луки наводи се: „Другу причу чујте: бијаше човјек домаћин који посади виноград, и огради га плотом, и ископа у њему пивницу, и начини кулу, и даде га виноградарима, и отиде. А када се приближи вријеме родовима, посла слуге к виноградарима да приме родове његове.”¹²¹¹ Исто је садржано и у причи из *Хрвојевој мисала* (1403–1404) о „непоштеним и вероломним виноградарима” који су побили господаре слуге и одбили да предају плодове, с том разликом што је пивница названа точилом.¹²¹² Дакле, точило и пивница односили су се на подрум за вино (виницу), који је могао бити укопан у самом винограду. Вински подруми налазили су се и у градским кућама, као у случају винице у једној кући у Пећи, која се помиње 1335. године.¹²¹³ Као што је поменуто, у Руднику се половином XV века наилази на топоним Пивничиште, који сведочи о постојању некадашњег подрума за вино у овом граду.¹²¹⁴

1208 *Statut grada Kotor* II, 307.

1209 Исто, 287 (гл. 343).

1210 К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; ЛССВ, 80 (В. Петровић, *Виница*); 297 (Р. Михалчић, *Клеѝ*).

1211 Библија, 28, 53, 87 (Свето јеванђеље по Матеју, глава 21. 33; по Марку, 12. 1; по Луци, 20. 9). О истом и у књизи пророка Исаије, 595–596 (5. 2).

1212 *Missale Hervoiæ*, f. 40 (42) 79.

1213 ЛССВ, 355 (С. Ђирковић, *Кућа 2.*). У каменим кућама у приморским градовима вино се држало и у приземљу, заједно са осталом робом. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 233.

1214 С. Новаковић, *Законски споменници*, 755. С. Мишић, *Територијално-ујавна организација Рудника*, 10–11.

Члан 66 Земљорадничког закона за крађу вина из посуде или точила, тј. пивнице, одређује казну исту као и за крађу пшенице и уља. За крађу која је извршена први пут била је прописана телесна казна од сто удараца и надокнада штете господару, за поновљени преступ плаћала се двострука вредност украдене натуралије, док је за трећи преступ било предвиђено ослепљење.¹²¹⁵ Клет као подрум за вино помиње се код архиепископа Данила II, који бележи да је у време прослављања празника посвећеног некадашњем српском архиепископу Арсенију (1233–1263), у периоду када је функцију српског архиепископа обављао Јевстатије I (1279–1286), у *дому свейих айосйола* била велика несташица вина. Затим даље наводи да када је ујутру, пред почетак службе у помен архиепископа Арсенија, кључар ушао у клет и пришао једном од великих судова у коме је раније било вина, видео је да је испуњен до врха.¹²¹⁶

Велике количине вина у поседу богатијих феудалаца нису се могле држати у обичним подрумима. О виници манастира Дечани, која је сигурно представљала већи подрум за вино, говори одредба из треће дечанске хрисовуље. Овде се каже да је краљ Стефан Дечански поред врата винице исекао у камен и призидао вински мертик, успостављајући прецизну меру монашког obroка.¹²¹⁷ Подаци из сачуваних српских средњовековних повеља показују да се вино већих и богатијих манастира често чувало у кули града у близини манастирске цркве. У повељи Светог Ђорђа код Скопља (око 1300) краљ Милутин саопштава да је манастиру даровао „пред полатом пирг Хрпгати да је соћница Светог Ђорђа”.¹²¹⁸ Реч је о кули у зидинама града на великој градској капији, преко пута старе палате, која је требало да служи манастиру за похрањивање свих натуралних прихода са властелинства, између осталог и вина, убираног од потчињеног становништва.¹²¹⁹ Пиргови или куле добро утврђених градова са привредно развијеним подграђем имали су више функција – служили су као склоништа од непријатељских напада, као ризнице за похрањивање новца и осталих драгоцености, али и као места за складиштење великих количина натуралија. Вишеструка улога пиргова види се и из повеље краља Душана, издате после 1337. године, којом је мана-

1215 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–71 (чл. 65 и 66).

1216 Данило Други, *Живойи крајева и архиепискоја српских. Службе*, 175–176.

1217 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 274 (Д III).

1218 *Зборник*, 323.

1219 Р. Грујић, *Власћелинство свейоја Ђорђа код Скопља*, 54, 67–68; *Сйоменици на Македонија I*, 140–141.

стиру Трескавац код Прилепа приложио „од свега што улази у кулу прилепску, жито, вино, благо и свака храна”.¹²²⁰

О складиштењу већих количина вина у деловима градског утврђења експлицитније говори и хрисовуља цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена (1349/1350). Тврђава Вишеград са црквицом Светог Николе (Горњи град средњовековног Призрена), која се налазила на потесу Пштан, на излазу Призренске Бистрице из клисуре, припадала је епископској цркви Свете Богородице Љевишке као житница и црквена ризница.¹²²¹ Цар Душан је Вишеград, под којим је био смештен и сам манастир Светих Арханђела, одузео Призренској епископији у замену за три сеоска насеља, дарујући га својој задужбини – да јој служи као „житница, и вина и место-хранилница црквена уместо пирга”, изузимајући је из надлежности призренског кефалије, чиме је непосредно потчињена манастиру.¹²²² Светоарханђеловска хрисовуља недвосмислено говори да се у Вишеград, који је служио првенствено као ризница (*местохранилница*), односно место за похрањивање манастирских драгоцености, архива и књига, заједно са храном смештало и манастирско вино. Стварајући манастирско властелинство, цар Душан се постарао да својој задужбини обезбеди знатне површине земљишта под виновом лозом, са којих су несумњиво оствариване велике количине вина, које су превазилазиле основне потребе, постајући предмет продаје и остваривања добити на призренском тргу. Самим тим, Вишеград је као кула најближа Светим Арханђелима послужио као довољно пространо место за складиштење обилних количина манастирског вина и остале хране.

У економским просторијама у северном делу манастирског комплекса Студенице вероватно су постојали типични вински подруми, на шта указују пронађени дрвени држачи за бурад, која се чувала у тачно одређеном распореду.¹²²³ Село Подруми у Расини, које се у студеничкој повељи помиње као једно од насеља чије је становништво било задужено за доношење вина у манастир, такође указује на постојање посебних просторија намењених за похрањивање и чување већих количина вина.¹²²⁴

1220 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 671.

1221 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 10, 15, 204.

1222 Исто, 34, 56, 88, 120.

1223 ЛССВ, 80 (В. Петровић, *Виница*).

1224 *Зборник*, 62; Г. Шкриванић, *Студеничко властелинство*, 16; С. Ђирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 318.

IV Поседовање винограда и обавезе зависног становништва

1. Земљишна својина – виногради на земљорадничком и властеоском поседу

У српским земљама средњег века, као и у византијском и западноевропском феудализму, владар је представљао господара читавог земљишта, док ће његову улогу након распада Српског царства у другој половини XIV века преузети обласни господари у границама својих области. Поред владара, у улози господара земљишта налазила се и властела, која је, издвајајући се као богатији слој, имала и улогу представника врховне административне, војне, судске и финансијске власти, док је члановима властеоског слоја владар потврђивао већ стечене баштинске поседе и додељивао нове. Део земљишта, права и прихода владар је уступао и црквеним установама – манастирима и црквама, које су такође представљале велики ослонац његове моћи. У средњовековној Србији друштво се уопштено делило на повлашћене, у које су спадали припадници властеле и свештенства, и на потчињене, односно зависно становништво, које живи на земљишту свог феудалног господара и у чију корист испуњава различите врсте обавеза. Класу потчињених чинили су зависни земљорадници (*земљани*, *земаљски људи*), затим професионални сточари – власи и

Арбанаси, занатлије и припадници категорија посебних занимања (рибари, пчелари, млинари итд.).¹²²⁵

Као што је поменуто, у феудалном друштву врховна својина (*dominium eminens*) над читавим земљиштем налазила се у рукама владара, док је директну својину (*dominium directum*) над земљишним поседом имао феудални господар, у чијој су се улози могли наћи властела, црквене институције или сам владар. Према праву коришћења – уживања (*dominium utile*) све обрадиве површине делиле су се на два дела, неједнака по величини, од којих је мањи припадао земљораднику, док је већи део земљишта уживао феудални господар непосредно.¹²²⁶

Земљораднички посед састојао се из два дела – *селишћа* и *земљорадничког имања*. У овом случају селиште је представљало економско двориште земљорадника, односно простор на коме су се налазиле куће за становање и неколико просторија за смештај стоке, одлагање оруђа и складиштење пољопривредних производа, у чијој близини је најчешће постојао и врт, који је могао обухватати и одређени број стабала воћака.¹²²⁷ Земљорадничко имање (праслов. *село*, грч. *сѣлас*, по значењу одговара латинском термину *ager* и ранофеудалном западноевропском *mansus*-у) састојало се од култивисаних земљишних парцела – њива и винограда – које најчешће нису биле груписане на једном месту, већ су се налазиле, условно речено, разбацано по читавом сеоском атару. Такав распоред култивисаног земљишта одговара збијеном типу сеоских насеља (тзв. концентрисано село), који је подразумевао комплекс сеоских кућа постављених једна уз другу са двориштима и вртovima, око кога су размештене њиве и виногради. Насеља овог типа највероватније су преовладала у долинама и равничарским, жупским пределима. Код мање распрострањеног, засебног сеоског типа, оранице и виногради једног земљорадника лежали су уз саму кућу и врт. Читав земљораднички посед са економ-

1225 И. Божић, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законика Раковачкој рукойиса)*, Београд 1956, 6–7; М. Благојевић, *Земљорадња*, 291; Исти, „Закон свейога Симеона и свейога Саве”, 137–139; Исти, *Србија у доба Немањића*, 48–49.

1226 И. Божић, *Доходак царски*, 7; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 85–87; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 231.

1227 Основно значење селишта је напуштено насеље, а могло се односити и на земљиште предвиђено за атар будућег сеоског насеља. О селиштима детаљно: Р. Михаљчић, *Селишћа*, Зборник ФФ IX–1, Београд 1967, 173–224; ЛССВ, 664 (Р. Михаљчић, *Селишће*); Г. Острогорски, *Византијски пракисици*, Сабрана дела I, Београд 1969, 42, 45–46; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 49–54.

ским двориштем, вртом и обрадивим деоницама представљао је тзв. *йойичиѣну* или *зависну башѣину* једног земљорадника.¹²²⁸

На основу начина стицања и права коришћења поседа, имања су могла имати и посебне називе. *Башѣином* се називало земљиште које је добијено наследним путем или је даровано од стране владара у лични и неутуђиви посед. Имања која су стечена путем куповине у српским средњовековним изворима редовно се називају *купљеницама*¹²²⁹, које су се обично наводиле уз одређене врсте обрадивог земљишта и имања, али најчешће без назнаке о којој врсти поседа је реч. То се може видети на примеру дара краља Стефана Дечанског, који је властелинству Призренске епископије приложио и цркву Светог Симеона у Машутиштима код Суве Реке, „са људима и с виноградима и са млиновима и са земљом тих људи, с баштинама и с купљеницама.”¹²³⁰ Без обзира што у изворима најчешће није назначено који су тип обрадивог земљишта подразумевале, баштине и купљенице су се могле односити и на винограде, као и на било које друго земљиште или објекат. Земљиште које је дато у мираз означавано је као *йрикија*, док је земљишна деоница додељена поповима представљала *жребије*.¹²³¹

Процес развоја и интензивирања виноградарства довео је до тога да је земљиште под виновом лозом најчешће чинило саставни део једног земљорадничког имања, на тај начин што су виногради обично били измешани са ораницама. О томе сведочи Кончански практик, попис имања манастира Св. Николе у Кончи из 1366. године, који бележи да се на некадашњем Вранином „селу” (имању) налазило земљиште тројице нових поседника, који су имали по три њиве, док је извесни Просеник поред њиве поседовао и лозије тј. виноград.¹²³² Три њиве које се често помињу у српским средњовековним изворима најчешће су подразумевале „три поља” на која је била издељена једна ораница, према тропољном систему земљорадње.¹²³³ Земљорадничко

1228 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 283–284; И. Божић, *Доходак царски*, 7; Г. Острогорски, *Айрарне йрилике у Византијском царсѣу*. Привреда и друштво у Византијском царству, Сабрана дела II, Београд 1969, 66; М. Благојевић, *Земљорадња*, 277, 281; *ИСН I*, 359 (М. Благојевић); С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 158.

1229 М. Благојевић, *Земљорадња*, 280–281; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 158.

1230 С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, 17, 23, 35.

1231 М. Благојевић, *Земљорадња*, 280–281; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 158.

1232 А. Соловјев, *Кончански йрактик*, 83–109; М. Благојевић, *Земљорадња*, 278.

1233 Тропољни систем подразумевао је начин обраде према коме се на једном делу земљишта сејала озима, а на другом јара житарица, док је трећи остављан на

имање чиниле су, дакле, бар једна њива и један виноград, који су се налазили изван ужег насеља, негде на простору атара села у коме је земљорадник био настањен.¹²³⁴

О прошираности винограда и осталог обрадивог и необрадивог земљишта сведочи одређени број појединачних примера. О измешаности површина под виновом лозом са ораницама говори распоред њива у селу Побужда и суседном Туричевом долу код Скопља, на властелинству манастира Светог Ђорђа, који је у повељи краља Милутина (око 1300) описан на следећи начин: „Њива у Побужди при виноградима, садовна, до реке Побушке. Њива виноградиште у Туричевом долу од реке међу винограде (...) Њиву коју је дао Богдан Макелар у Карачином брегу низ његов виноград”¹²³⁵ Према Хте-товском вревију једна њива код села Речице у Пологу лежала је „под лозијем Десиславовим”¹²³⁶ Виногради су се могли налазити и у суседству крчевина, као у случају Бујковог винограда у селу Брњашча у Подримљу, који је допирао до „нетребљене земље”¹²³⁷ или су лежали поред саме реке, попут „Милкусовог винограда на реци” у селу Љутоглава код Призрена.¹²³⁸ Такође, међа атара раваничког села Вучидол једним делом је ишла „међу винограде у Дунав”¹²³⁹ Виноград у међама катуна Брежина и Станисалића код Подгорице налазио се у суседству смоквице, док је члановима градских статута било регулисано питање својине над орасима, крушкама, маслинама и плодовима дрвећа уопште, који падну или се надвијају над суседни виноград.¹²⁴⁰

Као и у случају земљишта које је припадало зависном земљорадничком становништву, виногради једног феудалног господара вероватно нису чинили јединствену целину, већ су били измешани са

угар, тј. на одмор без засејавања, зарад обнове плодности тла, јер се оранице нису ђубриле, изузев можда *јлавне*, *најбоље* њиве. Видети опширније: М. Благојевић, *Земљорадња*, 164–179; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 157–158.

1234 М. Благојевић, *Земљорадња*, 279.

1235 *Зборник*, 322.

1236 Љ. Стојановић, *Сѣлари српски хрисовуљи*, 38; *Сѣоменици на Македонија III*, 282, 293.

1237 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 138 (Д II), 265 (Д III); М. Благојевић, *Земљорадња*, 66, 74.

1238 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 140.

1239 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 246.

1240 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске повеље*, 219; *Средњовековни сѣајѣуѣ града Бугве*, 24, 101 (чл. 41); *Statut grada Kotora II*, 251–252 (гл. 252); *Statut grada Dibrovnik*, 38–309 (V, 26); Д. Синдик, *Комунално уређење Коѣтора*, 62; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне бугванске комуне*, 116–117.

виноградима и осталим имањима других власника, премда је било и случајева комасације земљишта. У случају груписања обрадивих површина, тачније ораница, изглед издуженог правоугаоника који су добијале наметао је назив *сѣуи*. Виногради су попут ораница такође могли бити груписани на једном месту, мада комплекс обједињеног земљишта под виновом лозом није добијао посебан назив. Случај груписања или комасације земљишта под виновом лозом познат је на потесу Курило на призренском метоху, где је цар Душан одређеним власницима заменио укупно десет винограда на другим локалитетима, како би својој задужбини, манастиру Светих Арханђела, обезбедио један велики комплекс земљишта под виновом лозом.¹²⁴¹

Део земљишта над којим је феудални господар имао искључиво право коришћења у средњовековној Србији се јавља под различитим називима, који се најчешће односе на уживаоца, а ређе на социјалну категорију чија се радна снага користила за обраду земљишта. *Кнежина* се односи на земљиште које је припадало господарима старих српских земаља, кнежевина. Једна *кнежина* постојала је у околини Стона, који се сматра седиштем хумских кнежева, тако да је и овај назив настао односећи се највероватније првенствено на најстарије, самосталне господаре Захумља. Над старијим називом „кнежина” преовладао је термин *царине*, који је такође подразумевао земљиште са искључивим правом коришћења владара, независно од титуле коју је користио. Такође, са нестанком Српског царства и јединствене државе, назив царина коришћен је и за означавање земљишта које је обрађивано у корист обласних господара и крупније властеле, односно световног феудалца уопште.¹²⁴²

Уколико се у улози феудалног господара налазила црква или манастир, најчешће је употребљаван назив *црквена земља* или *црквена мейхохија*, мада су ове синтагме могле да се односе и на укупну површину обрадивог и необрадивог земљишта, које се налазило у оквиру црквенихседа, обухватајући и оно са искључивим правом коришћења цркве, као и земљиште које је условно припадало зависном становништву. Израз *меройшина* настао је са аспекта меропаха, односно најбројније категорије зависног земљорадничког становништва, чија се бесплатна радна снага користила за обраду феудал-

1241 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 90, 121; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 16–17; Исти, *Град и жупа*, 78; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 46; М. Штетић, *Виногради*, 120–121; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 98.

1242 М. Благојевић, *Земљорадња*, 282–291; ЛССВ, 792 (С. Мишић, *Царина* (1)).

чевог земљишта. Сви термини који се односе на земљиште над којим право непосредног уживања има феудалац – *кнежина*, *царина*, *меройшина*, *црквена земља* или *црквена мейохија*, заправо суштински одговарају латинском називу *terra indominicata* у феудализму Западне Европе, док се у домаћој историографији усталио појам *власџелинска резерва*, без обзира да ли се ради о земљишту црквеног или световног феудалца.¹²⁴³

Виногради су, поред ораница, чинили највећи део обрадивог земљишта на властелинској резерви, о чему сведоче подаци садржани у Душановом законнику, као и у уговорима Дубровачке републике, који се односе на некадашње српске, тј. босанске земље. Чланом 34 Душановог законика било је предвиђено: „И што су села меропшине царства ми по загорју и иначе, црквени људи да не иду у меропшине, ни на сено, ни на орање, ни на винограде, ни на једну работу, ни на малу, ни на велику; од свих работа ослободи их царство ми, нека работају само цркви; ко ли се нађе да изагна метохију на меропшину, и оглуши се о закон царства ми, томе власнику да се све одузме и да се казни.”¹²⁴⁴ Цитирани члан Законика регулише обавезе црквених људи у тзв. *жуйским* или *слободним* селима која су припадала владару и у којима је настањено и становништво које не припада црквама и манастирима. Становништво *жуйских села* извршавало је највећи део жупских обавеза: градозиданије, градобљуденије, понос, позоб, приселица, итд, од којих су села црквених властелинстава била изузета и тиме издвојена из жупе, док је поред своје земље обрађивало и земљиште које се може сматрати владаревом властеоском резервом (*меройшине царсѣва ми*).¹²⁴⁵

У цитираном члану црквени људи ослобођени су обављања пољопривредних радова на меропшинама које припадају цару, али су са друге стране дужни да исте те послове обављају на властелинској резерви цркве којој су потчињени. Као обавезе црквених људи наводе се орање, обрада винограда и припремање сена, које су заправо представљале основне *работѣ* зависног становништва, док су њиве и виногради чинили главнину обрадивог земљишта на властелинској резерви, која је обрађивана бесплатном радном снагом потчињених слојева друштва.¹²⁴⁶

1243 М. Благојевић, *Земљорадња*, 282–291.

1244 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 49, 98; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 82, 161.

1245 С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 99–100, 157–158.

1246 М. Благојевић, *Земљорадња*, 289.

Царине су постојале широм средњовековне Србије, како у приморским земљама, тако и у унутрашњости. О виноградима на царинама у поседу властеле постоје одређена обавештења која се односе на Конавле и Сланско приморје, садржана у одлуци од 9. фебруара 1427. године, која се тиче поделе земљишта на царинама конавоске властеле дубровачким поданицима, након стицања дела Конавла војводе Радослава Павловића. Радослав Грујић изнео је процену да се на простору Конавала тада налазило око 100 малих села са 700 кућа и 3500 становника.¹²⁴⁷ Узимајући да је у западној половини Конавала постојало близу 50 сеоских насеља са отприлике 350 кућа, међу којима је више од 60 представљало домаћинства властеле и властеличића, у историографији је закључено да су наведене царине под виноградима припадале слоју крупније властеле.¹²⁴⁸

Најистакнутији међу њима био је свакако војвода Радослав Павловић, обласни господар, који је у Конавлима на својим царинама држао два винограда, један у Љутој и други са вртом у Добруши.¹²⁴⁹ Чланови познате властеоске породице Љубибратића такође су поседовали одређене површине под виновом лозом. Радоје Љубишић држао је један виноград у Ускопљу, док су Медвед и Рајко Богданчић имали два винограда на царини у Светом Мартину.¹²⁵⁰ Прибатко и Чичоје Поповић поседовали су по један виноград у Грдошевини и на Пављем Брду, а припадали су истакнутој властели Поповића, која је држала поседе на простору Требиња и Конавала.¹²⁵¹ У Плочици су винограде имали Остоја Сасиновић, као и Раско Јамомет из породице Јамометићи, која је такође поседовала земљу у Требињу, Конавлима и Попову. Највећи број винограда (4) на једној царини, међу онима које су дубровачке власти евидентирале 1427. године, налазио се на царини у Жабокличу, у поседу Вукашина и Видака из конавоске, властеоске породице Дракул.¹²⁵²

Велико земљиште под виновом лозом, од укупно 4 винограда, представљала је и царина Вукше Илојевића у Диништима, којој

1247 Р. Грујић, *Конавли под разним ђосѡодарима*, 37–38.

1248 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199.

1249 Б. Недељковић, *Liber viridis*, 164; Р. Грујић, *Конавли под разним ђосѡодарима*, 79; М. Благојевић, *Земљорадња*, 286; Исти, *Земљораднички закон*, 199.

1250 М. Динић, *Хумско-ѡребињска власѡела*, 21–24; М. Благојевић, *Земљорадња*, 285–286; Исти, *Земљораднички закон*, 199.

1251 М. Динић, *Хумско-ѡребињска власѡела*, 29–30; М. Благојевић, *Земљорадња*, 285; Исти, *Земљораднички закон*, 199.

1252 М. Динић, *Хумско-ѡребињска власѡела*, 60–61, 74; М. Благојевић, *Земљорадња*, 286; Исти, *Земљораднички закон*, 199.

треба додати и један врт. У Диништу су по два винограда држали и властелини Никола (Миладиновић) и Милдрут Полилеј, из породице о чијем властеоском статусу сведоче одређени подаци из 30-их година XIV века.¹²⁵³ У Потхумљу је један виноград на царини имао извесни Миладин, који се можда може сматрати родоначелником властеле Миладиновића. Овом списку властеоских винограда у делу Конавала који се некада налазио под влашћу војводе Радосава Павловића треба додати и два винограда у Дрвенику, чији власници нису познати, као и виноград извесног Богдана у Добруши. Виноградарски поседи ових десетак српских породица властеоског рода у Конавлима, које су сачувале своје баштине током српске, босанске и власти обласних господара, вероватно сежу дубље у XIV век.¹²⁵⁴ Крајем XV века у Будви се међу земљиштем под виновом лозом, купљеним у име Ђурђа Црнојевића (1493), помиње и виноград у „пољу староградском у контради Царине”, чији назив упућује на земљиште под непосредним уживањем можда будванског кнеза, с обзиром да се у суседству налазила и контрада Кнежев врт.¹²⁵⁵

Сматра се да се просечно растојање између сеоских насеља у средњовековној Србији кретало од 3 до 5 km, што би значило да је површина атара села износила отприлике 3–4 хиљаде хектара. Имајући у виду начин обраде, засноване на коришћењу воловске запреге, као и просечну величину села, која се кретала до 50 кућа, претпоставља се да је обрадиво земљиште захватало највише једну трећину укупне површине сеоског атара. С обзиром да се српска средњовековна земљорадња заснивала на производњи житарица, оранице су представљале најбројнију врсту обрадивог земљишта, за којима су долазили виногради и остала култивисана имања. У осталим деловима атара преовладавале су шуме и ливаде, које је господар села могао крчити у циљу стварања додатних земљишних површина погодних за култивисање, док су се крчевине стварале и зарад подизања винограда.¹²⁵⁶ Као што је објашњено, све обрадиве површине унутар атара једног сеоског насеља лежале су у оквиру једног или више комплекса, распоређених на неколико места, док су преостали сеоски простор заузимале шуме, пашњаци, воде, рибља ловишта и слично. Такође, култивисани земљишни поседи феудалних господара, међу којима

1253 М. Динић, *Хумско-требинска власијела*, 74; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 199–200.

1254 Исто, 198, 200.

1255 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 17–19.

1256 М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, 14–15; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 46.

су се налазили и виногради, били су измешани са деоницама њима потчињених земљорадника, од којих је свако земљиште било тачно омеђено, док су земљорадници познавали међе својих винограда, као и међе винограда на властелинској резерви које су обрађивали.¹²⁵⁷

Виногради су се често налазили и у међама сеоских насеља, док су приликом навођења у функцији међника у повеће обично уписивани са именима, што указује на њихову тренутну или некадашњу припадност одређеним власницима или уживаоцима. Такви примери су бројни: *Георгијев виноџрад* као међник некадашњег села Гумништа на Клини, које је припадало манастиру Бањска¹²⁵⁸, *Стијанојев виноџрад* у међама дечанског села Зерзево¹²⁵⁹, *Драгољев виноџрад* у међама катуна Тудоричевци¹²⁶⁰, *Хусарев виноџрад* на призренском метоху који је представљао међник до кога је допирао део атара Селчана¹²⁶¹, *Каначки виноџради* до којих је ишла међа атара светоарханђеловског села Купелник у Доњем Пилоту¹²⁶², *Козмин виноџрад* у међама хиландарског села Ораховац¹²⁶³, док се посредством Губавчевог имена одређује виноград у Сухогрлу, дарован хиландарском пиргу у Хрусији.¹²⁶⁴ Село Целине потчињено Светим Арханђелима код Призрена простирало се „од трновачке међе низ брдо па на ону страну уз поток мимо винограда, па у Спасовицу“¹²⁶⁵, граница атара села Пирани ишла је „од Алтунце право на студенац на Ограђеник, од студенца уз брег више винограда на Нерез“¹²⁶⁶, док је део међе катуна Синаинци једним делом пролазио „од студенца право међу винограде у Ор-

1257 Г. Острогорски, *Византијски њрактици*, 42–45; М. Благојевић, *Земљорадња*, 79; Исти, *Српска средњовековна држава и целина сеоској земљишћа*, 9–10; С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, 44–45.

1258 *Зборник*, 460; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стилџана у Бањској*, 184; С. Мишић, *Међе у Свештостилџанској хрисовуљи*, 48.

1259 П. Ивић, М. Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, 130; С. Божанић, *О земљишним међама српској средњовековној села*, Истраживања 20, Нови Сад 2009, 62.

1260 П. Ивић, М. Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, 254 (Д III).

1261 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 109, 139; М. Штетић, *Виноџради*, 122–123.

1262 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 99–100, 130; М. Штетић, *Виноџради*, 124.

1263 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 463; Б. Зарковић, *Хотичка метохуја*, 125–126.

1264 М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стилџана Душана којом хиландарском њирију у Хрусији њоклања цркву Св. Ђородице у Лиљану*, 43, 46.

1265 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140; М. Штетић, *Виноџради*, 122.

1266 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 123, 200; М. Штетић, *Виноџради*, 122.

ландин камен”.¹²⁶⁷ Кучевиште са засеком Бродцем код Скопља, које је цар Душан такође приложио Светим Арханђелима, граничило се са црквиштем при *Калоејџровој лози*.¹²⁶⁸

Виногради у функцији међника срећу се и на раваничком властелинству, па је тако граница групе села у ближој околини манастира излазила на *Дионисијев виноград*, међа села Вучидол у Браничеву ишла је „међу винограде у Дунав”, а међа Дабра над *Петичаске винограде*. Атар села Љубиња у Пеку избијао је на *Драичев виноград*, док је међа села Камијево делом пролазила под *Шуваинске винограде* и над *Косаноћа виноград*.¹²⁶⁹ Граница земљишта које је монахија Јевгенија даровала Великој Лаври Св. Атанасија у Паракиновом Броду ишла је на *Пријкове винограде*.¹²⁷⁰ Виноградишта су такође могла бити одређена посредством нечијег имена, налазећи се и у функцији међника. *Маврово виноградишће* помиње се у селу Бутељи у Скопској Црној Гори¹²⁷¹, док се топоним *Виноградишће* јавља у међама жупе Алтин на дечанском властелинству.¹²⁷² Један део земљишта у селу Косићу између доње Зете и Мораче простирао се од *Ојмичева виноградишћа* до *Влагојевићевих виноградних штејовина*.¹²⁷³

★

Највећи део становништва средњовековне Србије бавио се земљорадничким делатностима. Зависно земљорадничко становништво, које се у Душановом законику назива општим именом *себри*, припадало је различитим социјалним категоријама са посебним обавезама и правима. *Меројси* су представљали најбројнију категорију потчињених земљорадника на простору старих српских земаља, са

1267 Исто, 105, 135; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 46.

1268 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 98, 128–129; М. Штетић, *Виногради*, 124.

1269 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 69, 77–78; Г. Шкриванић, *Раваничко властелиниство*, 246–248.

1270 А. Младеновић, *Повеље и писма десјојџа Стефана*, 230, 233; Преглед винограда као пограничних ентитета сеоских насеља дала је и С. Божанић, *Чување јеротора*, 303–305.

1271 *Зборник*, 319–320; Р. Грујић, *Властелиниство светиоја Ђорђа код Скопља*, 55.

1272 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 65, 306 (Д I); 110 (Д II), 231 (Д III); Р. Ивановић, *Дечанско властелиниство*, 188.

1273 Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, 15; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 223.

готово највећим радним обавезама у корист феудалца, које су првенствено подразумевале све послове у производњи житарица, обради винограда и припремању сена на властеоској резерви. Веће радне обавезе од меропаша имали су једино *райшаји*, посебна категорија земљорадника беземљаша који су под одређеним условима обрађивали властеоску резерву, док из историјских извора нестају половином XIV века. Према величини земљорадничких обавеза, за меропсима су долазили *сокалници*, *йридворци* и *сеоске занайлије*, чије су обавезе на ораницама феудалног господара биле за трећину мање од меропашких, поред којих су имали учешћа и у другим пословима, нпр. у извођењу грађевинских радова, вршењу транспортних услуга и др.¹²⁷⁴

У земљорадњи су учествовали и *ојироци*, представљајући посебну категорију неслободног зависног становништва, која се често налазила у улози кућне и личне послуге феудалног господара. У нешто већем броју јављају се на простору јужно од Врања и Липљана, на територијама где су постојале категорије земљорадника наслеђене од Византије. Уколико су били регрутовани из редова беземљаша и сиромашних, након ступања у службу од господара су добијали земљишну деоницу на условно коришћење, учествујући у обради властеоске резерве на којој су имали радне обавезе приближно једнаке меропашким, или су дуговали велике натуралне дажбине.¹²⁷⁵ Категорији отрока су према статусу одговарали *йосадници* (*possanicus, possanici*), који се јављају на простору которског дистрикта, затим у жупи Грбаљ и на полуострву Луштица¹²⁷⁶, док су им у некадашњим византијским крајевима били једнаки беземљаш под именом *дулојарици* и *дулевџи*, који су обрађивали земљу својих феудалних господара. Крајеви освојени од Византије од времена краља Милутина били су насељени *йарицима*, најбројнијом византијском

1274 М. Благојевић, *Земљорадња*, 291–292, 296; Исти, „Закон *свѣтоѿа Симеона и свѣтоѿа Саве*”, 137–139; Исти, *Србија у доба Немањића*, 48–49; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 115–121.

1275 Реч *ојирок* у средњовековној Србији имала је различита значења, о томе детаљно: М. Благојевић, *Меройси и ојироци – башићиници и йосадници у Грбаљском рукопису Душановој законика*, Глас САНУ CCCXCVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 37–59; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 121–123; Уп: Ђ. Бубало, *Шта значи ојирок у српским йовељама?* Зборник МСИ 56 (1997) 19–58.

1276 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 53–54; ИЦГ II/2, Титоград 1970, 184 (И. Божић); М. Благојевић, *Меройси и ојироци – башићиници и йосадници*, 33–34; Исти, *Башићиници и йосадници у Грбљу у XIV и XV веку*, 152; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 123.

категијом зависних земљорадника, која је и сама према имовинском статусу била издиференцирана. Парици су поседовали своја имања и њима слободно располагали уз плаћање тачно утврђених дажбина.¹²⁷⁷ У земљорадњи су учествовали и попови, део градског становништва, као и део професионалног сточарског становништва влаха и Арбанаса.¹²⁷⁸

Све обавезе зависних људи према феудалном господару у средњем веку могу се поделити на *рабоиџе* и *џоданке* или *данке*. Приликом њиховог одређивања и наметања обично се водило рачуна о степену оптерећења становништва, тако да уз велике радне обавезе нису долазили велики поданци, док на поседима на којима је данак представљао главну обавезу, работе нису биле већег обима. На основу социјално-аграрних односа, односно врсте феудалне ренте као доминантне и карактеристичне за одређене крајеве, на територији средњовековне Србије уочавају се три веће целине. Начин обраде земљишта на властелинској резерви путем радних обавеза односно *рабоиџа*, којима је земљорадничко становништво било оптерећено, преовладавао је у матичним српским земљама. Коришћење бесплатне радне снаге земљорадника за обраду земљишта под непосредним уживањем феудалца усталило се и у оним крајевима који су освојени од Византије током дужег периода ратовања, окончаног освајањима рашких великих жупана, Стефана Немање крајем XII и његовог сина Стефана Немањића почетком XIII века. До нове етапе проширења државне територије (1282–1284) у време краља Милутина, које је након дугогодишњих ратовања признато склапањем мира 1299. године, прошао је дужи временски период од отприлике читавог столећа. Самим тим, на просторима припојеним крајем XII и почетком XIII века временом су усвојени друштвени односи који су увелико владали на подручјима старих српских земаља. О томе сведоче једнаке радне обавезе, како на властелинству манастира Богородице Бистричке у Полимљу, тако и на поседима манастира Бањске, Грачанице, Дечана и Св. Арханђела код Призрена, што би значило да је радна рента била доминантна у долинама Лима, Ибра и Западне Мораве, као и на простору Косова и Метохије.¹²⁷⁹

1277 Г. Острогорски, *Византијски љракџици*, 50–51, 107; М. Благојевић, *Мероиси и оџроци – башџиници и џосадници*, 51–52; Исти, *Земљорадња*, 274–275; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 122.

1278 М. Благојевић, *Земљорадња*, 292; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 135–137.

1279 М. Благојевић, *Земљорадња*, 273; ЛССВ, 144–145 (М. Благојевић, *Десетџак*); Исти, *Уџицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 236.

Освајања нових територија крајем XIII и почетком XIV века, током владавине краља Милутина и Стефана Дечанског, достигла су широке размере за релативно кратко време. У околини Скопља, у Пологу, Штипу, Пијанцу и другим крајевима Македоније затечени су византијски друштвени односи које није било могуће у кратком року прилагодити социјалном и аграрном устројству које је владало у српским земљама. У овим крајевима основна обавеза зависног земљорадничког становништва према свом феудалцу била је оличена у натуралној дажбини под називом *десетшак*, која је подразумевала уступање десетог дела свих пољопривредних производа остварених на свом делу земљишта. Српска власт је настојала да на овим подручјима дажбине и обавезе карактеристичне за византијски феудализам донекле замени и прилагоди појавама устаљеним у српским земљама, које су одговарале и феудалним господарима. Због тога је на одређеним властелинствима на простору новоосвојених византијских крајева, где српска власт још увек није била довољно учвршћена, долазило до преплитања радних и натуралних ренти.¹²⁸⁰

На подручјима Котора и осталих приморских градова, као и у околини Скадра, такође је преовладавао систем десетка, уз присуство и одређених работа, о чему говоре сачувани извори XIV и XV века. Десетина се као основна обавеза зависног становништва током првих деценија XV века, у време власти Лазаревића и Бранковића, јавља и на властелинствима око Приштине, Липљана и Ђиљана, тако да је натурална рента завладала и у крајевима северно и западно од Скопља, у којима раније није била распрострањена.¹²⁸¹

Треће подручје представљају области освојене од стране краља и цара Душана у периоду 1332–1348, у којима је био укорееен византијски фискални систем, који је подразумевао узимање новчане ренте на име свих земљорадничких производа. С обзиром да је византијски порески систем у крајевима јужно од Охрида, Прилепа, Струмице и Штипа функционисао у складу са тамошњим друштвеним и привредним захтевима, није било ни лако, а ни неопходно мењати га.¹²⁸² Разлике у социјалном и аграрном систему у одређеним крајевима средњовековне Србије условиле су и стварање фиктивне поделе државног простора након освајања краља Душана и узимања

1280 М. Благојевић, *Земљорадња*, 272–273; Исти, *Ујицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 237.

1281 ЛССВ, 144–145 (М. Благојевић, *Десетшак*).

1282 М. Благојевић, *Земљорадња*, 273–274; 276.

царске круне. Проглашењем Српског царства, 16. априла 1346. године, читава државна територија била је подељена на две територије – краљевство, односно „српске земље”, које су се простирале северно и западно од Скопља, и царство које је обухватало „грчке земље”, смештене јужно и источно од истоименог града, док је само Скопље највероватније припадало „српским земљама”. Као што је назначено, подела није била стварна и административна, већ заснована на различитим обичајима – „српским” и „грчким”, који су подразумевали првенствено различита друштвена и аграрна уређења, односе у производњи и обавезе зависног становништва.¹²⁸³

Врста обавезе зависних земљорадника у крајевима у којима је важила радна или натурална рента обично је зависила од величине земљишта које је чинило властелинску резерву. У случају да је властелин располагао мањом површином земљишта, његове потребе за узимањем десетине укупне летине од себи потчињених људи биле су веће. Са друге стране, веће површине земљишта под искључивим уживањем феудалца свакако су захтевале наметање разних работа, тако да је господар за обраду свог земљишта користио бесплатну радну снагу себи потчињеног становништва, док је поједине деонице могао дати и у закуп, такође својим или туђим земљорадницима, као и беземљашима.¹²⁸⁴

2. Радна рента

У матичним српским земљама земљиште на властелинској резерви обрађивано је бесплатном радном снагом зависног становништва, док је радна рента представљала најважнији вид обавеза земљорадника према феудалном господару. О обавезама и правима земљорадничког становништва у средњовековној Србији највећи број података садржан је у сачуваним манастирским повељама које говоре о *црквеним људима* и њиховим законима. Појам *црквени људи* у ширем смислу односио се на целокупно становништво свих социјалних категорија, које је припадало одређеном манастирском властелинству. Са друге стране, одељци у повељама цркава и манастира, који се ја-

1283 М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 165–166; Исти, *Земљорадња*, 274–275.

1284 Исто, 272; ЛССВ, 144–145 (М. Благојевић, *Десетак*); Т. Тарановски, *Историја српској цркви у Немањинској држави*, 658–659; И. Божић, *Доходак царски*, 7; Г. Острогорски, *Византијско царство у својој унутарњој структури*, Привреда и друштво у Византијском царству, Сабрана дела II, Београд 1969, 36.

вљају под различитим називима, попут *закон црквеним људима*, *закон мейхохији црквеној* или *закон Србљем*, суштински су имали исто значење, подразумевајући скуп разних работа, дажбина и права, која су се односила на потчињено земљорадничко становништво на једном црквеном властелинству. Мимо тога, делови повеља који су се тицали обавеза и права зависних земљорадника често нису имали посебне наслове.¹²⁸⁵

Радне обавезе зависног становништва у обрађивању земљишта и обављању других послова на црквеним поседима у матичним српским земљама биле су установљене повељама манастира Студенице и Милешеве, чији се скуп одредби о работама и другим обавезама називао према манастирским ктиторима – *закон Светиої Симеона* или *закон у Сѣуденици* и *закон Светиої Саве*. Као што је поменуто, овај „закон” није представљао посебан кодификовани зборник законских прописа, већ је подразумевао скуп свих обавеза које су постојале на властелинствима манастира Студенице и Милешеве, садржане у манастирским хрисовуљама.¹²⁸⁶ Заправо, позивање на *закон Светиої Симеона* и *Светиої Саве* налази се у каснијим повељама, којима је требало организовати властелинства новооснованих црквама и манастирима и прописати обавезе зависном становништву, по узору на већ постојеће односе на студеничким и милешевским поседима.¹²⁸⁷ Са развојем виноградарства од краја XII века постепено су обликоване и утврђиване и одредбе о обавезама земљорадничког становништва у обради манастирских винограда, које су током XIII столећа успостављене на поседима Студенице и Милешеве, служећи као модел и на осталим црквеним и манастирским властелинствима. Сви прописи који су настајали у потоњем периоду спадали су у *Закон Светиої Симеона* и *Светиої Саве*, иако највероватније нису могли чинити саставни део оснивачких хрисовуља Студенице и Милешеве.¹²⁸⁸

Обавештења о радним обавезама у винограду, односно о *койању винограда*, учешћу одређених категорија зависног становништва у култивисању винове лозе на манастирским поседима и начину од-

1285 М. Благојевић, „Закон светѡїа Симеона и светѡїа Саве”, 134–136.

1286 О томе детаљно: М. Благојевић, „Закон светѡїа Симеона и светѡїа Саве”, 130–166.

1287 Према Теодосију, писцу Житија Св. Саве, назив је настао на иницијативу Саве Немањића после смрти, канонизације и преношења моштију Симеона Немање из Хиландара у Студеницу, која ће као прва у хијерархији српских средњовековних манастира почети да се назива „Лавра Светог Симеона” или „Велика лавра Светог Симеона”. Теодосије, *Житија*, 186, 203, 223; М. Благојевић, „Закон светѡїа Симеона и светѡїа Саве”, 132.

1288 Исто, 140; ЛССВ, 208 (М. Благојевић, *Закон светѡїа Симеона и светѡїа Саве*).

меравања работа, прецизирана су у хрисовуљама манастира Светог Стефана у Бањској и манастира Дечана, насталих у првој половини XIV века. Повешом краља Милутина манастиру у Бањској из 1314–1316. године прописан је закон *људима црквеним*, у коме се након обавеза меропаха и сокалника о орању њива и култивисању озимих и јарих житарица наводи и обавеза протегнута на све сеоско становништво, која у преводу гласи: „А виноград свако да копа: и поп и дијак, и отрок, и сви мајстори као и сви остали работници; ко ли га не окопа до Ускрса да му се во одузме.”¹²⁸⁹ Обавеза *копања* тј. обраде винограда на бањском властелинству односила се првенствено на две најбројније категорије зависних земљорадника – меропхе и сокалнике, док појединачно истицање других социјалних категорија показује да је одредбу о копању винограда било неопходно проширити и на остале слојеве потчињеног становништва, односно на попове, отроке и занатлије, који су поред свог основног занимања држали и обрађивали и одређене земљишне деонице. Цитирана одредба прописује и време првог окопавања земљишта у винограду, о чему је већ било речи, док је претња тешком казном одузимања вола, као што је објашњено, вероватно скопчана са могућношћу да су земљорадници могли заборавити или занемарити обраду винограда у периоду у коме се обављала и пролећна сетва житарица, као један од најважнијих пољских радова.¹²⁹⁰

У средњовековној Србији обавезе зависног становништва одређиване су по *кући* као основној јединици, која је подразумевала инокосну или задружну породицу.¹²⁹¹ Дечанске хрисовуље (1330, 1343–1345) садрже разрађеније одредбе о нези и одржавању манастирских винограда, пружајући податке и о величини ове работе, односно о томе колику површину виноградарског земљишта је свака земљорадничка кућа требало да обради за годину дана. Обавезе меропаха прописане су у виду закона *меројсима* у првој и унутар закона *мешхојији црквеној* у другој и трећој дечанској хрисовуљи, који су по садржини готово једнаки. Одредбе су предвиђале да свака земљорадничка породица категорије меропаха треба да окопа „винограда мат, мером као и по другим црквама.”¹²⁹² Затим следи закон

1289 Зборник, 464.

1290 М. Благојевић, *Земљорадња*, 128–129; Исти, „Закон светиоја Симеона и светиоја Саве”, 140.

1291 С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*. Гласник Завичајног музеја, књ. 10–11, Пљевља 2015, 13.

1292 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133 (Д II), 270 (Д III). У овом издању дечанских хрисовуља начињена је грешка у преводу дела прве по-

сокалником, којим је сокалницима такође прописана обавеза обраде винограда површине једног мата (965 m²), да би потом исто било проширено и на припаднике друштвене категорије занатлија, на следећи начин: „А ковачи и златари и седлари и кројачи и кожари и сви мајстори, да раде и да ору као и сокалници. И оно што би од жита и вина обрадили сокалници и сви мајстори, пошто среде, све да предају у цркву.”¹²⁹³

Након прецизно разрађених прописа, на крају дела о обавезама које су теретиле наведене слојеве становништва, у све три дечанске хрисовуље још једном је наглашено: „виноград свако да копа, или поп, или ко било, ко земљу држи.”¹²⁹⁴ Попови који су поседовали баштине према феудалном господару нису имали обавезе које су теретиле земљорадничко становништво. Исто је важило и за оне који су, услед непоседовања земље, од свог господара за потребе издржавања добијали *ѿри њиве законѿиѿе*, односно једну деоницу земљишта у оквиру тропољног система земљорадње, коју су могли уживати све док обављају своје основне богослужбене дужности на властелинству коме припадају. Уколико би узели више од „три њиве законите”, дуговали су све работе и дажбине у корист свог господара као и земљорадничко становништво категорије меропаха.¹²⁹⁵ Попови су на манастирским и црквеним властелинствима вероватно узимали учешћа и у производњи вина, или су били дужни да црквама у којима су служили сами обезбеде одређене количине.¹²⁹⁶ С обзиром да су при-

---

веље о обавезама меропаха, који гласи: „А ово је закон за меропхе који земљу држе: да ору шест мати пшенице, две овса, две проса, две винограда, мат мером као и по другим црквама.” (страна 308). Заправо, погрешним разумевањем и одвајањем делова текста зарезима, који су се тиме нашли на неадекватним местима, промењен је смисао одредбе. Тиме је створена погрешна слика о меропашким работама, које код обраде винограда делују двоструко, а код производње пшенице чак троструко увећано, у односу на њихову реалну величину која је у хрисовуљама тачно прописана. Укупна површина засађена свим врстама житарица, коју су меропси морали да узору у оквиру своје основне радне обавезе, износила је 6 мати, док је обрада винограда подразумевала један мат, па би превод требало да гласи: „А ово је закон за меропхе који земљу држе: да ору шест мати–пшенице два, овса два, проса два, винограда мат, мером као и по другим црквама.”

О величини обавеза у производњи житарица на дечанском властелинству видети: М. Благојевић, *Земљорадња*, 296–297.

1293 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133(Д II), 270 (Д III).

1294 Исто, 68 (Д I), 134 (Д II), 271 (Д III).

1295 М. Благојевић, „*Закон светоїа Симеона и светоїа Саве*”, 143.

1296 М. Копривица, *Пойови и ѿроїойойови*, 159.

падници категорије отрока на дечанском властелинству морали сами обезбедити храну уколико иду на пут без игумана и монаха, сматра се да су поседовали сопствена имања. Самим тим су вероватно учествовали и у пословима у виноградима на црквеном земљишту, иако нису поименице наведени међу осталим категоријама које су биле оптерећене радним обавезама на манастирском поседу.¹²⁹⁷

Светостефанска и дечанске хрисовуље показују да су у обради винограда на манастирском земљишту учествовали припадници свих слојева земљорадничког становништва – првенствено меропси и сокалници, укључујући и попове, дијаке, као и сеоске занатлије и мајсторе, односно све људе који су држали и обрађивали земљу, од којих је свака кућа требало да обради један мат винограда годишње (965 m²). С обзиром да је обрада винограда после производње житарица представљала главну земљорадничку делатност на једном властелинству, водило се рачуна и о њеном редовном обављању. Пошто су се обавезе зависног становништва разрезивале по кући, која се у изворима најчешће односила на задружне породице, требало је наћи начина на који ће издвојени и сами домаћини испуњавати своје основне дужности према феудалцу. Према светостефанској хрисовуљи, човек који није имао ни сина, ни брата, добијао је *сѣишииѣника* са којим је требало удружено да обавља све врсте работа на земљишту свог господара: „И који немају сина или брата или работника, јединци, два да се здруже иако разну работу и земљу имају, али на друге работе осим орања и винограда; тако исто и сокалници и било који мајстори.”¹²⁹⁸ Цитирана одредба показује да су се јединци, односно самци, удруживали као „два у једно”, чиме им је било омогућено да терет работа сносе исто као и задругари, што се односило како на меропхе тако и на припаднике сокалника и мајстора, али су обавезе орања и обраде винограда морали обављати сами.¹²⁹⁹ С обзиром да је један мат, којим је одређивана и основна работа у обради винограда, подразумевао површину коју један копач може да окопа за један дан¹³⁰⁰, „самцима” није била неопходна помоћ у обради земљишта под виновом лозом, премда је вишечлана породица могла брже обавити исти посао.

1297 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133–134 (Д II); М. Благојевић, *Меройси и ойроци – баишииници и посадници*, 49, 54.

1298 *Зборник*, 464; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама: љравни љроѣиси, љреводи, уводни љексиѣови и обѣашњења*, Београд 2006, 143.

1299 Т. Тарановски, *Исѣиѣриѣа срѣпскоѣ љрава у Немањѣиѣкоѣ дрѣжави*, 588; С. Мишић, *Инокосне љпородиѣе и задруге у средњовековноѣ Срѣбији*, 14.

1300 М. Благојевић, *Земљорадња*, 321.

Уколико у одређеним насељима потчињеним манастиру није било винограда, зависно становништво је обрађивало црквено земљиште под виновом лозом у суседном атару. Земљорадници су могли бити и ослобођени работе у случајевима када су се села у којима су били настањени налазила на знатнијој удаљености од манастирских винограда. Овакви примери забележени су такође у светостефанској и дечанским хрисовуљама. За становнике бањског властелинства у жупама Зети и Плаву повељом краља Милутина најпре је одређено да копају виноград, обављају послове орања и сакупљања сена, „као и остале манастирске метохије.”¹³⁰¹ Затим је у другој одредби ипак наглашено да не могу извршавати све обавезе подједнако као и остало зависно становништво, с обзиром да су „далеко”,¹³⁰² што значи да су се налазили на знатнијој удаљености од манастирских винограда и осталих земљишних поседа.

На дечанском властелинству краљ Душан је хрисовуљом из 1343–1345. године радне обавезе становника Плава у обради манастирских винограда заменио годишњим новчаним износом у вредности од 60 перпера, који су плаћали на Крстовдан (14. септембар), као и у време управне власти краљице Јелене у последњим деценијама XIII и почетком XIV века.¹³⁰³ Иако положај манастирских винограда није познат, највероватније су се простирали у хвостанским крајевима, можда и у долини Ибра, што би свакако било на довољно великој удаљености од дечанских села у околини данашњег Плава и Гусиња. С обзиром да су на дечанском властелинству припадници свих друштвених категорија који поседују земљу морали учествовати у обради винограда, изузимање Плављана од ове врсте работе сигурно је било условљено њиховом физичком удаљеношћу.

Позивање на закон *Свѣйѡї Симеона* или *Закон у Сѣуденици*, приликом одређивања обавеза земљорадничког становништва у обради винограда, присутно је у оснивачкој повељи цара Душана за манастир Светих Арханђела код Призрена из 1349/1350. године. Обавезе земљорадничког становништва које су се тицале обраде манастирских винограда на светоарханђеловском властелинству установљене су у одељку под називом *Закон Србљима*, којим се одређује: „и виноград да обрађује свако по закону као у Студеници у Светог

1301 *Зборник*, 465.

1302 Исто, 464.

1303 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 270; М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, 20. Није познато да ли се овај новчани порез у време управе краљице Јелена плаћао за исту намену.

Симеона.”¹³⁰⁴ На исти начин биле су прописане и дужности попова, који су такође морали учествовати у обради винограда: „А који се попови налазе у целој области Арханђеловој, да им је закон о винограду, и о орању, и о другој работи као што је закон у Студеници и у Светог Симеона.”¹³⁰⁵

Међу свим земљорадничким пословима у којима су учествовали и попови, на властелинству манастира Светих Арханђела дата је предност *закону о винограду*, чак и над *законом о орању*, што би значило да је обрађивање манастирских винограда представљало основну и најважнију работу попова. С обзиром да се *закон о орању* наводи након *закона о винограду*, обавезе попова у производњи житарица односиле су се вероватно само на оне који би узели више од „три њиве законите”.¹³⁰⁶ Са друге стране, на светоарханђеловском властелинству обавеза обраде манастирских винограда важила је за све поповско становништво, без обзира да ли је поседовало баштину или не, што такође сведочи о значају виноградарства на поседима Светих Арханђела.¹³⁰⁷ Будући да је на дечанском властелинству свака кућа меропаха, сокалника, занатлија, отрока, попова и дијака требало да обрађује по један мат (965 m²) манастирских винограда годишње, може се закључити да је исто важило и за све зависно земљорадничко и поповско становништво на поседима манастира Светих Арханђела код Призрена.¹³⁰⁸

Професионални сточари – власи и Арбанаси, чија су зимовишта у процесу засељачења (седентаризације) прерасла у стална насеља са тачно утврђеним међама, бавили су се, мимо својих основних, сточарских задужења, и земљорадничким делатностима, узгајајући и винограде. Повељом краља Душана из 1343–1345. о поклањању цркве Светог Николе у Врању Хиландару обавезе сточарског становништва садржане су у *закону власима*, уређеном од стране ктитора жупана Маљушата и хиландарског игумана Арсенија. Поред уобичајених сточарских обавеза, за влахе Псодерце на црквеном властелинству било је прописано „И када обрађују виноград, да им се од цркве даје

1304 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110–111, 140; М. Благојевић, „Закон светјоја Симеона и светјоја Саве”, 131.

1305 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 113, 143; М. Благојевић, „Закон светјоја Симеона и светјоја Саве”, 131–132.

1306 Исто, 144; М. Копривица, *Пойови и ѿројојојови Срјске цркве*, 156–157.

1307 М. Благојевић, „Закон светјоја Симеона и светјоја Саве”, 144; М. Штетић, *Виногради*, 125.

1308 Исто, 124–125.

хлеб и вино.”¹³⁰⁹ Црква Светог Николе поседовала је три винограда у Горњем Врању, док су власи Псодерци сигурно обрађивали винову лозу и у свом истоименом селу, бавећи се, поред сточарства, и земљорадњом.¹³¹⁰ Храна и вино које су добијали представљали су одређену врсту оброка који су феудални господари давали зависном становништву када је послове на властелинској резерви обављало *бедбом* тј. мобом – допунском радном обавезом.¹³¹¹ Зависно становништво је од феудалног господара добијало храну и пиће и приликом обрађивања царине, што се може видети на примеру становништва села Лисац у Сланском приморју. Насељеници Лисца обављали су послове на Доњој царини и половини једног винограда које је уживао поткнез Нових земаља Дабижив Сапе, истичући како им је господар том приликом редовно давао да једу и пију.¹³¹²

Судећи према одредби из светоарханђеловске хрисовуље – „А Арбанаси који се налазе у цркви да работају као и Србљи”,¹³¹³ арбанашки сточари на поседима Светих Арханђела код Призрена учествовали су у обради манастирских винограда, с обзиром да су у радним обавезама били изједначени са земљорадничким становништвом, коме је узгој винове лозе за потребе манастира представљао једну од основних дужности. Девет арбанашких катуна потчињених Св. Арханђелима лежало је на простору североисточно од Призрена према Сувој Реци, као и на северним падинама планине Милановац. Зимовишта арбанашких катуна на светоарханђеловском властелинству такође су представљала стална насеља смештена у жупским крајевима, у којима се сточарско становништво, поред својих примарних послова, бавило и земљорадњом, обрађујући вероватно и винограде.¹³¹⁴ О постојању винограда у сталним насељима професионалних сточара најизричитije говори пример влашког катуна Синаинци у Хвосну (код дана-

1309 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светиој Николе у Врању*, 73, 77.

1310 Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, 50; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњеј века*, 70–71; Исти, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, 39–40; М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, 27–28; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 46–47, 130–131, 137.

1311 *ЛССВ*, 37 (М. Благојевић, *Бедба*); М. Благојевић, *Земљорадња*, 297; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 137.

1312 М. Благојевић, *Земљорадња*, 284, 297; Исти, *Земљораднички закон*, 201; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 98–99.

1313 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

1314 Исто, 52, 79, 94, 125; М. Благојевић, *Арбанаси у свейлосији најстаријих српских извора*, Зборник МСИ 75–76 (2007) 17, 19; М. Штетић, *Виногради*, 126.

шњег Истока), потчињеног манастиру Св. Арханђела код Призрена, чија је међа пролазила „право међу винограде”. Међа показује да су виногради једним делом припадали и атару Синаинаца, чије је зимовиште такође представљао стално насеље, у коме се сточарско становништво бавило и земљорадњом, што је појава иначе карактеристична за катуне на простору Косова и Метохије у XIV веку.¹³¹⁵

Манастиру Светих Арханђела били су потчињени и многи властеличићи са својим земљишним поседима, који су, попут Орланда Мицовића и Новака Пеције, поседовали и винограде на простору градског метоха и у Призренској жупи, чиме је манастирско властелинство увећано додатним виноградарским површинама на свом властелинству. Због тога се на иницијативу цара Душана у оснивачкој хрисовуљи нашла и одредба која је припадницима властеоског слоја наметала и одређене обавезе које су се тицале обраде манастирских винограда и осталог култивисаног земљишта. „Властела која се налази у цркви”, тачније они феудалци који су били потчињени манастиру, требало је да обраде по *сѣишѣ*, односно једну парцелу винограда годишње.¹³¹⁶ Величина стата није позната, осим што указује на то да је земљиште засађено виновом лозом било испарцелисано, односно подељено на приближно једнаке делове, чиме је одређивање обавезе обраде винограда олакшано.¹³¹⁷

Дужности властеле на поседима других манастира и цркава биле су прописане *војничким законом*, који је подразумевао чување и одбрану манастирских утврђења и обезбеђивање оружане пратње игуману током пута, док учешће у пољским радовима на светоарханђеловском властелинству очигледно представља новину. Обавезе о обради по једне парцеле манастирских винограда представља и први познати случај у коме је властеоски сталеж био оптерећен извођењем земљорадничких послова у корист цркве. Треба имати у виду да представници властеле вероватно у највећој мери нису непосредно учествовали у извођењу пољских радова, већ су користили радну снагу себи потчињених земљорадника.¹³¹⁸ Стат винограда је сигурно подразумевао површину мању од једног мата, којим су одмераване

1315 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 53, 105, 135; Г. Шкриванић, *Хвосјино у средњем веку*, 333; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 46–47.

1316 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 111, 141.

1317 М. Штетић, *Виногради*, 125.

1318 М. Благојевић, „Закон свештоја Симеона и свештоја Саве”, 163–164; М. Штетић, *Виногради*, 125.

обавезе свих зависних земљорадника, па се може рећи да је властела у овом случају имала нешто мању обавезу од земљорадничког становништва.¹³¹⁹

Извесне олакшице на арханђеловском властелинству имали су и зидари досељени из Пнуће у село Љутоглава у Призренској жупи, који су од цара Душана добили у баштину њиве, ливаде, млин и Милкусов виноград на реци, уз одредбу „да им не буде ине работе осим зидања и бедбе дан и леја винограда”.¹³²⁰ Будући да су живели на селу и поседовали земљу, зидари су поред својих основних занатлијских делатности учествовали и у земљорадничким пословима, уз извесна олакшања. Обавеза обраде винограда била је одмерена једном лејом земљишта под виновом лозом, односно површином такође свакако мањом од површине једног мата, која је представљала основну земљорадничку обавезу у извођењу послова у винограду на властелинској резерви.

Радне обавезе у одржавању винограда на господарској земљи важиле су и на поседима цркве Светог Николе у Врању, затим на властелинству цркве Св. Николе у Добрушти, као и у селу Брчеле у Црмници, које је краљ Душан око 1340. потчинио манастиру Св. Николе на острву Врањина. У повељама Стефана Душана о врањинском селу и потчињавању поменутих цркава Хиландару наводи се да су црквени земљорадници ослобођени свих работа према владару, између осталог и *винограда*.¹³²¹ Иста формулација налази се и у исправама краља и цара Душана – у повељи хиландарском пиргу у Хрусији из 1336/1337–1343. године, који је поседовао пола винограда у Сухом Грлу код Истока¹³²², затим у повељи из 1336/1337. за село Уложиште у Дреници¹³²³, као и у општој хрисовуљи Хиландару из 1348. године, којом су становници свих метохија и манастирских села били ослобођени *винограда* и осталих работа.¹³²⁴

1319 М. Благојевић, „Закон *свѣтоїа Симеона и свѣтоїа Саве*”, 164.

1320 Исто, 140.

1321 Б. Зарковић, *Повеља краља Стефана Душана којом прилаже манастиру Врањини село Брчеле*, 29–43; С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светиої Николе у Врању*, 74, 78; С. Мишић, *Хиландарски фалсификати за манастир Светиої Николе у Добруштини*, 133, 136..

1322 М. Ивановић, *Хрисовуља краља Стефана Душана којом хиландарском пиргу у Хрусији поклања цркву Св. Богородице у Лиљану*, 43, 46.

1323 С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару*, 66.

1324 С. Мишић, М. Копривица, *Општина хрисовуља*, 68, 73.

Обавеза *винограда* такође подразумева радну ренту, док је ослобађање крајње условно, будући да је зависно становништво раду и даље извршавало, али у корист господара коме је потчињено, у наведеним случајевима у корист цркве или манастира. Окопавање винограда на црквеном земљишту важило је и на поседима манастира у Архиљевици код Прешева. У повељи „царице” Јевдокије и господина Константина Драгаша из 1378/1379. године, *законом црквеним људима* било је прописано: „винограде црквене да обрађују по селима”¹³²⁵, што значи да је вероватно у већини или у свим сеоским атарима постојао део земљишта под непосредним уживањем цркве, на коме је зависно становништво обрађивало манастирске винограде. Поред тога, у повељи је још једном наглашена обавеза „рада у винограду”.¹³²⁶

Основне обавезе меропеха као најбројније категорије земљорадничког становништва, које су подразумевале све послове у производњи житарица, кошењу сена и обради винограда, коначно су формулисане Душановим закоником и сведене на одређени број дана које је земљорадник требало да проведе извршавајући прописане работе. Чланом 68 Законика установљен је *Мероисима закон њо свој земљи*, који је гласио: „У недељу да работају два дана пронијару, и да му даје у години перперу цареву, и заманицом да му коси сена дан један, и виноград дан један, а ко нема винограда, а они да му работају друге работе дан један, и што уработа меропех, то све да држи (сре-ди), а друго ништа, против закона, да му се не узме.”¹³²⁷ Цар Душан је, дакле, радне обавезе меропеха у производњи житарица на поседима пронијара свео на два дана недељно, поврх којих је долазио и дан кошења сена *заманицом*, док је обавеза гајења винове лозе такође одмерена временом, тј. једним даном рада у винограду.¹³²⁸

Иста одредба поновљена је и у хрисовулама цара Душана од 17. маја 1355. године за цркву Светог Петра Коришког, у којима се наводи „И закон метохији и свим селима Светога Петра, а то је закон који је поставило царство ми у свој земљи: свако ко је одељен – да

1325 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 89, 92; М. Благојевић, *Закон јосифина Константина и царице Јевдокије*, 452–453, 457.

1326 П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и Константина о даривању Хиландару цркве у Архиљевици*, 90, 92.

1327 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

1328 М. Благојевић, *Земљорадња*, 309–310; ЛССВ, 212 (М. Благојевић, *Заманица*).

работа два дана у недељи, дан виноград и дан сено”.¹³²⁹ Слично је постављен и закон *мејхохији хиландарској* у повељи цара Душана од 1. маја 1355. године – „да ради сваки који је одељен два дана у недељи, и 2 дана орања на јесен, и дан орања на пролеће, и дан кошења сена, и виноград да раде.”¹³³⁰ У последњој исправи обрада манастирских винограда није одређена временом, односно „једним даном копања”, на чему се није ни морало инсистирати, с обзиром да је ова мера била већ одавно устаљена и позната земљорадничком становништву свих категорија. Уношење члана Душановог законика који се односи на обавезе меропаха потчињене пронијарима и у повеље цркава и манастира показује да су од времена издавања Законика радне обавезе зависног становништва одмераване временом и на световним и на црквеним властелинствима.¹³³¹

С обзиром да је обавеза обраде винограда површине једног мата (965 m²), која је важила на свим властелинствима, подразумевала величину земљишта коју један земљорадник може да обради за један дан, јасно је да је цар Душан, успостављајући радну ренту у винограду одмерену временом, озаконио постојеће стање, не доносећи суштински никакве промене. Работа је и даље одређивана по кући, док ју је могао извршавати један или више чланова породице истовремено.¹³³²

Након извођења свих радова на властелинској резерви земљорадник је требало да покупи летину и преда свом господару. О томе говори цитирани члан Душановог законика према коме су меропси све што „уработају” морали и да „среде”.¹³³³ Дечанске хрисовуље су у томе још изричите: „И оно што би од жита и вина обрадили сокалници и сви мајстори, пошто среде, све да предају у цркву.”¹³³⁴ Прикупљање летине од винограда и осталог обрадивог земљишта важило је за све слојеве зависног становништва које је учествовало у земљорадничким делатностима. Доношење већих количина вина из винограда који су се простирали на знатнијој удаљености од феудалца у чијем поседу су се налазили морало је бити организовано тако

1329 С. Мишић, *Хрисовуље цара Свјетлана Душана о свјетом Пејџу Коришком*, 69 (II), 78 (III).

1330 М. Копривица, *Повеља цара Свјетлана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и шри Книнац*, 112–113, 116.

1331 М. Благојевић, *Земљорадња*, 310.

1332 Исто, 321.

1333 Н. Радојчић, *Законик цара Свјетлана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

1334 П. Ивић, М. Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, 68, 308 (Д I), 133(Д II), 270 (Д III).

да је одређено становништво имало посебну обавезу транспортне службе. На властелинству манастира Бањска сокалници и влашко (сточарско) становништво које је живело у селима били су задужени да доносе товар жита и товар вина годишње, одакле им игуман каже.¹³³⁵

Иако светостефанска хрисовуља не пружа увид у распрострањеност винограда, на бањском властелинству су се очигледно производиле веће количине вина, које су могле пристизати из саме околине манастира, са поседа у долини Ибра или из сеоских насеља у Хвосну. Такође, становници села Горожупи, Милишта и Плански били су задужени да хиландарској цркви Светог Николе у Добрушти доносе вино из манастирских винограда у Доњем Пилоту, који су се простирали око цркве Св. Богородице у селу Калођени. Један део укупне летине у вину је сигурно остајао цркви Свете Богородице, док је други требало пренети у добруштанску цркву.¹³³⁶ У неким случајевима, цркве које су биле потчињене одређеним манастирима дуговале су половину укупне количине вина из својих винограда. Цар Душан је, оснивајући своју задужбину Свете Арханђеле код Призрена, одредио да цркве Света Варвара и Крсти у селу Шикља у Горњем Пилоту дају манастиру половину вина, које је такође требало допремити и сместити у манастирско складиште, односно у тврђаву Вишеград.¹³³⁷ На властелинству цетињског манастира, у Доњем Добру постојао је „велики виноград”, од кога је манастир сваке године добијао такође половину укупно произведеног вина.¹³³⁸

Утврђивањем величине основне радне обавезе у обради винограда на простору средњовековне Србије, поставља се питање од чега се полазило приликом њеног одмеравања, с обзиром да није познато колику је површину винограда земљорадник могао да обради током једне године. Треба имати у виду да послове одржавања винове лозе и обраде земљишта није обављао само један земљорадник, већ читава његова породица, односно сви одрасли способни чланови домаћинства који су били вични извођењу радова у винограду. Сачу-

1335 *Зборник*, 465, 468; Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама*, 147, 191; С. Мишић, *Законске одредбе о Власима*, 38; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 135.

1336 С. Мишић, *Хиландарски фалсификати за манастир Светог Николе у Добруштини*, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добруштини*, 78–79; М. Благојевић, *Земљорадња*, 303.

1337 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130; М. Штетић, *Виногради*, 124.

1338 Б. Шекуларац, *Дукљанско-зейске новеље*, 237–239.

ване повеље манастира и цркава у највећој мери не садрже податке о величини земљорадничких деоница под виноградима. На подручју Дубровника земљорадничке породице обрађивале су винограде чија се површина кретала од једне до две златице, премда је исто тако могла да износи и више од 10 златица. На поседима манастира Хиландара у Струмској области земљорадници су најчешће поседовали винограде површине од једног до четири византијска модија, док је у неколико случајева земљиште под виновом лозом обухватало 6–8 модија.¹³³⁹ Треба имати у виду и чињеницу да нису сва домаћинства гајила винову лозу на својим зависним баштинама, чак ни у изразито виноградарским крајевима. На манастирским властелинствима виноградима нису постојали у свим селима, док винова лоза ни на световним поседима није узгајана у свим сеоским насељима. О томе сведочи и члан 68 Душановог законика, у коме је назначено да пронијари који не поседују винограде могу користити бесплатан рад својих земљорадника у обављању неких других послова.¹³⁴⁰

Пошто су земљорадници имали обавезу да на властелинској резерви обраде земљиште под виновом лозом величине једног мата или једног дана копања, претпоставља се да су виноградима на земљишту феудалног господара обухватили површину која је отприлике била 8–9 пута мања од оног дела феудалчевог земљишта које се налазило под житарицама. С обзиром да је производња житарица представљала главну и најраспрострањенију земљорадничку и привредну делатност у континенталним крајевима средњовековне Србије, као и да је развој виноградарства релативно касно добио на замаху, може се са сигурношћу рећи да су виноградима и на земљорадничком поседу имали знатног мањег удела у пољопривредном земљишту у односу на оранице.¹³⁴¹

Радна обавеза обраде винограда одмерена временом свакако није могла подразумевати само један дан у години. Земљиште у винограду је у току једне године требало окопати два или три пута, што је већ подразумевало два или три радна дана. Број радних дана које је требало утрошити на обраду винограда зависио је првенствено од његове величине, односно од површине земљишта на коме је подигнут. Подаци из дубровачких извора омогућавају приближно одређивање броја радних дана потребних за извођење одређених послова у ви-

1339 *Зборник*, 308–311.

1340 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 56, 108–109; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173.

1341 М. Благојевић, *Земљорадња*, 322.

нограду и њихово упоређивање. Предмет једног дубровачког документа представљао је виноград површине за чије је окопавање било потребно 10 дана, односно 10 копача, што значи да се исто толико времена морало утрошити како за прво, тако и за друго окопавање, у случају када земљиште обрађује једна особа. Даље се изводи да је за резидбу винове лозе и изношење лозница из винограда требало за четвртину мање времена од оног које је одлазило на једно окопавање. Што се тиче послова заламања, постављања притки и везивања лозе, сваки од њих трајао је дупло краће него једно копање земљишта.¹³⁴²

На основу изнетих пропорција произилази да је за два окопавања било потребно мање од половине, а за све остале послове, не рачунајући бербу грозђа и ђубрење земљишта, нешто више од пола укупног радног временаведеног у извођењу радова у винограду. Време утрошено за ђубрење земљишта зависило је од удаљености места у коме се ђубриво сакупљало и чувало од локације до које је доношено, као и од тога да ли треба пренети 100 или више цакова истог. Обим послова и трајање бербе одређивала је количина остварене летине, коју је требало покупити, а затим и донети до места где ће се грозђе цедити и претварати у вино, као и број берача. Статути приморских градова прописују време отпочињања, као и крајњи рок завршетка бербе, док њено трајање, захваљујући наведеним чиниоцима, није могло бити строго прецизирано. Обављање свих радова у винограду трајало је бар шест радних дана годишње, а вероватно и дуже.¹³⁴³

Цене винорезних косира, ножева и мотика на дубровачком подручју показују да земљорадници најчешће нису били у прилици да обезбеде довољан број свих врста гвозденог алата коришћеног у виноградарству. Једна земљорадничка породица најчешће није посдовала довољно гвозденог оруђа у складу са бројем чланова који су учествовали у обради винограда, што је додатно смањивало ефикасност извођења радова.¹³⁴⁴ С обзиром да су земљорадници у послови-ма везаним за оранице на властелинској резерви трошили трећину укупног радног времена које су могли посветити производњи житарица, а исто толико и када је у питању припремање сена, претпоставља се да је феудални господар присвајао исти део времена и радних способности земљорадника и када је у питању обрада винограда на властелинској резерви.¹³⁴⁵

¹³⁴² Исто, 130 (*Privata* 1 f. 31').

¹³⁴³ Исто, 130–131, 323.

¹³⁴⁴ Исто, 23–25, 28–30, 32; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 113.

¹³⁴⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 320–323.

Властела је зависном становништву често наметала веће обавезе и работе од оних које су биле законски утврђене, о чему сведочи и 139. члан Душановог законика, који гласи: „Меропсима у земљи царства ми, да није властан ниједан господар ишта против закона, осим што је царство ми записало у законуку, то да му работа и даје.”¹³⁴⁶ Истим чланом је даље предвиђено да меропак у случају повреде својих права може тужити свог господара државном суду, при чему је гарантовано и извршавање пресуде донете у корист зависног становника.¹³⁴⁷ Сеоско становништво је иначе првенствено спадало под ингеренције патримонијалног суда свог феудалног господара, док се наведена одредба, која је управо имала за циљ да осујети злоупотребу патримонијалне власти над зависним људима, могла примењивати једино у време постојања јаке централне власти.¹³⁴⁸ Свођењем радних обавеза на два дана орања, дан копања винограда и дан кошења и припремања сена недељно, озакоњено је присвајање само једне трећине радних способности земљорадника.¹³⁴⁹

Српски рукопис Земљорадничког закона садржи одредбе које регулишу начин поступања са поседом одбеглог земљорадника и испуњавања његових обавеза. С тим у вези члан 16 предвиђа: „Ако земљорадник, не узмогавши да ради на свом поседу, бежи и странствује, они који о стварима државних дажбина издају наредбе, нека сакупе то, а земљорадник када се буде вратио нема право да надокнади штету од ових у било чему.”¹³⁵⁰ Према 67. члану Душановог законика село је као целина дуговало владару, односно држави, одређене новчане или натуралне дажбине, које су одређиване одсеком, а затим разрезиване на читаву заједницу, односно на укупан број пореских глава – „отроци и меропси који живе заједно у једном селу, свака дажбина која доспева, да плаћају сви заједно, по људима, како дажбине плаћају и работу работају, тако и земљу да држе.”¹³⁵¹ У питању су

1346 Н. Радојчић, *Законик цара Сјџефана Душана*, 69–70, 126–127; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 103–104, 202.

1347 Исто.

1348 Н. Радојчић, *Око Душанова законика III. Јемсџива личне и имовинске слободе по Душанову законуку*, ИЧ 5 (1955) 7–17; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 69.

1349 М. Благојевић, *Земљорадња*, 328.

1350 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55.

1351 Н. Радојчић, *Законик цара Сјџефана Душана*, 56, 108; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 88, 173; С. Ђирковић, *Сеоска ошџиџина код Срба у средњем веку*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 343–344.

биле дажбине попут *соћа*, *оброка*, *йозоба*, *крине йреводне*, *йриселице*, као и осталих „приплата” и „поданака”.¹³⁵²

Цитирани члан српског рукописа Земљорадничког закона одређује да људи који преузимају терет плаћања дажбина уместо земљорадника који је побегао са свог поседа могу у виду обештећења покупити летину са његове земље. Уколико би се земљорадник вратио, није имао право да потражује надокнаду на име узете летине.¹³⁵³ Са друге стране, Земљораднички закон је штитио право земљорадника на уживање земљишта које обрађује све време док редовно плаћа утврђене дажбине у корист државе, чак и у периоду када се није налазио на поседу који држи – „Ако земљорадник побегне са свог поседа, а плаћа сваке године (редовне) државне дажбине; они који оберу посед и снесу, нека надокнаде штету у двострукој вредности.” У том случају, свако ко би у одсуству одбеглог земљорадника купио род са његовог земљишта, морао је надокнадити штету у двоструком обиму.¹³⁵⁴ Предмет Земљорадничког закона је посед одбеглог земљорадника уопште, који се могао односити на винограде, као и на било које друго култивисано земљиште, док извори који би говорили о случајевима ове врсте у пракси нису познати.

3. Натурална рента

У крајевима који су се у одређеним периодима налазили под јачим утицајем византијске власти важила је натурална рента оличена у давању *десетина* или *десетине*, односно десетог дела летине коју би земљорадници остварили на свом делу земљишта. Натурална дажбина изражена у десетом делу плодова или стоке представља стару обавезу зависног становништва према свом феудалном господару, која је садржана још у књигама Старог и Новог завета. Пророк Самуило у *Првој књизи о царевима* упозорава синове Израилеве да ће цар, уколико буду бирали себи владаре, њихове најбоље њиве, винограде и маслинаке поделити својим слугама и дворанима, којима ће уступити и десетак од винограда и усева.¹³⁵⁵ То показује да је десетак

1352 О наведеним дажбинама детаљније видети: М. Благојевић, *Соће – основни йорез средњовековне Србије*, Глас САНУ СССХС (2001) 1–44; Исти, *Оброк и йриселица*, ИЧ 18 (1971) 175–188; Исти, *Србија у доба Немањића*, 46–48; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 67, 99, 125–126.

1353 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 107.

1354 Исто, 54–55, 109 (члан 17).

1355 Библија, 259–260 (Прва књига Самуилова, глава 8. 14, 15).

био успостављен у најстарије време, као појава која је у потпуности одговарала условима екстензивне привреде и друштву које се махом бавило земљорадњом и сточарством. Ова врста натуралне дажбине била је прихваћена и у Византијском царству, у коме се начин привређивања није много разликовао и где ће слуге и дворани бити оличени у световним и црквеним феудалцима, па је убрзо и кодификована и уврштена у чланове Земљорадничког закона.¹³⁵⁶

До прихватања и устаљивања десетине као натуралне ренте на простору одређених српских земаља дошло је током XI и XII века. Након сламања Самуилове државе, односно Бугарског царства 1018. године, извршена је византијска реокупација Балкана, чиме су се под влашћу Византијског царства поново нашле и српске земље на простору од Ибра до Дрине и Лима, као и земље у Јадранском приморју, између река Цетине и Бојане. У време византијског цара Василија II (976–1018) успостављен је стабилан порески систем на просторима које су насељавали Срби и Бугари, односно у великим темама Бугарска и Парадунавон, као и у темама Драч, Далмација и Србија, чиме су се стекли услови да се земљорадничко становништво оптерети одређеним натуралним и радним обавезама према држави (владару), као и према феудалним господарима.¹³⁵⁷ Цар Василије II задржао је натуралне обавезе из времена Бугарског царства, према којима су земљорадници од једног пара волова владару дуговали по један модиј жита и проса, као и један врч вина. Успостављене натуралне дажбине према држави, које су одговарале производним могућностима земљорадника, свакако су биле на снази и у другој половини X века.¹³⁵⁸

Поред већ постојеће теме Далмације са седиштем у Задру, на простору јужно од Цетине и Неретве основана је и Друга или Горња Далмација са центром у Дубровнику. Прихватљив порески систем византијског цара Василија II нарушен је већ за време његових наследника, који су завођењем новчаних дажбина проузроковали више устанака у средишњим крајевима Балкана. У устанку 1037–1038. године српске земље у Јадранском приморју успеле су да се ослободе византијске власти, након чега је дошло до уједињавања Захумља, Травуније и Дукље, којима је управљао кнез Стефан Војислав. Седиште ове државе је у другој половини XI века пренето у Дукљу, док о обавезама њеног становништва постоје само понека

1356 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 265–266.

1357 *ИСН I*, 170–175 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 231.

1358 *ВИИНЈ III*, 151–152 (Ј. Ферлуга); *ИСН I*, 180 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 231.

штура обавештења.¹³⁵⁹ Након устанка кнеза Војислава тема Горња Далмација била је сужена и сведена највероватније на простор Сланског приморја, Дубровника и приобалних крајева до Боке Которске, на коме је византијска власт слабила и у другој половини XI века, током владавине краља Михаила и краља Бодина. Дукљански владари почели су да дају данак Византији у време цара Јована II Комнина (1118–1143), да би се у потоњем периоду византијска власт у теми Горњој Далмацији и крајевима Дукље додатно учврстила. У време цара Манојла I Комнина (1143–1180) организована је посебна управна јединица, дукат Далмација и Диоклитија са седиштем у Дубровнику, која је обухватала и градове Котор, Улцињ, Бар, Дан, Сард, Дриваст, Скадар и Свач. До времена освајања „грчке области“, односно Диоклитије и Далмације (касније назване Зета) од стране Стефана Немање 1183–1186. године, византијска власт извршила је велики утицај који је остварен и у домену аграрних односа.¹³⁶⁰

На простору которског дистрикта у првој половини XIV века, у уговорима о узимању винограда или земљишта за подизање винограда у закуп, десетина од вина се јавља као вид закупнине исплаћиване власнику поседа. Десетина се према уговорима увек узимала „према старом обичају земље или краја“, што сведочи о томе да је десетак и као вид основне натуралне ренте одавно био успостављен у крајевима Боке Которске.¹³⁶¹ О убирању десетине у деловима Зете око Скадарског језера сведоче одређена обавештења из времена успостављања млетачке власти, која показују да је десетак као врста натуралне дажбине убиран и у претходном периоду српске власти, при чему је увек припадао феудалном господару, односно ономе који има директну својину над земљом. Заузимајући 1396. године српске градове у Зетском приморју – Скадар, Дриваст и Свети Срђ, Млетачка република је на основу уговора са Ђурђем II Страцимировићем Балшићем нове поседе преузела са свим устаљеним „приходима, царинама, дажбинама“, задржавајући убирање свих врста намета заснованих на законима градских статута и обичајима, с том разликом што су све постојеће дажбине и приходи долазили у њену касу.¹³⁶²

1359 Детаљније видети: ИСН I, 180–186. (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 22; Исти, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 244.

1360 ИСН I, 186–196 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Утицај Византије на аграрне односе у средњовековној Србији*, 245–246.

1361 А. Mayer, *Kotorski sporovnici I, II*, према индексу; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247–249; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Койтору*, 140–142.

1362 Ђ. Ljubić, *Listine IV*, 366–367; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 261–262.

Као и у време српске власти, земљиште се налазило у поседу градских комуна, представника властеле, грађана, војничких скупина и црквених институција, док су, приликом предаје млетачким властима, представници градских општина обавезно инсистирали на потврди дотадашњих поседа, који су се налазили у рукама набројаних држалаца. Иако су Млечани завели општи државни порез од једног модија жита и четири динара (гроша) „према древном обичају покрајине”, утврђени намет није строго поштован, будући да се негде узимала и десетина од свих натуралних производа.¹³⁶³

Након запоседања Скадра, Дриваста и крајева између реке Бојане и доњег тока Дрима априла 1396. године, упознајући се са устаљеним аграрним односима представници венецијанске власти сматрали су да затечени десетак, као натурална дажбина од свих производа, представља основну обавезу према држави. Због тога је у одлуци од 19. октобра 1396. године одређено да сви становници Дриваста дугују млетачким властима годишњу ренту у виду десетине од жита, вина и уља.¹³⁶⁴ Као одговор на жалбе представника Дриваста, који су тражили ослобађање од плаћања десетка, млетачки управници истицали су да је обавеза натуралне ренте постојала и у време српских господара, притом изражена у знатно већим количинама. Млечани су прописивали и допунске намете, тако да су становници Скадра 1412. године негодовали због додатног намета од једног гроша на сваку *corbolu*, тј. крблу вина.¹³⁶⁵

Систем свих дажбина устаљен је 1416/1417. године састављањем Скадарског земљишника (катастиха), који је настао у виду пописа околних крајева Скадра уз регистар повластица, након рата са Балшом III Балшићем. С обзиром на разне злоупотребе скадарског кнеза и капетана Павла Квирина, катастихом је коначно прописан тачан државни намет који је подразумевао 1 дукат, 1 модиј жита, оброк од 4 динара и десетину проса од сваке куће. Са друге стране, истакнуто је да десетина припада феудалним господарима, као и у претходном периоду.¹³⁶⁶

Под управом скадарског кнеза као представника млетачке власти налазило се 109 села и заселака, 11 сеоских насеља са којих се становништво разбежало и град Балеч. На челу насеља стајали су *џлавару* (*cavi*) и пронијари, који су могли имати управу и над два и више

1363 ИЦГ 2/2, 174.

1364 Š. Ljubić, *Listine IV*, 389; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 304; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 249–250.

1365 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 304–305.

1366 Исто, 263; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 250–251; ИЦГ 2/2, 174.

насеља, тако да је 1417. године постојало укупно 70 представника административне власти.¹³⁶⁷ Главари су према положају одговарали *владцима* или *йредсѣојницима*, који се као управници села јављају у 146. члану Законака цара Душана и који су обично бирани из редова угледнијих сељака.¹³⁶⁸ Били су задужени за убирање државних прихода, старајући се о спровођењу свих наређења млетачких власти, због чега су били изузети од плаћања општих намета. Старешине у виду проијара и „проијара и главара” располагале су сопственом земљом за коју су дуговале војну службу, због чега су од себи потчињених земљорадника могли да потражују радну или натуралну ренту. Уколико су поседовали земљу у виду параспорних поља или другог земљишта под својим директним уживањем, користили су бесплатну радну снагу себи потчињених земљорадника. У случају да нису имали земљиште те врсте, могли су да потражују десетак од сопствених земљорадника.¹³⁶⁹

Становништво сеоских насеља којима нису управљали проијари дуговало је десетак својим господарима, односно црквама и манастирима или држави, уколико јој је било непосредно потчињено. Венеција је покушавала да наметне плаћање десетка и црквама и манастирима, којима је владар редовно уступао убирање десетине као вид ренте која је увек припадала феудалном господару, односно ономе ко поседује директну својину над земљом.¹³⁷⁰ Приликом успостављања млетачке власти 1443. године, опатија Свете Марије Ратачке код Бара добила је потврду свих ранијих привилегија које је стицала од времена краља Милутина, потврђених од стране деспота Ђурђа Бранковића, а вероватно претходно и Балшића. Мимо тога, млетачки кнез у Бару је почетком 1445. покушао да Ратачкој опатији наметне давање десетка од вина и уља, чему се успротивио опат Ђорђе Пелиновић, истичући да опатија никада није имала сличне обавезе према врховном господару. Сенат је јула исте године потврдио да неће доћи до наметања десетка, док је опатија 1450. године добила и потврду свих стечених привилегија, дарованих у прошлости од стране српских деспота. До поновног покушаја узимања десетине од Свете Марије Ратачке дошло је 1456.

1367 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 275.

1368 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 71, 128–129; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 105–106.

1369 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 317, 319–321; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 251–252.

1370 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 316; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 252–253. Тако је деспот Ђурађ, према повељи из 1441. године, убирао десетину од вина из својих винограда на подручјима Будве и Бара. С. Новаковић, *Законски споменници*, 74; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне бугданске комуне*, 81–83.

године на иницијативу барског потестата, који је заобишао наредбе млетачких власти, да би манастир од Сената коначно добио потврду свих ранијих повеља о привилегијама тек 1458. године.¹³⁷¹

Од XI века наилазимо на податке о убирању десетине од вина и у византијским крајевима који ће се крајем XIII столећа наћи у границама српске државе. Са праксом давања винског десетка, која је теретила земљорадничко становништво на простору Македоније, краљ Милутин се сусрео након освајања Скопља, Полога и осталих крајева 1282–1284. године. Приликом обнове манастира Светог Ђорђа Скоропостижног код Скопља и његовог властелинства око 1300. године манастиру је потврђено село Речице у Доњем Пологу са виноградима и свим осталим имањима и правима, у коме су владали сложени феудални односи, док је становништво било оптерећено давањем *винској десетки* и *винској наметки*. Село Речице представљало је један од најстаријих манастирских поседа од времена византијског цара Романа III Аргира, да би затим било потврђено од стране царева Алексија I и Манојла I Комнина, као и бугарског цара Ивана II Асена (1218–1241). С обзиром да су византијски цареви, који су манастиру Св. Ђорђа потврђивали село Речице, владали током XI и XII века, имунитетска права и дажбине које су се тицале зависног становништва, укључујући и давање десетка од вина и осталих производа, потичу из истог периода. Успостављањем бугарске или српске власти крајем XII и током XIII века у освојеним византијским крајевима прихваћени су и сви постојећи друштвено-аграрни односи.¹³⁷²

Давање винског десетка и винског наметка потчињено становништво села Речице извршавало је искључиво у корист свог феудалца, односно манастира Светог Ђорђа. Онима који су добијали жупу Полог „у државу”, односно на управу, било је забрањено да од становништва узимају било какав доходак, мали или велики. Међу представницима локалне административне власти помиње се *винар*, као „владалац краљевства ми”, који није смео да „улази” у село Речице. Винар је вероватно био службеник задужен за убирање доходака од вина на поседи-ма који су се налазили под властеоском или владаревом непосредном влашћу у Полошкој жупи, док од становништва села Речице, потчињеног Светом Ђорђу, није смео узимати приход.¹³⁷³

1371 М. Спремић, *Рајачка ојашница код Бара*, 185–186; К. Mitrović, *Benediktinci*, 190–191.

1372 М. Благојевић, *О једнаким обавезама становништва у хрисовуљама манастира Св. Георгија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009) 153–154.

1373 *Зборник*, 323–324; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 255–256; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 20.

ти *десетѿак вински и вински намеѿѿак*.¹³⁷⁸ Постојање две врсте дажбина показује да је у време обнављања и потврђивања поседа скопског манастира била уведена и рента карактеристична за српски аграрни систем. Са друге стране, на одређеним поседима манастира Св. Ђорђа још увек се одржала натурална рента изражена у десетини укупне летине, уз коју је долазио и одређени наметак, чији износ остаје непознат.¹³⁷⁹

Десетина од вина убирана је и у околини Штипа – у хиландарском селу Козјак¹³⁸⁰ и селима Бања и Киселица, која је цркви Вазнесења у Штипу потврдио господин Константин Драгаш у другој половини XIV века.¹³⁸¹ Вински десетак узиман је и од земљорадничких винограда у Злетову и Пијанецу, где су се налазили поседи манастира Св. Арханђела у Леснову¹³⁸², као и у Дебру, тачније од становништва села Радостуше са црквом Св. Богородице и Требишта, која је арбанашки господар Иван Кастриот са синовима првих деценија XV века даровао Хиландару.¹³⁸³

У околини Штипа се уз вински десетак налази и на радну обавезу копања винограда, која се на хиландарским поседима односила искључиво на становништво категорије отрока, што је садржано у делу збирне повеље краљева Милутина и Стефана Душана, сачуваној у виду компилације чији се настанак смешта у период 1336/1340 – 1342 (?) – друга половина XIV века. Повељом је манастиру Хиландару потврђен дар протосеваста Хреље у виду цркве архистратига Михајла у Штипу са виноградима и осталим имањима, као и 50 људи из штипског подграђа. Према *закону ѿодѿрађу* отроци који су поседовали коње обављали су транспортну службу у корист црквеног иконома, док су они без коња учествовали у свим земљорадничким пословима на црквеном земљишту у Штипу, тако да им је између осталог било одређено и „дан у винограду да работају”.¹³⁸⁴

1378 Исто, 329.

1379 М. Благојевић, *Земљорадња*, 272.

1380 Ж Вујошевић, *Повеља ѿсѿодина Констѿѿаниѿина Драѿаша Хиландару о ѿоклони-ма војводе Дмиѿѿра* (Хил. 63), 117, 121.

1381 М. Штетић, *Повеља ѿсѿодина Констѿѿаниѿина Драѿаша Манастѿиру Вазнесења у Шѿѿију*, 115, 118.

1382 С. Мишић, *Хрисовуља цара Сѿѿефана Душана о оснивању Злетѿовске еѿискоѿије*, 188, 193; С. Мишић, *Повеља ѿсѿодина Констѿѿаниѿина Драѿаша Хиландару за Лесново*, 102.

1383 С. Новаковић, *Законски сѿѿоменици*, 467; М. Живојиновић, *Власѿѿелинѿѿво манастѿира Хиландара*, 82.

1384 А. Фостиков, *Збирна ѿовеља*, 93, 99–100; С. Ђирковић, *Хрељин ѿоклон Хиландару*, 104; Исти, *Шѿѿиј у XIV веку*, 32.

Поред винског десетка и обавезе копања винограда, коју је извршавао само један слој зависног становништва, у Штипу се јавља још једна натурална дажбина оличена у давању *чабра* вина по кући. Цар Душан је 1346/1347. године Злетовској епископији потчинио цркву Светог Николе у Штипу са свом баштином, земљом, њивама, виноградима и 20 чаброва, односно 20 кућа које су манастиру дуговале по чабар вина годишње.¹³⁸⁵ Чабар се јавља и јужно од Скопља, на поседима цркве Св. Николе на Пчињи под Кожљем, где је према повељи из 1353. године свака кућа црквених људи дуговала по пола чабра вина, односно два ведра звончата, којих је „четири у чабар”.¹³⁸⁶ Узимање чабра присутно је и у Пологу, где су такође важиле и радне обавезе. У селу Лесковљане у Доњем Пологу, које је цар Душан 1354. даровао Хиландару, била је предвиђена обавеза обраде манастирских винограда, али и натурална дажбина изражена у давању једног чабра вина по кући.¹³⁸⁷

Чабар је узиман и у крајевима северно од Полога и Штипа, па је истом натуралном рентом био оптерећен и део земљорадничког становништва у Пилоту, потчињен манастиру Светих Арханђела код Призрена. Према повељи цара Душана (1349/1350) латинско свештенство села Шикља у Доњем Пилоту дуговало је манастиру по један чабар вина од винограда на својим баштинама, што се односило и на сва сеоска насеља у Горњем Пилоту, која су припадала светоарханђеловском властелинству.¹³⁸⁸ С обзиром да су на поседима Светих Арханђела код Призрена важиле радне обавезе обраде винограда, устројене *Законом Свѣтої Симеона*, натурална дажбина изражена у чабру вина вероватно је представљала замену за радну ренту. Може се претпоставити да манастир није поседовао винограде под својим непосредним уживањем у сеоским насељима у Горњем Пилоту, тако да је становништво уместо окопавања винограда давало по чабар вина произведеног са свог земљишта. Према рачунању С. Ћирковића, чабар вина износио је 41 литар, док се приликом разрезивања ове дажбине изгледа није узимало у обзир колико вина која земљорадничка кућа производи.¹³⁸⁹

1385 С. Мишић, *Хрисовуља цара Свѣфана Душана о оснивању Злетовске епископије*, 186, 192.

1386 Г. Бојковић, *Повеља цара Свѣфана Душана и краља Свѣфана Уроша митрополитију серском Јакову*, 94, 98.

1387 С. Бојанин, *Повеља цара Свѣфана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару*, 123–124, 130.

1388 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свѣтоарханђеловска хрисовуља*, 99, 130; М. Штетић, *Виногради*, 123–124.

1389 М. Благојевић сматра да један од разлога лежи у томе што виноградарство у унутрашњим крајевима средњовековне Србије половином XIV века није било

Натурална дажбина оличена у давању чабра вина по кући јавља се и у време Српске деспотовине почетком XV века, тако да су села у Левчу и околини Новог Брда, која је деспот Стефан Лазаревић 1411. године потчинио Хиландару, имала обавезу давања *чабрине*, која је до тада можда постала утврђена и шире важећа натурална рента.¹³⁹⁰ Крајем XV века на властелинству манастира Св. Богородице на Цетињу узимала се натурална дажбина од три крбле вина по кући, установљена приликом оснивања манастира 1485. године, што је вероватно представљало процењену количину коју је становништво могло да даје од својих винограда.¹³⁹¹

Манастирске повеље показују да су на једном властелинству могле важити и радна и натурална рента, од којих је друга била оличена у чабру вина по кући или у десетини укупне количине вина произведеног на поседу једне земљорадничке породице, уз коју је у неким случајевима долазио и вински наметак. Земљорадничко становништво није могло бити оптерећено и једном и другом врстом дажбине, док се однос чабра и десетине засада не може поуздано утврдити. С обзиром да се десетина почетком XV века јавља и у околини Липљана на Косову, могуће је да се византијски утицај у успостављању ове врсте натуралне дажбине постепено ширио и ка северним крајевима српске државе, заједно са развојем виноградарства. У прилог томе говори и чињеница о преузимању десетине од стране Османлија, која је као основна натурална дажбина била успостављена у свим српским крајевима непосредно након завођења турске власти¹³⁹², при чему је количина шире најчешће изражавана у чабровима или медрима (ведрима).

Поред основних радних или натуралних обавеза, зависно становништво које је обрађивало винограде је свом феудалном господару дуговало вино и као саставни део *йоклона* – посебне натуралне дажбине која је припадала феудалцу. Поклон феудалцу носио се три пута годишње – за Божић, Ускрс и Покладе, састојећи се од једног хлеба, једне кокошке, једног модија јечма и пола мерице вина. На дечанском властелинству, придворци из села Дечани доносили су поклон на челникову трпезу и приликом доласка на манастирски празник –

нарочито развијено, чему у прилог говори и то што винова лоза чак није била ни заступљена на свим властелинствима. М. Благојевић, *Земљорадња*, 322.

1390 А. Младеновић, *Повеље и йисма десјотѿа Сѿефана*, 192–193, 198.

1391 Б. Шекуларец, *Дукљанско-зейске йовеље*, 205, 239–240.

1392 М. Благојевић, *Уѿицај Византије на аѿрарне односе у средњовековној Србији*, 250–251.

Спасовдан (40. дан након Ускрса).¹³⁹³ У богатијим виноградарским крајевима вино је сигурно чинило и део владаревог *оброка*, који је зависно становништво у жупи, укључујући и попове, требало да обезбеди владару, његовој пратњи и службеницима онда када су се налазили на путу. Владареви посланици, као и његови коњуси, псари и соколари, имали су право на један оброк.¹³⁹⁴ Када је долазио у Будву, цар је имао право на три obroka, која су засигурно укључивала и вино, с обзиром на велику заступљеност винограда и производњу вина у будванском дистрикту. Исто је припадало и царевом посланику и гласнику, као и казнацу када би први пут дошао у град. Кнез као представник српске власти у Будви добијао је једну крблу вина од *алпџеда* (*alpedo*, *alpodo*) винограда, уколико је био обрађен.¹³⁹⁵

4. Виногради као предмет закупа, залога и мираза

У одређеним крајевима средњовековне Србије, нарочито тамо где је виноградарство достигло велике размере, земљиште под виноградом лозом обрађивано је и путем закупа, док су закупнички односи најбоље познати на основу уговора са простора которског дистрикта. Приликом давања земљишта у закуп, у уговорима је прецизиран рок, врста и величина закупнине, као и права и обавезе странака и начин њиховог извршавања. Узимање винограда или земљишта предвиђеног за подизање винограда у закуп било је ограничено различитим временским роковима (*ad tempus*), тако да су уговори могли бити краткорочни или дугорочни, долазило је до доживотног закупа (*in vita mea tantum*), као и до неограниченог уступања, односно до тзв. *вечној закупи* (*affictum in perpetuum*, *affictum in perpetuum ad plantandum*). Закупнина је могла бити новчана или натурална, док се величина натуралне ренте кретала од десетине до половине плодова. У улози купаца на которском подручју јављају се слободни и зависни земљорадници, као и властела и грађани, чији су закупљени виногради обрађивани путем подзакупа. У Грбљу, Бијелој, Крушевицама и Леденицама, где је гајење винове лозе било строго сузбијано, посадници су такође узимали винограде властеле и грађана са прос-

1393 М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, 29; Р. Тричковић, *Поклон*, ИЧ 35 (1988) 59–61; ЛССВ, 539–540 (М. Благојевић, *Поклон*); С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 125.

1394 М. Благојевић, *Оброк и њиселица*, 165–173; ЛССВ, 458 (М. Благојевић, *Оброк*); Исти, *Србија у доба Немањина*, 47–48; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 125.

1395 *Средњовековни сѣаиуи ѣрада Будве*, 15–16, 91–92 (чл. 1), 239; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 16–17, 52–53.

тора дистрикта у закуп, чиме су долазили до одређених количина вина. Правна дејства која су произилазила из закупничког односа могла су бити облигационоправна, односно краткорочна, раскидива и ненаследива, или стварноправна (дугорочна и наследива).¹³⁹⁶

Члан 276. Которског статута, у коме су садржани услови обраде винограда узетих *на део* (*a parte*), за држање поседа под закупом предвиђао је рок од три године, колико је младој лози неопходно да донесе прве плодове. Онај ко би узео туђи виноград на обраду на део био је дужан да га правилно и благовремено орезује према постојећим прописима, затим да предузме орање и окопавање земљишта – први пут у марту и други пут до празника Св. Петра, након заламања виџица. Уколико би се пред сведоцима доказало да радови у винограду нису извршени правилно, власник је закупцу могао одузети посед без икакве надокнаде. Године 1442. одлучено је да поништавање уговора треба обављати на Михољдан (29. септембра), односно тек након завршетка бербе.¹³⁹⁷ Закупци су понекад предвиђали рок за враћање поседа власнику, који је могао износити само неколико месеци, што је било могуће једино у случају старијих, већ подигнутих винограда и новчаних закупа, док је уговорима често гарантована и надокнада штете изазване елементарним непогодама, ратним разарањима или крађом. У првој половини XIV века на подручју Котора практикован је, како краткорочни, тако и вечни закуп, док је од друге половине столећа преовладавао закуп *in perpetuum*, будући да је услед честих буна и социјалних немира требало обезбедити сталну радну снагу, чиме је било осигурано и боље обрађивање земље.¹³⁹⁸

У вечни закуп најчешће је уступано земљиште црквених установа. Ова појава блиска је касноримској *емфиитеузи*, док се у Котору и Будви од времена млетачке власти називала *ливел* (*libellus* – нотарски документ о уговору о закупу).¹³⁹⁹ Закупац је за уступљено земљиште власнику дуговао тачно уговорену ренту, најчешће натуралну или

1396 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 50–51; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 83–84, 99–109; *ЛССВ*, 209–210 (Ј. Мргџ, *Закуп*).

1397 *Statut grada Kotor* II, 262; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 50–51. И на подручју Будве купац је морао правилно обавити све радове у винограду узетом на део или у наполицу такође најкасније до Петровдана, под претњом казне од 4 перпере и губитка свог дела вина. *Средњовековни сјајнији града Будве*, 23 (чл. 34), 68 (чл. 261); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 213–215.

1398 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 51; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 33; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 99–100.

1399 *Lexikon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, vol. II (gl. ur. M. Kostrenčić, Zagrabiae 1978, 670 (*livellus*)); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 51; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 101; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 219.

новчану, која се на простору Котора називала *agratikum* – земљарина. За разлику од краткорочних и доживотних закупа, вечни закуп дозвољавао је закупцу да земљиште отуђи, прода, додели у наследство, мираз или подзакуп, све док на поседу постоји лице које ће господару земље исплаћивати уговорену ренту. Други основни принцип вечног закупа представљало је право прече куповине (*ius protimeseos*), које је подразумевало обавезу закупца да, уколико више не жели да обрађује земљиште, посед понуди најпре првобитном власнику, премда сачувани которски уговори показују да господари земљишта обично нису инсистирали на поменутом праву. Тачно уговорена новчана закупнина најчешће је узимана приликом уступања већ постојећих винограда у закуп, док је купац који би узео земљиште на коме тек треба засадити винову лозу (*affictum in perpetuum ad plantandum / ad pastinandum*) имао теже обавезе, будући да је дуговао натуралну ренту, док је виноград морао обрађивати строго према правилима Статута.¹⁴⁰⁰

Црквене установе су у великој мери биле заинтересоване за ширење површина под виноградима, добијајући тиме велике вишкове вина које су износиле на тржиште. Због тога је у крајевима Боке Которске у првој половини XIV века често предузимано давање црквеног земљишта у закуп у циљу подизања винограда, о чему сведоче бројни уговори Которског архива из прве половине XIV века, док је закупнина или земљарина (*agratikum*) обично износила десетину остварене летине. Католичке цркве у Котору и околини често су део земљишта са својих резерви уступале земљорадницима или властели зарад стварања нових засада винове лозе, од којих су заузврат потраживали десетину плодова или вина, најчешће „према старом обичају земље или краја” (*secundum usum terre*” или *consuetudinem terrae*). Према уговору од 28. августа 1326. године, архиђакон катедрале Светог Трифуна у Котору, уз сагласност црквеног каптала, уступио је црквено земљиште под брдом Св. Ловра површине осам квадрањола (2688 m²), на коме је извесни рибар Лора требало да засади по 100, односно укупно 800 чокота винове лозе. Договор је подразумевао да ће црква сваке године добијати десетину плодова „према старом обичају земље” (*ad decimam partem secundum usum terre*”), док је Лори остављена могућ-

1400 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 51–52; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 99–107; ЛССВ, 209 (Ј. Мргић, *Закуп*). Према Статуту Будве постојала је забрана давања винограда или земљишта намењеног подизању винограда у ливел, на део или у закуп странцу. У супротном, власник је губио посед уз плаћање казне од 25 перпера, док је купац губио надокнаду за уложени рад. Иако члан потиче из времена млетачке власти, вероватно је примењиван и раније. *Средњовековни сјашуи града Будве*, 72 (чл. 278); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 216–217.

ност да изнад договореног места искрчи земљиште и створи нове засаде. Винова лоза је требало да се засади у суседству већ постојећих винограда, од којих је један припадао цркви Св. Мартина.¹⁴⁰¹

Два месеца касније, 25. октобра 1326. године, архиђакон Петар дао је у закуп још две површине црквеног земљишта зарад подизања винограда, уз право на десетак „за сва времена” („ad decimam partem in perpetuum”).¹⁴⁰² Већ наредне године, истакнути властелин из Котора, Бисте де Примутис, узео је у закуп на име десетине велику површину црквеног земљишта катедрале Св. Трифуна, величине 30 квадрањола, како би на њему подигао виноград од 3000 чокота.¹⁴⁰³ Према наведеном уговору из 1327. године, виноград је требало да захвата површину од 10.080 m², односно скоро читав хектар. Властелин де Примутис, који се 1328. године помиње као човек краља Стефана Дечанског, свакако је поседовао знатна новчана и материјална средства, као и велики интерес за заснивање тако великог винограда, док је которској катедрали припадао десетак од плодова, који би у овом случају подразумевао такође велику количину грожђа или вина.¹⁴⁰⁴

Уговори из прве половине XIV века показују да су и остале цркве на подручју Котора често уступале земљиште зарад подизања винограда уз обавезу плаћања десетине. Према уговору од 21. маја 1335. опатица самостана Св. Бенедикта дала је самостанско земљиште Богоју Бадалову, човеку Петра Катене, да га засади виновом лозом за коју ће плаћати десетину.¹⁴⁰⁵ Которски архиђакон Петар дао је у закуп Биску Брумутову такође велики део црквеног земљишта површине 30 квадрањола (10.080 m²) у Прчањском долу, на коме ће посадити укупно 3000 винових лоза и плаћати десетину плодова према обичају земље.¹⁴⁰⁶ Медоје Суић је 1. априла 1337. обећао да ће цркви Св. Марије од Ријеке увек плаћати десетину за виноград у Доброти.¹⁴⁰⁷ Поред наведених цркава, земљиште за подизање винограда у замену за уступање десетине рода давале су и цркве Св. Петра и Св. Михаила у Котору, цркве Св. Дујма и Св. Петра на Шурању, црква Св. Павла на Мулу, затим цркве Св. Агате, Св. Петра и Андреје на Крепису, као и црква Св. Јакова и Филипа.¹⁴⁰⁸ И у угово-

1401 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 61; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247.

1402 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 145, 146.

1403 Исто, бр. 432.

1404 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 247; Исти, *Ујишцај Византије на ајрарне односе у средњовековној Србији*, 247.

1405 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1270.

1406 Исто, бр. 432.

1407 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1523.

1408 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 191, 396, 397, 493, 775, 1065; II, br. 179, 1247.

рима које су склапале наведене цркве земљиште је уступано према „старом обичају земље” или „старом обичају града”, што као и у осталим случајевима показује да је током прве половине XIV века обичај давања десетине од укупно остварене летине на простору которског дистрикта представљао знатно старију и устаљену праксу.¹⁴⁰⁹

Забележени су и случајеви у којима су закупци каснили са исплатом десетка од винограда. Спор од 1. марта 1333. године настао је због неисплаћених десетина за виноград цркве Светог Дујма на Шурању, који је лежао изнад стене у Столиву. Виноград је држала у закупу удовица Рада, која је истицала да спорни посед никада није ни припадао цркви, нити је био оптерећен десетином. У оваквим случајевима било је неопходно сведочење шесторице суседа. Уколико би купац изгубио спор, суд је могао донети решење о надокнади заосталог десетка. С обзиром да је тужена успела да окупи само 5 сведока, пресуда је донета у корист опата Св. Дујма.¹⁴¹⁰

Услед развоја виноградарства и привредних односа уопште, као и већих потреба тржишта, појачавани су и услови држања земљишта у закупу, тако да су на подручју Боке Которске власници винограда или земљишта на коме је тек требало подићи виноград често потраживали четвртину, трећину или половину плодова. Док је десетак или десетина представљала стару, укорењену дажбину земљорадника према свом феудалном господару, која је важила и почетком XI века у време поновног успостављања византијске власти на простору српских земаља, узимање летине у већим размерама наметао је развој тржишта и све веће потребе феудалних господара, као вероватно највећих произвођача и носиоца трговине вином, која је такође достигала све већи интензитет.¹⁴¹¹ Узимање четвртине, трећине или половине вина или грожђа од земљорадника који су обрађивали нечије винограде било је присутно на подручју Котора већ 40-их година XIV века, о чему сведоче сачувани нотарски документи.

Већ поменути уговором од 7. маја 1335. године, извесна Рада, ћерка покојног Димитрија Саје, дала је Мароју и Радославу свој виноград у Лоринчану на земљишту цркве Св. Марка, да га обнове у периоду од 6 година, уз обавезу плаћања годишње ренте оличене у једној четвртини плодова. Браћа би требало на крају, када би виноград био у потпуно обновљеном стању, да једну половину врате Ради, док су другу остављали себи као награду за обављени посао, уз нагласак да половину винограда

1409 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 248.

1410 А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1065; М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 248.

1411 Исто, 248–249.

која би њима припала могу продати искључиво власници поседа.¹⁴¹² Такође, уговором од 7. августа исте године, Кан Главатов дао је Милану из Мрчевца земљиште које је требало да засади виновом лозом на четвртину, уз напомену да купац такође може продати земљиште.¹⁴¹³

На подручју Котора принцип *йоловице* или *найолице* (*ad medietatem; a mezzo*), која је подразумевала равномерну поделу плодова између власника и закупца, важио је такође већ у четвртој деценији XIV века, о чему је сачувано више примера. Опат црква Св. Ивана и Св. Марка у Котору дао је извесном Марку Леонову црквени виноград у Корвешу у наполицу, уз напомену која ће се наћи и у Которском статуту – „да га добро обрађује и побољшава”.¹⁴¹⁴ Уговором од 25. октобра 1332. године уступио је прапопу Мати доживотно виноград опатије Св. Ивана, заједно са расадником и кућицом у Корвешу. Мате је требало да обнови виноград, од кога би узимао половину плодова, док би друга половина припала цркви.¹⁴¹⁵ Према уговору од 15. јула 1331, Тодор је уступио Јакову два земљишна поседа у Кастагети са свим дрвљем које је на њему, да га током наредне 4 године засади виновом лозом, од које ће сваке године давати половину летине. Уколико не испуни договор или се „земља изгуби”, мора се вратити власнику.¹⁴¹⁶ Јуније Гамбе склопио је 19. октобра 1332. године уговор са Милбратором, коме је дао своје земљиште у Ангошу на рок од 10 година, да искрчи површину од 20 квадрањола (6720 m²) и засади по 100 лоза, које ће убудуће уживати по принципу половице.¹⁴¹⁷

Услови половице на подручју Котора били су регулисани градским Статутом, док су се закупци захваљујући врсти закупа и висини ренте називали *йоловници* (*polovnicus, -i*).¹⁴¹⁸ Обрада винограда наполицом није се суштински разликовала од узимања поседа *на гео*, осим што је друга форма могла подразумевати различите размере расподеле

1412 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1256; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

1413 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 941.

1414 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 492; *Statut grada Kotora II*, 238 (чл. 214).

1415 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 150.

1416 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 691.

1417 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 135.

1418 У неким случајевима закупци се јављају и као *годишници*, чији статус није у потпуности јасан – према члану 111 Которског статута, на терет годишника и половника падала је надокнада штете учињене на закупљеном поседу, у случају непроналажења кривца, док се у једном уговору из 1451. године наводи да су годишници они који „стоје у винограду за свог патрона”, односно поседују кућу на земљишту свог господара. Назив годишњак се вероватно односио на случајеве у којима су уговори између закупца и власника земљишта закључивани на годину дана. *Statut grada Kotora II*, 196; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 52–53.

плодова.¹⁴¹⁹ У глави 214. Статута, чији назив гласи *О њоловницима винограда*, садржана је одлука которског већа од 25. новембра 1368. године о начину држања винограда у наполици. Због могуће злоупотребе и немарности земљорадника приликом обраде закупљеног земљишта, на почетку одредбе било је неопходно истаћи да су закупци дужни да виноград дат на обраду на део не упропашћују, већ да га чувају и унапређују зарад опште користи. „Желећи да стану на пут злоби и преварама неверних обрађивача речених винограда”, которски већници прописали су „прикладан лек”, према коме је половник био дужан да виноград или винограде узете на обраду на део држи три године и да их током назначеног рока не може вратити власнику, нити их он може примити, осим ако уговором није предвиђено другачије.¹⁴²⁰

До злоупотреба је долазило вероватно јер су уговори о закупу постизани и у усменој форми, тако да је одсуство писане јавне исправе дозвољавало непоштовање договора и несавесно испуњавање обавеза, које можда нису ни биле прецизно разрађене. Због тога је Статутом такође било посебно наглашено да сваки грађанин Котора може давати њиве, винограде и вртове на рад и обраду коме год жели, изузев „злом човеку или злој жени”, од којих би суседи имали штете.¹⁴²¹ Половник је био дужан да благовремено обави све радове у виноград у током године, док је за постављање мотки за подизање лозе на одрину власник био дужан да обезбеди трску. Винограде је требало по потреби заштитити оградом од трња и обавезно брижљиво чувати од празника Св. Илије до свечаности Св. Луке. Половник, тј. купац је о свом трошку сам организовао бербу винограда, а затим је половину вина и плодова у бродићу лично доносио до Котора.¹⁴²²

Уколико би дошло до повреде поседа услед неприкладног чувања винограда, половник је морао надокнадити штету власнику о свом трошку. За неадекватну обраду и негу винове лозе биле су предвиђене различите

1419 Исто, 53.

1420 *Statut grada Kotora II*, 238–240; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 53. Исто је важило и у дистрикту Будве, под претњом казне од 8 перпера за обе стране. Уколико би власник виноград који је уступио на део затим продао, даровао, заменио или дао у мираз, закупцу је гарантовано право уживања поседа док се не наврши годину дана. *Средњовековни сѣајѣуѣ ѣрада Будве*, 25, 68 (чл. 43, 262); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 215–216, 219.

1421 *Statut grada Kotora II*, 261–262 (гл. 275).

1422 Исто, 238–240; И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 53. На подручју Будве, постављање притки, копање јарака за воду и чишћење винограда од корова обављало се на основу договора између уговорних страна, будући да је захтевало одређена материјална улагања, док се берба грожђа морала спровести у присуству власника. *Средњовековни сѣајѣуѣ ѣрада Будве*, 23 (чл. 34), 68 (чл. 261); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 215, 218–219.

казне. За пропуштено орање и окопавање винограда власник је половнику могао одузети вино и плодове, као и сав „рад обављен у винограду”, при чему се вероватно мислило на одузимање читавог поседа. Уколико саднице не би посадио како треба и ако их не би „закопао” – огрнуо или ако би лозу чак украо или посекао, поред надокнаде штете била је предвиђена и телесна казна шибања кроз град. За необављање других радова у винограду половник је плаћао казну и надокнађивао штету власнику. Упропашћени виноград је требало да обнови, како би се у време повратка власнику налазио у бољем стању него када је био узет на обраду. Будући да су виногради црквених установа у которском дистрикту често обрађивани под лакшим условима, желећи да осигурају присуство радне снаге на поседима властеле и грађана, которска већа су 30. новембра 1424. одредила да се црквени виногради могу давати у закуп искључиво по принципу наполице, који је важио и на световним поседима.¹⁴²³

Примери са которског дистрикта показују да су начин држања земљишта и наслеђивања поседа узетог у закуп могли бити детаљније разрађени. Уговором од 5. августа 1396. године Нифико и Живко Бућа уступили су свој виноград на Мулу на обали Которског залива Мојси Прекирићу и његовим наследницима да га обрађују по принципу наполице „на вечна времена”. Договорено је да купац током наредне четири године о свом трошку обавља све Статутом прописане радове у винограду, док ће власници поседа у првој години обезбедити притке за винову лозу. Мојса је требало и да огради виноград према мору (заливу) и да направи међе и унутар самог земљишног поседа уколико је неопходно. Као што је већ наведено, закупцу је од произведеног вина следовала половина, поред које је могао задржати и сав род диња и лубеница, ако би их узгајао међу чокотима винове лозе. Ако би виноград пропао, купац је такође о свом трошку морао да га обнови, док је од господара поседа могао добити новац једино у случају да се разболи, коме би заузврат требало да уступи читаву годишњу летину у вино. Уговор је предвиђао и начин обнове винограда који би страдао у ратним приликама, тачније, ако буде „од војске посечен”. У том случају власници и купац би заједно обновили и обрадили виноград делећи род равномерно, према одредбама уговора. Дотични Мојса је могао завештати виноград уз поштовање уговорених обавеза. Уколико би умро без наследника, не оставивши тестамент о заоставштини неком другом лицу, виноград се враћао првобитним власницима.¹⁴²⁴

1423 *Statut grada Kotora II*, 238–240 (гл. 214); 349–352 (гл. 438, 439); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 133–134, 160, 163.

1424 I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 32–33; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 104–105.

У средњовековној Србији црквени земљопоседи се нису могли отуђити, мада је у пракси услед одређених чинилаца долазило до извесних промена у власништву. Зависни земљорадници са властелинства Зетске епископије, касније митрополије, имали су право да део земљишта које обрађују и држе као своју условну баштину неком другом лицу заложу или дају у закуп, док је дозвола епископа била неопходна једино у случају продаје или трајног отуђивања поседа. До оваквих појава долазило је најчешће у близини већих градова, као последица развоја тржишта. Самим тим, земљорадничке деонице са властелинства Зетске епископије најчешће су узимали у закуп и куповали грађани Котора, као слој који је у великој мери био заинтересован за трговину вином, док су закупљене винограде или земљиште намењено сађењу винове лозе обрађивали путем давања у подзакуп. Которани су властелинство Зетске епископије називали „метохијом светог Михаила”, док је зависно становништво на епископским поседима представљало „људе епископа светог Михаила”. У уговору од 23. новембра 1327. године наводи се да је извесни Андрија из Пасиглава, услед немогућности измиривања дуговања, био приморан да виноград који је његов отац подигао на властелинству Зетске епископије уступи Марину Голији уз очување права епископије.¹⁴²⁵ На тај начин епископ цркве Светог Михаила задржавао је све приходе који су долазили од винограда, који су притом прелазили на терет новог уживаоца земљишта.¹⁴²⁶

На властелинству „Св. Михаила” долазило је до уступања земљорадничких деоница у вечни закуп и у форми продаје земљишта. Братослав Китуновић из Пасиглава, човек потчињен зетском епископу, уступио је „за сва времена” земљиште које је обрађивао на Мутиним брдима извесном Михајлу Ивановићу, човеку једног которског властелина, који се обавезао да ће на њему подићи виноград (2. октобар 1334). Нови господар дуговао је некадашњем поседнику земљишта „земљарину према обичају краја”, изражену у виду десетог дела плодова из винограда. Поред тога, дотичном Китуновићу платио је и 10 перпера на име продаје.¹⁴²⁷ С обзиром на изразито ниску цену уступљеног земљишта, јасно је да се у овом случају не ради о правој продаји поседа, већ о тзв. вечном закупу или закупу „за сва времена”. Закупац земљишта је од будућег винограда дуговао земљарину (*agraticum*) према већ устаљеном обичају, која је из-

1425 А. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 478; Н. Богојевић-Глушчевић, *Правни режим на нейокрејиносѣма Манастѣра св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 25 (2005), 155.

1426 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 242.

1427 А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 595; Н. Богојевић-Глушчевић, *Правни режим*, 156.

носила десети део плодова.¹⁴²⁸ Приликом купопродаје, у средњовековној Србији плаћала се *издава*, *издавшићина* или *присѣавићина*, која је представљала таксу исплаћивану приликом предаје имања или предмета и увођења у посед, које је вршио службеник под називом *присѣав*. Према 108. члану Душановог законика, пристав је на име издаве од продаје винограда добијао 3 перпере,¹⁴²⁹ док одређени документи говоре да је такса износила 10 % вредности земљишта.¹⁴³⁰

О уступању земљорадничких деоница у закуп познати су и случајеви из прве половине XV века у време слабљења Зетске митрополије. Ратко Андрејић из Пераста „продао” је 22. априла 1436. године три квадрањола (1008 m²) у Кавчу ковачу Прибилу, који се обавезао да ће за уступљено земљиште плаћати десетак митрополиту.¹⁴³¹ Уговори показују да се за подизање винограда на зетском властелинству митрополиту обавезно плаћала десетина плодова, без обзира да ли је земљорадник који обрађује или заснива нови виноград „човек зетског митрополита” или припада неком другом господару.¹⁴³²

Досадашње излагање показује да је зависно становништво са властелинства Зетске епископије / митрополије могло слободно располагати својим земљишним деоницама и уступати их у закуп, све док је земљарина редовно исплаћивана феудалном господару. На ову појаву односи се и 174. члан Душановог законика који носи назив *О башѣинама* и гласи: „Људи земљани¹⁴³³ који имају своју баштину, земљу, и винограде, и купљенице, да су власни од својих винограда и од земље у прђију дати, или цркви подложити, или продати, али увек да има работника на томе месту ономе господару чије буде село, аколи не буде работника за оно место ономе господару чије буде село, да је властан узети оне винограде и њиве.”¹⁴³⁴ „Људи земљани” или ратари подразумевали су све слојеве зависног становништва које се примарно бавило земљорадњом, као и оно које је имало бар неког удела у пољопривред-

1428 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 245; Исти, *Уџицај Византије на аѣрне односе у средњовековној Србији*, 246.

1429 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 63, 120; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 96, 188–189; ЛССВ, 251 (С. Ђирковић, *Издава*); 587 (А. Веселиновић, *Присѣав*).

1430 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 244.

1431 I. Stjepčević, *Prevlaка*, 14 (пар. 62); Н. Богојевић-Глушчевић, *Правни режим*, 157.

1432 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 246.

1433 У преводу стоји „људи ратари” – синтагма која се свакако односи на земљораднике. Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 78, 135–136; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 113, 216.

1434 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 78, 135–136; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 113, 216; Т. Тарановски, *Историја српској ѣрава у Немањинској држави*, 87–88; М. Благојевић, *Меройси и оѣроци – башѣиници и ѣосадници*, 26.

ним пословима. Према Законику, свим зависним земљорадницима било је дозвољено слободно располагање својим потчињеним баштинама, са којих су винограде и остала имања могли да дају у мираз, да завештају цркви или продају, водећи рачуна да на поседу увек буде радника, односно да нови уживалац поседа редовно извршава све обавезе према феудалном господару села који има директну својину над земљом. У супротном, феудални господар је могао да одузме винограде и друга добра, уколико би обавезе према њему биле занемарене.¹⁴³⁵

Иако је у матичним српским земљама земљиште које је спадало у властелинску резерву углавном обрађивано бесплатном радном снагом потчињених земљорадника, поједина сведочанства из прве половине XIV века сведоче о постојању закупа и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије. Најранији сачувани подаци о појави закупа садржани су у Бањској хрисовуљи (1314–1316) у којој је наглашено да се црквена земља на светостефанском властелинству нипошто и никоме не даје „ни у подораније ни у седеније”.¹⁴³⁶ *Подораније* се свакако односило на њиве, подразумевајући краткорочније уступање земљишта, за разлику од *седенија*, које је имало трајнији карактер држања поседа у закупу. Примера ради, на земљишту Призренске епископије постојао је један „стас поповски” на коме људи „седе”.¹⁴³⁷

О уступању дела црквеног земљишта у закуп, на коме су постојали и виногради, познат је пример који се односи на дечанско властелинство. У одредби друге дечанске хрисовуље садржани су подаци о црквеном земљишту које се, по свему судећи, налазило под закупом трајнијег карактера. Одредба се тиче потчињавања дела села Ботуше манастиру и у преводу гласи: „И приложи краљевство ми Светог Николу у Ботуши са људима који беху у то време (...) А земља црквена ступ на Русином пољу (...) и Радујев виноград, и на којој [земљи] људи седе до Гргуревог плота. И виноград који је дао Добрачин”.¹⁴³⁸ „Црквену земљу” Светог Николе у Ботуши чинила су у целини два ступа, два винограда, селиште, њива, два лаза и сенокос, док су је обрађивали људи који на њој „седе” и који су вероватно такође били потчињени цркви, држећи ову земљишну деоницу у закупу.¹⁴³⁹ Постојање седенија на деловима црквеног земљишта манастира Бањске, Богородице Љевишке и Дечана показује да је и у унутра-

1435 Исто, 33.

1436 Зборник, 465.

1437 М. Благојевић, *Земљорадња*, 188; Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањинској држави*, 658–659.

1438 П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 131 (Д II), 266 (Д III).

1439 М. Благојевић, *Земљорадња*, 188–189.

шњим деловима средњовековне Србије постојала пракса уступања земљишта на обраду у виду закупа, која се може засигурно датовати најкасније у почетак XIV века, а вероватно и раније.¹⁴⁴⁰

Узимање винограда у закуп по принципу наполице било је предвиђено и 11. чланом српског рукописа Земљорадничког закона, чији садржај гласи: „Ако земљорадник узме од неког осиромашеног земљорадника виноград да обрађује у наполицу, и не ореже га како треба, не огрне и не стави притке, два пута окопа, ништа од плодова да не прими.”¹⁴⁴¹ Дакле, уколико не би благовремено обавио прописане послове у винограду, наполичар или закупца губио би право на договорену количину плодова. Слична одредба садржана је и у 14. члану Јустинијановог закона.¹⁴⁴² Такође, Јустинијановим законом било је прописано да се наполичар, који приликом одсуства господара земљишта напусти виноград који обрађује, кажњава исплатом двоструке количине плодова.¹⁴⁴³ Исто је садржано и у 12. члану Земљорадничког закона, који не говори о винограду, већ о поседу уопште.¹⁴⁴⁴ Наполичар је имао и могућност да обавести господара да није у стању да обрађује виноград који је узео у закуп, чиме је био ослобођен одговорности за стварање евентуалне штете на поседу, проузроковане власниковим незаинтересованим држањем.¹⁴⁴⁵

Земљораднички закон регулисао је и узимање одређене новчане суме од власника винограда, намењене најчешће куповини ђубрива, у форми која је позната са дубровачког подручја. Члан 15 Закона предвиђао је: „Ако земљорадник узме да обрађује виноград или њиве, споразумевши се са господарем њиховим, па узевши капару, одметне се и не започне и вративши се напусти то, нека да одговарајућу вредност за њиве или виноград, а посед нека има господар његов.”¹⁴⁴⁶ У овом случају под капаром, која се у оригиналном тексту назива *аравона*, не подразумева се уобичајено узимање дела новца унапред приликом купопродаје, већ нека врста новчане аконтације коју је земљорадник узимао од власника земљишта за потребе обављања одређених послова на поседу узетом у закуп. Поменуто је да су земљорадници на територији Дубровника од власника земљишта добијали новчану по-

---

1440 Исто, 189.

1441 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 99.

1442 А. Соловјев, *Законодавство Сјефана Душана*, 238.

1443 Исто (члан 16).

1444 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 103.

1445 А. Соловјев, *Законодавство Сјефана Душана*, 238 (Јустинијанов закон, члан 15); М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 54–55, 103–104 (чл. 13).

1446 Исто, 54–55.

моћ у виду поклона (*donum*) и зајма (*mutuo*), како би могли да засаде винову лозу и обаве све врсте послова. Помоћ која се добијала за подизање винограда на површини једне златице (1680 m²) износила је укупно око 20 перпера. „Поклон” или „дар” обично је био утрошен на куповину ђубрива, док је зајам наполичар морао вратити, најчешће од свог дела вина, који бу ми припао након прикупљања летине. Уколико земљорадник новац не би искористио за подизање винограда, плаћао је високу казну, која је често износила 10 перпера, уз обавезу да и мимо тога обави договорени посао и засади винову лозу. Новчана казна је такође представљала велики терет, с обзиром да је 10 перпера чинило половину укупне суме за подизање винограда на једној златици, док се за исти износ могао набавити и најбољи во за орање.¹⁴⁴⁷

Дешавало се и да земљорадник подигне кућу и виноград на нечијем пустом, незасађеном земљишту у одсуству господара, чиме се додатно повећавала вредност поседа, након чега је требало правно разлучити шта припада власнику земљишта, а шта ономе који је учинио његову *побољшицу*. Примери чији је предмет побољшица познати су из уговора са дубровачког¹⁴⁴⁸ и которског подручја, док је овакве случајеве решавао и 19. члан српског рукописа Земљорадничког закона, који је вероватно примењиван на простору српске државе: „Ако земљорадник сазида кућу и посади виноград на туђем пустом месту и временом дођу господари места, нека немају право да кућу разоре или виноград да искорене, но да узму место за место ако се договоре; ако ли се небрижношћу не побрине онај који је на туђем сазидао или посадио да да место за место, има право господар овог, ако буде виноград да га потрга, а кућу да разори.”¹⁴⁴⁹

С обзиром да је подизање куће и винограда на дотада пустом месту повећавало вредност земљишта, било је неопходно заштитити посед законом, тако да власник није смео да заузме или уништи кућу и виноград које није сам подигао, док је земљорадник требало да господару додели неко друго земљиште у виду надокнаде. Једино у случају да се земљорадник оглуши о право господара земље на којој је учинио побољшицу и да необезбеди компензацију, власник је добијао дозволу да сруши кућу и искорени виноград. Заправо, цитирани члан суштински штити обе стране, тако да је повећана вредност припадала ономе који ју је и учинио, док је земљиште морало остати власнику, што је требало регулисати компензацијом.¹⁴⁵⁰

1447 Исто, 106–107.

1448 Видети: D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 101, 106, 121, 156, 210, 223.

1449 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 56–57.

1450 Исто, 111–112. В. и: *Средњовековни сѣаиуи ꙗрага Бугве*, 46–47 (чл. 152).

Поједини власници посезали су за присвајањем туђе побољшице, о чему сведочи и један спор са которског подручја, вођен пред судом 18. јуна 1431. године. Спор је водио Прибил са братом против браће Петројевић, од којих је био узео део чистог, голог земљишта у ливел, односно у вечни закуп, за који је у наредних 20 година требало да плаћа три стара пшенице годишње. С обзиром да је на земљишту направио кућу, подигао виноград, врт и засадио смокве и још неко воће, уз улагање великог напора и материјалних средстава, није био спреман да напусти спорни посед.¹⁴⁵¹

*

С обзиром да су представљали вредну имовину, виногради и вино су могли бити и предмет залога. Услови давања винограда и вина у залог на име дуга, као и услови повраћаја поседа, познати су једино са которског подручја, на коме су били регулисани 81. чланом градског Статута. У случају ненамерно учињене штете на заложеном поседу, држалац у року од највише три месеца није био дужан да изврши надокнаду. Такође, није сносио одговорност за заложено вино које би се током истог периода покварило. Након три месеца држалац залога позивао је свог дужника на суд, који је могао откупити заложену имовину, док су у износ дуга обрачунавани и приходи остварени на поседу током назначеног рока, изузев трошкова које је залогодржац сносио на том истом поседу.¹⁴⁵² У случају да залогодавац није желео да откупи своју имовину, суд је држаоцу издавао исправу на основу које је могао извршити продају поседа према правном обичају Котора.¹⁴⁵³ Ако залогодавац није био у могућности или није хтео да откупи свој виноград или вино, онај који је примио залог могао је

1451 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 112.

1452 У тексту члана за трошкове стоји „у току речених 6 месеци“, што вероватно представља грешку, с обзиром да се претходно говори о тромесечном року. Чланом 258. Статута посебно је истакнуто да је нотарска исправа о уговору о залогу ваљана и чврста „за вечна времена“. *Statut grada Kotora II*, 179–180 (гл. 81), 254 (гл. 258); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Коштору*, 64.

1453 *Statut grada Kotora II*, 180. Према одредби из 1312. године, продаја куће, окућнице, винограда и других земљишних поседа обављала се тако што је заинтересовано лице морало три пута огласити продају на тргу, преко викара или рипаријуса Комуна, током три недеље, након чега је нотар састављао исправу о продаји. Најближи рођак, који је морао бити грађанин Котора, могао је откупити посед у року од годину дана од тренутка продаје или повратка у град, уколико је био одсутан, након чега посед више није могао поново продати или отуђити. Право откупа поседа најближи сродници уживали су једино уколико су у време продаје били одељени од оца. Исто, 253 (гл. 256), 255 (гл. 261), 256 (гл. 262), 258 (гл. 268); Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Коштору*, 65–66.

продати заложени посед по цени која одговара висини дуга који му припада. Уколико се никако не би нашао купац, суд је посед додељивао залогодршцу, док је дужник бивао ослобођен дуга.¹⁴⁵⁴ Чланови 257. и 259. Которског статута говоре о условима продаје заложених винограда и другог земљишта или објеката у Котору и изван града, тако да је онај коме је посед био дат у залог могао потраживати своја права од новог власника једино у периоду од годину дана, рачунајући од датума куповине.¹⁴⁵⁵ Власник је свој заложени посед очигледно могао продати неком другом лицу, док је Статут штитио права залогодршца и након преласка земљишта у руке новог власника.

Сачувани уговори из прве половине XIV века показују да су услови о узимању винограда у залог на име дуга на которском подручју углавном били у складу са прописима градског Статута, док је форма држања поседа у залогу могла бити различито уобличена. Уговори о залогу најчешће су склапани на одређени временски период, док би, у случају да дужник не исплати позајмљени новац до предвиђеног рока, земљиште прелазило у власништво зајмодавца или је представљало предмет куповине, као што је било предвиђено и Статутом. О томе говори которски уговор од 15. августа 1330. године, према коме је Петар Белеков на име дуга од 35 перпера млетаčkih грошева уступио у залог зајмодавцу Налу свој виноград код Св. Ловре, који је требало да држи до Божића, тј. мало више од четири месеца. Уколико му не врати дуг до наведеног рока, виноград ће се сматрати предметом куповине и припашће дотичном Налу. Такође, ако би се десило да зајмодавцу неко одузме виноград, Трипун, брат Петра Белекова, требало је да надокнади штету.¹⁴⁵⁶ Према документу од 17. априла 1330, Млечанин Перинколо Болани, који је држао винограде свог дужника Сима, сина покојног Стјепана Мартинова, изразио је жељу да их прода, док би за остатак дуга ушао у други виноград. Суд је затим извршио процену винограда, према којој су први вредели 200 крстастих перпера, док је други процењен на 100 перпера.¹⁴⁵⁷

1454 *Statut grada Kotora II*, 256–257 (гл. 264).

1455 Уколико је залогодржац био одсутан из града у поменутом периоду могао је потраживати своја права у наредних годину дана од тренутка доласка у Котор. Исто је важило и у случају када је посед био стечен даривањем или пресудом судија. Чланом 263 било је предвиђено и да држалац залога, који се претходно сложио са продајом заложеног поседа, не може затим доводити у питање своју сагласност. *Statut grada Kotora II*, 253–254, 256; Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору*, 65–66.

1456 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 621.

1457 Исто, бр. 532. Цене једног квадрањола винограда на которском подручју у првој половини XIV века нису познате.

Примери са которског дистрикта показују да су се у залог могли дати и виногради на црквеном земљишту, обрађивани под закупом, као и виногради који су представљали нечији мираз. Тако је удовица Рада 21. јануара 1334. године заложила виноград који је обрађивала на земљишту цркве Св. Трипуна за износ од 40 перпера у периоду од два месеца.¹⁴⁵⁸ Блане, удовица Грубе Муси, 1. маја 1334. дала је Трипуну Бући виноград у Тивту, који је представљао њен мираз, за суму од 260 млетачких грошева, на рок од четири године. С обзиром да је вредност винограда у време бербе и пуног зрења плодова била највећа, у случају откупа током трајања бербе уговором је било предвиђено да „два добра човека” одреде износ додатних трошкова које је Блане требало да плати. Наглашено је и да се дуг може исплатити једино у млетачким грошевима, не у крижним.¹⁴⁵⁹

О сложености дужничких односа унутар којих су се виногради као предмет залога могли држати и уживати на различите начине још је речитији следећи пример. Поменути Трипун Бућа је 28. новембра 1334. године удовици Слави и њеним синовима издао исправу о измирењу дугова које су имали према њему, са напоменом да, ако му неко узме њихове винограде на Пину које држи у залогу, издата признаница о анулирању дуга неће имати важност.¹⁴⁶⁰ Два дана касније удовица Слава је уступила у залог све своје винограде на Пину на годину дана за 460 перпера, обавезујући се да ће их обрађивати по принципу наполице. То би значило да је наставила да обрађује сопствено земљиште, дугујући једну половину летине залогодршцу према коме је имала новчана дуговања, док је другу половину рода задржавала за себе. Уколико дуг не би измирила у договореном року, требало је да плати двоструки износ према процени двојице поштених људи.¹⁴⁶¹ Виноград је могао бити и предмет двоструког залога. Тако је Мартин 1327. године, на основу сагласности своје таште Брате, половину винограда и куће који су представљали његов мираз заложио њеној сестри Стани за 50 перпера, да би Стана истог дана исти тај виноград дала у залог Петрачи за једнаку суму новца.¹⁴⁶²

Са виноградом је могао бити заложен и расадник лоза, као у случају од 5. септембра 1330. године, када је извесни Палма свој виноград са расадником у Тивту заложио дотичном Бисту за 315 крстастих пер-

---

1458 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 714.

1459 Исто, бр. 833.

1460 Исто, бр. 665.

1461 Исто, бр. 666.

1462 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 380–381; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

пера у периоду од две године. У уговору је наглашено да током договореног времена новац неће бити оптерећен каматом, нити је неопходно додатно улагати у виноград. Ако по истеку рока не би дошло до повраћаја дуга, Бисте је требало да откупи посед за цену коју ће одредити двојица људи изабраних од стране лица која су склопила уговор.¹⁴⁶³ У другом случају од 8. јуна 1331. Бисту је заложен расадник лоза у долину Св. Ловре за 26 перпера, за који није могао примити дуг док га не покоси, односно док га не окопа и истреби коров.¹⁴⁶⁴ Уговор од 13. јула 1326. године предвиђа и камату, па је тако Предан, син Петра Бешике, уз мајчин пристанак узео од Марина Голије зајам од 20 перпера на 10 година, док је зајмодавца на име добити требало да снабдева лозом из свог расадника, током договореног временског периода.¹⁴⁶⁵ Још један пример од 8. децембра 1332. показује да су се уговори о узимању винограда или расадника у залог склапали под различитим условима, које су прецизирале обе заинтересоване стране. Удовица Рада је са синовима заложила свој расадник лоза код цркве Св. Агате на Шурању на две године за 60 перпера, с тим што су Мати Голију, који је примио расадник, остајали сви струкови које би евентуално сам засадио.¹⁴⁶⁶ Уговором од 9. марта 1335. године Теодор Гиге дао је Петру Сабаву свој расадник лоза у Тивту у залог на годину дана, за 40 перпера.¹⁴⁶⁷

Према уговору од 27. маја 1336. ђакон Валије звани Сасо обећао је свом шураку Драгошу да ће до Божића откупити земљиште, виноград и расаднике који су чинили његов мираз. Ако до договореног рока не изврши откуп, дуговаће сваке године по 25 квинквија, тј. ведара вина.¹⁴⁶⁸ У већ цитираном уговору од 17. априла 1334. године Милоје из Томбе је свој део расадника у Белилу дао у залог Марку Симеонову за 8,5 перпера, коме је било дозвољено да у периоду од шест година може резати калеме и чупати корене.¹⁴⁶⁹ Исто тако је власник расадника некада инсистирао на одређивању количине младих коју је зајмодавац могао да исече или ишчупа, као у случају уговора од 21. јуна 1332. о залогу једног расадника лоза који је лежао у Тивту поред морске обале. Мароје Чернели, коме је расадник заложен за 22 перпере, могао је до наплате дуга да исече половину или

1463 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 550; видети и: II, br. 389; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

1464 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 648.

1465 Исто, бр. 15; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 152.

1466 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 207.

1467 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 1199; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 152–153.

1468 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1694.

1469 Исто, бр. 808; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 153.

два дела расада лозе.¹⁴⁷⁰ Уговором од 25. јуна 1335. године извесни Пашко обећао је већ поменутом Марку Симеонову да ће му до првог Божића дати 100 калемова и још 100 до другог, док ће, уколико не испуни обавезу, за сваки недостављени калем платити по 2 гроша.¹⁴⁷¹

Случајеви залагања винограда и вина у унутрашњим крајевима средњовековне Србије нису познати. Душанов законик о залогу само кратко прописује: „Залози, где се нађу, да се откупљују”, без прецизирања о условима и врстама поседа који се залажу.¹⁴⁷² Са друге стране, члан 64 српског рукописа Земљорадничког закона о залогу расправља нешто детаљније, прописујући начин наплате камате на позајмљени новац – „Ко узме поседе као накнаду за добит, ако се више од седам година појављује као корисник плодова са поседа, нека израчунају судије од седам година и даље и сваку (половину) нека саставе (са главницом).”¹⁴⁷³ Цитирани члан предвиђао је да, уколико земљорадник који је на име дуга зајмодавцу заложиио свој посед или један део поседа, не би могао да врати зајам у краћем року, треба да плати и камату, односно интерес. Према Земљорадничком закону, земљиште дато у залог зајмодавац је могао користити највише седам година, да би се затим сваке следеће године половина летине приписивала главници, чиме је долазило до постепеног смањења дуга.¹⁴⁷⁴

Да ли је члан о залозима примењиван у крајевима средњовековне Србије, није познато. Ниједан уговор међу сачуваним которским документима о заложеним виноградима и земљишту уопште не прецизира наплату главнице и камате, већ је за држање залога обично био предвиђен одређен временски рок или су залогодршци уживали земљиште до коначне исплате дуга. Близак 64. члану Земљорадничког закона јесте 159. члан Статута Будве, који подразумева да свако ко држи у залогу посед или кућу која доноси плодове може присвојити приход у висини износа дуга након одбитка трошкова.¹⁴⁷⁵

*

Као најзначајније пољопривредно земљиште, које је доносило велике добити, виноград су, као и расадници лоза, на которском под-

1470 А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 26; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 153.

1471 А. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 904; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 153.

1472 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 60, 114; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 92, 181 (члан 90); ЛССВ, 211 (Р. Ђук, *Залој*).

1473 М. Благојевић, *Земљораднички закон*, 68–69.

1474 Исто, 157.

1475 *Средњовековни сѣиашѣи града Будве*, 48 (члан 159); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, 167.

ручју готово неизоставно чинили и део мираза (*ѿрђија, ѿасѿинина, dot*). Мираз је важио за основну установу брачно-имовинског права, представљајући имовину жене, коју је приликом склапања веридбе или брака доносила мужу. Супруг је имао право уживања плодова са миразних земљишних поседа, док је у случају раскида брака прђија гарантовала материјалну сигурност жене и њене деце.¹⁴⁷⁶ Питање мираза било је уређено статутима приморских градова, док сачувани нотарски документи са которског подручја додатно откривају услове давања и држања прђије, као и многе појединости о којима се водило рачуна приликом склапања уговора о миразу.

Према уговору од 7. септембра 1326. године, Брата, кћи Мекиње, свом будућем мужу Скору, сину Јурја, доносила је у мираз своју кућу и виноград код Св. Ловре, за које су гарантовали њени шураци у наредном периоду од две године.¹⁴⁷⁷ Исто тако су се у мираз давали и виногради који су представљали предмет вечног закупа, налазећи се у власништву цркве.¹⁴⁷⁸ Уговор од 28. октобра 1326. открива да се водило рачуна о интересима мужа који би обавио одређене радове на женином миразу. Тако је Стана, удовица Веселкова, са сином Витом склопила уговор о условима удаје своје ћерке Доче за Славоја, сина Озреновог, којој даје у мираз 200 крижних перпера, половину свог винограда и расадника лоза у Мржепу, затим кућу процењену на 10 аксађа злата итд. Уколико би дошло до повратка мираза, Славоје је требало да врати кућу, као и виноград, уз наплату побољшица.¹⁴⁷⁹ Заштита интереса мужа који је учинио побољшицу на земљишту које је представљало женин мираз била је озакоњена и Которским статутом. Члан 154 прописује да, ако је муж на земљишту које је жена донела у мираз засадио винову лозу, а затим морао да врати мираз, има право на половину засађених винограда.¹⁴⁸⁰ Према уговору од 24. новембра 1326. године Брата, ћерка Гуидова, својој ћерки Бели дала је у мираз половину своје куће, као и пола свог винограда код Св. Ловре, уз услов да њен будући зет, крзнар Мартин Немац, у случају да оде из Котора, поседе може поверити искључиво својој ташти, која ће му давати половину прихода сваке године.¹⁴⁸¹

1476 L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 41–42; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Кошору*, 232–233, 243, 248; ЛССВ, 583–584 (Д. Динић-Кнежевић, Прикија).

1477 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 72.

1478 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 51–52; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Кошору*, 242.

1479 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 154; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Кошору*, 242.

1480 *Statut grada Kotora II*, 212.

1481 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 198.

Статути Котора и Будве забрањивали су да се мираз оптерећује дугом, уступа у закуп или продаје, санкционишући и конфискацију миразне имовине издајника.¹⁴⁸² С обзиром да се наведена одредба није увек поштовала, у Дубровачки статут је уврштен члан који је дозвољавао да муж миразну имовину може заложити, продати или дати у закуп једино уз женину сагласност.¹⁴⁸³ Слично је важило и у Котору, у виду прописа донетог у време млетачке власти, тако да су непокретности које су представљале предмет мираза могле подлегати уговору о размени једино ако је то било у интересу жене, што је процењивало Велико веће.¹⁴⁸⁴ У већ поменутом документу од 27. маја 1336. године, ђакон Валије звани Сасо обећао је свом шураку Драгошу да ће до Божића откупити земљиште, виноград и расаднике који су чинили његов мираз, као и да ће у супротном дуговати сваке године по 25 ведара вина, премда се из уговора не сазнаје да ли је закључен уз женину сагласност.¹⁴⁸⁵ У уговору од 15. августа 1327, којим је виноград двоструко заложен, обезбеђена је и сагласност, у овом случају таште. Тако је Мартин на основу сагласности своје таште Брате zaloжио њеној сестри Стани половину винограда и куће који су представљали његов мираз за 50 перпера, док је Стана истог дана поменути виноград дала у залог другом повериоцу за једнаки новчани износ.¹⁴⁸⁶

Чланом 153. Которског статута било је прописано и да жена не сме да задужује свој мираз у износу већем од 10 перпера, као и да њиме даје гаранцију за мужа у истој вредности.¹⁴⁸⁷ Ова забрана се није увек поштовала, па је тако Сеја, ћерка покојног Клемента Драгошева, јемчила за свог мужа, који је имао дуговања према Павлу Бући да ће исплатити 112 златних дуката, док је њен супруг Марин као гаранцију zaloжио и свој виноград на Мулу.¹⁴⁸⁸ О сложености односа који су могли постојати у оквиру поседовања миразних винограда,

1482 *Statut grada Kotor II*, 209–210 (гл. 149); 211–212 (гл. 153); *Средњовековни сѣа-шѣи Бугве*, 44 (чл. 139, 141), 54 (чл. 191); L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotor*, 42, 45; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Котору*, 249–250.

1483 *Statut grada Dubrovnika*, 240–243 (књ. IV, чл. 1).

1484 *Statut grada Kotor II*, 209–210 (гл. 149); М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Котору*, 251.

1485 A. Mayer, *Kotorski spomenici II*, br. 1694.

1486 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 380–381; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 161.

1487 *Statut grada Kotor II*, 211–212; L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotor*, 42, 45; М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Котору*, 251.

1488 Исто, 251–252.

права наслеђивања и дужничких односа можда најбоље говори уговор од 17. октобра 1326. године. Марин и Фрањо, синови покојног Горана и пасторци извесног Домање, намеравали су да подигну тужбу против свог очуха, потражујући имања свог оца. Желећи да спречи покретање парнице, Домања је одлучио да им уступи све своје винограде иза Пуча, као и виноград у Левању, који су представљали мираз његове жене, а њихове мајке.¹⁴⁸⁹ Три дана касније Домања и Рада су својој ћерки Ружи дали у мираз сва своја земљишта и винограде код Св. Ловре, у Ангошћу и у Столиву, док су јој полубраћа Марин и Фрањо уступила винограде иза Пуча и у Левању, које им је њен отац био вратио, додајући и 50 аксаћа злата.¹⁴⁹⁰ Затим се уговором од 24. октобра исте године Грубе, зет Домањин, обавезао да ће од мираза исплатити дуг према покојном которском архиђакону Дабро-ну и Гргуру Гиманој, уз услов да у случају повратка мираза његов таст враћање дуга преузме на себе.¹⁴⁹¹

Мираз девојке је углавном био одређен за очевог живота, док је у случају његове смрти пре удаје ћерке могло доћи до свађе и раздора између браће и сестара. Тако се Аникла, ћерка покојног Трипка Буће, 15. новембра 1445. године жалила како јој брат задржава имовину завештану тестаментом, која је, између осталог, подразумевала и један виноград и посед у Грбљу.¹⁴⁹²

1489 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 140.

1490 Исто, бр. 141.

1491 Исто, бр. 142.

1492 L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovekovnog Kotora*, 74–75.

V Трговина вином

1. Врсте вина

Као и о врстама винове лозе, о врстама вина постоје тек посредни подаци садржани претежно у трговачким и закупничким уговорима, као и у законским прописима са дубровачког подручја. У средњовековном Дубровнику производило се бело (*vinum album*) и црно, односно црвено вино, означавано као *vinum vermelum*¹⁴⁹³ или *rubeum suctile*.¹⁴⁹⁴ Међу сортама од којих се правило вино позната је *шамјаника* (*moscateli*) са простора Дубровника¹⁴⁹⁵, која постоји и као црна и као бела сорта. Црно вино добијало се и од *крајшошије* (*cratosia*) са будванског подручја, о чему говори 261. члан градског Статута.¹⁴⁹⁶ Од белих сорти у Дубровнику је код богатијих слојева било обожавано *требијанско вино*, за које се претпоставља да потиче из северноиталијанске области Требије, а које се у дубровачким изворима среће под називима *vini terbiani*¹⁴⁹⁷ или *vini tribiani*.¹⁴⁹⁸ О томе колико је вино које се добијало од беле требијанске лозе било на цени сведочи и уговор од 15. децембра 1395. године о условима давања винограда са простора Жупе дубровачке у наполицу. Уговором је договорено да ће власница Луција Гучетић на име свог дела добијати сав

1493 J. Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoleća*, 111; G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, 23.

1494 И. Манкен, *Дубровачки њаџирицијати у XIV веку*, Београд 1960, 153.

1495 К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169; М. Благојевић, *Земљорадња*, 115.

1496 *Средњовековни сџаџуџи прада Будве*, 68, 144.

1497 *Monumenta Ragusina III*, 75 (21. мај 1360).

1498 *Monumenta Ragusina IV*, 47–48 (20. јул. 1366).

род белог требијанског вина, док ће половницима Бошку и његовој ћерки Луцији припасти црвено вино. У случају да количина белог вина буде већа од половине укупног приноса, вишак белог вина би се делио на пола, при чему је исто важило и за црвено, премда је јасно да је белој, требијанској врсти придаван већи значај.¹⁴⁹⁹

Предмет трговине било је и бело вино из италијанског града Ор-тоне, које је увожено на трг Дријева на Неретви и трг Светог Срђа на Бојани, мада се у изворима не прецизира о којој тачно сорти је реч.¹⁵⁰⁰ Када је вино од белих сорти у питању, међу богатијим слојевима радо се пила и *малвасија* (*malvasia*), коју су и српски владари увозили из Италије и Дубровника, док се ова сорта гајила и на дубровачком подручју, најкасније од XV века.¹⁵⁰¹ С обзиром да се вино у средњем веку често мешало са водом, медом или зачинима, статут приморских градова обухватају чланове којима је санкционисана продаја вина које је садржало и друге састојке, чиме се инсистирало на квалитету и спречавању конкурисања продаји чистог вина. У Котору је казна за продају вина помешаног са медом износила 2 перпере, уз проливање целокупне количине вина ове врсте.¹⁵⁰² На дубровачком подручју *медовина* (*molčat, mulsa*) се могла производити само за личне потребе, док је у случају продаје важила казна иста као и у Котору – глоба од 2 перпере и проливање производа.¹⁵⁰³

Трговци су били склони разблажавању вина, о чему сведочи повеља краља Драгутина из 1277–1281. године, којом је Дубровчанима било забрањено да на тргу у Брскову продају вино помешано са водом.¹⁵⁰⁴ Због праксе додавања других састојака вину, попут меда, зачина, воде или сирћета, у дубровачким уговорима често се наглашава да се ради о тзв. *vinum purum*, односно *чистиом вину*¹⁵⁰⁵, док се у неким случајевима говори и о *чистиом мошћу* – *puri vini musti*.¹⁵⁰⁶ Примера ради, Скадарски катастих из 1416/17. године прописивао

1499 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi*, 106.

1500 DAD Div. Canc. 4 f. 122' (6. јун 1306); DAD Div. Canc. 32 f. 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68.

1501 М. Спремић, *Србија и Венеција*, 241–242.

1502 *Statut grada Kotora II*, 286 (глава 340); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 69.

1503 *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 40) 350–351.

1504 *Зборник*, 272; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 65–66.

1505 J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, 222, 248; *Monumenta Ragusina III*, 86 (29. јун 1361).

1506 G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*, 211.

је да становништво села Купелник сваке године у скадарску тврђаву треба да доноси 40 товара *чистої и здравої вина*.¹⁵⁰⁷ У одређеним дубровачким изворима говори се и о *добром вину* (*vinī boni*), што такође сведочи о инсистирању на одређеном квалитету. Према одлуци дубровачког Већа Умољених из 1363. године великом кнезу Војиславу Војиновићу требало је послати 40 ведара доброг вина¹⁵⁰⁸, док је већ поменути Радашин Милутиновић из Жабице код Љубиња, према уговору од 12. октобра 1450. године, обећао да ће вратити дуг у одређеној количини *доброї црної вина* (*boni vini rubeum*).¹⁵⁰⁹ У трговачким уговорима као предмет продаје јавља се и *добро бело вино* (*boni vini albi*)¹⁵¹⁰, или чак одређене количине *платної вина* (*planas vino*).¹⁵¹¹

Као и у случају сорти винове лозе, може се претпоставити да су и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије постојале две врсте вина – бело и црно, односно црвено, које је вероватно преовладало, док је приликом производње могло долазити и до мешања црних и белих сорти.

2. Трговачки прописи, царине и путеви

У средњовековној Србији трговина се одвијала на трговима који су могли бити градски и сеоски или су представљали отворена, неутврђена насеља предвиђена за обављање купопродајне размене, организоване најчешће једном недељно.¹⁵¹² Лична и имовинска безбедност трговаца који су долазили у српске земље обично је

1507 И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, 310–311; М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*, 218–219.

1508 *Monumenta Ragusina* III, 247.

1509 DAD Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

1510 DAD Div. Canc. 32, 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1511 DAD Div. Canc. 12, 223'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68. Једна византијска енциклопедија из X века вино разликује по боји, укусу и густини. Вино је могло имати боју злата, као и црну или белу боју, што је зависило првенствено од сорте винове лозе. Могло је бити слатко или кисело, јако или лако, као и дуготрајно или лако кварљиво. Јако вино добијало се од црног грожђа, док је вино направљено од белог грожђа имало средњу јачину. Слатко вино добијано је од црвеног грожђа, насупротив кога је стајала киселкаста мешавина вина и воде налик сирћету. Р. Радић, *Шта су њили Византијинци*, 116–117.

1512 С. Ђирковић, *Неоспаварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 270; ЛССВ, 737–739 (Д. Ковачевић-Којић, *Три*).

била гарантована повељама владара. Члан 118. Душановог законика забрањивао је нападање трговаца, отимање и отварање товара робе, као и изнуђивање продаје производа по нижој цени.¹⁵¹³ Законик је трговцима гарантовао и слободу кретања по трговима и читавој земљи, док је царевим цариницима такође било забрањено да трговце узнемиравају и узимају им робу у бесцење.¹⁵¹⁴ Властела, цариник, као и припадници других социјалних категорија нису смели да задржавају нити да спречавају ни своје људе ни остале трговце да доносе робу на цареве тргове, док је за учињени преступ следила новчана казна од по 300 перпера.¹⁵¹⁵

Трговци и путници имали су право преноћишта у селу у коме би се задесили. Штету коју би претрпели у случају када су били приморани на преноћиште изван сеоског насеља морали су надокнадити господар и управитељ села заједно са становништвом.¹⁵¹⁶ Надокнада штете коју су трговцима или путницима учинили лопови и разбојници називала се *йриселица*, представљајући колективну обавезу коју су сносила села, жупе, градови или властелинства. Члан 125 Душановог законика ослобађа градове приселице и одређује да свако ко би дошао на коначиште треба да преда своје ствари и коња на чување *сѣањанину*, односно власнику коначишта или гостионичару, који је сносио одговорност за имовину госта, дугујући надокнаду у случају штете.¹⁵¹⁷ Уколико би се нешто украдо на градској земљи, штету је требало да надокнади околина, односно суседна села.¹⁵¹⁸ Познато је да су грађани Призрена уживали одређене повластице, с обзиром да их је цар Душан ослободио плаћања приселице, без обзира да ли је штета почињена у граду или на градском метоху.¹⁵¹⁹

1513 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 66, 122; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 98, 192–193.

1514 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 66, 122; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 99, 193–194 (члан 120).

1515 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 66, 123; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 99, 194 (чланови 121, 122).

1516 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 74, 132; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 109, 210 (члан 159); С. Ђирковић, *Сеоска ошшѣина код Срба у средњем веку*, 345.

1517 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 195–196; О приселици детаљно: М. Благојевић, *Оброк и йриселица*, 175–188; ЛССВ 586 (М. Благојевић, *Приселица*); К. Јиречек, *Сѣањанин*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 419–420; И. Бабић, *Сѣањанин у Душановом законуку*, Душанов законик, 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 394–359.

1518 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 196 (члан 126).

1519 М. Благојевић, *Град и жуѣа*, 83.

Члан 160. Душановог законика предвиђао је да, уколико трговци, а посебно Латини, као и калуђери, буду нападнути од стране разбојника или лопова и опљачкани, могу тражити надокнаду штете од самог владара, који би надокнаду свог издатка потом потраживао од стражара задужених за чување путева. Остали оробљени путници су се обраћали кефалији (управнику града) или становништву околних села, где је штета почињена. Пракса надокнаде штете дубровачким трговцима од стране владара била је аутоматски на снази једино у време царске власти, док су се у претходном и потоњем периоду трговци најпре обраћали становницима села, жупе или околине у којој су се задесили као жртва пљачке. Тек уколико им они не би платили, могли су тражити надокнаду од владара. Душановим законом саветовано је и да би трговци и странци требало да се крећу под пратњом и заштитом страже, између два стражарска места. У случају пљачке и губитака и под таквим условима, стража је била задужена за плаћање штете, о чијем извршењу су морале водити рачуна кефалије.¹⁵²⁰

Приликом трговине вином и осталом робом, на трговима средњовековне Србије плаћала се царина која је представљала регално право, односно главни приход владара или државе. Царински систем, висина царине, као и начин убирања царинског прихода у средњовековној Србији били су регулисани и учвршћени крајем XIII и почетком XIV века, опстајући и у периоду Српске деспотовине, све до успостављања османске власти. Царина није била убирана на границама српске државе, већ је наплаћивана на трговима, искључиво од продате робе. Трговци су преосталу робу најчешће односили на друге тргове, на којима је важио исти начин убирања царине.¹⁵²¹ У одлуци донетој септембра 1321. године, озакоњеној у 317. члану Которског статута, прецизирано је да сваки которски трговац који је трговао по краљевим трговима у српским земљама, на првом тргу на коме се желео задржати треба да покаже робу царинику, како би извршио попис. На све продате артикле плаћао је царину, док је са преосталом робом могао слободно отићи на неки од других краљевих тргова.¹⁵²² Уколико су трговци намеравали да са остатком трговачких производа пређу на територију друге државе, плаћали су *мимоходну царину* на сву непродату робу на последњем тргу или на самој државној граници.¹⁵²³

1520 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 74–75, 132; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 210–211.

1521 ЛССВ, 792–793 (А. Веселиновић, *Царина* (2)). Видети и: А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспојовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38.

1522 *Statut grada Kotora II*, 277–278; Д. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 73–74.

1523 *Statut grada Kotora II*, 278 (гл. 317); Д. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 73–74; ЛССВ, 793 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

Безбедност которских трговаца такође је била заштићена Статутом, тако да је за насиље и отимање робе, као и за непрописно узимање царине, цариник трга на коме је учињена повреда такве врсте дуговао надокнаду штете и плаћање новчаног обештећења Комуни у износу од 1000 перпера.¹⁵²⁴ Уколико би чувао робу која је била намењена продаји у оквиру трговачког друштва, основаног са неким странцем, которски грађанин је био дужан да плати целокупну царину на исту робу, док би у супротном плаћао царину искључиво на део робе који му припада, рачунајући стопу од 2 перпере на сваких 100.¹⁵²⁵

У већим градовима и трговима попут Новог Брда, Приштине, Смедерева, Рудника и осталих највероватније је постојала засебна зграда намењена за вршење свих царинских послова, која се најчешће налазила на тргу у средишту насеља, у главној улици или негде близу рудника, уколико се радило о рударским градовима. Целокупан приход од царина или део дохотка владар је често уступао црквама и манастирима, најчешће од купопродаје на мањим трговима и *јанађурима* – сајмовима, било да су постојали од самог оснивања манастирског властелинства или да су касније настајали. Манастири су добијали и део царинских прихода од великих тргова, који нису чинили део њиховог властелинства.¹⁵²⁶

Убрзани развој рударства и трговине у Србији крајем XIII и почетком XIV века доносио је владарима велике приходе, којима је требало располагати на адекватан начин. С обзиром на одсуство довољног броја способних и стручних службеника, српски владари су царине најчешће уступали у закуп, док су се у улози закупника обично налазили Дубровчани и Которани, који су располагали одређеним капиталом, знањем, вештинама и угледом. Самим тим, у држави није постојала посебна царинска служба, већ су се убирање царине, контрола тргова и поштовања царинских прописа налазили у рукама закупаца царине. Царине су обично издаване на годину дана, при чему се закуп могао и продужити, док су закупци владару дуговали годишњу закупнину, исплаћивану одмах приликом склапања договора или у ратама. Закупац царине је требало да у договореном року исплати унапред утврђени износ закупа, док је владар закупцу гарантовао заштиту, обавезујући се да ни услед боље понуде царину неће уступити неком другом.¹⁵²⁷

1524 *Statut grada Kotora II*, 278 (гл. 317). Ово је било могуће у случају када је цариник био которски грађанин који је држао царину под закупом. У супротном, нејасно је како је Комуна могла наплатити казну. Д. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 74.

1525 *Statut grada Kotora II*, 278 (гл. 318); Д. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 72–73.

1526 ЛССБ, 792–793 (А. Веселиновић, *Царина* (2)); 488–489 (С. Ћирковић, *Панађур*).

1527 Исто, 793–794; 795 (А. Веселиновић, *Цариници*).

Према Которском статуту, сваки Которанин који би закупио трг од владара или неког другог плаћао је царину од два посто, осим у случају продаје соли и сребра купљеног у ковници.¹⁵²⁸ Одлуком од 6. априла 1315. године, која је садржана у градском Статуту у виду 316. члана, которски грађанин који закупи трг од владара или прими трг који му је поверен био је дужан да заштити суграђанина који би му вољом владара био одређен за ортака. Закупац трга, или онај коме је трг био поверен, морао је надокнадити сву штету коју би његов ортак евентуално претрпео, уз плаћање високе новчане казне Комуни у износу од 1000 перпера.¹⁵²⁹ За разлику од закупа, који је исплаћиван у новцу или сребру, царина се најчешће убирала у виду дела производа који је предмет купопродаје на тргу, по царинској стопи од 10 %. Једино су мимоходне царине наплаћиване искључиво у новцу по сваком товару, независно од врсте робе. Висина закупа зависила је од важности трга и обима купопродаје, док је на рударским трговима у време Српске деспотовине у закуп царине улазила и урбура (владарев део руде), као и приход од ковница новца, као у случају Новог Брда, Приштине, Плане, Трепче, Призрена, Сребренице, Смедерева, Рудника и Рудишта. Царина је у средњем веку подразумевала и све тржне таксе наплаћиване у локалној, унутрашњој трговини, које би биле једнаке данашњој пијачарини или трошарини.¹⁵³⁰

У развијеном средњем веку, у градским насељима на источној обали Јадранског мора, попут италијанских и градова Западне Европе уопште, код трговаца је запажен облик удруживања у форми склапања друштава зарад спајања финансијских средстава и бржег и једноставнијег остваривања зараде, као и заједничког преузимања ризика и могуће штете. На источној обали Јадрана најбоље је познат рад дубровачких трговачких друштава која се јављају као највећи носиоци интензивних трговачких активности на широком простору Медитерана и балканских крајева, док се међу зетским приморским градовима донекле може говорити о удруживању которских и барских трговаца. Форма трговачких друштава позната је на основу рада дубровачких трговаца, међу којима су се најчешће удруживала два члана, од којих је један улагао капитал, док је други вршио трговачке послове. Након обављене трговине први је добијао натраг уложени капитал, док су се добит и могућа штета делили на једнаке делове. Трговачка друштва је могло чинити и више трговаца, од којих су та-

1528 *Statut grada Kotora II*, 277 (глава 315).

1529 Исто.

1530 ЛССВ, 792–793 (А. Веселиновић, *Царина (2)*).

кође сви могли и улагати новац и трговати, док се зарада увек делила сразмерно уложеном капиталу и раду. Дубровчани су се често удруживали са италијанским трговцима, продајући вино из италијанских градова на тргу Дријева на Неретви, док је један Дубровчанин имао своје трговачко друштво за трговину вином на тргу Свети Срђ на Бојани.¹⁵³¹

Трговци приморских градова, првенствено Дубровника и Котора, извозили су велике количине вина домаће и стране продукције у унутрашње крајеве средњовековне Србије и Босне, док се копнена трговина одвијала посредством каравана, нарочито у тешко проходним западним, динарским крајевима. Главни носиоци караванске трговине били су власи као професионални сточари, док се вино преносило у козјим или јарећим мешинама, натовареним на теглеће животиње – коње, мазге и магарце. Са караваном је путовао *капетан турме* (*capitaneus turmae*), кога је у случају дубровачког извоза именовала дубровачка влада. Од 1332. године капетан је изгледа био постављан од стране трговца који је склапао уговор са власима *ионосницима*, односно са њиховим старешином који се називао *крамар* или *џримићур*. Крамар је био задужен за организовање каравана и његово спровођење до договореног места испоруке робе.¹⁵³²

Са Јадранске обале полазиле су четири главне путне трасе које су водиле у унутрашњост Србије и Босне и обрнуто. Главни трговачки правац који је спајао Дубровник са унутрашњим крајевима средњовековне Србије представљао је *Дрински џуџ* или *Via Drinae*. Кретао је са Плоча у Дубровнику долазећи до села Бргат, одакле је преко Леденица, у којима је била смештена царина, пристизао у Требиње, где се гранао на неколико споредних траса ка тргу Дријева на Неретви, Оногошту (данашњем Никшићу) и Цавтату. Главни део трасе настављао је из Требиња преко реке Требишњице и жупе Љубомир на Билеће, пристижући преко Корита и Кључа у Гацко, одакле се преко планине Чемерно, Сутјеске и Тјентишта долазило до Космана, а затим настављало Дрином до Хоче (Фоче). Од Хоче је главни правац ишао ка Устиколини и Горажду, где се рачвао, тако да је један крак стизао у Врхбосну, док је други преко Вишеграда и Сребренице настављао до Сремске Митровице. Из Хоче је полазио и други ва-

1531 О трговачким друштвима детаљно: G. Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem веку*. GZM BiH 36, Sarajevo 1924, 69–81; ЛССВ, 792–794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

1532 М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–306; 317–320.

жан крак, који је водио у унутрашњост Србије, долазећи најпре до Пљеваља, а затим до Пријепоља, Сенице, Новог Пазара, Трепче и Приштине.¹⁵³³

Пут који је спајао Дубровник и средњобосански рударски басен, одакле је настављао ка Зворнику, Сребреници, српским рударским насељима на десној обали Дрине и Сремској Митровици, називао се *Босански љуџи* (*Via Bosnae*), познат и као *Неретљански љуџи* (*Via Narente*). Ова траса је ишла од Дубровника на Слано, одакле се преко Љубиња долазило на трг Дријева, до кога се могло доћи и бродом, морском обалом и долином Неретве. Од Дријева ишао је левом обалом Неретве на Некрањ, пролазећи кроз жупу Дубраву до Бишћа и Благаја, одакле је једним делом скретао ка Невесињу, док је главна траса настављала уз Неретву до Мостара и даље до рударских градова у централној Босни. Од рудника Олово један крак је ишао ка Сребреници, док је главни део трасе настављао до Зворника на Дрини, а одатле до српских рудника Зајаче и Крупња, одакле се пак могло стићи до Сремске Митровице, Београда, Смедерева и даље у Угарску. Од Сребренице и Зајаче стизало се и до Ваљева и Рудника.¹⁵³⁴

Из Котора се у унутрашње делове Србије долазило *Језерским љуџем* (*Via Jesera*), који се у изворима помиње и као *Via Anagasti* (*Никшићки љуџи*). Траса је кретала од Котора и Рисна, избијајући на Грахово и Оногшт, који је представљао важну раскрсницу путева. Од Никшића до трга и рудника Брсково на Тари долазило се преко Жупе, манастира Мораче и Колашина, док се од самог Брскова могло доћи до Пријепоља, као и до Плава, Пећи и осталих крајева Метохије. Главна траса је од Оногшта ишла преко области Језера на Шавник и преко Дробњака у Пљевља. Један крак је ишао на Медун, Гусиње и Плав, долазећи преко Будимље у Средње Полимље, док се преко Чакора стизало у Метохију, до Пећи и манастира Дечани.¹⁵³⁵

Из Зетског приморја водио је и *Зетски љуџи* (*Via de Zente*), који је ишао обалом до Улциња, затим до Свача, па обалом реке Бојане

1533 К. Јиречек, *Трговачки љуџеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*. Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 288–292; Г. Шкриванић, *Пуџеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 43–50; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113.

1534 К. Јиречек, *Трговачки љуџеви и рудници*, 292–296; Г. Шкриванић, *Пуџеви у средњовековној Србији*, 53–59; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 112.

1535 К. Јиречек, *Трговачки љуџеви и рудници*, 282–288; Г. Шкриванић, *Пуџеви у средњовековној Србији*, 65–66; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 112–113.

до трга Свети Срђ, до кога се могло стићи и бродом, с обзиром да је река у овом делу била пловна. Од Светог Срђа се затим караванима одлазило до Скадра, одакле се стизало до брода (прелаза) на Дриму преко пута Дања, где је постојала и царина, док је пут настављао од Дања, избијајући на реку Дрим код места Свети Спас са царинарницом. Од Светог Спаса пут је пролазио кроз села Шикљу и Крујмаду до Везировог моста и Љум куле, одакле се кроз сеоска насеља Добрушту и Рибник пристизало у Призренско поље и Призрен.¹⁵³⁶ Призрен се налазио на раскрсници важних путева, који су водили у Косово Поље, Дреницу и Трепчу. Велики њуџи је од Призрена ишао на Опоље, настављајући према Пологу и Скопљу. До Трепче се долазило и трасом Дринског пута, од Фоче преко Пријепоља и Сенице, док су из Трепче и Приштине ишли и путеви у правцу Скопља, Солуна, Ниша, Софије и Цариграда.¹⁵³⁷

Каравани који су полазили из Дубровника и Котора, преносећи робу у залеђе и даље у унутрашњост, нису пролазили кроз читаву територију Србије и Босне, иако је познато да је роба из приморја извозена чак у Бугарску, Румунију и Угарску. Каравани су са робом коју би понели из приморских градова стизали најдаље до Полимља и предела горње Дрине до Вишеграда, а у Босни до Борача, Врхбосне, Високог и Олова, где се затим вршио претовар робе. Само у изузетним случајевима долазили су до Трговишта, Сенице, Ариља, Рудника или Зворника. Трговина приморских градова је од половине XIII века била усмерена на Брсково на Тари, да би са слабљењем овог рударског насеља од средине XIV столећа била померена у Полимље. Главну караванску станицу у Полимљу представљало је Пријепоље, где је обављан претовар робе, која је даље одлазила у Трговиште, Сеницу, Пећ и друга градска и трговачка средишта у Србији. Каравани су од почетка XV века у Полимљу пристајали и код манастира Милешеве и оближњег Дренова, затим код манастира Светих апостола у данашњем Бијелом Пољу, где се у другој половини XIV века као станица помиње и село Црнча у Затону. У доњем Полимљу караванске станице налазиле су се код манастира Св. Николе у Бањи Прибојској и у близини непознате цркве Грлице, а у пределима средњег тока Лима код Комарана и Бродарева у жупи Будимљи, као и у Брезе, на граници Српке деспотовине и земље Сандаља Хранића. Једна од

1536 К. Јиречек, *Трговачки њуџеви и рудници*, 275–281; Г. Шкриванић, *Пуџеви у средњовековној Србији*, 62–71; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113.

1537 Г. Шкриванић, *Пуџеви у средњовековној Србији*, 72–75; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113–114.

станција каравана према Дрини била је и Буковица, где су свраћали поносници који су носили робу у Ново Брдо.¹⁵³⁸

На Дринском путу караванске станице су се налазиле у Фочи, Горажду и Вишеграду, док је Устиколина нешто слабије посећивана. Из предела горње Дрине роба је даље одношена у доње Полимље, долину Западне Мораве и Ибра, у средње Подриње, долину Колубаре и Рудник. На Босанском или Неретљанском путу, који је водио до северозападних крајева средњовековне Србије, главне караванске станице налазиле су се у граду Борач, средишту Павловића, у Олову, као и у Гласинцу, одакле су кретали нови поносници робе, одлазећи у Сребреницу, Зворник, подрињски рударски басен и другде. На делу пута који је ишао ка Сребреници претовар робе вршио се и у Љубскову и Ликорди у босанском делу средњег Подриња.¹⁵³⁹

3. Увоз вина са Јадранског приморја

Појава хиперпродукције вина на подручјима приморских градова

Приморски градови на источној обали Јадранског мора, првенствено Дубровник и Котор, а вероватно и остала привредно јача градска средишта у Зети у којима је виноградарство достигло велике размере, били су главни извозници вина у српске крајеве, које је поред соли представљало један од најважнијих трговачких артикала. Велика производња вина доводила је до хиперпродукције, против које су се приморски градови морали борити, како сузбијањем подизања и ширења винограда на својим подручјима, тако и обезбеђивањем тржишта за извоз вина домаће производње, као и забранама увожења страног све док трају залихе домаћег, што је најчешће било регулисано члановима градских статута.¹⁵⁴⁰

У случају Дубровника страним вином сматрало се и оно које је произведено на територији Општине, али изван најближег и

1538 М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 306–312.

1539 Исто, 312–315.

1540 Порез на вино представљао је главни фискални приход приморских градова. У Котору је порез који су плаћали сви власници вина износио 1/16 вредности. Исто толико износио је и прирез у функцији поправке града и подизања зидина, тако да се у овом периоду плаћала 1/8 вредности вина. Такође, Комуна је 31. октобра 1358. године донела одлуку о забрани давања у закуп свих прихода, осим трошарине на вино. *Statut grada Kotora II*, 310–311 (гл. 389), 333–334 (гл. 427); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 28–29, 31–35; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 74; ЛССВ, 742–743 (С. Ђирковић, *Трговина*).

најстаријег градског подручја, односно дистрикта. У Дубровнику, као највећем произвођачу вина међу градовима на источној обали Јадрана, једино се вино које је потицало из винограда са простора Астареје сматрало домаћим. Све остало које је долазило са острва Шипана, Лопуда и Колочепа, као и из Стона, Пељешца, Конавала и Сланског приморја, третирано је као инострано, без обзира што се такође налазило на дубровачком подручју и у власништву дубровачке властеле и грађана, који су у овим крајевима поседовали своје „делове” под виноградима. Вино које је произведено из винограда у крајевима изван Астареје могло се продавати једино на територији са које је и потицало, или се извозило ван дубровачког подручја, при чему је обавезно било опорезивано, за разлику од оног са простора дистрикта. Страно вино се није смело увести у град, док су дубровачки поданици који су поседовали делове на Стонском рату могли донети у Дубровник само две корпе грожђа са сваког дела.¹⁵⁴¹

На сличан начин поступали су и зетски приморски градови. Према члану 337. Которског статута ниједан Которанин није смео увести у град вино „извана”, односно оно које није било произведено у самом дистрикту, под претњом новчане казне од 50 перпера и проливања вина. Странац који би учинио наведени преступ није подлегао новчаној глоби, већ само казни губитка вина. Једино је Малој браћи и проповедницима било дозвољено да увезу и приме на дар вино у виду милостиње. Уколико би бродови которских грађана или странаца са товаром вина пристигли у которску луку, бачве се нису смеле без дозволе искрцати на обалу. Судије су у таквим ситуацијама тражиле од власника вина или заповедника брода и четири морнара, уколико сам власник није био присутан, да положи заклетву да ће се усудити да вино искрца, прода или дарује на простору которског дистрикта једино уз дозволу градског већа. Судије су постављале и двојицу чувара који су о власниковом или трошку капетана брода и морнара чували вино и бринули о извршавању наредбе све време док се брод налазио у луци, док је Мало веће иначе сваке године бирало двојицу цариника за вино.¹⁵⁴² Чланом 338. Статута још једном је наглашено да ниједан Которанин, нити странац, не може пристајати уз обалу бродом и продавати страном вино на потезу од луке у Будви до Молунта у Конавлима. Предвиђена казна подразумевала је губитак вина и удвостручену новчану глобу у односу на претходну одлуку, у висини од 100 перпера.¹⁵⁴³

1541 *Statut grada Dubrovnika* (књ. VI, чл. 65) 364–367; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 32–33.

1542 *Statut grada Kotora II*, 285 (гл. 337), 146 (гл. 10); М. Антоновић, *Град и жуџа*, 155–156.

1543 *Statut grada Kotora II*, 285; И. Синдик, *Комунално уређење Коњора*, 74.

О томе да забрана увозења страног вина није доследно поштована сведочи потреба Комуна да у Статут унесе још једну одредбу о регулисању истог проблема. У члану 344. истиче се да је страно вино и даље „дрско и криомице” увожено, због чега су которски грађани трпели „не малу штету.” Которско веће још једном је „за вечита времена” забранило свим грађанима да доносе или наручују и увозе страно вино у град, при чему такво вино није смело да пристигне ни у которску луку, ни у Бококоторски залив почев од луке Св. Марије од Роса, у северозападном делу полуострва Луштице. Казна је у овом случају поред проливања вина износила и 50 перпера млетачких грошева, док је глоба у виду назначене суме теретила и заповедника брода.¹⁵⁴⁴ На забрани увозења страног вина Которани су инсистирали и приликом покушаја да град потчине Млетачкој републици 1411. године, захтевајући да остане на снази и под новим господаром.¹⁵⁴⁵

На подручју Будве Статут је такође штитио продају домаћег вина, произведеног у градском дистрикту. Члановима 62. и 226. Статута одређено је да нико не сме доносити и продавати страно вино у граду све док постоје залихе домаће производње. Након распродаје домаћег вина, тако да у читавом граду не буде више од 6 бачви, страно вино се могло увести уз одобрење судија и плаћање десетине Општини. Казна за непоштовање наредбе износила је 50 перпера, укључујући и губитак ствари које се носе са собом, као и одузимање целокупне количине вина.¹⁵⁴⁶ Свако ко би увезао страно вино морским путем зарад продаје морао је обавестити судије о времену искрцавања, уз плаћање царине од једног гроша по свакој крбли, под претњом казне од 8 перпера и губитка вина. Купљено вино је у луци требало измерити будванском мером или је следило одузимање производа и подлагање новчаној казни од 15 либара. За продају страног вина у луци и у будванском дистрикту плаћала се царина у висини од једног дуката на 20 крбли вина.¹⁵⁴⁷

Препродаја вина домаће производње је у Будви такође била забрањена. Уколико би неко купио бачву вина (*botte di vino*) у граду или дистрикту, тим истим вином није смео трговати ни у једном крају будванског подручја. У супротном, казна је износила 8 перпера и губитак купљеног вина.¹⁵⁴⁸ Сву количину вина купљеног од го-

---

1544 *Statut grada Kotora II*, 287.

1545 М. Антоновић, *Град и жуија*, 79.

1546 *Средњовековни сћаишуй града Будве*, 28, 60.

1547 Исто, 64 (члан 245).

1548 Исто, 29, 105 (члан 63).

дишње бербе требало је пријавити царинику, након чега се у складу са законима града вино морало извести ван граница будванског подручја. Вино се могло држати у граду најдаље до Ускрса, иначе би се одузимало, уз плаћање казне од 20 перпера. Изузетак се могао направити уколико трговац није обезбедио довољну количину, односно ако није могао „напунити бачву”, услед чега је Општина одобравала додатну куповину од највише 20 крбли вина.¹⁵⁴⁹

Против хиперпродукције вина борили су се и остали градови у Зети, чак и они чије је подручје захватало знатно мању површину од которског и будванског. Од времена потпадања Дриваста под власт Венеције 1396. године, млетачки потестат је дозвољавао увоз вина из Апулије у град, у време док залихе домаћег вина још увек нису биле потрошене. Тек након молбе од 5. јула 1397, тражећи заштиту домаћег вина, Дривастинци су добили обећање од Сената да се вино из Апулије неће увозити на штету домаћег.¹⁵⁵⁰ Грађани Улциња су такође почетком XV века били приморани да се обрате Млетачкој републици, захтевајући да се царина на домаће вино и даље узима на основу старих обичаја и градског Статута.¹⁵⁵¹

О великој производњи вина сведоче и забележени случајеви извоза овог артикла из Славоније (Србије) у Венецију у првој половини XIV века, које је највероватније потицало са подручја српских приморских градова. У документу који датира из периода 1313–1316. године говори се да су две лађе довезле на млетачку територију вино из земаља краља Рашке („*Officiales grossorum de Raxia satisfaciunt paulum II lignorum, que adduxerunt vinum de terris regis Raxie, contra nostros*”).¹⁵⁵² Одлуком млетачког Сената од 13. фебруара 1338. године увозна царина на вино износила је два гроша за једну амфору, да би убрзо достигла вредност од читавог дуката.¹⁵⁵³ У исправи од 14. априла 1345. назначено је да је вино из крајева Славоније и Апулије увожено у Венецију у „великим количинама” (*in magna copia*), од чега су Млечани имали велике добити, али је услед пораста царинске стопе дошло до застоја увоза. Млетачки сенат је због тога донео одлуку о укидању царине, што се односило на све количине вина које се увози са подручја од

1549 Исто, 61 (члан 230).

1550 М. Антоновић, *Град и жуја*, 79.

1551 Исто.

1552 Š. Ljubić, *Listine I*, 179; Ч. Мијатовић, *Свјудје за историју српске трговине*, Гласник СУД 37 234.

1553 Š. Ljubić, *Listine IV*, 33; Ч. Мијатовић, *Свјудје за историју српске трговине*, Гласник СУД 37, 234–235; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 115 (напомена 12).

Шибеника до Крфа, као и на вино из Апулије.¹⁵⁵⁴ Током опсаде Котора од стране Балшића септембра 1369. године на простору которског дистрикта опљачкан је Которанин Драгон, фактор и прокуратор млетачког трговца Паола Квирино, коме је отета стока и вино у вредности већој од 1200 дуката.¹⁵⁵⁵ Овај случај такође може сведочити о извозу вина са которског подручја у Млетачку републику.

Када је реч о извозу вина са источне обале Јадрана у српске унутрашње крајеве, може се говорити о активностима дубровачких и которских трговаца који су у залеђу продавали вино домаће и стране продукције. Желећи да првенствено осигурају извоз вина властите производње, Дубровчани и Которани су већ у XIII веку доносили мере којима су осигуравали пласман домаћег вина и успостављали своје трговачке сфере. Дубровачким статутом била је прописана забрана продаје страног вина на потезу од Будве до рта Комари на Пељешцу, под претњом казне од 2 перпере и одузимања производа, док је вино из Дубровника могао продавати „свако на сваком месту”.¹⁵⁵⁶ Исто су предвиђали и Которани, забрањујући својим грађанима да продају страног вино од Будве до Молунта у Конавлима.¹⁵⁵⁷

Трг Брсково

Приморски трговци су већ у другој половини XIII века извозили вино на трг у Брскову, рударском насељу на Тари у близини данашњег Мојковца. Интензивно копање и експлоатисање сребра, гламског сребра и бакра подстакло је живу трговину племенитим металима и осталим артиклима на брковском тргу, чији су главни носиоци били Которани и Дубровчани, а затим и италијански трговци из Венеције, Фиренце и осталих градова.¹⁵⁵⁸ У повељи краља Уроша I од 23. августа 1254. године Дубровчанима је дозвољено да посећују Бр-

1554 Š. Ljubić, *Listine IV*, 243; Ч. Мијатовић, *Сјудује за историју српске трговине*, Гласник СУД 37, 235; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 115 (напомена 122). Ч. Мијатовић је изнео мишљење да су Млеци можда прибегавали томе да вино увезено из српских крајева и Апулије прераде додавањем меда и представе га као своју малвасију, коју су потом извозили у средњовековну Србију: Ч. Мијатовић, *Сјудује за историју српске трговине*, Гласник СУД 37, 235–236.

1555 Š. Ljubić, *Listine IV*, 97; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 85, 115.

1556 *Statut grada Dubrovnika*, 348–349 (књ. VI, чл. 36).

1557 *Statut grada Kotora II*, 285 (глава 338); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31.

1558 С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2002, 21–23.

сково, док наведена исправа уједно представља и први сигурни податак о овом рударском насељу.¹⁵⁵⁹

Краљ Драгутин је између 1277. и 1281. године дубровачким трговцима гарантовао слободу трговине у Брскову и осталим местима у српским земљама, као и личну и имовинску безбедност, изузимајући их од власти брковског кнеза Пребегара.¹⁵⁶⁰ Налазећи се изван ингеренција саског кнеза, трговци из приморских крајева поседовали су одређене повластице, док су Дубровчани већ 1278. године држали свог сталног конзула у Брскову, највероватније Ђорђа Петронића, задуженог за решавање насталих спорова. Поседујући довољно велика новчана средства, знања, вештине и пословне везе, Дубровчани и Которани предњачили су у трговачким пословима, бавећи се често и посредничком трговином између залеђа и удаљенијих тржишта на Јадрану. На брковском тргу куповали су племените метале, коже, восак и друго и извозили их у Дубровник, Котор и даље на тржишта медитеранских градова, док су са друге стране доносили и продавали тканине, вино и зачине.¹⁵⁶¹

У другој исправи краља Драгутина, која потиче из истог периода (1277–1281), Дубровчани су добили дозволу да на брковском тргу могу продавати искључиво вино које није помешано са водом, под претњом казне одузимања целокупне количине производа.¹⁵⁶² Наведени пример сведочи о томе да се инсистирало на вину одређеног квалитета, као и о чињеници да се у средњем веку прибегавало разблажавању вина водом. О доношењу страног вина на брковски трг сведочи уговор о склапању мира између Котора и Дубровника од 5. јуна 1279. године, којим је постигнут договор о забрани трговања вином стране продукције, док су се Которани и Дубровчани обавезали да ће у Брсково доносити искључиво вино домаће производње.¹⁵⁶³ Доношење страног вина на брковски трг которским грађанима је било забрањено и 339. чланом градског Статута, под претњом новчане казне од 100 перпера, чиме се такође штитила домаћа производња.

1559 *Зборник*, 213; С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 22.

1560 *Зборник*, 274; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272.

1561 С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 22–23.

1562 *Зборник*, 272; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 65–66.

1563 С. Новаковић, *Законски сџоменици*, 30–31; Ч. Мијатовић, *Сџугује за историју српске трговине*, Гласник СУД 33, 234; А. Solovjev, *Prebegar u Brskovu*, 272; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31–32; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66.

У случају немогућности доказивања кривице, могли су се оправдати сведочењем својих најближих и најбољих људи.¹⁵⁶⁴ Према дубровачком уговору од 15. јула 1280. године, који је на крају ипак поништен услед непостизања договора, Владимир, Гостимиров син, Блак Милескеве, требало је да вино и осталу робу Михајла из Дисеце, сина Ђорђа, и Панкрација Кресела пренесе у Брсково, обавезујући се да ће штитити од разбојника и отимача и њих саме и њихову робу.¹⁵⁶⁵

Которски и дубровачки трговци су у Брскову најчешће пословали посредством својих трговачких друштава, посезајући уједно и за одређеним кредитним трансакцијама. Анализом износа дугова које су Дубровчани и Которани подизали у Дубровнику за потребе трговања у Брскову 1282. и 1283. године, а чији су повериоци били сами Дубровчани и Млечани, дошло се до закључка да је извоз из Дубровника у Србију износио 13.206 динара, односно 4702 солида, од чега се једна трећина односила на тканине. Такође, претпоставља се да је целокупна вредност кредитне трговине одређене за пословне делатности у Србији достигала око 33.000 динара, мада удео профита оствареног од трговине вином остаје непознат.¹⁵⁶⁶

Треба имати у виду да је са развојем рударске производње и трговине у Брсково пристизао све већи број Которана и Дубровчана, који су потицали из властеоског, али и грађанског слоја, мада њихове активности у трговини вином нису познате. Крајем XIII и у првој половини XIV века на брсковском тргу су у већем обиму пословале дубровачке властеоске породице Бунића, Бодачића, Кашица, Рибичића, Гледића, Гучетића, Проданчића, Бенешића, Соркочевића, Менчетића итд. Са друге стране, Которани су као поданици српског краља представљали водеће трговце у Брскову, међу којима се издвајају богати представници властеле и пучана попут Драга, Томе, Буће, Васиљевића, Главатог, Бугона, Мекше, Гостова, Поленарија, Спице и других. Стичући све већи капитал, куповали су покретна и непокретна имања како у Котору и Дубровнику, тако и у крајевима Србије, док су многи и у самом Брскову поседовали куће, земљу, винограде и остала добра.¹⁵⁶⁷ Закупци царине у Брскову обично су били Которани, који су често држали трг и у склопу трговачког друштва, тачније заједно са својим ортацима. Године 1280. као закупци царине у Брскову по-

1564 *Statut grada Kotora II*, 285–286.

1565 Г. Чремошник, *Канцелариски и ноћарски сѝиси*, 33; *Monumenta Montenegrina, knjiga VI, tom 3, Kotor I Risan od 1200. do 1350.* (pripr. i pred. V. Nikčević, prev. L. Jagušt-Akkad), Podgorica 2006, 132.

1566 С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Сѝаро срѝско рударсѝиво*, 22–23.

1567 Исто, 23–25.

мињу се Которани Тома Драго, Марко Василија Драго и Марко Гачулани, као и Дубровчанин Паско Вукасовић. Године 1302. царину је држао Которанин Драго Балдвин, док се 1319. као цариник краља Милутина у Брскову јавља такође Которанин Иван Драго. Из прве половине XIV века познато је и неколико Дубровчана у улози закупца брсковог трга. Андрија Соркочевећ је царину са брсковог трга држао у закупу највероватније 1322–1323. године, док се Домања Менчетић и Марин Гучетић помињу средином XIV столећа.¹⁵⁶⁸

Трговачки каравани на којима је преношено вино од Котора до Брскова долазили су преко Жупе, манастира Мораче и Колашина. Из Дубровника се на брсковски трг најбрже стизало споредним краком Дринског пута, који се од Требиња одвајао ка Оногошту, одакле се настављало делом трасе Via Jesera, премда је ова релација вероватно била готово непроходна у зимским месецима. Главна саобраћајница пута Via Drinae, која је полазила из Дубровника, скретала је од Фоче ка Пљевљима, пристижући преко Пријепоља у Брсково.¹⁵⁶⁹ Вино које је доношено из приморја продавано је на брковском тргу, одакле је посредством локалних трговаца могло бити дистрибуирано даље у унутрашње српске крајеве.

Поморској и копненој трговини у средњем веку претиле су разне опасности, како услед географске конфигурације тла и ратних сукоба, тако и од многих разбојника – гусара жељних пљачке.¹⁵⁷⁰ То се може видети и на основу поменутог дубровачког уговора од 15. јула 1280. године, у коме се расправљало о условима и мерама безбедности приликом преношења вина и других производа на трг Брсково, где је изричито била гарантована заштита робе и њених власника од отимача и разбојника.¹⁵⁷¹ Статутом Котора била су прописана правила о караванима који одлазе у Брсково и друге крајеве Склавоњике (Србије), с обзиром да је Комуна имала многе штете од лошег и несавесног управљања турмом.¹⁵⁷² Према обавештењима из Статута, караване који су кретали из Котора често је нападао словенско и албанско становништво, пљачкајући чланове турме. Статут је про-

1568 Исто, 25–26.

1569 С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113.

1570 И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 71; А. С. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VII* (1958) 263–264.

1571 Г. Чермошник, *Канцелариски и нотарски списи*, 33; *Monumenta Montenegrina VI*–3, 132.

1572 *Statut grada Kotora II*, 155–156 (гл. 34); 297–298 (гл. 362, 364); А. С. Dabinović, *Statutarne odredbe*, 263–264.

писивао да чланови каравана и трговачке лађе могу пљачкашима понудити вино или друге ствари у виду откупнине, да би затим онеме члану који је дао дар цео караван требало да надокнади губитак по принципу *havarije* тј. *авареје*.¹⁵⁷³ Надокнада откупа аварејом узимала се од вредности робе, по одбитку једне трећине.¹⁵⁷⁴ Ова одредба додатно сведочи и о томе да је вино представљало један од најважнијих артикала које су Которани извозили у српске крајеве. Дубровачки и которски трговци посећивали су брсковски трг и током XIV века, док се о обиму трговине вином у овом столећу не може говорити.

Трг Дријева на Неретви и остали тргови у Хумској земљи

Хумска земља и Требиње представљали су трговачки важно подручје, које је спајало Дубровник и остале приморске градове са српским и босанским крајевима у залеђу. Срби су се у овим земљама бавили основном трговином у виду размене добара вероватно још од периода насељавања, премда први подаци о регулисању трговине на простору Хума потичу тек са краја XII века. Склапајући уговор о миру након рата са Дубровником 1186. године, рашки велики жупан Стефан Немања је заједно са браћом Дубровчанима гарантовао слободу трговине у српским земљама, нарочито на неретљанском тргу, тако да је трг Дријева већ крајем XII века представљао најзначајније трговачко средиште.¹⁵⁷⁵ Уговором из 1190. године хумски кнез Мирослав даровао је дубровачким трговцима слободу кретања и трговине на простору Хумске земље, као и право решавања спорова на мешовитом суду.¹⁵⁷⁶ Трговачки односи са Дубровником били су регулисани још од времена када је Хум представљао посебну кнежевину, да би се до краја XII столећа трговина додатно развила.¹⁵⁷⁷ Приликом успостављања пријатељских односа са краљем Урошем I у августу 1254. године, дубровачки кнез гарантовао је да ће се вино у Дубровнику продавати како Дубровчанима, тако и краљевим поданицима.¹⁵⁷⁸ Самим тим, може се закључити да су се људи из залеђа очигледно снабдевали вином у Дубровнику и пре средине XIII века.

1573 *Statut grada Kotora II*, 299–300 (чл. 366, 368), 304 (чл. 379); A. S. Dabinović, *Statutarne odredbe*, 265–266.

1574 И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 64, 71–72.

1575 *Зборник*, 46–49; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom*, 53–54, 63; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 208.

1576 *Зборник*, 56.

1577 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 209.

1578 *Зборник*, 216.

Први подаци о трговини вином на тргу Дријева потичу из 1280. године, тако да се може закључити да се трговина овим артиклом одвијала већ у другој половини XIII века. Двојица Дубровчана су се 23. августа 1280. године жалила да им је Ђорђе, син некадашњег хумског кнеза Андрије, у Дријевима узео одређену количину вина процењену на 9 грошева.¹⁵⁷⁹ О продаји вина у Хуму осамдесетих година XIII века сведочи и документ од 12. маја 1285. године, у коме се Владимир Групша тужио да је покраден у својој кући на острву Шипан, на коме је држао вино за потребе трговања на простору Хумске земље.¹⁵⁸⁰ Желећи да осигура продају вина које је потицало са дубровачког подручја, као и да подстакне трговину у крајевима средњовековне Србије и Босне, Мало веће Дубровачке општине донело је одлуку 30. јула 1303. године, према којој је сваки Дубровчанин који би држао у закупу српску царину на Дриму био у обавези да сваке године до дана Светог Михајла (29. септембра) извезе 3000 ведара вина. Исто је важило и за трг Дријева на Неретви, с тим што је свако ко је закупио царину морао извести 1000 ведара годишње, под претњом новчане казне у износу од 100 перпера.¹⁵⁸¹ У складу са тим је и одлука Великог Већа Дубровачке општине од 18. јануара 1326. године, према којој је свака барка која је у периоду од априла и надаље довозила више од 200 ведара вина на трг Дријева и на Дрим била ослобођена плаћања царине Свете Марије, без обзира колико се на поменути трговима задржавала.¹⁵⁸²

Током XIV века вино је поред соли представљало главни трговачки артикал на дријевском тргу. Дубровачки трговци продавали су на неретљанском тргу и вино из својих винограда у Стону и на Пељешцу, још пре потпадања ових крајева под дубровачку власт. Мало веће је 26. новембра 1331. године дало дозволу Бене де Гундоли да вино које поседује у Стону и на Пељешцу извезе на Неретву.¹⁵⁸³ Неретљанску царину је током дужег времена држао дубровачки грађанин Жоре Бо-

1579 Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сјиси*, 36; *Monumenta Montenegrina* VI-3, 144; Ђ. Тошић, *Трџ Дријева у средњем вијеку*, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

1580 Ј. Лућић, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, 138; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 213–214.

1581 *Monumenta Ragusina* V, 55; Г. Чremoшник, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66; Ђ. Тошић, *Трџ Дријева у средњем вијеку*, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

1582 *Monumenta Ragusina* V, 190–191; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66; Ђ. Тошић, *Трџ Дријева у средњем вијеку*, 83.

1583 *Monumenta Ragusina* V, 337; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66.

кшић, протовестијар босанског краља, који је посезао за одређеним злоупотребама приликом наплаћивања царине на вино и другу робу, због чега су дубровачки трговци подносили тужбе Малом већу, жалећи се и да им не дозвољава да тргују вином. Одлуком од 26. априла 1397. године прописано је да Жоре Бокшић на име царине може узимати до 2 гроша од вина које из Стона и Пељешца одлази у Босну. За страно вино је могао наплаћивати до 4 гроша по једном каблу, док он лично није смео трговати вином. Такође, одређено је да не сме бранити становницима жупе Луке, у којој се налазио и трг Дријева, да у Стону и Пељешцу набављају вино за сопствене потребе.¹⁵⁸⁴

Током XIV века на тргу у Дријевима продавано је и вино из јужноиталијанских градова, које је довожено најчешће посредством дубровачких, али и италијанских трговаца. Уговором од 26. јануара 1340. године Никола Менчетић гарантовао је да ће Унуче, син Димитрија са острва Колочепа, платити Илији Држићу царину на вино које је донео из Апулије у Неретву, док је Грегор Лимпиковић преузимао гаранцију за испуњавање свих царинских дужности од стране свог брата.¹⁵⁸⁵ Уговори из прве половине XIV века показују да су дубровачки и италијански трговци доносили на неретљански трг и вино из италијанског града Ортоне. У документу од 11. јула 1342. на трг Дријева приспело је 6 буради вина из Ортоне, намењених босанском бану или некоме од босанске властеле.¹⁵⁸⁶ Такође, Петар Кабрелус из Венеције је 6. јануара 1344. обећао да ће Николи Менчетићу и Петру Бобаљевићу током фебруара месеца допремити на Неретву 300 каба-ла вина по неретљанској мери и цени од 5 грошева по једном каблу. Договорено је и да се у периоду од три дана након пристизања вина на Неретву исплата обави одређеном количином житарица.¹⁵⁸⁷

На трг Дријева пристизало је и вино других италијанских градова. Према уговору од 31. маја 1352. године Милош Станковић је требало да Павлу Гизлићу донесе на Неретву 25 каба-ла вина „de Bistio”, по цени од 9 грошева по каблу дријевске мере, док је приликом саста-

1584 Исто, 66, 81; видети и: D. Kovačević, *Žore Bokšić dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo 1962, 289–310; J. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ X–1 (1968) 526; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 83, 87.

1585 DAD Div. Not. 6 f. 126; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 83–84.

1586 DAD Div. Canc. 12 f. 104; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 84.

1587 DAD Div. Canc. 14 f. 74; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 84.

вљања уговора примио 83 перпере и 1,5 грош.¹⁵⁸⁸ Почетком јула исте године на трг Дријева је увезена и одређена количина вина из Франкавиле, по цени од 6 дуката по вази.¹⁵⁸⁹ Неколико година касније забележен је још један случај продаје дубровачког вина на Неретви. Марко Фрадело је 6. фебруара 1355. године постигао договор са Влахом Гредићем, коме је требало да допреми товар вина, смештеног у својој кондури у дубровачкој луци. Такође, било је предвиђено и да Гредић плати вино након истовара, у износу од 16 грошева за сваку четвртину кабла, рачунајући да 26 грошева чине дукат.¹⁵⁹⁰

У Дријевима се у XIV веку трговало и белим требијанским вином, које је у Дубровнику било посебно цењено. У уговору од 30. јуна 1365. године Антоније Фошо из Кловије обавезао се Марину Бинчулићу да ће му на трг на Неретви довести 50 ваза (*vasa, vasellum*) вина, за које му је одмах требало платити у дукатима.¹⁵⁹¹ Од половине 60-их година XIV века, вино из италијанског града Ортоне је све интензивније продавано на дријевском тргу. Масиус де Бона из Ортоне се 12. августа 1368. године обавезао да ће на Неретву довести 29 вазела вина из Ортоне по мери града из кога вино потиче.¹⁵⁹² Марин де Лукарро је 13. априла 1397. продао Мароју Вите де Бенеса 200 кабала вина за 100 дуката.¹⁵⁹³ У неким уговорима је такође била прецизирана врста вина којим се тргује, па је тако 17. априла 1397. Масиус де Кандиа из Ортоне обећао Утишену Радмиловићу и Никши Декојевићу да ће на неретљански трг довести 30 буради (*vegetes*) доброг белог ортонског вина (*boni vini albi orthonensis*), које ће се мерити по мери Ортоне. Након провере квалитета вина, исплату од 5 дуката по сваком модију мере требало је обавити у дукатима, рачунајући 30 грошева у једном, 6 дана након што вино буде приспело на Неретву.¹⁵⁹⁴ Крајем XIV века на трг Дријева је пристизало и вино из италијанског града Реканата, одакле је, према уговору од 12. фебруара 1382. године, син

1588 DAD Div. Canc. 17 f. 43'; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 424; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1589 DAD Div. Canc. 17 f. 48; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1590 DAD Div. Canc. 18 f. 52; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1591 DAD Div. Canc. 20 f. 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1592 DAD Div. Canc. 21 f. 119'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1593 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1594 DAD Div. Canc. 32 f. 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

дубровачког канцелара на повратку из Апулије требало да доведе одређене количине вина на Неретву.¹⁵⁹⁵

Сачувани уговори о трговини вином показују да се на тргу Дријева крајем XIII и током првих деценија XIV века продавало вино произведено на ужем дубровачком подручју, као и оно из Стона и Пељешца, да би се током 40-их година највише трговало италијанским, првенствено апулијским, венецијанским и ортонским вином. Током 50-их година XIV века на неретљанском тргу јавља се вино које је потицало из непознатог места „de Bistio”, као и из Франкавиле, при чему је поново долазило и до извоза дубровачког вина. Средином 60-их година XIV века, поред вина из Кловије, посебно место добија вино из Ортоне, које је пристизало на Дријева и крајем столећа, када се у једном уговору јавља и оно допремано из Реканата.¹⁵⁹⁶ Из Ортоне, Кловије, „de Bistio” и Венеције увожене су највеће количине вина, у уговорима редовно изражаване у одређеним мерама, за разлику од вина са дубровачког подручја, из Стона, Апулије и Франкавиле, које је допремано у бурадима (*veges, vegetes*) неодређене величине, која се могла кретати од 30 до 80 ведара, што не дозвољава да се укупан промет вина, познат на основу уговора, изрази у литрама.¹⁵⁹⁷ Према прорачунима на основу сачуваних трговачких уговора, израчунато је да је током XIV века количина вина увеженог на дријевски трг износила минимум 70.151–86.761 литара, при чему треба имати у виду да одређене мере нису могле бити изражене у литрима, док је вероватно да ни вино које је довожено у Дријева није увек било евидентирано, па је и сам прилив морао бити много већи.¹⁵⁹⁸

Вино су на тргу Дријева обично куповали дубровачки трговци и властела за потребе даље трговине, док су њиме у почетку несметано трговали и закупци дријевске царине. О томе сведочи случај од 22. децембра 1351. године, у коме је Видош Леснић тражио од дубровачког суда да му се од имања покојног Петра Бобаљевића, некадашњег цариника у Дријевима, исплати новчана сума од 65 перпера, која му припада на име дуга за вино које је некада био продао закупцу царине на неретљанском тргу.¹⁵⁹⁹ Вино су до трга у Дријевима најчешће превозили сами продавци, док је у уговорима често био предвиђен

1595 DAD Div. Canc. 25 f. 60–61'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 84.

1596 Исто, 85.

1597 Исто; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 424–425.

1598 Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 85.

1599 Исто, 86.

рок утовара и истовара, који се кретао од 3 до 8 дана. За непоштовање рока плаћала се лежарина, која је према уговору из 1382. године износила 1 златник, односно један дукат по дану.¹⁶⁰⁰

Трговцима који су довозили вино на Дријева стално је претила опасност од познатих омишких гусара, због чега су дубровачке власти обично именовале посебног службеника задуженог за надгледање и контролисање промета вина. У Дријевима је Фирентинац Тадео де Јакомо, који је носио титулу капетана, на барци водио рачуна о реду и миру у водама Неретве.¹⁶⁰¹ Уговором од 6. јула 1352. године, цариници, златар Симо Стефанић и Ратко Сумањић, обећали су да ће двојицу трговаца из Франкавиле, када буду доносили вино, својим баркама заштитити од напада гусара на Неретви.¹⁶⁰² Уговори из 1365. године показују да су се наручиоци вина обавезивали да ће барке које су довозиле вино штитити од тренутка њиховог упловљавања у Неретву до пристизања на Дријева, као и приликом повратка, од трга до поновног уласка у Јадранско море.¹⁶⁰³ Како би заштитила своје трговце, Дубровачка република је чак и сопствене бродове слала на Неретву, као у случајевима из 1330, 1331. и 1380. године, док је у ситуацијама опасности од избијања рата у овим крајевима саме трговце склањала у Стон.¹⁶⁰⁴

Уговори су могли садржати и гаранцију продавца да ће свом клијенту испоручити вино доброг квалитета, које не садржи додатне супстанце. У наведеном уговору о увозу млечачког вина из 1344. године Млечанин Петар Кабрел је обећао Николи Менчетићу и Петру Бобаљевићу да ће им на трг Дријева довести чисто вино, без воде и сирћета, односно „vinum netum versia acceto muffa et aqua”.¹⁶⁰⁵

Цене које су познате из сачуваних трговачких уговора показују да је вредност вина варијала у зависности од периода, места извоза и мера којим је одмеравано. У временском распону од 1344. до 1365. године на тргу Дријева се за вино из различитих италијанских градо-

1600 DAD Div. Canc. 25 f. 60'; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86.

1601 Исто, 52; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 157; Исти, *Хумска земља у средњем веку*, 71.

1602 DAD Div. Canc. 17 f. 46; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 157.

1603 DAD Div. Canc. 20 f. 31–31'; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86–87.

1604 *Monimenta Ragusina* V, 283 (17. и 26. III 1330), 322 (11. VIII 1331); М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 67; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 157.

1605 DAD Div. Canc. 14 f. 74; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86, напомена 25.

ва, одмерено дријевском мером, плаћало од 5 до 12 грошева: из Венеције 1344. – 5 грошева, „de Bistio” 1352. – 9, из Кловије 1365. – 11 и из Ортоне 1368. – 12 грошева. Посматрајући вредност вина по једном дријевском каблу у периоду од 1344. до 1365. године, запажа се релативно уједначен пораст цена, премда се мора имати у виду да се ради о вину које потиче из различитих градова.¹⁶⁰⁶ Са друге стране, у случају вредности четвртине дубровачког кабла вина, забележен је пад са 16 грошева 1355. на 12 грошева 1365. године. Познато је и да је једна ваза вина из Франкавиле 1352. коштала 6 дуката, док је један ортонски модииј вина из истоименог италијанског града, у оба случаја забележених цена продаје на Неретви 1368. и 1397. године, вредео 5 дуката.¹⁶⁰⁷

Поједини уговори предвиђали су плаћање вина другом робом, као у случају 300 кабала вина из Венеције, које је 1344. године требало компензовати одређеном количином жита, рачунајући да један неретљански кабал вина вреди 5 грошева.¹⁶⁰⁸ Наплата вина се обично обављала после истовара у луци или неколико дана након пристизања робе, док се у појединим случајевима део плаћао унапред, у тренутку састављања уговора о купопродаји.¹⁶⁰⁹ Вино је са друге стране коришћено и као средство плаћања или наплате дуга, као у случају трговца из Љубиња који је дубровачком кредитуру требало да плати 140 мера доброг црног вина.¹⁶¹⁰

Током XV века на Дријева је у највећој мери увожено дубровачко вино са најужег градског подручја, као и оно из Стона и Пељешца. У циљу спречавања конкуренције и заштите извоза вина из Астареје, односно најстаријих дубровачких поседа, Мало веће је 1398. године донело строге мере, које су се тицале извоза вина из Стона и Пељешца на трг Дријева, мада појединости о томе шта су тачно подразумевале нису познате. Познато је да је Жоре Бокшић тужио одређене трговце јер су у време бербе довозили вино из Стона на неретљански трг, након чега им је Дубровачко Велико веће, 21. новембра исте године, дозволило да дођу у Дубровник, како би се оправдали.¹⁶¹¹

1606 Исто, 85.

1607 Исто, 86.

1608 DAD Div. Canc. 14 f. 74; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86.

1609 Исто, 86.

1610 DAD Deb. Not. 26 f. 34; C. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

1611 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 87.

Одлуком Великог већа од 8. јуна 1402. године Дубровчани су регулисали услове извоза вина са одређених острва и полуострва Пељешац у Неретву и Крајину током трајања бербе грозђа. Заправо од 15. августа до празника Светог Михајла, 29. септембра, био је забрањен извоз вина из Стона, са Пељешца, Мљета и Ластова. Барке које су у то време одлазиле у Неретву и Крајину имале су дозволу да товаре вино на мору према Дријевима и да га слободно носе након плаћања уобичајене царине у Дријевима и Крајини. Уколико би након бербе неко хтео да узима вино из Стона и Пељешца или са острва Ластова и Мљета, да би то исто вино однео на трг Дријева, у Крајину или негде другде где извоз није био забрањен, морали су узети „*unam poliscam*” од стонског кнеза, капетана или других службеника у месту где се вино товари. Ову исправу показивали су судијама на Неретви, који су им потом издавали својеврсну потврду са записаним подацима о количини вина коју су довели. Потврду коју би добили на тргу у Дријевима морали су затим да покажу у месту где су били утоварили вино.¹⁶¹²

Петнаест година касније, дубровачка влада је поново била приморана да забрани извоз вина из ових крајева на Дријева у време трајања бербе грозђа. Одлуком од 22. децембра 1417. године, неретљанским трговцима је још једном изричито забрањен увоз стонског и пељешког вина у периоду од 15. августа до 29. септембра, уз савет да се на време опскрбе неопходним количинама. Током трајања бербе вино се у изузетним случајевима могло увести из Стона и Пељешца једино уз дозволу дубровачког Великог већа.¹⁶¹³ Упркос забранама и даље је извозено са овог дела дубровачког подручја, о чему сведочи и одлука Великог већа од 16. септембра 1427. године о заплени барки које су током бербе пловиле од Неретве ка Стону и Пељешцу ради увоза вина.¹⁶¹⁴

Случајеви куповине вина у другим местима ради продаје на дријевском тргу забележени су и крајем друге деценије XV века. Међу трговцима који су набављали вино изван Стона и Пељешца најбоље је позната активност Марка Баусовића, коме је Марин Ђорђић 16. фебруара 1419. године продао 250 кабала вина у Трстивници, по цени од 8 грошева по каблу¹⁶¹⁵, док је од Андрије Вучетића 27. марта 1423. купио чак 1000 кабала вина из истог места, по нешто нижој

1612 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 67; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 87–88.

1613 Исто, 210–211.

1614 DAD Cons. Maius 3 f. 177'; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 211.

1615 DAD Div. Not. 12 f. 298'.

цени од 5 грошева по једном каблу.¹⁶¹⁶ С обзиром да ни након две и по године није намирио своја дуговања, трговац Марко Баусовић је пресудом дубровачког суда од 20. октобра 1425. морао исплатити Андрији Вучетићу дуг за 675 кабала вина.¹⁶¹⁷

Дријевски трговци су вино за потребе трговине набављали и од дубровачких племића, попут Мараса Богдана Спинтре, који је 10. новембра 1422. од Дубровчанина Николе Гулетића купио 200 кабала вина у вредности од по 4 гроша.¹⁶¹⁸ У XV веку је на тргу у Дријевима поред вина из Стона, Пељешца и Трстивнице довожено и вино са острва. Половином 1423. Петар Примовић обраћао се дубровачкој влади у вези са извозом вина са Брача, док је Франческо са Корчуле одлуком дубровачког Умољеног већа од 11. марта 1411. године добио дозволу да може извести вино на дријевски трг, у количини од 400 кабала.¹⁶¹⁹ Јуније Јакоби и Антоније Гучи из Ортоне жалили су се 12. августа 1423. године да су приликом уласка у Неретву, са својом барком којом су превозили вино на дријевски трг, били жртве пљачке тамошњих трговаца.¹⁶²⁰

И поред забрана о увозу вина из Стона и Пељешца током трајања бербе, дубровачка влада је настојала да на дријевском тргу сузбије трговину вином које је долазило из других крајева. Настојећи да осигура продају првенствено стонског и пељешког вина, дубровачка влада је 7. маја 1423. укинула наплату царине на вино са полуострва, приликом његовог увоза у крајеве жупе Луке. Ова мера је аутоматски угрозила пословање домаћих трговаца и несметану продају сопственог вина, с обзиром да се укидањем царине становницима самих Дријева више исплатила куповина вина са дубровачког подручја.¹⁶²¹ Одлука од 27. марта 1433. године била је још ригорознија, будући да је становницима Дријева наметнуто да на трг могу увозити искључиво пељешко вино.¹⁶²² Из истог разлога, дријевским трговцима је 1451. и 1452. године било дозвољено да од сопствених дужника из

1616 DAD Div. Not. 13 f. 318'.

1617 Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 211.

1618 Исто, напомене 13, 14.

1619 Исто, напомена 15.

1620 Исто, напомена 16.

1621 Исто, 212 (DAD Lam. de For. 5 f. 169'). Царина од вина допреманог из Стона и Пељешца је у потоњем периоду поново узимана. У одлуци дубровачког Већа умољених од 9. децембра 1437. године, дубровачким официјалима који су вршили контролу царинских рачуна у Дријевима налагано је да утврде и вредност стонског и пељешког вина у циљу одређивања царине приликом увоза. Ђ. Тошић, *Трѣ Дријева у средњем вијеку*, 212.

1622 Исто, напомена 6.

Стонa и Пељешца могу узимати вино на име исплате дуга, које су потом продавали у Дријевима и Цавтату.¹⁶²³ Одлуком од 18. децембра 1464. прописано је да им вино стечено на тај начин нико не сме одузети и заплениити. Тек у случају да у Стону и Пељешцу нису могли прибавити целокупну количину вина која им је била потребна, дријевским трговцима је остављана могућност да га могу купити у другим крајевима.¹⁶²⁴

У XV веку на дријевском тргу настављало се са кријумчарењем, које су обично предузимали дубровачки поданици којима је трговина вином била забрањена. Са друге стране, дешавало се да закупци царине заплене вино које заправо није било предмет кријумчарења. Тако је Марину Геталдићу 1421. године бесправно одузето 75 посуда вина, због чега је Петар Примовић осуђен на затворску казну. Дријевски цариници вршили су и друге злоупотребе, па су тако самоиницијативно процењивали вредност вина које се продавало на тргу.¹⁶²⁵ Након жалбе жене босанског племића Павла Ђурђевића од 25. октобра 1436. године, упућене дубровачком кнезу поводом поменутог прекршаја, цариницима у Дријевима је забрањено да сами одређују цену вина приликом продаје на тргу.¹⁶²⁶

На основу дубровачких уговора који садрже податке о количинама вина израчунато је да је у XV веку на дријевски трг увезено око 233.644–260.489 литара, што је око три пута више од процењене количине увоза у XIV веку (70.151–86.761), премда се и у овом случају сигурно радило о већем обиму. О интензивној трговини вином на неретљанском тргу сведоче и сачувани документи друге врсте, који говоре о његовом одузимању, као и о томе да су трговци вино често остављали у наслеђе својим потомцима.¹⁶²⁷ Вино које је са Дријева Неретљанским (Босанским) путем одлазило у унутрашње босанске крајеве стизало је сигурно до Коњица, а вероватно и до Фојнице и Високог, у коме се налазио велики трг.

У пределима доње Неретве Дубровчани су извозили стонско и пељешко вино и на трг Брштаник, јужно од данашњег Опузена, где је 1383. године краљ Твртко I подигао тврђаву Светог Михаила.¹⁶²⁸ Дубровачка колонија у Брштанику основана је 1386. године, док је царину држао Дубровчанин Тадеј Флорентинац. Он се 20. јуна 1388.

1623 DAD Cons. Rog. 12 f. 193, 220'; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 211.

1624 Исто, 211, напомена 9.

1625 Исто, 127, 212.

1626 Исто, 212, напомена 26.

1627 Исто, 211–212, напомена 18.

1628 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 25, 72.

године обавезао Општини да ће сваке године извозити најмање 2000 ведара вина из Стона и Пељешца, под претњом казне од 3 гроша по ведру, док је од општинских власти добио зајам од 1000 дуката.¹⁶²⁹ Новембра 1395. дубровачка влада је наредила расељавање своје колоније, највероватније желећи да сву трговину усмери на дријевски трг и онемогући конкуренцију. Након тога се у Брштанику помиње једино трвђава, док трг више није обнављан.¹⁶³⁰ За дубровачке трговце је за тргом Дријева по важности долазио Некрањ, смештен на левој обали Неретве и десној обали Купе, који је представљао важну тачку на путу *Via Narentae*. У Некрању се током XV века убирала царина на робу коју су каравани носили у унутрашњост Босне, што упућује на претпоставку да се овде налазио и трг.¹⁶³¹ Половином 1427. забележен је и случај према коме су закупци царине у Некрању, Налко Хранковић и Марин Шишић, такође ометали локалне трговце који су преносили вино у унутрашње крајеве Босне.¹⁶³² Вино се у Хумској земљи половином XIV века продавало и на тргу Слано, о чему сведочи уговор од 16. септембра 1347. године.¹⁶³³

Требиње

Дубровчани су врло рано почели да извозе вино и у крајеве Требиња, одакле су каравани одлазили даље у унутрашњост српских и босанских земаља. Људи из Требиња често су нападали дубровачке трговце који су преко њихове земље односили робу у пределе средњовековне Србије и Босне, отимали им вино и остале производе, наносећи им и телесне повреде.¹⁶³⁴ Један такав случај забележен је приликом напада на дубровачке трговце на путу за Котор, који се десио на Лесној или Железној плочи у Бргату у Жупи, на територији Травуније, где су Дубровчани поседовали винограде за које су некада

1629 М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, 585–586; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 77.

1630 Ђ. Тошић, *Бриштаник у средњем вијеку*. Годишњак друштва историчара БиХ, 21–26, Сарајево 1976, 38. Краљ Твртко је 1382. подигао и град (Херцег) Нови, у залеђу жупе Драчевице у Требињу, првенствено зарад продаје соли, где се такође трговало и вином. Познато је да је угарска краљица Марија на иницијативу Дубровчана 1383. и 1384. године својим поданицима забранила извоз вина и соли из Хрватске и Далмације у Нови. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 39.

1631 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 153–154.

1632 DAD Cons. Rog. 4 f. 21'; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 212.

1633 DAD Div. Canc. 15 f. 31'; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 154.

1634 Ђ. Тошић, *Требињска области у средњем вијеку*, 235–236.

плаћали могориш. Јован од Пичинега пријавио је 8. фебруара 1280. године дубровачком кнезу да су му на Лесној плочи отета два коња натоварена робом, о чему су сведочили Обрат из Градца, а затим и Првослав Радојевић (8. априла), коморник краљице Јелене у Требињу. Међу пописаном робом наводе се најпре два товара пуна уља, смокава и гвоздених предмета, док се међу осталим артиклима налазила и мања количина вина, коју су трговци могли понети са собом и за личне потребе.¹⁶³⁵

Други уговор експлицитније говори о томе да су Дубровчани 80-их година XIII века извозили вино преко Требиња у унутрашње крајеве Србије. У истрази спроведеној 11. септембра 1284. године, извесни Гуња Драгославић Блакус пожалио се да је на путу за Склавонију (Србију) опљачкан на Лесној плочи од стране Милбрата, чувара винограда Трифуна де Јуде, и његових људи, који су му између осталог отели и товар вина, премда се у документу не открива место до кога је требало отпремити робу.¹⁶³⁶ Крзнар Храниша жалио се 12. децембра 1284. године да је са својим другом Радником опљачкан у месту Уберт у Травунији од стране људи жупана Твртка – Групше Томића и Михајла Ватолијевића, који су им отели и вино у вредности од 7 грошева.¹⁶³⁷ Током средњег века трговина вином обављала се и у самом Требињу, о чему сведочи дубровачки уговор од 13. марта 1440. године у коме се наводи да је Радован Дабижиновић опљачкан у Требињу, „на месту где се продаје вино”.¹⁶³⁸

Дубровачки уговори из прве половине XV века показују да је требињска властела често увозила квалитетно вино из Стона и Пељешца, вероватно ради личног ужитка.¹⁶³⁹ Иако су Љубибратићи, представници најугледније требињске властеле, Дубровчанима стварали многе неприлике током рата са војводом Радосавом Павловићем, Љубиша Богданчић, један од чланова ове породице, одлазио је у Дубровник како би увезао вино за личне потребе.¹⁶⁴⁰ Такву дозволу добио је и 14. јуна 1424. године, како би у Стону набавио 20 ведара

1635 Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сѝиси*, 23–24; *Monumenta Montenegrina* VI–3, 118.

1636 Г. Чremoшник, *Канцелариски и ноћарски сѝиси*, 187–191.

1637 Исто, 138; J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije* III, 73.

1638 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 231, нап. 108 (DAD Lam. de For. 13 f. 184); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 271.

1639 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 228.

1640 Исто, 209.

вина.¹⁶⁴¹ Прибил Милкусовић, припадник Куделиновића, најстаријег рода Љубибратића, и Јунко Мурић добили су 25. фебруара 1427. године дозволу од Великог већа Дубровачке републике да могу заједно купити у Стону или на Пељешцу 80 ведара вина, које ће преко Обода пренети у Требиње,¹⁶⁴² док је Добруши Јунку и Прибилу Љубибратићу 24. марта 1430. дозвољено да из Стона извезу 100 ведара вина.¹⁶⁴³ Паоко Добрушковић, такође из рода Љубибратића, непосредно пред рат са херцегом Стефаном Вукчићем Косачом, јануара 1451. године, добио је дозволу да из Стона извезе 100 ведара вина.¹⁶⁴⁴ Богданчићи су такође наставили да увозе стонско вино, па је тако Радоје Љубишић 1438. и 1443. године извозио вино са дубровачког подручја¹⁶⁴⁵, док је 7. августа 1462. Велико веће одобрило Љубенку Љубишићу куповину вина у Стону.¹⁶⁴⁶

Иако је Дубровник располагао великим количинама вина са својих територија, услед различитих чинилаца могло је доћи до несташице, због чега је вино увожено најчешће из јужноиталијанских градова, али и из залеђа, са простора српских и босанских земаља. До несташица вина долазило је услед неродних година, последица куге (нарочито оне из 1347/48, 1363. и 1373) и других болести, које су доводиле до опадања броја становника, а тиме и до стагнирања привредних делатности.¹⁶⁴⁷ Дефицит је могао бити остварен и због веће потрошње вина, упада стоке и наношења штете, али и захваљујући ратним приликама, услед честих пустошења од стране краљевске војске, а касније и обласних господара из дубровачког залеђа. Дубровачка општина је 23. априла 1327. године, плашећи се да ће краљ Рашке или његови људи заратити против Дубровника и нанети штете винограду у Астареји, одобрила власницима страдалих имања увоз страног вина у количини у складу са процењеном штетом. Опасност од пустошења дубровачких винограда постала је још већа након смрти цара Душана и отпочињања самосталних акција властеле у залеђу.¹⁶⁴⁸

1641 DAD Cons. Maius 3 f. 149; М. Динић, *Хумско-требињска власнела*, 21.

1642 DAD Cons. Maius 3 f. 153; М. Динић, *Хумско-требињска власнела*, 19.

1643 DAD Cons. Maius 4 f. 81.

1644 DAD Cons. Maius 9 f. 166'; М. Динић, *Хумско-требињска власнела*, 18.

1645 DAD Cons. Maius 5 f. 227' (15. 09. 1438); 7 f. 111' (28. 06. 1443) – 150 ведара; М. Динић, *Хумско-требињска власнела*, 22.

1646 Исто, 23.

1647 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 46, 69.

1648 *Monumenta Ragusina V*, 239–240; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 47.

Дубровачки виногради посебно су страдали током рата са великим кнезом Војиславом Војиновићем 1361. године, тако да је општина већ током маја месеца одобрила увоз од 2000 ведара вина. У септембру и децембру такође је бирала по петорицу племића зарад процене штете у виноградима у Жупи и Шумету, које су обрали људи Војислава Војиновића.¹⁶⁴⁹ Општинске власти именовале су посебне службенике – *officiales super provisione vini*, задужене за контролу количине вина у граду, који су морали обавестити представнике Комуне у случају несташице.¹⁶⁵⁰ Виногради на простору дубровачке Астареје често су страдали и од стране жупана Николе Алтомановића, тако да је Дубровачка република 1370. године доделила већи број дозвола својим поданицима за увоз страног вина¹⁶⁵¹, док су у марту 1372. били приморани да својим грађанима забране подизање винограда у Жупи.¹⁶⁵²

Судећи према сачуваним изворима, Дубровник је у време несташице вино најчешће увозио из Стона и Пељешца и из италијанских градова, мада су забележени и случајеви допремања из залеђа.¹⁶⁵³ Почетком јуна 1347. године официјали за вино известили су општинске власти да тренутна количина вина у граду може потрајати најдаље до августа, због чега је дозвољено да се у Дубровник увезе највише 100 судова вина, који ће моћи да се продају тек након потрошње постојећих залиха. Лоренцо де Веникола прихватио је да за потребе Општине увезе 50 судова „*de bono vino de Tribina*”, под претњом казне од 100 перпера, тако да је вероватно да се у овом случају радило о вину из Требиња.¹⁶⁵⁴

Упркос напорима цариника, Дубровчани су често посезали за кријумчарењем вина из залеђа зарад продаје у крчмама. Самим тим, дубровачке власти су биле приморане да 16. јула 1414. године забране

1649 *Monumenta Ragusina* III, 119, 150, 161; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 47, 72–73.

1650 N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, 187, 190, 192, 213, 222, 228; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 69.

1651 М. Динић, *Оглукe већа Дубровачке републике II*, 199, нап. 55; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 48–49.

1652 Исто. Ширење жупана Николе Алтомановића, који је настојао да уз помоћ Венеције заузме Стон и Пељешац, реметило је и трговину на дријевском тргу, тако да је Дубровачка република 1368. године наредила трговцима у Дријевима да напусте трг и пређу на дубровачку територију, док су једино тројица остала како би распродала со и вино. *Monumenta Ragusina* IV, 113; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 69; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 52.

1653 Видети детаљно: D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 69–78.

1654 DAD Div. Canc. 15, f. 3'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 70.

куповину вина у Ободу, Конавлима, Драчевици, Требињу, Попову и Суторини. Казна за кријумчарење из поменутих крајева подразумевала је новчану глобу од 100 перпера или три месеца затвора и одузимање робе.¹⁶⁵⁵ И поред прописане забране, куповина вина ван дубровачког подручја очигледно није могла бити спречена, с обзиром да су се у пролеће 1439. године одређени људи из Затона састали како би се договорили о кријумчарењу вина.¹⁶⁵⁶ Дубровачка република је и даље повремено одобравала увоз вина из залеђа, па је тако према одлуци Великог већа од 21. марта 1441. године у Дубровник требало увести осам кабала вина са дријевског трга.¹⁶⁵⁷

Царина на Дриму и трг Свети Срђ на Бојани

Поред трга у Дријевима, Дубровчани су почетком XIV века извозили велике количине вина и на Дрим, тачније на место преко пута Дања, где је постојала царинарница са бродом – прелазом на реци. Према поменутој одлуци Малог већа од 30. јула 1303. године, сваки Дубровчанин који би узео у закуп српску царину на Дриму требало је да сваке године до дана Светог Михајла извезе 3000 ведара вина.¹⁶⁵⁸ Обим планираног извоза био је три пута већи од оног који је требало остварити у Дријевима, што значи да су крајеви до којих је водио пут долином Дрима представљали веће тржиште од оног у залеђу дријевског трга. Извоз дубровачког вина на Дрим настављен је и током прве половине XIV века, о чему сведочи одлука Великог Већа од 18. јануара 1326. године о неузимању царине од трговаца који су у периоду од априла и надаље на баркама довозили више од 200 ведара вина на Дрим и дријевски трг.¹⁶⁵⁹

Током XIV и XV века велике количине италијанског, ортонског вина довожене су на трг Светог Срђа на Бојани. Извесни Первенус из Ортоне закључио је 6. августа 1306. године уговор са Јунијем де Фуско, коме се обавезао да ће му до Светог Срђа својом лађом превести 36 ваза белог вина за цену од 6 грошева по сваком суду, док је наплату требало обавити 5 дана након довожења робе.¹⁶⁶⁰ На Светом Срђу је

1655 Б. Недељковић, *Liber viridis*, 144; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 81.

1656 С. Новаковић, *Село*, 225; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 81.

1657 DAD Cons. Maius 6 f. 93; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 212.

1658 *Monumenta Ragusina V*, 55; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 31; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 83; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 214.

1659 *Monumenta Ragusina V*, 190–191; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 66; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 83.

1660 DAD Div. Canc. 4, f. 122; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68.

Дубровчанин Сергол Бунић имао и своје трговачко друштво, задужено за продају вина. Дубровчани или становници саме Ортоне довозили су вино из овог италијанског града до Светог Срђа, где га је Сергол Бунић куповао и затим даље продавао на тргу са својим ортацима. У уговору од 1. јула 1334. један дубровачки трговац продао је Бунићу 15 судова вина из Ортоне, које је држао у дубровачкој луци и које је требало о свом трошку и ризику да одвезе у Свети Срђ.¹⁶⁶¹ Према другом уговору склопљеном 13. маја 1336. године, Никола де Калемани из Ортоне такође је требало да Серголу Бунићу донесе девет буради питког вина из Ортоне („novem vegetes planas vino de Ortona”).¹⁶⁶²

На Светом Срђу вином су трговали и трговци из Шибеника, као Дамјан Канко, који је 7. јуна 1349. обећао Џиву Матеју де Ђорђо да ће му до 8. јула исте године својом барком довести на Свети Срђ 60 ваза вина из Ортоне и другог најбољег вина, по цени од 6,5 дуката по вази, под претњом казне од 100 дуката. Договорено је и да ће Дамјану одмах бити исплаћен новац уколико донесе вино до назначеног рока, док би у супротном сносио казну од 100 перпера.¹⁶⁶³ Велике количине вина које су продаване на тргу Светог Срђа условиле су и успостављање високе царине, која је крајем XIV и почетком XV века износила 320 перпера годишње. Наведени износ подразумевао је царину за крчму, али и за вино које је пристизало на Свети Срђ. О томе сведочи и уговор из 1419. године, којим се у закуп даје и таверна Светог Срђа, али и одређена количина вина.¹⁶⁶⁴ Дубровчани су крајем XIV века извозили вино и у Улцињ, па је уговором од 29. марта 1393. године договорено да ће Марин Петри купити 18 ваза вина од једног дубровачког трговца.¹⁶⁶⁵

Царина на Дриму, трг Свети Срђ на Бојани и Улцињ налазили су се на Зетском путу (Via Zente), једној од најважнијих траса, којом су људи и роба из Дубровника пристизали у унутрашње крајеве Србије.

1661 DAD Div. Canc. 10, f. 179; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68.

1662 DAD Div. Canc. 12, f. 223'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68. Св. Срђ је био посебно значајан јер је представљао један од четири трга на простору између Бојане и Неретве где се увозила и царинила со. ЛГТСС3, 250–251 (К. Митровић, *Свети Срђ*).

1663 DAD Div. Canc. 16, f. 93; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68.

1664 Исто, 68–69; М. Спремић, *Свети Срђ под млејачком влашћу (1396–1479)*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 162; К. Mitrović, *Benediktinci*, 199. Трговци су посебно посећивали трг у време годишњег сајма – панађура, који је одржаван 7. октобра, на дан Св. Срђа и Вакха. ЛГТСС3, 250–251 (К. Митровић, *Свети Срђ*).

1665 DAD Div. Canc. 30, f. 8; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 67. Различите врсте страног вина увожене су и продаване и у гостионици опатије Св. Николе на ушћу Бојане. К. Mitrović, *Benediktinci*, 198.

Дубровачки извори показују да су на ове тргове извожене и царине не велике количине дубровачког и страног вина, одакле су вероватно, посредством домаћих или страних трговаца, биле одношене даље у унутрашње делове Србије, у којима је виноградарство током XIV века тек добијало јачи замах.

*

Као што се може видети на основу досадашњег излагања, вино са дубровачког и которског подручја извожено је у другој половини XIII века на трг Брсково, који је у то време представљао највеће рударско насеље средњовековне Србије. Од краја XIII столећа Дубровчани су извозили вино домаће производње на трг Дријева на Неретви и у крајеве Требиња, док је током XIV и XV века на дријевском тргу интензивирана продаја вина које је потицало са најужег дубровачког подручја, са полуострва Пељешац и из италијанских градова. Почетком XIV века Дубровчани су извозили велике количине вина на Дрим, док се крајем столећа на тргу Светог Срђа на Бојани, посредством дубровачког трговачког друштва, интензивно трговало ортонским вином.

Када је реч о домету трговине вином из приморских крајева у унутрашњост, потребно је напоменути да се вино из Дубровника копненим путем сигурно није могло преносити у крајеве Србије који су се налазили на великој удаљености, с обзиром на високе трошкове транспорта, тежину производа, као и на опасност од кварења. На основу познатих цена види се да је транспорт од Дубровника до Фоче за један коњски товар коштао 3,5–5 перпера, док би цена преноса до удаљенијих одредишта морала бити доста већа.¹⁶⁶⁶ Тежина једног коњског товара кретала се од 108 до 178 kg, што би значило да је један коњ носио највише 8 великих (1 = око 22 литра) или 9 малих ведара вина (1 = 19,25 литара).¹⁶⁶⁷ У другој половини XIV века литар вина је на подручју Дубровника био за трећину или четвртину скупљи од литра пшенице, с обзиром да је ведро вина коштало 11 динара, док је копел пшенице стајао 5,5–7,5 динара. Ако је један копел тежио 16,4 литара, а ведро 19,25 или приближно 22 литра, произилази да је литар вина коштао отприлике исто колико и 1,25 литара пшенице.¹⁶⁶⁸ Пренос једног ведра вина из Дубровника до централних

1666 М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

1667 М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 86, 88, 91; М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

1668 D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 242; Ista, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 10 (1967) 119, 123–124; Ista, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 62–63.

или источних крајева средњовековне Србије коштао би сигурно бар два или три пута више.¹⁶⁶⁹

У другој деценији XV века цена једног ведра вина била је готово једнака цени једног копела пшенице, што значи да је литар вина коштао мање од литра пшенице. Без обзира на промену односа цена, транспорт великих количина вина дубоко у унутрашњост српских крајева био је отежан и другим факторима. Са друге стране, виноградарство је у Србији до почетка XV века већ добило снажан замах, проузрокујући велику производњу домаћег вина које се продавало у градским и трговачким насељима. У најближој околини Новог Брда велика производња вина доносила је вишкове који се нису могли лако продати, тако да су и потребе за увожењем страног производа ове врсте биле знатно мање.¹⁶⁷⁰

Краљ Душан је, највероватније 1335. године, на панађурима у Грачаници, Пологу и Призрену дубровачким трговцима одузео робу коју су чиниле тканине и вино. С обзиром да су кредитори дубровачких трговаца били Млечани Николето Сињоло, Николето Балдела и Николето Квирино, могуће је да се радило о венецијанским тканинама и вину које су Дубровчани увозили у Србију.¹⁶⁷¹ У случају вина могло се радити и о одређеној количини са српских тргова, које су Дубровчани куповали за своје потребе или ради препродаје. Након што је оптужен за издају и одметништво, српске власти су 1440. године дубровачком трговцу Прибисаву Радиновићу заплениле у Новом Брду три бурета вина, које је био склонио код двојице познаника бежећи из града под налетом Турака, мада порекло овог вина такође није познато.¹⁶⁷² Дубровчанин Михајло Лукаревић трговао је вином у Новом Брду, о чему говоре подаци садржани у његовој пословној књизи из 1439. године, док се вино налазило и међу имовином појединих дубровачких трговаца у српским колонијама.¹⁶⁷³

Дубровачке колоније засноване у развијеним градовима средњовековне Србије имале су карактер трајније насељености, док су њихови чланови обично поседовали разне земљишне поседе, између осталог и винограде, из којих су добијали вино које су вероватно

1669 М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

1670 Исто.

1671 Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 70, 123 (напомена 31).

1672 И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 86, нап. 50; М. Спремић, *Десјош Ђураћ Бранковић и његово доба*, 701.

1673 М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 57, 61, 90; М. Спремић, *Десјош Ђураћ Бранковић и његово доба*, 701.

продавали на градским трговима. Са друге стране, не треба искључити могућност да су у велика привредна средишта средњовековне Србије пристизале и одређене количине квалитетнијег и луксузног вина из приморских крајева. Дубровачки трговци Никола Твртка Главић и Никола Живолиновић, пословни партнери браће Кабужић, провели су дуги низ година у Србији, боравећи у периоду од 1411. до 1442. године у Трепчи, Приштини и Новом Брду. Бавили су се првенствено извозом сребра, док су у српске рударске градове и тргове продавали и тканине које су доносили из Венеције.¹⁶⁷⁴ Поред тканина и друге робе, у Венецији су набављали и малвасију – луксузно и засигурно једно од омиљених вина српских владара, које су радо пили и увозили. Самим тим, одређене количине малвасије могле су стићи и у велика српска привредна средишта у којима су поменути трговци живели и пословали.¹⁶⁷⁵

Када је реч о северним крајевима Србије, може се засигурно рећи да је вино из Дубровника извожено Неретљанским путем у подрињски рударски басен, као у већ поменутом случају из лета 1446. године када је Дубровчанин Ђурађ Витковић донео у рудник Зајачу шест товара вина (*salme 6 de vin in Xaza*).¹⁶⁷⁶ У северозападним крајевима средњовековне Србије Дубровчани су у XV веку трговали вином и у Руднику, где су српске власти 1428. године одузеле два ведра вина слуги неког Дубровчанина.¹⁶⁷⁷

Вино које је увозено за потребе владара и властеле или је одношено на поклон за трговце је сигурно било исплативије и у случајевима када се преносило у удаљене крајеве, с обзиром да се радило о луксузном, квалитетнијем, а самим тим и скупљем производу. Стефан Немања је са братом Страцимиром 1189. године у Нишу дочекао немачког цара Фридриха Барбаросу, испред кога су биле изнете велике количине вина, медовине, као и јечма, брашна, оваца и волова. Међу даровима урученим цару и његовој пратњи, поред вина и медовине налазила се и дивљач, као и „шест морских крава које се зову и фокама” – морске медведице, тачније медитеранске фоке.¹⁶⁷⁸ Будући да су ове „егзотичне” животиње долазиле са Јадрана, верова-

1674 Д. Ковачевић-Којић, *Никола Тврџка Главић и Никола Живолиновић у дубровачким књижама браће Кабужић*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 6–9.

1675 Исто, 10.

1676 М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 29; Исти, *Десиош Ђурађ Бранковић и његово доба*, 701–702.

1677 Исто, 701.

1678 К. Јиречек, *Историја Срба II*, 250–251; А. Узелац, *Крстиши и Срби*, 160–162.

тно је одатле потицало и само вино које је изношено на трпезу српског великог жупана, с обзиром да виноградарство крајем XII века у Србији још увек није било развијено. О увозу вина из приморја за потребе владара и властеле почетком XIV века говори и Аноним у *Опису Источног Евроа*, у коме наводи да су краљ и властела у Рашкој у великим количинама конзумирали вино које је долазило из приморских крајева.¹⁶⁷⁹

Српски и босански владари набављали су малвасију из Дубровника и Италије за личне потребе, па је тако кнез Лазар годину дана пре Косовске битке тражио дозволу за увоз овог вина из Венеције. Одлуком млетачког сената од 17. априла 1388. године одобрено је да се „краљу рашком” извезе одређена количина малвасије у вредности од 200 дуката.¹⁶⁸⁰ Исто тако је Велико веће Дубровачке републике 22. маја 1383. дозволило посланику Твртка I да може купити за потребе босанског краља малвасију у количини до једне бачве.¹⁶⁸¹ Наведена одлука сведочи и о томе да је продаја малвасије на дубровачком подручју била ограничена, будући да је требало осигурати првенствено потребе самих дубровачких власти за овом врстом вина током читаве године.¹⁶⁸² Цењена малвасија са венецијанских поседа конзумирана је врло радо и на двору деспота Ђурђа Бранковића.¹⁶⁸³ Водећи рачуна о интересима својих трговаца у Србији и њиховом положају, Дубровник је повремено чинио одређене уступке српском владару, па је тако деспоту Ђурђу Бранковићу у лето 1430. године, које је проводио у Сребреници на Руднику, било дозвољено да без плаћања царине увезе одређене количине малвасије.¹⁶⁸⁴

4. Локална трговина вином

Са интензивнијим развојем виноградарства у унутрашњим српским земљама током XIV века оствариване су и одређене количине вишкова вина, које су се могле изнети на тржиште. Вином се трго-

1679 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, 122–123; А. Узелац, *Немањинка Зеџа*, 53.

1680 Ч. Мијатовић, *Својине за историју српске трговине XIII и XIV века*. Гласник СУД 38, 125–126.

1681 М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 374; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 34.

1682 I. Orešković, *Malvasija*, 41–42.

1683 М. Спремић, *Деспоин Ђурађ Бранковић и његово доба*, 155; Исти, *Србија и Венеција*, 241–242.

1684 М. Спремић, *Деспоин Ђурађ Бранковић и његово доба*, 155.

вало у већим градским и трговачким насељима, нарочито у оним у чијој су околини узгој винове лозе и производња вина достигли посебно широке размере. Трговина вином у градовима и трговима унутрашњих крајева средњовековне Србије позната је у највећем броју случајева на основу манастирских повеља. С обзиром да су манастири најчешће располагали већим бројем винограда на својим властелинствима и да се монашко братство као заједница, за разлику од инокосних породица, није увећавало, богатије црквене установе остваривале су велике вишкове вина, које се продавало на оближњим недељним трговима, као и приликом одржавања *јанађура* – годишњих сајмова на дан манастирских празника.¹⁶⁸⁵

С обзиром на бројне виноградарске површине на властелинству Светог Ђорђа Скоропостижног, које су се налазиле у околини Скопља, Поречу и Горњем и Доњем Пологу, манастир је располагао великим количинама вина, које су изношене на недељне тргове и панађуре. На манастирском властелинству постојао је један стални недељни трг у селу Брод у Поречу. Поред прихода од трга, манастиру је припадао и доходак од панађура, који се одржавао 8. септембра, на дан Мале Госпојине (рођења Богородице) код сеоске цркве Свете Богородице Епискепис. Приходи од недељне трговине и годишњег вашара у селу Брод, потврђени хрисовуљама бугарског цара Константина Асена (1258–1277) и српског краља Милутина (1300), установљени су још у XI веку, у време подизања манастира од стране византијског цара Романа III Аргира.¹⁶⁸⁶ Манастир је од времена оснивања имао право одржавања панађура и у самом Скопљу, као великом економском центру у чијој се близини налазио, који је био уприличен на дан Светог Ђорђа, односно 23. априла или 3. новембра.¹⁶⁸⁷

1685 ЛССВ, 488–489 (С. Ђирковић, *Панађур*).

1686 *Зборник*, 255, 325; Р. Грујић, *Властелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 72; С. Бојанин, *Забаве и светіковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 138, 140.

1687 *Зборник*, 328; Обе сачуване хрисовуље потврђују манастиру приходе од панађура у Скопљу у новембру месецу, с тим што се у бугарској повељи наводи дан .ка. – 21, у српској исправи стоји .к. тј. 20. дан, док Љ. Ковачевић и С. Новаковић доносе читање .И. односно 8. новембар. Ниједан датум не одговара празнику Светог Ђорђа, који се може славити 23. априла или 3. новембра. Такође, 8. и 21. новембра обележавани су празници других скопских цркава, које су вероватно имале и своје панађуре. Видети: Р. Грујић, *Властелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 72–73; ЛССВ, 488 (С. Ђирковић, *Панађур*); С. Бојанин, *Забаве и светіковине*, 139, 141.

Потврђујући право манастира на панађур и приходе од трговине, краљ Милутин прописује детаљније услове његовог одржавања. Панађур манастира Св. Ђорђа, који је представљао „најзначајнији панађур скопски“, требало је да траје 8 дана на месту које би одредио игуман манастира. Свако ко би дошао са намером да тргује – Грк, Бугарин, Србин, Латин, Арбанасин или Влах, дуговао је „кефалији панађура“, односно игуману, прописану царину у висини износа који се убирао у Хтетовском манастиру, Грачаници и свим другим црквама. Назначено је да сви приходи и глобе са панађура такође припадају манастиру. Ономе ко би игуману учинио забрану убирања царине или би нелегално присвојио манастирски приход изрицана је духовна казна проклетства Светог Ђорђа, као и новчана у износу од 100 перпера.¹⁶⁸⁸ Краљ Милутин је одредио да се на свим панађурима може продавати искључиво црквено вино, хлеб и месо и да нико не сме донети, односно продавати вино из других крајева, ни у једној манастирској метохији. За продају вина сваког другог порекла, као и осталих производа, била је неопходна дозвола игумана, иначе би следила казна одузимања робе у корист манастира и плаћања глобе у виду новчаног износа од 12 перпера.¹⁶⁸⁹

По свему судећи, манастир Светог Ђорђа код Скопља је крајем XIII века располагао великим количинама вина, које су увелико премашивале основне потребе у богослужењу и исхрани. Наведени прописи о трговини и забрани увожења страног вина показују да је манастир остваривао знатне количине вишка овог производа, који се редовно износио на тржиште. Поред једног недељног трга и два сајма који су припадали скопском манастиру, место највеће трговине манастирским вином представљао је вероватно панађур у Скопљу, важном средњовековном граду на раскршћу главних путева. У овом граду се сигурно продавало и вино других значајнијих скопских цркава, за које се претпоставља да су такође имале своје пазарне дане током године. Панађури су вероватно организовани и у част градске катедралне цркве Свете Богородице Тројеручице, посвећене Богородичином Ваведењу (21. новембар), као и на празник скопске цркве Светог Архангела Михаила (8. новембра).¹⁶⁹⁰ Манастир Светог Ники-

1688 *Зборник*, 328; Р. Грујић, *Власћелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 72–73; *ЛССВ*, 488–489 (С. Ђирковић, *Панађур*); С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 141; *Привайни живои*, 266 (С. Бојанин).

1689 *Зборник*, 319–320; Р. Грујић, *Власћелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 73; *ЛССВ*, 488–489 (С. Ђирковић, *Панађур*); С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 144–145; *Привайни живои*, 266–267 (С. Бојанин).

1690 Р. Грујић, *Власћелинство светіої Ђорђа код Скопља*, 73.

те такође је имао право на одржавање три панађура у Скопљу приликом „паљења свеће” на манастирски празник¹⁶⁹¹, тј. царину од три „трга” годишње, на које је могао износити и одређену количину вина из својих винограда.¹⁶⁹² Симболично даровање „свеће” подразумевало је уступање одређених годишњих прихода црквама и манастирима, који су могли бити изражени у натури или новцу.¹⁶⁹³

У Скопљу се трговало вином и половином XV века, под османском влашћу, о чему сведочи убирање прихода од феудалчевог двомесечног права на продају вина, које се називало *монойолија* или *монойол*. Скопље је на крајишту Иса-бега Исхаковића 1455. године представљало велико насеље (616 муслиманских, 285 хришћанских и 24 удовичка домаћинства), док је приход од дохотка са делом тржне царине, нијабетом¹⁶⁹⁴, монополом и осталим глобама износио 174.982 акчи.¹⁶⁹⁵ Према попису из 1467–68. године приход од монопола уживалаца хасова, који се изгледа налазио у закупу и трајао месец дана, износио је 8000 акчи.¹⁶⁹⁶

Трговина вином обављала се и на тргу у Призрену, који је половином XIV века представљао једно од најразвијенијих градских насеља средњовековне Србије. Манастир Светих Арханђела поседовао је велики број винограда на разним локалитетима градског метоха и њему суседним селима, као и у жупама у широј околини Призрена, из којих је добијао велике количине вина. Манастирско вино се сигурно продавало на призренском тргу, док је Горњи град тј. Вишеград у близини манастира, одузет Призренској епископији и предат арханђеловском властелинству, служио као велико складиште манастирског вина.¹⁶⁹⁷ Манастир је имао право одржавања панађура на дан Св. Арханђела, 8. новембра, са кога му је припадао сав приход од купопродаје, док је цар Душан својој задужбини уступио и царину која се убирала пред поменути празник, односно 7. новембра, као и уочи Спасовдана.¹⁶⁹⁸ У прилог томе да је манастир Св. Арханђе-

1691 *Сјоменици на Македонија I*, 291–292.

1692 Исто, 321; М. Живојиновић, *Хиландар и њирџи у Хрисији*, 65.

1693 *ЛССВ*, 652–653 (Ђ. Бубало, *Свећа*).

1694 *Нијабет* је представљао приход од новчаних казни и глобарину за кривична дела коју је одређивао *наиб*, односно кадија (судија) – D. Bojanić, *Turski zakoni*, 157.

1695 Н. Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića*, 97.

1696 *Турски документи*, 560.

1697 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 88, 120; М. Штетић, *Виногради*, 127.

1698 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, 100, 111–112, 131, 141–142; М. Благојевић, *Град и жупа*, 83; М. Штетић, *Виногради*, 127.

ла продавао вино са својих поседа на призренском тргу приликом одржавања поменутих панађура, говори и постојање потребе да се калуђерима забрани да дају вино и жито у закуп ради препродаје или да дају новац под интерес, што сведочи и о размерама развијености робно-новчаних односа у Призрену половином XIV века.¹⁶⁹⁹

Право на убирање прихода од царине на тргу у Призрену имао је и манастир у Добрушти, уочи празника свог патрона Светог Николе, на коме је могао трговати и вином које је добијао из својих винограда.¹⁷⁰⁰ Из винограда око цркве Свете Богородице у селу Калођени у Доњем Пилоту могла се добити знатнија количина вина, од које је половина припадала Светом Николи у Добрушти.¹⁷⁰¹ Манастир Св. Петра Коришког је у Призрену имао приходе од два „трга”, одржавана 15 дана пре манастирског празника – један од времена краља Милутина и други који је манастиру даровао краљ Душан повељом од 17. маја 1355. године. Манастир је могао да убира приход од трговине током 11 дана уочи Петровдана (29. јун).¹⁷⁰²

Имајући у виду да вино произведено из винограда у градском метоху Новог Брда, као и у дубровачкој Астареји, приликом продаје на тргу није подлегало опорезивању, могуће је да је исти закон важио и за вино које је потицало из винограда на призренском метоху. Тиме су се штитили интереси најстаријих и најугледнијих становника града који су поседовали винограде на најужем градском подручју. Бројне површине винограда у најближој околини Призрена налазиле су се у поседу како манастира и цркава, тако и властеле и грађана, који су вероватно уживали исте привилегије.¹⁷⁰³ Властела и грађани као поседници многих винограда у околини града сигурно су трговали вином, не само у случају Призрена, већ и осталих градова. О томе посредно сведочи и 63. члан Душановог законика који кефалијама – управницима градова и њихових области (жупа) дозвољава купови-

1699 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светеоарханђеловска хрисовуља*, 141; С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, 321; М. Штетић, *Виногради*, 127.

1700 Ж. Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Свете Николе у Добруштини*, 55, 57; С. Мишић, *Хиландарски фалсификацији за манастир Свете Николе у Добруштини*, 133, 135.

1701 Исто, 133, 135, 140; М. Николић, *Властелинство манастира Св. Николе у Добруштини*, 78–79.

1702 С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о светом Пејру Коришком*, 68, 76.

1703 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светеоарханђеловска хрисовуља*, 89, 120–121; М. Штетић, *Виногради*, 127.

ну вина, жита и мяса упола цене, искључиво од становника градова који су се налазили под њиховим управним надлежностима.¹⁷⁰⁴

Призрен је као град био нарочито захвалан за трговину и привредни живот уопште, са тргом активним током целе године, на коме се обављала купопродаја различитих артикала¹⁷⁰⁵, будући да се налазио на једном од најзначајнијих средњовековних путева – Via Zente, којим се најбрже стизало из Јадранског приморја у унутрашњост средњовековне Србије. До Призрена се долазило релативно брзо и лако, јер се од Улциња до Светог Срђа могло ићи бродом, пошто је река Бојана у овом делу била пловна, одакле су каравани настављали до Скадра, Дања и Светог Спаса, након чега се стизало у Призренско поље.¹⁷⁰⁶ Самим тим, могуће је да је на призренски трг пристизало и страно вино из приморских крајева, које је продавано на Светом Срђу, Дриму и Улцињу, посредством дубровачких трговаца. У првој половини XIV века у Призрену је постојала јака дубровачка колонија, што је такође било од великог значаја за трговину, док је сам град од 1332. године представљао стално седиште дубровачког конзула у Србији.¹⁷⁰⁷

Вино које је потицало са хиландарских поседа у Хотачкој и Крушевској метохији такође је продавано на манастирским трговима у Хочи и Книнцу, док је манастиру припадао сав приход од целокупне трговине вином. Трг Хоча, који је Хиландару потчинио Стефан Немања 1198/1199. године¹⁷⁰⁸, био је смештен у Горњој, данашњој Великој Хочи. О томе сведочи и турски попис из 1571. године, који поред Долње Хоче бележи базар Хочу, што посредно говори о активности хотачког трга кроз читав средњовековни период, као и у време османске власти. Пословање на тргу у Хочи и врсте робе као предмета трговине у првом периоду нису познати, док о активности трга сведочи и постојање тзв. *тиржкој иуиша* који је ишао до овог насеља.¹⁷⁰⁹ Манастир Хиландар је у Горњој Хочи још од времена оснивања

1704 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 55, 107; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 87, 171; М. Благојевић, *Реформа државне управе и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 64–68. Могуће је да се радило о „набавним ценама“. Исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 253–254.

1705 М. Благојевић, *Град и жупа*, 81–83.

1706 С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113.

1707 И. Манкен, *Дубровачки иајрицијайи у XIV веку*, 26; С. Мишић, *Друшћивена сѣрукѣура Призрена у 14. веку*, 319.

1708 *Зборник*, 69.

1709 Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 138.

крајем XII века поседовао и два винограда, из којих се сигурно могло добити вино већих запремина. Количине вина које су коришћене у верским обредима, исхрани монаха и осталих људи у манастирској средини биле су одмерене Хиландарским типиком, док се сав вишак могао изнети на хотачки трг ради продаје.¹⁷¹⁰

До половине XIV века вино је засигурно постало један од најзначајнијих производа којима се трговало на хотачком тргу. Повељом од 2. маја 1355. године, цар Душан је одредио: „и у Хотачкој метохији од вина што се износи и извози да се плаћа царина”,¹⁷¹¹ што показује да се вино продавало на хотачком тргу и извозило ван метохије.¹⁷¹² Није познато којим је даном обављана уобичајена седмична купопродаја на тргу у Хочи, да би тек Бранковићи повељом од 15. октобра 1406. године одредили „да је трг у Хочи у недељу”, дарујући право слободног пословања свим трговцима, било да су Срби, Турци или Латини, уз плаћање уобичајене царине.¹⁷¹³ Приликом истраживања Велике Хоче 1965. године мештани су сведочили да се код цркве Свете Ане у средишњем делу села налазио трг који је функционисао суботом. На основу тога је изнета претпоставка да је од времена Бранковића активност хотачког трга продужена и током наредног дана, односно да се пословање обављало и суботом и недељом.¹⁷¹⁴

У средњовековном Хвосну трговина вином одвијала се на тргу Книнац, смештеном у хиландарском насељу Книна, које је лежало северно од ушћа реке Клине, на левој обали Белог Дрима.¹⁷¹⁵ Трг Книнац припадао је Хиландару од времена Стефана Немањића (1200/1201), док је у овом периоду унутар Крушевске метохије манастир поседовао и два винограда, у Крушеву и Пећи.¹⁷¹⁶ Краљ Милутин је, највероватније после 1282–1284. године, становнике Книнца ослободио војничких дужности, наметајући им обавезе транспортне

1710 М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 18; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 15–16.

1711 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушицу и шри Книнац*, 112, 115.

1712 Б. Зарковић, *Хошачка метохија*, 138; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 18–19; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 16.

1713 С. Новаковић, *Законски синоменици*, 464.

1714 Б. Зарковић, *Хошачка метохија*, 138; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 18–19; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 16–17.

1715 С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 97.

1716 *Зборник*, 83; А. Фостиков, *Збирна повеља*, 88, 96, 129; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 20–21; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 19–20; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 33–35.

службе за потребе манастира: „И трг Книнац никад да не иде у војску, него да работају работу цркви, да преносе робу коју им нареди (да носе). И ако се неко нађе на овом тргу да је нешто мало или велико на силу узео, да врати десетоструко, а управитељ да га казни као неверника.”¹⁷¹⁷ Цитирана одредба показује да су становници трга Книнац, поред обавезе преношења робе одређене за продају, били дужни да исту чувају од лопова и пљачки. У случају наношења штете, морали су казнити разбојника као издајника и тражити десетоструку вредност покрадене робе.¹⁷¹⁸

До половине XIV века Книнац се развио у јаче трговачко насеље, у коме се обављала и трговина вином, док о његовом значају говоре и поступци локалне властеле, која је трг често премештала на своју територију како би присвојила царину од вина и приходе од осталог трговачког промета. У повељи Стефана Душана од 2. маја 1355. године цар истиче да су се хиландарски игуман кир Доротеј и старац карејског пирга Јенофрије на сабору у Крупиштима пожалили, између осталог, и на пресељење трга: „И поменуше како им властела и метохијски људи селе на друга места трг Книнац који имају у Крушевској метохији, и како им не дају царине од вина и од других манастирских работа.”¹⁷¹⁹ Цар Душан је затим дозволио члановима братства Хиландара да трг поставе где желе, по свом нахођењу, потврђујући им и право убирања царине од вина које се продаје у Книнцу и извози из метохије на друге тргове: „А трг Книнац да се постави у Метохији где је драго манастиру. И царину да узимају од вина што се продаје на тргу и у метохији, а од другог да се не узима царина у метохији, осим за оно што се продаје на тргу, као и на другим трговима по земљи Царства ми.”¹⁷²⁰ Трг је био постављен негде између Книне и Долца, да би се у наредном периоду усталио у Долцу, селу које је Хиландару даровао краљ Урош I.¹⁷²¹

1717 Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару*, 7, 9.

1718 С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 98.

1719 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Круичицу и трг Книнац*, 111–112, 115; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 98.

1720 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Круичицу и трг Книнац*, 112, 115; М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 21; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 20; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 98.

1721 М. Копривица, *Повеља цара Стефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Круичицу и трг Книнац*, 118. М. Благојевић, *Поседи манастира Хиландара*, 21; Исти, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији*, 20; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија*, 18, 100.

У Долцима је трг постојао и половином XV века, док је према попису Области Бранковића из 1455. године представљао административно средиште истоимене нахије. Део тржишта са нијабетом од трга Долци (54 куће / 239 ст.) износио је 2000 акчи. У овом селу забележена је највећа производња шире у истоименој нахији, у процењеној годишњој количини од 1300 чаброва (24,07 по кући / 5,44 по ст.), као и два хаса винограда са 140 чаброва вина, тако да се на тргу највероватније одвијала и трговина вином.¹⁷²² У Области Бранковића 1455. године забележена су још два насеља са већим приходом од тржишта и осталих пореза. Вучитрн је представљао велико градско насеље са тргом (252 куће / 1216 ст.), у коме је приход од дела тржне царине износио 18.000 акчи. На тргу у Вучитрну сигурно се трговало и вином, које је првенствено могло долазити из самог седишта нахије у коме је остварена највећа производња шире на нивоу Области 1455. године – 2500 чаброва (10,77 по кући / 2,05 по ст.) и 130 чаброва од једног хаса винограда.¹⁷²³ У нахији Морава функционисао је и „мали трг” Обица код данашњег Урошевца, са приходом од дела тржишта са нијабетом у износу од 9000 акчи, у коме је била остварена велика количина шире од 1300 чаброва становника раје и 70 чаброва од једног хаса винограда.¹⁷²⁴

Сачувани прописи о трговини вином на тргу у Новом Брду показују да је почетком XV века виноградарство у околини највећег рударског насеља средњовековне Србије достигло велике размере, што је имплицирало и интензивну производњу вина у количинама које више није било могуће лако распродати. У другом члану *Закона о баиштинама, војводи, кнезу и њсуњу*, који представља изводе из Новобрдског статута, сачуваног у склопу *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, регулисани су услови продаје вина произведеног у ближој околини града. Другим чланом *Закона о баиштинама*, који носи назив *Закон о вину*, било је предвиђено плаћање одређеног пореза, тзв. *винској њсуњи*, на све вино које се продаје на новобрдском тргу, осим на вино произведено из винограда на градском метоху.¹⁷²⁵ Псуњ је подразумевао новчану или натуралну дажбину византијског порекла, која се узимала од продатог вина на тргу у износу од 5 %.¹⁷²⁶

1722 *Oblast Brankovića*, 18–19.

1723 Исто, 29–31.

1724 Исто, 32–33.

1725 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21; Иста, *Десјошов законик*, 54; В. Петровић, *Градски метох*, 144.

1726 А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Десјошовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза, 105; ЛССВ, 794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)).

Закон о вину показује да се виноградарство у околини Новог Брда до почетка XV века развило до те мере да је ово рударско насеље доспело у положај сличан развијеним приморским градовима, који су били приморани да се боре против хиперпродукције вина, штитећи уједно и интересе најстаријег и најугледнијег градског становништва које је поседовало винограде у најближој околини града. Исто тако су градске власти Новог Брда неузимањем пореза од продаје вина произведеног из винограда са градског метоха штитиле интересе оних грађана који су држали исте те винограде, а који су уједно вероватно представљали најстарије и најбогатије становнике града. Поред тога, ова појава, као и у случају приморских градова, сведочи и о великој производњи вина у ближој градској околини и шире.¹⁷²⁷

Прецизирање расподеле новчаног пореза на име убирања винског псуња регулисано је истим чланом, што посредно сведочи о интензивнијој трговини вином и одређеном профиту који је оствариван на новобрдском тргу почетком XV века. Псуњ је иначе припадао владару, који је ову врсту таксе могао уступити закупцима царине, док су према цитираном члану приход од псуња подједнако уживали највиши представници власти у Новом Брду, тачније војвода, кнез и пургар.¹⁷²⁸ *Законом о башићинама*, тачније 8. чланом који је гласио *О њрекуиџима закон*, били су одређени и услови препродаје воћа и вина на новобрдском тргу, као и услови трговине уопште. Војвода, кнез и пургар успостављали су меру за вино, која је била одређена конатом, као и цену производа на основу које је требало обављати трговину. Представници власти у Новом Брду бирали су и „четири добра човека”, задужена за надгледање „продаје и куповине у граду”, који притом нису смели мењати цене по свом нахођењу.¹⁷²⁹

На новобрдском тргу одржаван је недељни пазар на коме је кнез постављао венац у функцији симболичног означавања времена приоритетне куповине, резервисане за рударе, која се обављала преподне, најкасније до обеда (члан 9. *О њрју руином*). Недеља је за рударе вероватно представљала нерадан дан, када су могли да набаве све намирнице за наредну седмицу. Док год је стајао венац на тргу,

1727 М. Благојевић, *Земљорадња*, 112.

1728 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21; Иста, *Десџоџов законик*, 54, 112–113; *ЛССВ*, 794 (А. Веселиновић, *Царина* (2)); А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Десџоџовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 134.

1729 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52–53; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21; Иста, *Десџоџов законик*, 56.

франгарица, односно пиљарица, није смела препродавати вино, као ни брашно, све док рудари не би обавили куповину за своје потребе, под претњом казне од 6 перпера и губитка целокупне количине откупљене робе. Након уклањања венца трговцима је био дозвољен откуп преосталог вина на тргу, које су затим могли препродавати уз ограничену зараду, која није смела ићи више од петог динара на прописану цену. У *Закону о њрју рујном* налазила се и забрана грађанима о продаји вина на новобрдском тргу, под претњом казне од 50 перпера и одузимања целокупне количине производа.¹⁷³⁰ Овде је реч о вину увезеном из других крајева, којим су грађани, представљајући га вероватно као оно које потиче из градског метоха, покушавали да избегну плаћање псуња. Становници жупе такође су доносили вино на новобрдски трг, које су морали продавати правом мером – конатом, чија је величина била прописана од стране градских власти.¹⁷³¹ Све глобе које су долазиле од непрописне препродаје вина или од грађана који би упркос забрани продавали вино, припадале су кнезу, војводи и пургару (члан 19. *О њлобама*).¹⁷³²

Османски закони за Ново Брдо из 1488. и 1489. године откривају да је у време Српске деспотовине владар, односно деспот, држао монопол на трговину широм током двомесечног периода, односно у септембру и октобру, убирајући сав приход од продаје по одсеченим ценама, који се називао *јосјошћина*. У обрачуну харача за 1489. годину, прикупљеног у вилаетима Ново Брдо, Трепча, Штинкари (код Пећи), Беласица и Копорићи, наводи се да један део прихода потиче од *ресума на бачве*, чији је други назив *јосјошћина*.¹⁷³³ У десетом члану Закона о бушењу у руднику Ново Брдо из 1488. године, који је посвећен ресумима госпоштине, стоји да се на ширу која се доноси са стране и коју крчмари увозе у град узима по 160 акчи ресума од сваке бачве или 10 аспри по товару. Товар празних бачви донетих у град како би биле напуњене вином, није опорезиван, о чему су грађани поседовали исправу.¹⁷³⁴

1730 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21–22, 42; Иста, *Десјошћов законик*, 56, 99.

1731 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22; Иста, *Десјошћов законик*, 56.

1732 Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 23; Исти, *Десјошћов законик*, 59.

1733 Д. Бојанић, *О новобрдској јосјошћини*, 117–118.

1734 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, 206; Д. Бојанић, *О новобрдској јосјошћини*, 118–119.

У истом закону за Ново Брдо наглашено је да становништво рудника не производи ширу, већ да крчмари увозе вино са стране, као и да је од давнина установљен закон држања двомесечног монопола на продају шире. Приход од монопола, који се давао у закуп на исти начин као и други закупи рудника, припадао је држави. Држалац закупа је током два месеца која сам изабере укидао слободну трговину широм, наметајући сваком крчмару продају одређене количине по одсеченој цени – по 800, 600, 400 или 300 аспри, зависно од процене богатства крчмара, запремине бачви и квалитета вина.¹⁷³⁵

Вино које се продавало у Новом Брду, као и у осталим рударским градовима, допремано је у коњским товарима и бачвама, док је на терет купаца падала тржишна такса или трошарина, која се називала *баждарина на вино* или *ресум на бачву*. Баждарина на вино износила је 2 аспре по товару и 15 аспри по бачви, што би значило да је баждаринска бачва обухватала 7 или 8 товара вина. У Новом Брду је 1488. године приход од баждарине био спојен са приходом од *ихтисаба* – додатном дажбином на тржишни промет, који је убирао закупник, односно службеник (*мухтесиб*)¹⁷³⁶, одређујући цену вина у продаји на велико, на тржишту. Због тога је у Новом Брду баждарина на товар вина износила 3 аспре, од којих је једна одлазила на име ихтисаба, док се на бачву вина које су продавали Новобрђани узимало 15, а од бачве вина страних увозника 23 аспре – од којих је 15 припадало бачвару и 8 мухтесибу.¹⁷³⁷

С обзиром да се у Новом Брду на сваку бачву вина узимало 8, а у Трепчи 7 аспри ихтисаба, новобрдска бачва обухватала је 8, док је трепчанска запремала 7 товара. У Новом Брду постојала је и двострука бачва која је обухватала 14, 15 и 16 товара.¹⁷³⁸ За разлику од ресума на вино, који се у Новом Брду узимао у износу од 3 аспре по товару и 15 аспри за бачву, госпоштина је убирана од шире искључиво током двомесечног монопола, по пет пута већој тарифи од 10 аспри по товару и 160 аспри по бачви. После два месеца шира се сматрала вином и подлегала је уобичајеном ресуму уколико би се изнела на продају. Износом од 10 аспри плаћао се порез на један товар

1735 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237; S. Rizaj, *Rударство Kosova i susednih krajeva*, 206; Д. Бојанић, *О новобрдској іосіошійини*, 119–120.

1736 Х. Шабановић, *Турски извори*, 627; Д. Бојанић, *О новобрдској іосіошійини*, 120.

1737 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231–232; Д. Бојанић, *О новобрдској іосіошійини*, 120.

1738 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231, 237–239; S. Rizaj, *Rударство Kosova i susednih krajeva*, 206–207, 226; Д. Бојанић, *О новобрдској іосіошійини*, 121.

од 10 медри, односно 60, 80 или 100 ока, док је износ од 160 аспри подразумевао дажбину на 16 товара, односно једну новобрдску бачву вина. Госпоштина која је износила 10 аспри по товару одговарала је осмини цене једног товара вина средњег квалитета у продаји на мало, десетини цене скупљег и шестини најслабијег вина.¹⁷³⁹

Госпоштина је заправо представљала порез који је смањивао разлику између ниских цена шире и високих зарада крчмара. Винари су плаћали госпоштину када су куповали ширу на тргу у Новом Брду, као и приликом увозења исте у град, уколико су је сами набављали изван градског подручја, доносећи је у својим судовима на својим коњима и колима. Терет госпоштине сносили су потрошачи, с обзиром да је дажбина била урачуната у малопродајну цену шире, од чега добит није одлазила крчмарима већ држави. Убирањем госпоштине у корист владара потрошња и трговина вином није сузбијана, нити су крчмари били на губитку. Након окончања ферментације шира се претварала у вино, које се могло продавати у крчмама по цени у износу од највише 33% од цене у продаји на велико, рачунајући и госпоштину. С обзиром да су били оптерећени госпоштином, крчмари Новог Брда имали су и привилегију бесплатног увоза празних бачви у град, које су набављали од сеоског становништва у околини.¹⁷⁴⁰

Госпоштина као порез владара од двомесечног монопола на продају шире у Новом Брду, који потиче из времена Српске деспотовине, изгледа није постојала у другим рудницима у околини. Ново Брдо је у XV веку представљало најразвијеније рударско насеље у Србији и на Балкану, са добро развијеним виноградарством у околини и великом потражњом вина у граду. Владар је могао несметано наметати монопол на продају шире, диктирајући цене и остварујући велику добит. Иако је госпоштина подизала цену шире у Новом Брду на рачун купаца, градско становништво, које је представљало имућне и јаке потрошаче, било је заинтересовано за њену куповину, с обзиром да се шира могла набавити само у периоду од два месеца годишње, представљајући на одређени начин луксузан производ.¹⁷⁴¹

У другој половини XV века вино се продавало и на трговима у Јањеви и Трепчи, као и у Плани, Беласици и Запланини, који су представљали развијена рударска насеља још у XIV столећу. У руднику Јањево је, према пропису из 1488, баждарина на бурад износила 15 ас-

1739 Исто, 122–123.

1740 Исто, 123–125.

1741 Исто, 123.

при за бачву домаћег вина, односно 23 аспре за исту количину страног вина. По товару домаћег вина узимале су се 2 акче, док је такса на товар увезеног вина износила 3 аспре.¹⁷⁴² У Трепчи је 1488. године било прописано трајање монопола у периоду од 6. октобра до 6. децембра – од Томиндана до празника Светог Николе по старом календару, што се подударало са периодом ферментације, односно трајањем процеса претварања шире у вино. Након Св. Николе узимало се да је ферментација окончана, тако да се шира сматрала вином.¹⁷⁴³ У складу са тим биле су одређене и таксе различите висине. Од сваке бачве новог вина узимала се баждарина у износу од 15 аспри. Увозници вина плаћали су две аспре по товару увезеног вина и 7 аспри по бачви.¹⁷⁴⁴

У Запланини, Плани и Беласици период трајања двомесечног монопола одређиван је по слободном избору. У сеоским насељима у околини Плане и Запланине становништво није производило ширу, већ је дуговало по 3 акче на име монопола. Кнежеви ова три рудника имали су право на монопол у периоду од 15 дана, прикупљајући приход од продаје шире на трговима под својом јурисдикцијом. На сваки товар и сваку бачву шире донете на трг узимали су по један килиндер (2,56 литара), достижући отприлике приход од 1000 аспри (Запланина), 400 (Плана) и 300 (Беласица).¹⁷⁴⁵ С обзиром да цене вина нису познате, не може се утврдити ни његов промет у наведеним местима у периоду кнежевог монопола.¹⁷⁴⁶ Током трајања монопола кнежеви су могли да конзумирају искључиво ширу сопствене производње, док је у одредби која се тиче трговине вином у Беласици назначено да кнез нема право на монопол у граду.¹⁷⁴⁷

О трговини вином у Браничеву може се говорити тек на основу османског пописа из друге половине XV века. Манастир Раваница је у Браничеву у XIV веку уживао приходе од једног трга и два панађура, одржавана у крајевима у којима су се налазили и манастирски виногради, док су се вишкови вина вероватно износили на продају.

1742 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 240; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53.

1743 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53.

1744 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 231–232.

1745 Исто, 202, 207–208.

1746 Б. Храбак претпоставља да би килиндер шире могао да износи једну акчу, чиме би обим трговине у Запланини, Плани и Беласици износио 6000, 12.000 и 8.000 товара годишње, видети: Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, 53–54.

1747 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 202–203.

Раваница је убирала приходе од трга Суботица, који се налазио између ушћа Велике Мораве и Дунава, где је било смештено и село Петка, у коме су узгајани манастирски виногради и у коме се одржавао „пролећњи панађур” на дан Св. Петке (26. јул). Код манастирске цркве одржаван је панађур Спасов (40. дан након Ускрса), на који се такође могло изнети вино произведено из винограда у околини.¹⁷⁴⁸ Може се претпоставити да су и манастири Тисмена и Водица највероватније остваривали вишкове вина из својих винограда у селима Кисељево, Поповце, Марјане, Дрмно и Кличевац, које би се потом продавало на тргу у Кисељеву, смештеном на Дунаву, западно од Великог Градишта.¹⁷⁴⁹

Развој виноградарства на простору Браничева сигурно је повлачио за собом и трговину вином, које се 1467. године продавало на пазарима и панађурима, одржаним и на трговима који су се некада налазили у поседу српских манастира или су премештани на другу локацију. У нахији Лучица 1467. постојала су три пазарна места са уписаним приходом од промета робе уз који је у неким случајевима долазио и приход од монопола на продају вина. У месту Лучица је приход од пазара и монопола износио 4000 аспри, док се и у самом насељу шира производила у већим количинама (1800 медри – 19,15 по кући; 3,85 по становнику).¹⁷⁵⁰ За пазар Тополовник, који се налазио у близини данашњег Великог Градишта и на који је пресељен трг из Кисељева, уписано је да је приход од закупа са пазаром и монополом чинио чак 25.000 акчи.¹⁷⁵¹ Треће пазарно место у нахији Лучица представљало је село Старице, које је у Браничевском дефтеру наведено као празно, а уписано је уз данас непознато село Јеродим, без навођења прихода од трговине.¹⁷⁵²

Трговина вином обављала се и у нахији Ждрело, на пазару Кула, који је у прошлости функционисао као трг манастира Дренча, смештен на реци Вителници, данашњој Витовници, десној притоци Млаве.¹⁷⁵³ Овде је 1467. године приход од закупа пазара и панађура са монополом износио 2500 акчи.¹⁷⁵⁴ У нахији Хомоље постојао је пазар

1748 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53–54; Г. Шкриванић, *Раваничко власићинство*, 246, 252; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 110.

1749 А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, 194, 198–199; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 110; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, 50–51.

1750 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 59–60.

1751 Исто, 79; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 87.

1752 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 125–126.

1753 М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 85, 89; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 125–127, 130.

1754 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 116–117.

Госпођинце, који се вероватно налазио у окуки Млаве, у близини данашњег потеса Тршко поље, северно од села Суви До код Жагубице. На овом пазару су приход од монополије и укупни приход од пазара чинили 570 акчи.¹⁷⁵⁵ У селу Суботица у нахији Ресава, које је припадало хасу видинског санџак-бега, одржавани су и пазар и панађур. Приход од закупа пазара и нијабета са монополом и панађуром износио је 4000 аспри. Ово село данас не постоји и највероватније је идентично са местом где се румелијски беглербег Махмуд-паша Анђелковић 8. маја 1458. године сусрео са дубровачким посланицима, за разлику од Суботице у Лучици, која је некада представљала трг манастира Раванице.¹⁷⁵⁶

5. Продаја вина у крчмама

У градским и трговачким насељима средњовековне Србије постојале су крчме у којима се продавало вино у виду тзв. „трговине на мало”. Прописи о раду крчми у приморским градовима показују да су гостионице – таверне (*tabernae*) обично држали грађани и властела зарад продаје првенствено властитог вина (*patronus vini venditi*), произведеног из сопствених винограда, док су крчмари или винари (*tabernarius; tabernaria*) представљали људе који су радили у нечијој гостионици или таверни. Власници су у крчмама продавали и страно вино, које су могли једино лично набављати, с обзиром да је крчмарима куповина туђег вина била забрањена.¹⁷⁵⁷

Рад крчми је донекле познат на основу одредби Которског статута. На подручју Котора крчме или таверне биле су смештене у подрумима, док је њихов рад био дозвољен најдаље до „трећег звоњења”, што је значило да нису смеле бити отворене ноћу. Из безбедносних разлога ноћу није било дозвољено ни кретање уопште, осим у случају ако би се неко враћао из винограда или би одлазио на сечу дрва током невремена. Уколико би таверна радила након завршетка тачно прописаног радног времена, новчану казну у износу од једне перпере плаћао је власник или пак сам винар, ако је таверну држао отвореном мимо власниковог знања.¹⁷⁵⁸

1755 Исто, 50; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 86.

1756 М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 43–44, 73–74.

1757 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 26–27.

1758 *Statut grada Kotora II*, 186 (гл. 94, 95); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 26.

Као што је поменуто, Которским статутом било је строго одређено да мере за вино и друге течности морају одговарати оним мерама усеченим у камен Комуне, тако да су се приликом продаје морале поштовати под претњом казне од 5 перпера и надокнаде штете.¹⁷⁵⁹ У одлуци од 29. априла 1319. године, која је садржана у члану 330, истакнуто је да гостионичари често не мере тежину праведно, због чега је предвиђено да сваки пут након што их тржни надзорници буду ухватили „у крчми или поред крчме”, плате казну од једне перпере и надокнаде штету.¹⁷⁶⁰ О томе да се ова негативна појава очигледно није могла лако искоренити говори и чињеница да је у Которском статуту још једном наглашено како је Општина често трпела штету због лошег понашања и рада крчмара, због чега је било неопходно прецизно регулисати њихова права и обавезе. Крчмари нису добијали сталну плату, већ им је следовао проценат од продатог вина. Од сваких 100 ведара продатог вина крчмару је припадала једна перпера, поред чега је добијао и свакодневну храну и пиће. Уколико би се посумњало да је крив за мањак вина или неку другу превару, количина вина у бачвама би се мерила поред мора. У случајевима доказане кривице, сам винар је, поред надокнаде недостатка вина и плаћања казне од 5 перпера, добијао и забрану продаје вина у будућности. Ако би се усудио да поново ради као винар, дуговао је Комуни глобу од 10 перпера. Давање вина на вересију било је такође забрањено, док би свако ко је украо вино од крчмара и побегао са ведром требало да плати казну од 3 перпере.¹⁷⁶¹

Винар је примао и залог за вино, који се морао откупити у року од 8 дана, након чега ни крчмар ни власник нису имали никакве обавезе према залогодавцу. У случају да залогодавац није могао доказати висину заложеног износа, поверење је указивано крчмару или власнику таверне.¹⁷⁶² Одлука о поверењу указаном држаоцу залога потврђена је и 24. октобра 1414. године.¹⁷⁶³ У одлуци од 29. јануара 1384. године одређено је да крчмар вино може продавати искључиво по цени коју је одредио власник, под претњом казне од 5 перпера, од којих је половина припадала Комуни, а половина власнику вина. Вино које је поверио једном крчмару власник није могао одузети и

1759 *Statut grada Kotora II*, 282 (гл. 329, 330).

1760 Исто, 282–283 (гл. 330).

1761 Исто, 288–289 (гл. 347); Д. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 69. Дубровачки статут, на пример, дозвољава вересију, док је на суду била довољна заклетва крчмарице у року од 30 дана након продаје вина. *Statut grada Dubrovnika*, 212–213 (III, 40); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 27.

1762 *Statut grada Kotora II*, 190 (гл. 104), 289 (гл. 347).

1763 Исто, 376 (гл. 32).

дати га неком другом, под претњом казне у истом износу. Са друге стране, винар је у року од три дана након продаје вина власнику морао исплатити зараду. Препродаја вина на другом месту била је строго забрањена, па самим тим и изношење врчева и мерица ван крчме. У овом члану поновљена је и одредба о давању и откупљивању залога за вино. У случају спора између власника вина и крчмара око запремине бачве било је прописано да се „све бачве којима се има мерити, убудуће баждаре мерењем горњег отвора бачве.” Крчмар који би, након што је продао вино, власнику исплатио мање од износа који је „бачва запремала”, плаћао је казну од 5 перпера.¹⁷⁶⁴ Одлуком из 1421. године у Котору је било забрањено и коцкање – извођење хазардних игара у шпиљама тј. крчмама на лошем гласу, осим приликом свечаности Божића, на отвореном и по дану, под претњом казне од 5 перпера за починиоца и 10 перпера на терет винара.¹⁷⁶⁵

Постојање крчми у осталим градовима и трговима средњовековне Србије приметно је у још неколико случајева, док појединости о њиховом раду и промету засада остају потпуно непознате. У XIII веку крчми је засигурно било и у Брскову, развијеном рударском насељу, на чији су трг у другој половини столећа пристизале велике количине вина са дубровачког и которског подручја. О томе говори и уговор од 20. августа 1281. године, у коме се помиње крчмарица Богдана из Брскова, која је свог сина Димитрија послала на занат у Дубровник код кројача Хрватина.¹⁷⁶⁶ Симптоматично је да су у гостионицама у Дубровнику и Котору обично радиле жене – крчмарице, од којих је једна забележена и у Брскову, што ће рећи да је то бар донекле могао бити случај и у Србији.¹⁷⁶⁷ На тргу Свети Срђ на Бојани, где су током XIV и првих деценија XV века довожене велике количине вина из италијанског града Ортоне, такође је радила крчма, док је гостионица постојала и код опатије Св. Николе на ушћу Бојане, где је продавано и домаће и страно вино.¹⁷⁶⁸

У Требињу су постојала многа свратишта за одмор, ноћевање трговаца и одлагање њихове робе, која су држали људи поред чијих су

1764 Исто, 362 (гл. 7); И. Синдик, *Комунално уређење Кошора*, 50.

1765 *Statut grada Kotora II*, 412 (гл. 5); A. S. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934, 71–72.

1766 G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*, 192–193.

1767 A. Mayer, *Kotorski spomenici I*, br. 996, 1002, 1072; G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 27; ЛССВ, 122 (Д. Ковачевић-Кojiћ, *Гостионица*).

1768 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68–69; М. Спремић, *Свети Срђ од млетачком влашћу*, 162; ЛГТССЗ, 250–251 (К. Митровић, *Свети Срђ*); К. Mitrović, *Benediktinci*, 198–199.

кућа пролазили трговачки путеви, о чему говоре и случајеви плачкања дубровачких трговаца.¹⁷⁶⁹ О некадашњим крчмама у Требињу сведочи топоним Крчмар Вртинe (до почетка XX века Крчмарица и Вртинe), који се налази у Великом долу испод села Доња Главска на граници са Конавлима, где је у средњем веку живела властеоска породица Старчић. У Главској се одвијала интензивна трговина сољу, тако да је учестало пролажење каравана кроз поменути крај утицало на отварање и држање крчми поред пута, док се на поменутом топониму који данас представља пашњак и даље виде остаци зграда које су трговцима и њиховим коњима служиле као преноћиште.¹⁷⁷⁰ Крчма је постојала и на тргу Дријева на Неретви, једном од главних тргова извоза вина са дубровачког подручја и из италијанских градова. У документу из 1423. године наводи се да су дубровачки курири предали писма Станихни Сладеновићу, кога су у том тренутку затекли „in taberna Narenti”.¹⁷⁷¹

О раду крчми у Новом Брду у XV веку говори неколико података из извора дубровачког и османског порекла. У једној дубровачкој трговачкој књизи која потиче из тридесетих година XV века, међу евидентираним дужницима из Новог Брда и околине помиње се и један крчмар.¹⁷⁷² Крчме су радиле и у време османске власти, с обзиром да се у закону за Ново Брдо из 1488. године наводи да су крчмари увозили вино са стране, будући да га домаће становништво није производило. Крчмар је плаћао порез на вино који је убирао држалац закупа прихода од рудника и монополије. Порез на сваку бачву вина коју су крчмари увозили у град износио је 160 акчи, док се по товару узимало 10 аспри, што сведочи о великом промету вина које се продавало у гостионицама у Новом Брду.¹⁷⁷³

Крчма је радила и на тргу у Приштини, који се у првој половини XV века развио захваљујући близини рудника Новог Брда, Јањева и Трепче, као и многим саобраћајницама које су пролазиле кроз Косово Поље. Траса од Призрена била је повезана са Зетским путем, неке су водиле ка Скопљу, Солуну, Софији и Цариграду, док је део трасе Дринског пута који је од Фоче скретао у Полимље, преко Пљеваља,

1769 Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 227, 235–236.

1770 Исто, 30–31, 160.

1771 Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*; 271; ЛССВ, 122 (Иста, Гостионица).

1772 М. Динић, *Ново Брдо*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 331–332.

1773 N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, 236–237.

Пријепоља, Сенице и Трговишта долазио у Трепчу.¹⁷⁷⁴ Према опису цара Јована Кантакузина, који је 1342. године боравио код краља Душана, Приштина је половином XIV века још увек била отворено селско, неутврђено насеље, у коме је постојао владарев двор као јачи економски центар. У Приштину је затим пристизао све већи број дубровачких трговаца, који су до 1387. године подигли и католичку цркву Св. Марије, која сама по себи сведочи о њиховом трајнијем настањивању и постепеном порасту значаја насеља. У првој половини XV века Приштина се јавља као развијено трговачко насеље у коме се, према једном дубровачком документу од 26. марта 1436. године, помиње пијаца (Piazza de Pristina) са више дубровачких радњи. Из другог документа из 1438. види се да је на приштинском тргу крчму држао дубровачки трговац Богета Миловановић зарад продаје сопственог вина, док се у улози крчмара, односно продавца, помиње слуга Станиша.¹⁷⁷⁵

У попису Области Бранковића из 1455. године, међу становницима села Штитарица код Вучитрна, који су узгајали винову лозу и давали ушур од шире, забележен је извесни Радивој крчмар, што представља још један од ретких података о држању крчми и продаји вина у унутрашњим крајевима средњовековне Србије у првој половини XV века.¹⁷⁷⁶ Крчмар Радивој је вероватно радио у гостионици у Вучитрну, који је представљао велико градско насеље и средиште истоимене нахије, са великом производњом шире.¹⁷⁷⁷ Средином XV века на Косову је крчма могла постојати и у Долцима – некадашњем тргу Книнац, који је и у претходном периоду представљао развијен трг, на коме се одвијала трговина вином.

Као што се може видети на основу законских одредби о раду крчми, у Котору су таверне држали властела и грађани, првенствено зарад продаје вина властите производње, док су крчмари или винари представљали људе запослене у њиховим гостионицама. Исти је случај и са гостионицом у Приштини, поменутом у првим деценијама XV века, која се налазила у власништву једног Дубровчанина, у којој је радио крчмар задужен за продају његовог вина. У Котору је крчмар вино морао продавати по мерама Комуна („по мери камена”), док је на име плате добијао проценат од продатог вина и свакодневну

1774 С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 113–114.

1775 Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*. ИЧ 22 (1975) 66 (нап. 90), 71–72; М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић и његово доба*, 702.

1776 *Oblast Brankovića*, 32–33.

1777 Исто, 29–31.

храну и пиће. Вино се продавало по цени одређеној од стране власника таверне, коме је крчмар морао исплатити пазар у наредна три дана, рачунајући од дана продаје. Винарима је у Котору била забрањена и препродаја, као и давање вина на вересију, за које су пак могли примати залог. Крчме нису смеле бити отворене ноћу, нити је у њима било дозвољено извођење коцкарских игара.

Поред Котора, Требиња, Дријева, Брскова, Новог Брда и Приштинe, крчме или гостионице сигурно су постојале и на свим осталим прометнијим трговима и већим градским насељима средњовековне Србије, нарочито тамо где је виноградарство било добро развијено. Продаја вина у крчмама је вероватно обављана и у Призрену, који је представљао најразвијеније градско средиште у унутрашњим српским земљама половином XIV века, као и у зетским градовима који се, поред Котора, јављају као јачи произвођачи вина – Будва, Бар, Улцињ, Скадар, вероватно и Дриваст. Душанов законик говори о стањанима, односно гостионичарима, који су држали коначишта за ноћевање трговаца и смештај њихове робе на свим значајнијим путним станицама, где се могло продавати и вино.¹⁷⁷⁸

1778 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 67, 124; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 100, 195–196.

VI Винова лоза и вино: материјална и нематеријална култура

1. Вино у свакодневном животу

Вино је у средњем веку представљало свето, али и најплеменитије и најотменије пиће, које је имало важну улогу како у сакралном, тако и у световном животу. Вино је симбол крви, здравља и живота, док се у хришћанској, божанској литургији, захваљујући тајни евхаристије, претвара у Христову крв, чинећи са хлебом главну компоненту светог причешћа.¹⁷⁷⁹ Вино је и у Библији представљено као једно од најважнијих пића, које „весели и Бога и људе”¹⁷⁸⁰, док се у 104. Давидовом псалму каже да „вино весели срце човеку, док га хлеб крепи”.¹⁷⁸¹ Као „добро” и „од Бога створено” вино се јавља и у члану *Синџајме Матије Власћара*, преведене у Србији отприлике у време издавања Душановог законика, којим се забрањује епископима, презвитерима и црквеним лицима уопште да се у периодима нетрајања поста уздржавају и гнушају вина које, с обзиром да је од Бога, не може бити лоше, већ такво може постати једино захваљујући злоупотреби.¹⁷⁸²

1779 *Енциклопедија православља I*, ур. Д. Калезић, Београд 2002, 376 (Вино).

1780 *Библија*, 235 (Књига о судијама, глава 9. 12–13).

1781 Исто, 538 (Псалми Давидови, 104. 15).

1782 М. Властар, *Синџајме* (са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић), Београд 2013, 105–106 (В 9, 51. апостолско правило).

Вино је у средњем веку сматрано храном, због чега је у манастирским срединама, поред неизоставног присуства у обављању причешћа и других црквених обреда, чинило и део редовне исхране монаха. Употреба вина приликом обедовања у манастиру била је строго уређена типиком, односно манастирским уставом, којим су регулисани сви сегменти живота монашке братије. Хиландарски (1199/1200) и Студенички типик (1207–1210), које је саставио Сава Немањић, садрже разрађена правила о употреби вина, која су сигурно служила као узор и у другим манастирским срединама средњовековне Србије. Типицима је најпре било уређено понашање монаха за трпезом приликом обедовања. Узимање хране и вина једних од других током оброка сматрало се неучтивим („ни мале капље да помеша с вином”), тако да су чланови братије према типуку тихо устајали и одлазили до игумана тражећи додатне количине хране или пића. Тиме се инсистирало на умерености, уздржљивости и сузбијању незаситости монаха, док се подизање чаша и наздрављање пре испијања вина такође сматрало невоспитаним и непобожним.¹⁷⁸³ Испијање вина уз вечеру монасима је било одређено „по закону уобичајеном красовољом”, који је изгледа тежио 1,28 dm³. Изузетак је постојао у случају када би неко од њих имао прославу, тако да су се прописана правила о количинама и врсти хране и пића могла прекршити у част слављеника.¹⁷⁸⁴ Хиландарски типик садржао је и строгу забрану држања хране и пића у ћелијама, као и забрану упражњавања тајног обедовања.¹⁷⁸⁵ Једино је типиком манастира Кастамонит, који је установио велики челник Радич Поступовић, издајући повељу 22. маја 1433. године, којим се иначе инсистирало на заједничком обедовању монаха за трпезом, као и болесника у манастирској болници, са друге стране било дозвољено да се угледнијим личностима које би гостовале у манастиру вино послужи и у њиховим ћелијама, у оној количини коју одреди игуман.¹⁷⁸⁶

У време великих постова конзумирање хране и пића било је доста ригорозније, па је и узимање вина било ограничено. У понедељак прве недеље великог (Ускршњег) поста није се служила литургија

1783 *Хиландарски типик*, 67–68; *Студенички типик*, 57–61; Свети Сава, *Сабрана дела*, 53, 55; *Приватни живот*, 547 (Д. Поповић, Б. Ђукић). Пишући о Савином подвизавању и умерености, Доментијан каже како је након замонашења у Ватопеду јео помало хлеба, вина и масла. Доментијан, *Живот Светиога*, 63. Теодосије такође бележи како се, након што је постао игуман Студенице, Сава „трпезом не зароби, нити се многоме вину одаде”. Теодосије, *Житија*, 171–172.

1784 *Хиландарски типик*, 68–69; *Студенички типик*, 63; Свети Сава, *Сабрана дела*, 11, 57; С. Ђирковић, *Мере*, 60; *Исти, Мерење и мере*, 157; *ЛССВ*, 395.

1785 *Хиландарски типик*, 81; Свети Сава, *Сабрана дела*, 91.

1786 С. Новаковић, *Законски споменници*, 552; В. Тошић, *Велики челник Радич*, 19.

нити се „бринуло за трпезу и јело”, док је до петка требало јести само хлеба и сочиво натопљено водом, сирово поврће и воће и пити врућу воду помешану са кимином. У петак је уз кашу (вариво) била дозвољена и уобичајена чаша вина, на празник Св. Теодора. Суботом и недељом се уз два јела, односно вариво са уљем и хоботницама или икром, могло узети и пиће „уобичајено великог красовоља”, а за вечеру малим, чија је запремина износила половину великог (0,64 dm³). Од друге недеље поста, у уторак и четвртак је уз јачу храну сервирано и вино одмерено малим красовољом, док је понедељком, средом и петком узимање вина уз оброк било забрањено.¹⁷⁸⁷

Обележавање већих празника током поста дозвољавало је конзумирање нешто јаче хране и употребу вина, осим ако празници не би падали током прве недеље или у среду и петак уопште. Тако су на празник Обретења главе Св. Јована (24. фебруар) или Светих 40 мученика (Младенци, 9. март) монаси бивали „разрешени”, па су уз хоботнице и два јела са уљем узимали и по један велики красовољ вина. Иста количина вина је уз рибу и два јела са уљем била дозвољена и за празник Благовести (25. март), са нагласком да се оно што остане од хране и вина може јести и пити и сутрадан. На дан свете суботе обављало се само причешће пред црквом и давало помало хлеба и по чаша вина.¹⁷⁸⁸ Исти режим конзумирања вина важио је и током поста пред празник Светих апостола 29. јуна, с тим што је, будући да се одржавао у топлој месецу, узимање вина великим красовољем у Хиландару било дозвољено и током вечере, „јер је знојно и сушно време”. Уторком и четвртком вино је било допуштено уз два obroка дневно на уљу, док су понедељком, средом и петком монаси имали један оброк припремљен на води, без узимања вина. Суботом и недељом вино великог красовоља узимало се уз рибу и „све понуђено”.¹⁷⁸⁹

Исхрана током божићног поста прописана је на исти начин, премда се због зимског времена и краћег трајања дана обедовало, уместо два пута, само једном дневно. Господњи и Богородичини празници протицали су у знатно већем слављу. Празник Хиландара – Ваведење Богородице (21. новембар) представљао је „светињу над светињама” и

1787 Хиландарски *ѿийик*, 69–70; *Сѿиуденички ѿийик*, 63–65; Свети Сава, *Сабрана дела*, 59, 131, 133. Карејским типиком (1199) вино је иначе било забрањено понедељком, средом и петком, док се током Ускршњег поста узимало само суботом и недељом, а другим празницима према уобичајеним правилима. Пост се могао нарушити када би дошао гост, осим средом и петком. Исто, 7, 9, 11.

1788 Хиландарски *ѿийик*, 70–71; *Сѿиуденички ѿийик*, 65; Свети Сава, *Сабрана дела*, 60, 61, 133; *Привајѿни живоѿи*, 129 (М. Спремић).

1789 Хиландарски *ѿийик*, 70–71; *Сѿиуденички ѿийик*, 67; Свети Сава, *Сабрана дела*, 61, 63, 133–134; *Привајѿни живоѿи*, 548–549 (Д. Поповић, Б. Ђукић).

„празник над празницима”, па је на овај дан требало припремити богату трпезу, што је такође било регулисано типиком – „и на вратима подајте у хлеб и вино колико буде братије.” Хлеб и вино делили су се пред вратима свој пастви која би се нашла код цркве и на дан празновања манастирског ктитора Светог Симеона (13. фебруар), као и приликом годишњег помена његове супруге Ане, свете Анастасије, 21. јуна.¹⁷⁹⁰ Гладнима се давало вино са сочивом претеклим од обеда монаха, док је за странце, као и за немоћне, била подигнута гостионица.¹⁷⁹¹

Као што се може видети на основу манастирских типика, вино је чинило и саставни део исхране болесних, док су и Хиландар и Студеница унутар својих комплекса поседовали и болнице. Ове просторије, које су биле саграђене уз манастир, најпре су се називале *сѣранойријемнице*, служећи у почетку за смештај „странаца” – гостију манастира и ходочасника, односно оних који нису чинили део манастирског братства. Касније се под странопријемницом подразумевао и смештај за негу старих и болесних.¹⁷⁹² Краљ Милутин је у суседству манастира Јована Крститеља у Продрому, у цариградској четврти Петра, саградио болницу обдаривши је многим селима, одређујући да се у манастирској порти сиротињи и странцима свакодневно износе обилне количине хлеба, вина и остале хране.¹⁷⁹³ На спољној припрати цркве Богородице Љевишке у Призрену, обновљене 1306/1307, налази се натпис краља Милутина, који такође говори о обавези давања брашна, вина и соли при манастиру – „сваки дан (...) да се даје мертиг на порту”. Количина вина одређена је на месечном нивоу: „сваки месец чабар пића (вина), истим чабром, месечним Николиним и Астрапиним док се црква зидала и пописала”.¹⁷⁹⁴ Један чабар (41 dm³) запремао је 32 красовоља (1,28 dm³), што значи да је дневно следовање у вино износило отприлике исто колико и у Хиландару, Студеници и

1790 Хиландарски *тиийик*, 86; ЛССВ, 550 (Р. Поповић, Помен); *Привајни живои*, 129–130 (М. Спремић). У Студеници је исто важило на дан празника Богородичиног Успења, 15. августа. *Сѣуденички тийик*, 69; Свети Сава, *Сабрана дела*, 63, 105, 135.

1791 Хиландарски *тиийик*, 89; *Сѣуденички тийик*, 119; Свети Сава, *Сабрана дела*, 113; *Привајни живои*, 130 (М. Спремић).

1792 ЛССВ, 715 (М. Шупут, *Сѣранойријемница*).

1793 Данило Други, *Живои краљева и архиепиској сѣских. Службе*, 131; С. Милојевић, *Економија у ојегалу Данилових жијија*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 163; Л. Мирковић, *Нешио о византијским и сѣским болницама у средњем веку*, Гласник: службени лист Српске православне цркве XLIV, Београд 1963, 390; L. Stanojević, *Srpske srednjovekovne bolnice*, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae anno VI, 1–2, Beograd 1966, 7; М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 107.

1794 *Сѣари сѣски зайиси и најијиси*, 49; С. Милојевић, *Економија у ојегалу Данилових жијија*, 163; *Привајни живои*, 493 (Б. Тодић).

Дечанима. Поред тога, натпис показује да је вино чинило и део надокнаде главним мајсторима током рада на зидању и сликању цркве.

Утврђено дневно следовање у хлебу и вину, које је припадало монасима, сиротињи и болеснима, називало се *мерѣик* или *комаѣи*, па је тако постојао *мерѣик хлебни и вински*, установљен од стране краља Милутина и на поседима манастира Светог Стефана у Бањској. Цар Душан је оснивајући манастир Светих Арханђела код Призрена прописао: „А мертик хлебни и вински, као што је узаконио свети краљ у Бањској: и да се даје кисели хлеб свима једнако; у среду и у петак, и у понедељак, једном дневно хлеб, а вино изјутра и увече; а у посте сваки дан једном, осим суботе и недеље, и да је увек трпеза; ако ли се који старац нађе болестан, да му се даје мертик, као и на трапези.” И да се даје на порту 12 мертика¹⁷⁹⁵. Монаси и болесни у Бањској и Светим Арханђелима код Призрена добијали су вино ујутру и увече, а током поста једном дневно, осим суботе и недеље. Сиротињи се при манастиру такође давала храна и вино, уосталом као и у Хиландару и Студеници, док је број од 12 мертика употребљен симболично, по узору на 12 апостола.¹⁷⁹⁶

Оснивајући манастир Дечане, краљ Стефан Дечански је запремину винског мертика намењеног монасима „исекао” у камен и призидао поред врата винице, односно винског подрума, чинећи је тако строго утврђеном и опште познатом.¹⁷⁹⁷ Прописивање општежитијског закона за монахе у манастирима, као и давање хране убогим, било је одређено и Душановим закоником, док се за епископе и митрополите који би се одлучили од чињења милостиње предвиђало одузимање чина.¹⁷⁹⁸ Мертик или комат односио се и на доживотно издржавање које је манастир додељивао ктитору или неком другом лицу, у виду надокнаде за дарована имања или поклон у новцу, за шта је често употребљаван и назив *аделфайи* (грч.) или *адрфайи* (старосрп.). Само издржавање састојало се од хране уз коју је готово неизоставно долазило и вино, док су и сами владари куповали аделфате за одређене манастире.¹⁷⁹⁹ Доментијан у *Жиѣију Свейої Саве* наводи да је Стефан Немања монашком братству манастира Свете Богородице

1795 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свейоарханђеловска хрисовуља*, 111–112, 141; М. Живојиновић, *Аделфайи*, 258.

1796 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Свейоарханђеловска хрисовуља*, 19.

1797 П. Ивић, М. Ђрковић, *Дечанске хрисовуље*, 274 (Д III); М. Живојиновић, *Аделфайи*, 257–258. Видети и поглавље ове књиге: Мере за винограде и вино, 58.

1798 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣфана Душана*, 46, 50, 96, 98; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 80, 82, 159, 162 (чл. 28, 36).

1799 М. Живојиновић, *Аделфайи*, 241; ЛССВ, 2 (Иста, *Аделфайи*).

у Ватопеду обезбедио издржавање које је обухватало и 50 купа вина дневно.¹⁸⁰⁰ Краљ Милутин је 1318–1321. купио од Хиландара три комата за 1800 перпера – два за пирг у Хрусији и један за келију Св. Тројице – да се даје хлеба, вина, маслаца, сочива, одеће и обуће.¹⁸⁰¹ Карејској келији је 1317/1318. такође обезбедио три мертика, док је Хиландар у овом случају био изузет од давања вина, будући да је келија имала виноград за који се постарао још Сава Немањић.¹⁸⁰²

Поред материјалне компоненте, аделфат је подразумевао и давање помена дародавцима током литургије или у оквиру посебних молитви, приликом чега се служило *кољиво* – жито за мртве, као и *йриливак*, односно вино као симбол васкрсења и вечног живота.¹⁸⁰³ Деспот Стефан Лазаревић је 20. јануара 1427. године Великој Лаври Св. Атанасија поклонио 20 литара сребра годишње од новобрдске царине, као и села у околини Петруса код данашњег Параћина, док му је манастир за узврат дуговао редовне помене – трећег, деветог, двадесетог и четрдесетог дана након смрти, као и приликом шест месеци и прве годишњице, а затим сваке године на дан смрти. Сваки помен требало је обавити на саборној (главној) трпези, са кољивом и вином, односно приливком.¹⁸⁰⁴

Вино је чинило и део obroка зависног становништва које је добијало храну и пиће од свог феудалног господара када је послове на властеоској резерви обављало допунском радном обавезом – *бедбом* (мобом), као у случају влаха Псодераца којима је вино припадало када су обрађивали виноград хиландарске цркве Светог Николе у Врању.¹⁸⁰⁵ Феудални господар је својим земљорадницима давао хра-

1800 Доментијан, *Живоиџи Свејџоја*, 84; *ИСН I*, 337–338 (Д. Богдановић); М. Живојиновић, *Аделфатџи*, 243. Теодосије такође бележи да су Сава и Симеон, због многих који су долазили у Ватопед да их виде, од манастира откупили 8 адрфата, како би се до краја њиховог живота странима и ништима давало да једу и пију купљени хлеб и вино. Теодосије и Доментијан говоре и да су Сава и Симеон обновили цркву Св. Симеона у Просфори која је припадала Ватопеду, насадивши за потребе манастира и многе винограде. Теодосије, *Жиџија*, 131, 134; Доментијан, *нав. дело*, 84–85; М. Живојиновић, *Истџорија Хиландара I*, 52–53.

1801 *Зборник*, 517; М. Живојиновић, *Аделфатџи*, 257.

1802 Д. Живојиновић, *Инџерџолисана хрисовуља краља Милуџина за Карејску келију Свејџоје Саве Јерусалимскоје*, ССА 5 (2006) 21, 26; М. Живојиновић, *Аделфатџи*, 257. Сава у Карејском типичу наглашава и да Хиландар не узима из келије ништа од воћа и вина. Свети Сава, *Сабрана дела*, 7; М. Живојиновић, *Истџорија Хиландара I*, 82.

1803 М. Живојиновић, *Аделфатџи*, 241; *ЛССВ*, 2 (Иста, *Аделфатџи*); 550 (Р. Поповић, *Помен*).

1804 А. Младеновић, *Повеље и џисма десџоџа Сџефана*, 260–261, 265–266; *ЛССВ*, 550 (Р. Поповић, *Помен*).

1805 С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Сџефана Душана о џоклањању цркве Свејџоје Николе у Врању*, 73, 77; С. Мишић, *Срџско село у средњем веку*, 137.

ну и пиће и у случајевима када су обрађивали земљиште које је представљало његову *царину*, као што се може видети на примеру села Лисац у Сланском приморју.¹⁸⁰⁶ На светоарханђеловском властелинству, засигурно једном од виноградарски најбогатијих, вино је чинило саставни део оброка који је пастирско становништво добијало на име *месечине*, односно у виду надокнаде за чување манастирске стоке.¹⁸⁰⁷ Тако је за „дванаесторицу братије”, пастире влашког катуна Добрушинци, на име месечине између осталог било одређено „и вина да им се даје – као и калуђерима у манастиру, тако и њима.”¹⁸⁰⁸ Могуће је да је вино уз оброк добијало и зависно становништво села Брод приликом чувања стоке, с обзиром да им се у светоарханђеловској хрисовуљи такође одређује право на месечину.¹⁸⁰⁹

У приморским градовима, у којима су виногради чинили најважније пољопривредно богатство, вино је широко конзумирано у световним круговима, док је сама берба представљала велики и значајан догађај, који је третиран као празник. У Дубровнику се током бербе (*vindemia*), тачније од 1. августа до дана Светог Михаила, 29. септембра, заседање Великог већа и Већа умољених није одржавало јер се властела налазила у својим виноградима, док су само чланови Малог већа током овог периода били принуђени да обављају најважније послове. Суђење је током трајања бербе такође било забрањено, тако да се могло одржати тек након Михољдана.¹⁸¹⁰ У Котору су судије могле да доносе пресуде једино у случају продаје, ако је парница била отпочела пре августа.¹⁸¹¹ Будвани нису излазили чак ни пред царски суд од празника Св. Марије све до дана Св. Михајла. Грађанин Будве могао је тужити само оног грађанина који је са спорног поседа већ био покупио плодове, који су све до доношења пресуде остајали на чувању код особе одређене

1806 М. Благојевић, *Земљорадња*, 284, 297; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 98–99. Према Грбальском статуту из 1427. године, део наднице чинио је и оброк у виду хлеба, сира и половине конате вина. С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 108. Према С. Ђирковићу, половина конате одговарала је једном красовољу (1,28 dm³), којим је био одмерен и вински мертик при манастирима. С. Ђирковић, *Мере*, 60–61; Исти, *Мерење и мере*, 157; ЛССВ, 395 (Исти, *Мере и њејови*).

1807 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 177.

1808 Исто, 112, 142; М. Благојевић, *Влашки кнезови, ђремићури и челници*, 70, нап. 98; М. Штетић, *Виногради*, 126; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 104, 138.

1809 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светлоарханђеловска хрисовуља*, 112, 142; М. Благојевић, *Влашки кнезови, ђремићури и челници*, 71; М. Штетић, *Виногради*, 126.

1810 *Statut grada Dubrovnika*, 199 (knj. III, član XIV); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 49–50; J. Lučić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji*, 143.

1811 *Statut grada Kotora II*, 164 (гл. 49).

судом.¹⁸¹² У приморју је берба и власницима чамаца доносила велике добити од учесталог превозења грозђа из винограда и вина, док су поједини имали толико посла да су своје бродове давали у закуп.¹⁸¹³

Важност одржавања бербе у приморју огледа се и у одлуци которских власти од 21. марта 1443. године о проглашењу недеље као нерадног дана и забрани одржавања купопродајне размене и пословања уопште, као и суђења Жупљанима (Грбљанима), што је убудуће требало чинити суботом.¹⁸¹⁴ Обављање послова недељом било је дозвољено једино у време трајања бербе, будући да се водило рачуна да грозђе не пропадне и да се послови у винограду благовремено обаве. Грађанима се остављало на савести да сами процене „према нужди времена и невремена за себе и своје душе” да ли ће одлазити у винограде и на дан одмора.¹⁸¹⁵ Поменутом одлуком которских власти, седмични пазар (пијаца), који се одржавао на тргу Св. Трифуна, померен је са недеље на суботу, док даље прецизирање услова обављања продаје говори о значају вина у свакодневној исхрани становништва у приморским градовима. Недељом се убудуће могла обављати искључиво трговина на мало, односно куповина дрва за огрев, као и основних животних намирница, међу које је поред хлеба, јаја, меса, уља, воћа и маслина, сврстано и вино.¹⁸¹⁶ У вино се неизоставно уживало и током великих градских светковина посвећених светитељима – заштитницима комуна. У Котору су приликом празника градског патрона – светог Трифуна, који се славио 3. фебруара (*dies natalis*) према византијским традицијама, организоване велике свечаности, у којима је учествовало становништво читаве Комуна, док о служењу вина овом приликом говоре одређене вести из прве половине XVI века, из периода млетачке владавине.¹⁸¹⁷

У српским средњовековним земљама пило се, као и данас, вино различитог квалитета, будући да се у изворима налази на податке о *добром вину*, попут оног које је великом кнезу Војиславу Војино-

1812 *Средњовековни сѣајѣуѣѣ ꙗрада Будве*, 16–17, 36 (чл. 3, 96); Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуна*, 218, 243.

1813 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 25.

1814 *Statut grada Kotora II*, 468–469 (гл. 3); И. Синдик, *Комунално уређење Коѣѣѣѣ*, 68.

1815 *Statut grada Kotora II*, 471.

1816 Исто, 469–470.

1817 Поред 3. фебруара обележавана су још три празника посвећена Св. Трифуну, док су од времена успостављања млетачке власти велике светковине приређиване и у част Св. Марка, заштитника Венеције. *Statut grada Kotora II*, 377–379 (гл. 34); 409–410 (гл. 1); I. Stijepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 50–57; *Приваѣѣѣѣ живоѣѣ*, 102 (В. Живковић); К. Митровић, *Куѣѣѣ Свеѣѣѣѣ Трифуна у средњовековном Коѣѣѣѣ*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Цетиње – Београд 2010, 262–263.

вићу допремано из Дубровника,¹⁸¹⁸ затим о *добром белом орѣионском вину*,¹⁸¹⁹ или о одређеним количинама *de bono vino de Tribina*, које је из Требиња увожено у Дубровник.¹⁸²⁰ У изворима се даље говори о *добром црном вину*¹⁸²¹, *добром белом*¹⁸²² или *ѣиѣком вину*¹⁸²³, као и о *чистом и здравом вину*.¹⁸²⁴ У средњем веку конзумирано је и вино помешано са медом или зачинама¹⁸²⁵, које се одликовало посебним укусом, док је насупрот чистог вина стајало и оно помешано са водом или сирћетом.¹⁸²⁶ Лошије вино је могло бити и вино са талогом, који је очигледно настајао услед изостајања претакања, због чега је у Дубровнику подлегало порезу умањеном за 12%.¹⁸²⁷

Највећи конзументи вина у средњовековној Србији свакако су били владар и властела, који су засигурно располагали великим виноградарским поседима, док је са развојем виноградарства вино постало приступачније и ширим слојевима друштва. На трпезама владара и властеле налазило се најквалитетније вино, како домаће, тако и страно, док су мање имућни и сиромашни слојеви вероватно пили вино слабијег квалитета.¹⁸²⁸ О наздрављању вином на двору у присуству владара говори догађај из 1353. године у Сухи на Прозрачци у жупи Броћно, када је бан Твртко приликом издавања повеље о потврди поседа и даровања „вјере господске” кнезу Влатку Вукославићу, дворском писару дао велики пехар вина да га испије „у знак добре воље”.¹⁸²⁹

Српски и босански владари су посебно уживали у малвасији, као у случају кнеза Лазара, краља Твртка и деспота Ђурђа Бранковића,

1818 *Monumenta Ragusina* III, 247.

1819 DAD Div. Canc. 32 f. 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1820 DAD Div. Canc. 15 f. 3'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 70.

1821 DAD Deb. Not. 26 f. 34; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, 223.

1822 DAD Div. Canc. 32 f. 39; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 84.

1823 DAD Div. Canc. 12 f. 223'; D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 68.

1824 И. Божић, *Земљишни систем у „Млејачкој Албанији”*, 310–311; М. Маловић-Ђукић, *Пилои у средњем веку*, 218–219.

1825 *Statut grada Kotora II*, 286 (глава 340); *Statut grada Dubrovnik*, 350–351 (књ. VI, чл. 40).

1826 DAD Div. Canc. 14 f. 74; Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, 86, напомена 25.

1827 Ј. Лућић, *Књига одредба дубровацке цариннице*, 25–26.

1828 У Византији су сиромашни пили јефтино, старо и од стајања прокисло вино. Видети: Р. Радић, *Шта су ѣили Византијинци*, 116.

1829 Ј. Мргич-Радојчић, *Повеља бана Тврѣка Коѣроманића*, 102–103. На српском и босанском двору о вину и пићу уопште се старао ѣехарник. У време Српског царства јавља се *енохијар*, који се сматра подрумаром или пивничарем, односно царским пехарником. ЛССВ, 509–510 (Р. Михаљчић, *Пехарник*).

који су ово цењено бело вино увозили из Венеције и Дубровника.¹⁸³⁰ Као луксузно вино, веома јако и посебног мириса, малвасија је представљала и специјалан дар Дубровчана, упућен кнежевским дворovima, кардиналима и другим истакнутим личностима у Риму, Венецији и осталим италијанским градовима, од којих су добијали разне услуге.¹⁸³¹ Вероватно је малвасија из Дубровника стизала на дар и српским владарима, од којих су Дубровчани редовно уживали разне трговачке повластице. У Византијском царству високи, аристократски кругови конзумирали су танко, ароматично вино, док се боца оваквог вина такође сматрала вредним царским поклоном.¹⁸³²

Малвасија је засигурно представљала једно од најквалитетнијих вина, које се могло наћи на дворовима владара, властеле, али и имућнијих грађана, поред чега се сматрало да поседује лековита својства и да позитивно делује на здравље човека, што је у Дубровнику често служило и као изговор за његову набавку. Да би се домогли луксузне малвазије из италијанских градова, у чему их је спречавала забрана увоза страног вина на дубровачко подручје, властела и грађани тражили су лекарско уверење како би добили посебну дозволу за увоз овог цењеног вина, о чему сведочи велики број сачуваних примера из XV века.¹⁸³³ И сами дубровачки лекари инсистирали су на лековитим својствима овог вина, тражећи оправдање и дозволу за његов увоз. Тако је градском лекару Петру из Венеције 1407. године био одобрен увоз мање количине малвасије, будући да му је била неизоставна у припреми одређених лекова.¹⁸³⁴

Поред малвасије, посебно квалитетним, омиљеним и за здравље човека неопходним, сматрало се и бело требијанско вино. С тим у вези интересантна је одлука дубровачког Великог већа од 3. јуна 1415. године, којом је одређено да се у италијанску провинцију Марка пошаље посланство зарад куповине 2000 ведара белог требијанског вина, с обзиром да је у граду остало још врло мало *доброј вина*. Образложење дозволе за увоз вина је још важније и занимљивије: „имајући у виду да је наш град слабо снабдевен вином, а нарочито јер је тај производ једна од главних и најважнијих ствари потребних за људско здравље, без кога сва остала светска добра смртницима мало могу

1830 Ч. Мијатовић, *Сѣудје за истѣрију срѣске ѣрѣовине*, Гласник СУД 38, 125–126; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 374; М. Спремић, *Десѣоѣ Ђурађ Бранковић и њеѣово гѣба*, 155.

1831 К. Јирећек, *Ваѣност Дубровника и тргѣваћкој повѣјести средњѣга виѣка* (prev. i uvod B. Cvjetković), Dubrovnik 1915, 39–40; R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1938, 35.

1832 Р. Радић, *Шѣа су ѣили Византијѣнци*, 116.

1833 G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 33.

1834 G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, 35.

користити”.¹⁸³⁵ У изворима је сачуван и случај још једног дубровачког лекара који је, подносећи молбу за увоз вина 1455. године, истакао да му је оно неопходно за одржавање добре форме и здравља, као и да без њега никако неће бити у стању да правилно обавља свој посао.¹⁸³⁶ Квалитетним и питким вином сматрало се и вино из италијанског града Ортоне, које је током XIV и XV века у великој мери уважено на тргове Свети Срђ на Бојани и Дријева на Неретви, као и вино из Стона и Пељешца, куповано често зарад личног ужитка требињске властеле.

Како би се што дуже одржало, вино је обично прављено јако, због чега се мешало са водом, најчешће у размери један према два. Вода, а касније и *тешило*а (топла вода) додавала се и *вину њредложена*, односно вину које се на литургији претварало у крв Христову. Поред хришћана, вино су разблажавали водом и Јевреји, као и стари Грци и Римљани, код којих је на једну чашу вина долазило три или пет чаша воде. Они који би испијали вино помешано са водом у једнаком односу већ су се сматрали пијаницама.¹⁸³⁷ О начину конзумирања вина у средњовековној Србији говоре Доментијан и Теодосије, писци житија Св. Саве, у опису Савиног боравка код угарског краља Андрије II у дипломатској мисији 1220. године. Према писању хагиографа, Сава је, желећи да угаси жеђ вином услед летње жеге, затражио од угарског краља да му пошаље леда да се рахлади, истичући да је у својој земљи научио да увек пије студено вино. С обзиром да су се леденице од превелике врућине истопиле и да слуга није нашао нимало леда, Сава је молитвама изазвао град скупивши пуну сребрну чинију грумења, поручујући затим угарском краљу да његови људи дођу и узму колико им је потребно. Теодосије, који је житије састављао у првим деценијама XIV века, наводи да је краљ Андрија потом ставио лед од града у вино и да га „испише добро растворено и студено”.¹⁸³⁸ Опис Савиног чуда говори о томе да се у средњем веку, у летњим месецима, вино конзумирало расхлађено ледом, који се током зимског периода прикупљао и чувао у леденицама или земуницама¹⁸³⁹, што посредно сведочи и о разблажавању вина водом.¹⁸⁴⁰ О култури уживања у хлад-

1835 DAD Cons. Maius I f. 8.

1836 G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovekovnog Dubrovnika*, 35–36.

1837 *Енциклопедија њравославља I*, 376 (Вино).

1838 Доментијан, *Живот Свѣтоа*, 159–161, 211; Теодосије, *Житија*, 214–216; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 250; *ИСН I*, 605–606 (Д. Богдановић); *ЛССВ*, 518 (М. Спремић, *Пића*); *Привајни живот*, 131 (М. Спремић).

1839 Теодосије, *Житија*, 351 (Д. Богдановић, *Коментар*); С. Мишић, *Користићење унуѣрашњих вода*, 71–72; *Привајни живот*, 131 (М. Спремић).

1840 У Византији се сматрало да киселкасти напитаk попут сирћета, направљен од мешавине вина и воде, у врелим и тешким летњим месецима јако успешно гаси

ном вину говори и Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*, наводећи да је Радивоје Остојић, син босанског краља, умро као млад од тролетне, наступне грознице, изазване прекомерним испијањем вина расхлађеног ледом.¹⁸⁴¹

У књигама старог и новог завета се на више места упозорава на грех од пијанства, као и да вино не треба злоупотребљавати.¹⁸⁴² Говори се и како вино вара и чини човека оholим, због чега се не може наситити и постићи свој циљ¹⁸⁴³, док Соломон упозорава да је вино подсмевач и силовито пиће, као и да онај ко за њим лута неће бити мудар.¹⁸⁴⁴ Прекор је упућен и „онима који ране, те иду на силовито пиће и остају до мрака док их вино распали“¹⁸⁴⁵, као и онима који се „заносе од вина и посрћу од силовитог пића“.¹⁸⁴⁶ О вину као племенитом пићу које увесељава, али и погубљује душу услед пијанстава, на шалвив начин говори и једно дело средњовековне световне књижевности. Улога грожђа и особине вина метафорично су представљене у византијској приповеци названој *Књија о воћу*, сачуваној и у виду три српска преписа под називом *Мука Блаженога Гроздија*. У приповеци различите врсте воћа и поврћа имају персонификацију живих бића која се суде пред царем Гдунијем, односно дуњом.¹⁸⁴⁷ Гроздије, назван *блаженим*, будући да персонификује воће које даје најплеменитије пиће, жалио се како брат Кајсија жели да га убије и да му главу одсече мачем доводећи сведоке – различите врсте воћа, који такође носе називе изведене на основу својих карактеристика. Тако је Орах због своје опне „клопотник“, Бадем „оштроносац“, Лешник „здохрани“, јер је коришћен за јело у време глади, итд. Са друге стране, Црни лук у црвеној одећи, гордо и „љутоплачно“, заклео се у свог деду Купуса, названог „стари смок“ јер је најважнији међу поврћем, као и у брата Чеснолука и друге „сроднике“, да их блажени Гроздије све клевета.¹⁸⁴⁸

жећ. Вино разблажено водом конзумирале су и труднице, док се током зиме у Византији пило чисто вино. Р. Радић, *Шта су били Византинци*, 116–117.

1841 М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 163; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 250; *Приватни живот*, 131 (М. Спремић).

1842 Библија, 216 (Прва посланица Тимотију, 3. 3, 8).

1843 Исто, 791 (Књига пророка Авакума, 2. 5).

1844 Исто, 572 (Приче Соломунове, 20. 1).

1845 Исто, 596 (Књига пророка Исаије, глава 5. 11–12, 22).

1846 Исто, 611, 634 (28. 7; 56. 12).

1847 Dj. Daničić, *Мука Блаженога Гроздија*. Starine JAZU II, Zagreb 1870, 311–312; *Сћара српска књижевности. Хрестоматија*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд – Крагујевац 2000, 394.

1848 Dj. Daničić, *Мука Блаженога Гроздија*, 311–312; *Сћара српска књижевности. Хрестоматија*, 395; М. Благојевић, *Земљорадња*, 84–88; 135–137.

Велики Гдуније је након саслушања пресудио, одређујући како треба поступити са Гроздијем, у чему је у ствари оличен читав процес производње вина, од бербе и муљања грозђа до цеђења и чувања напитка. Ако их је блажени Гроздије неправедно клеветао, требало га је обесити на криво дрво да га одрезују држећи нож, затим да га у корпама носе у „таптите” – каце и да га снажно газе ногама. Његова крв требало је да се чува „пажљиво на прохладним местима”, „посетиоце да има и срца да им весели, вино да буде”.¹⁸⁴⁹ Гдуније даље налаже да треба тако завидно и немилостиво да се пије, да постане свима неправедник и клеветник, „и онај ко га је довољно пио да нема свој разум и да тлапно говори, и од зида до зида да посрће и да не промаши плот и буњиште, и пут да му није прав, јер пут не види, и у блату незгодно и смешно да седи. Ови нека су му зли дарови, а уз њих добре да не помињем: смеха, радости и весеља свагда пуно, старе крепећи, младе испуњавајући радошћу. Ово чинећи љубав умножава и душу погубљује.”¹⁸⁵⁰

Пијанство је и у средњовековној Србији строго осуђивано, будући да је било санкционисано и Душановим законом. Члан 166. предвиђао је врло строге казне за преступе које би пијаница учинио, премда остаје отворено питање да ли су заиста примењиване. Уколико би дошло до проливања крви, пијаници је требало извадити око и одсећи руку. За цепање одеће или скидање капе, што је представљало велику увреду, следило је подлагање телесној казни од сто удараца, затим боравак у тамници, а након тога понављање телесног мучења исте врсте.¹⁸⁵¹ У изворима је садржано и неколико случајева опијања вином. Описујући чуда над гробом Светог Саве у Трнову, Теодосије говори о монаху Неофиту, који је био грбав и према коме је Сава током живота показивао велику милост. Једне вечери су га странци који су дошли у манастир љубазно угостили и „напојили”, због чега је, „отежан вином”, заспао на камену изнад светитељевог гроба, будући се сутрадан правих леђа захваљујући чуду Светог Саве.¹⁸⁵²

Средњовековни и нешто познији писци у својим делима говоре о пијанству вином као наводном узроку за страдање војске на бојном пољу. Јован Кантакузин је забележио да је у време неуспешног

1849 Dj. Daničić, *Мика Блаженога Grozdija*, 312; *Сѣара срѣска књижевностѣ. Хресѣоматиѣја*, 395.

1850 Dj. Daničić, *Мика Блаженога Grozdija*, 312; *Сѣара срѣска књижевностѣ. Хресѣоматиѣја*, 395–396.

1851 Н. Радојчић, *Законик цара Сѣефана Душана*, 76, 134; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, 111, 213.

1852 Теодосије, *Жиѣиѣја*, 254–255. Чудо оздрављења монаха Неофита описује и Доментијан, не говорећи изричито о вину. Доментијан, *Живоиѣ Свеѣиоѣа*, 229–230.

напада на Сер 1342. године, у коме је учествовала и српска војска, око хиљаду и по војника умрло јер су претерано јели месо и пили медовину и непреврело вино тј. ширу, док Нићифор Григора пише о преједању грождјем.¹⁸⁵³ Пишући о приликама пред Маричку битку 1371. године, патријарх Пајсије у *Житију святої цара Уроша* (1641) описује како је српску војску наводно пијанство коштало пораза. Код места Черменски Лугови, у близини Хадријанопоља, окупили су се војници предвођени краљем Вукашином и деспотом Јованом Угљешом. Након што је утврђено да располажу војском од нешто преко 70.000 коњаника спремних за борбу против Агарена (Турака) „би весеље велико и опијање вином и јела и свака разулареност и несрећеност.” Видевши „распуштеност и војнике како тумарају и пијани леже, као обезглављени и без икаквог устројства” Турци су у рано јутро изненада напали и разбили војску Мрњавчевића.¹⁸⁵⁴

У записима насталим на српским средњовековним минејима, рукописним књигама и поменицима остала су сведочанства преписивача који су у тренуцима замора налазили начина да се домогну вина и онда када његово испијање типичима није било дозвољено. Истицали су да их опоравља и крепи им руке, помажући им да наставе са радом. Преписујући минеј у цркви Богородице Хвостанске 1389–1390. године, грешни Михаил оставио је белешку о својој патњи од „страха турског”, од „бегова турских”, као и од костобоље, због које није могао ни устати ни побећи, да би на самом крају записао: „Бог да прости судију, јер ми даде три велике чаше вина.”¹⁸⁵⁵ Почетком XV века још један преписивач је на рукописној књизи оставио сличну забелешку: „Бог да прости Давида Дандебу кључара, који ме напоји винца.”¹⁸⁵⁶ Исто тако је убоги Миливој 1420. или касније у једном минеју записао: „Бог да прости Калину која нам приношаше воће све добро за јело, а и вином нас много пут упокоји (...). Бог да прости и помиљује калуђерицу Теодосију у вековима овим и будућим, јер жељаше апостолско житије и приношаше нам јела добра, јер велики ме труд постиже сав дан пишући, а она ме напоји вином, очи ми се исправише, а руке окрепише”.¹⁸⁵⁷ На рукопису из XIV–XV века у манастиру Дечани

1853 *Вииинј* VI, 241, 412 (С. Ђирковић, Б. Ферјанчић); К. Јиречек, *Историја Срба II*, 250, нап. 157; *Приватни живот*, 131 (М. Спремић).

1854 Патријарх Пајсије, *Сабрани сјиси*. ССК XVI (прир. Т. Јовановић), Београд 1993, 96.

1855 *Сјари српски зайиси и најйиси*, 83–84; *Сјиси о Косову*, 178.

1856 *Сјари српски зайиси и најйиси*, 94.

1857 Љ. Стојановић, *Сјари српски зайиси и најйиси I*, 73 (бр. 228); *Сјари српски зайиси и најйиси*, 104.

стоји запис: „Да бог прости Милчина, који ми даде цклицу вина и укрух (хлеб), јер бејаш веома жедан.”¹⁸⁵⁸ Преписивачи су умели и да претерају са вином, па је тако у Водичничком поменику остао запис (XV–XVI век): „Стојан писац, пијан пијаних у поменик писах”.¹⁸⁵⁹

О случајевима пијанства у средњовековној Србији посредно говори и постојање крчми, у којима је иначе често долазило до прекомерног испијања вина и изазивања туча међу гостима, који су се врло лако могли наћи у пијаном стању. Како је текао свакодневни живот у крчмама на простору средњовековне Србије, које су представљале стецишта забаве и разоноде праћене уживањем у вину, остаје готово у потпуности непознато. Крчме су се „држале” привремено приликом одржавања панађура на дан празновања манастирког патрона, где су се поред трговине одвијале и разне забаве, током којих је конзумирано вино. Панађурски трг се изгледа постављао унутар црквеног дворишта, с обзиром да Номоканон прописује „да се у свештеном притвору крчма не поставља”, као и да је продаја вина и хране непримерена.¹⁸⁶⁰ Један познији документ из прве половине XVII века говори експлицитније о опијању вином на панађуру манастира Милешеве и изазивању нереда, због чега је сајам требало изместити из непосредне близине манастира.¹⁸⁶¹ Када је реч о атмосфери у правим крчмама, односно гостионицама сталног карактера у градовима и трговима, подаци су такође јако оскудни. У једном дубровачком документу од 2. августа 1438. године стоји да је Налко, син Петра Братосалића, током ноћи насилно упао у крчму на тргу у Приштини, коју је држао дубровачки трговац Богета Миловановић, насрнувши на крчмара Станишу, коме је нанео телесне повреде.¹⁸⁶²

У Котору је рад крчми био забрањен ноћу, тако да су могле бити отворене до „трећег звоњења”.¹⁸⁶³ Которски статут открива да су се у тавернама организовале карташке игре, које законски нису биле дозвољене. Одлуком од 31. маја 1421. године забрањује се коцкање – извођење хазардних игара „по шпиљама и другим тајним местима где

1858 Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи* 6, 4, бр. 9349; *Стари српски записи и најписи*, 88.

1859 Исто, 135.

1860 *Закономправило Светиога Саве 1* (прир. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић), Београд 2005, 462, труско 76. правило; С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 146–147/147; *Приватни животи*, 259, 267 (С. Бојанин).

1861 С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 148–149.

1862 Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 71–72.

1863 *Statut grada Kotora II*, 186 (гл. 95); G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, 26.

се ствари губе и добијају”, односно у скровитим и озлоглашеним крчмама, осим у време свечаности током Божића, под претњом казне од 5 перпера. Крчмари и други који би дозволили овакве игре у крчмама и својим кућама, супротно одредби Статута, плаћали су казну од 10 перпера. „Поштене игре”, укључујући и бацање коцке, биле су дозвољене једино „нескривено”, по дану, под градским лођама (сводовима) и на три градска трга.¹⁸⁶⁴

О тучама и пијанству у тавернама у градским насељима говоре многобројна сведочанства о дешавањима у дубровачким гостионицама, која показују да се рад крчми одвијао тако да је, поред весеља и забаве, готово свакодневно долазило и до превара, свађа и туча, што представља појаве генерално својствене човеку. Самим тим, дубровачки примери у недостатку других могу дочарати атмосферу и свакодневицу, која је у највећем броју случајева могла владати и у крчмама на другим просторима. Случајеви из дубровачких таверни откривају да су се туче дешавале између крчмара и гостију, као и међу самим гостима. Долазило је до напада на крчмарице, које су се некада жалиле да им је украдена мерица за вино. Један од дубровачких крчмара тужио се да су га у самој таверни истукли и сломили му такође мерицу за вино, док је други поднео тужбу против човека који га је ударио бокалом и увредио га док је продавао вино. Гости и крчмари су подносили тужбе образлажући да их је неко од других посетилаца крчме ударио, прецизирајући како им је поцепана одећа, да су били почупани за косу, да су пали на земљу или добили ударац каменом у око, шаком у образ или чак да је дошло до рањавања ножем или туче металним батом. Једна крчмарица је такође тужила двојицу људи да су је ударили бокалом тако да јој је потекла крв. У неким случајевима долазило је и до чупања браде, што је представљало велику увреду и срамоту, у српским изворима преступ познат као *мехоскубина*.¹⁸⁶⁵

Тужбе из дубровачких крчми откривају и преваре до којих је долазило приликом продаје вина закидањем новца или саме количине, што се уосталом види и из чланова градских статута који санкционишу појаве ове врсте. Многи покушаји крађа и напади на крчмаре и крчмарице предузимани су око трећег звоњена, односно „пред крај радног времена”. Тако је извесни Твртко Ратковић тужио браћу Радоњу и Радована Босиновића и Дабишину да су га синоћ око трећег звона покрали у крчми у којој ради и умало га нису угушили. Туче су

1864 *Statut grada Kotora II*, 412 (гл. 5); A. S. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom*, 71–72.

1865 G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, 73–105; ЛССБ, 403 (Р. Михаљчић, *Мехоскубина*).

изазивали и трубачи и фрулаши, што сведочи и о постојању музичког програма у тавернама. Крчмари су се жалили на госте који нису хтели да плате, изазивајући свађу и тучу, док су тужбе подношене и против крчмарице која је са мужем покушала да опљачка госта, против крчмара који је хтео да украде робу посетилаца, као и против оних који су кријумчарили и незаконито продавали страно вино.¹⁸⁶⁶

Манастирски типичи и повеље показују да се у средњем веку вино сматрало храном и да је као напитака редовно долазило уз оброк, поред чега се веровало да поседује и лековита својства, па је у црквеним срединама обавезно додељивано како сиротињи, тако и болеснима и слабима.¹⁸⁶⁷ На вино као лек наилази се већ у Библији, у причи о Самарићанину који је пребијеном човеку на кога је наишао на путу превио ране и залио их уљем и вином¹⁸⁶⁸, док се у новом завету саветује да се за добробит желуца и против болести пије помало вина.¹⁸⁶⁹ Вино је чинило саставни део многих рецепата српске средњовековне медицине, садржаних у оквиру неколико значајних медицинских зборника, од којих су најзначајнији Хиландарски медицински кодекс бр. 517 и Ходошки зборник. Хиландарски медицински кодекс представља старосрпски превод зборника европске научне медицине средњег века, засноване на сазнањима античке салернско-монпељешке школе, под чијим утицајем се развијала и српска средњовековна научна медицина. Овај кодекс садржи три групе списка, од којих је прва настала у XIII и XIV веку, друга око 1497. или 1499. године, док списи треће групе припадају првим деценијама XVI века, односно периоду између 1512. и 1528. године.¹⁸⁷⁰ Ходошки зборник у највећој мери садржи превод рецепата из списка *Practica brevis*, ученог салернског лекара Joanesa Platearius (крај XI–почетак XII века), који је настао крајем XIV или почетком XV века.¹⁸⁷¹

1866 Видети: G. Ravančić, *Život u krčmama srednjovekovnog Dubrovnika*, 73–105.

1867 У Дубровнику су право на вино имали не само фратри, радници на пољу и болесни, већ и затвореници у тамницама. R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, 34–35. У Будви су се вино и мошт могли давати искључиво сиромасима, док је у Котору фрањевцима и проповедницима и поред забране увоза страног вина у дистрикт било дозвољено да одређене количине увезу и приме на поклон у виду милостиње. *Средњовековни сѣашуи града Будве*, 63 (чл. 291); *Statut grada Kotora II*, 285 (гл. 337).

1868 Библија, 75 (Свето јеванђеље по Луци, глава 10. 34).

1869 Исто, 217 (Прва посланица светог апостола Павла Тимотију, 5. 23)

1870 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс, XXXIII–XLVI*; Исти, *Српска средњовековна медицина*, Београд 1990, 20–26; *Привајни живои*, 399 (Р. Радић).

1871 Р. Катић, *Медицински сѣиси Ходошкој зборника, XI–XIV, XXII–XXV*; Исти, *Српска средњовековна медицина*, 26; *Привајни живои*, 399 (Р. Радић).

Вино различите врсте и јачине користило се за лечење температуре настале услед више различитих фактора. *Танко бело вино* препоручивало се за лечење ефемерне огњице – температуре, изазване великом тугом или психичком потиштеношћу. Према Хиландарском медицинском кодексу оболела особа је требало да се најпре окупа у млакој води, искључиво у бурету, затим да се намаже ружиним или бадемовим уљем и конзумира само хладна јела. Након тога се болеснику саветује да се често умива ружином водицом, да ужива у пријатним мирисима, музици лаутара и игри глумаца, као и да по мало испија танко бело вино, а затим, након обедовања, да одспава у хладовини. „Мало доброг вина помешаног са водом” отклањало је температуру изазвану претераним радом, док се особи са температуром насталом од глади и слабе исхране налагало да пије *црвено вино*. *Јако вино* у комбинацији са течним и хладним јелима, као и онима која се лако варе, препоручивало се за лечење температуре код човека који је, навикавши да се редовно купа, пије здраву воду и удише чист ваздух, променио начин живота, доспевши у средину загађеног ваздуха и лоше (гњиле) воде. Са друге стране, особа код које је повишена температура настала услед неке болести није смела да узима вино¹⁸⁷², већ га је требало заменити јечменом водом, која се пила уз бундеву помешану са киселим грожђем.¹⁸⁷³

Српски средњовековни медицински списи садрже и многе рецепте који су подразумевали кување разних лековитих биљака и других састојака у вину. За отклањање болова у стомаку требало је припремити масу од уситњеног бибера, белог тамјана и кима, скувати је у вину, а затим попити.¹⁸⁷⁴ Напитак од листова пелина скуваних у вину помешаном са водом јавља се и као рецепт који је помагао у борби против жутице (*ономе коме њоужуи образ*), док се за излечење ове болести препоручивао и сладић скуван у вину. Особи оболелој од жутице саветовано је и да уместо зеља једе ластаре, односно младе изданке винове лозе.¹⁸⁷⁵ Један од рецепата против зубобоље подразумевао је да особа коју муче болови треба да попије напитак од корења брескве скуваног у вину.¹⁸⁷⁶

1872 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс*, 39–42, 251–256; 48, 259–260; *Физиолоі. Средњовековни медицински сѣиси*, 104–105.

1873 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс*, 45–48, 257–259; *Физиолоі. Средњовековни медицински сѣиси*, 99–101, 103.

1874 Исто, 84.

1875 Р. Катић, *Медицински сѣиси Ходошкоі зборника*, 20, 74; *Физиолоі. Средњовековни медицински сѣиси*, 84.

1876 Р. Катић, *Медицински сѣиси Ходошкоі зборника*, 8, 62; *Привайни живоі*, 408 (Р. Радић).

Различите врсте биљака скуваних у вину служиле су и за отклањање болова у јетри. Корен селина и три корена белог лука требало је сјединити и уситнити, а затим прокувати у вину и тако процеђени сок узимати као напатак сваког јутра. У случају недостатка вина могла се користити и вода, премда је јасно да је вино представљало драгоцен састојак лека. Против болова јетре постојало је још неколико рецепата у којима је вино имало своју улогу. Сок направљен од смесе коју су чинили иситњено и у вину прокувано купиново лишће, заједно са његовим осушеним кореном, гарантовао је излечење у периоду од три дана. Посебно је занимљив лек од добро уситњеног белог лука помешаног са медом и вином, који је болесник који пати од болова јетре требало да испија док се купа.¹⁸⁷⁷ Против назеба и сувог кашља Хиландарски медицински кодекс препоручује напатак од подједнаких количина шаргарепе и сувих смокава скуваних у вину, док је биљка већа скувана такође у вину помагала онима који болују од астме.¹⁸⁷⁸

Ходошки зборник садржи и рецепт за лек против главобоље изазване претераним пијењем вина, препоручујући да пијаница намаже главу соком од исцеђеног лишћа бршљана или купуса, док је други савет подразумевао да се иситњено лишће купуса помеша са шафраном и беланцетом од јајета и стави на чело. За пијанице уопште кратко се прописује: „Нека трипут сркне оцат и отрезниће се”.¹⁸⁷⁹ Како не би дошло до пијанства саветовано је да се на празан стомак поједе корен купуса и пет горких бадема.¹⁸⁸⁰ Вино је чинило саставни део рецепата и за лечење неких дечијих здравствених тегоба. Хиландарским медицинским кодексом препоручивано је да се детету које пати од дрхтавице, односно фраса, због чега се тресе у колевци, намаже чело машћу од романике, док се дојиљи налагало да пије вино помешано са водом у којој су претходно били кувани изоп и рута.¹⁸⁸¹ Како би имала довољно млека, дојиља је требало да пије сок направљен од иситњеног кима и зеленог морача, меда и старог вина.¹⁸⁸² У

1877 *Фисиолої. Средњовековни медицински сѣиси*, 85.

1878 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс*, 120–122, 317–319; *Фисиолої. Средњовековни медицински сѣиси*, 113–115; Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, САН посебна издања, књига СССХ, одељење медицинских наука, књига 12, Београд 1958, 68.

1879 Р. Катић, *Медицински сѣиси Ходошкої зборника*, 12, 66.

1880 Исто, 17, 71; *Привајни живои*, 408 (Р. Радић).

1881 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс*, 189, 390; *Фисиолої. Средњовековни медицински сѣиси*, 124.

1882 Р. Катић, *Медицински сѣиси Ходошкої зборника*, 23, 77.

српским медицинским списима вино се јавља и као један од састојака мелема коришћених за разне врсте рана, обољења и тегоба. За лечење богиња Ходошки зборник препоручује мелем од изгњеченог младог лишћа бршљана, мало соли, вина и уља.¹⁸⁸³ У Хиландарском медицинском кодексу, у рецепту за мелем који ће „очистити сваку рану” јавља се и пекмез од грожђа (**режина**), који је требало сјединити са козјим лојем, терпентином (врста смоле) и новим воском, а затим смесу растопити на тихој ватри и мешати док не побели.¹⁸⁸⁴

У Ходошком зборнику наилази се и на вино као део терапије за лечење лепрозних. Ономе који болује од губе требало је прво пустити крв, половином марта, априла и маја, а затим му давати сваког јутра да пије сируп од кима и меда помешан са мало топлог вина.¹⁸⁸⁵ Болнице за смештај и лечење лепрозних постојале су у средњовековној Србији, попут оне коју је Стефан Дечански подигао у близини Дечана.¹⁸⁸⁶ У Котору је постојао Лепрозоријум на Шурању, на извору реке Гурдић иза манастира Св. Фрање, познат и под називима „Дом губаваца” или „Хоспитал св. Лазара”. Иако се помиње тек 1431. године, вероватно је постојао већ у време када је и краљ Стефан Дечански основао болницу за губавце. Познато је да је которски ђакон Јаков, син златара Метика, 1449. године сиромасима дома Св. Лазара завештао 8 стари хлеба, три шкопца (овна) и 3 ведра вина¹⁸⁸⁷, мада о употреби вина у лечењу оболелих од лепре у овим болницама нема никаквих података.

Византијски лекари су саветовали испијање вина у циљу бољег варења. Медицински трактат анонимног лекара, који се смешта у шири временски период XI–XIV века, током ручка препоручује испијање вина тек у оној мери којом би се утолила жеђ и натопила храна у стомаку, саветујући да је вино најбоље пити лагано, након јела. За стварање апетита, јачање желуца и као средство за подстицање уринирања препоручивало се вино зачињено мирођијом, док се у борби против несанице узимало вино са дивљим першуном. Вино помешано са седефом узимало се као противотров приликом тровања и уједа гмизаваца.¹⁸⁸⁸ У старом и средњем веку олово (*Plumbum*

1883 Исто, 11, 65.

1884 Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс*, 165, 366.

1885 Р. Катић, *Медицински сјиси Ходошкој зборника*, 15, 70; Исто, *Медицина код Срба у средњем веку*, 118.

1886 ЛССВ, 366–367 (Д. Ковачевић-Којић, *Лейрозориј*).

1887 Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи старога Котора*, 17.

1888 Р. Радић, *Шта су били Византинци*, 118–119.

oxydosum) је коришћено за зацељивање рана, против дијареје, затим као колириј за очи – у свом иситњеном, прашкастом облику, као и у козметичке сврхе, услед чега је могло доћи и до тровања. У том случају, најпре се препоручује давање еметика (лека за изазивање повраћања), након чега је болесник требало да једе суве смокве, семе селена, суво или зелено лишће мирођије, као и бибер и пелин који су скувани у вину, док би након прочишћавања требало да пређе на закисељену храну.¹⁸⁸⁹ Као што се може видети из досадашњег излагања, поред вина и шире, грожђе се свакако конзумирало и у свом свежем, непрерађеном стању, као и суво, док се у лекарским списима српске средњовековне медицине помиње и пекмез од грожђа. Већ је поминуто да је могуће да се грожђе сорти за које се претпоставља да су у Србију дошле са Турцима користило првенствено за јело.

Вино, грожђе и винова лоза, као и оруђе које је коришћено у виноградарству, због свог значаја нашли су места и у фрескосликарству, илуминираним књигама, као и на надгробним споменицима. У црквеним обредима вино је у средњем веку, као и данас, имало неизоставно место, не само у литургији, већ и у извођењу церемоније венчања. Будући супружници испијали су вино из заједничке чаше, што је симболизовало брачни живот у коме се заједно деле чаше радости и туге. Узимање вина на црквеном венчању оживљавало је и успомену на догађај о претварању воде у вино на свадби у Кани Галилејској, прво Исусово чудо описано у јеванђељу по Јовану, које се чита током церемоније. Будући да је нестало вина, Исус Христос је наредио слугама да шест судова од камена који су се налазили у близини напуне водом, коју је затим претворио у вино.¹⁸⁹⁰ Сцена *Свадбе у Кани* нашла је своје место и у српском фрескосликарству манастира Дечани, у оквиру које су представљена три земљана ћупа са вином.¹⁸⁹¹ У Дечанима се налази и представа Ноја који обделава виноград, док у руци држи виноградарски нож. Реч је о ликовној представи старозаветне приче о Ноју, који је радио у винограду, па се напио вина и заспао.¹⁸⁹² Ликовне представе винорезног косира, коришћеног у берби грожђа, као и мотике којом се окопавало земљиште у винограду, могу се наћи на средњовековним минијатурама. У *Хрвојевом мисалу*, илуминираном рукопису босанског војводе Хрвоја Вукчића Хрватинића,

1889 Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, 72.

1890 Библија, 96 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 2. 1–11).

1891 М. Благојевић, *Србија у доба Немањина*, 193.

1892 Библија, 8 (Прва књига Мојсијева 9. 21–22); С. Радојчић, *Стијаро српско сликарство*, табла XV; М. Благојевић, *Србија у доба Немањина*, 193.

насталом око 1404. године, садржане су илустроване представе извођења радова у винограду и производњи вина, попут резивања чокота, муљања грождја и претакања вина.¹⁸⁹³

Представе винове лозе и грождја могу се наћи и на *стећцима* – каменим надгробним споменицима који се јављају на простору данашње Херцеговине, Црне Горе, југозападне Србије, јужне Далмације и већег дела Босне у периоду од краја XII до краја XVI века. Стећке су подизали богатији појединци, који су поред израде споменика поседовали и адекватна материјална средства за унајмљивање мајстора задужених да угравирају одређену орнаментiku у плочу.¹⁸⁹⁴ *Повијена лозица* је најзаступљенији мотив стећака и најкарактеристичнији групни елемент бордура стећака. Идентификована је на око 350 примерака, највећим делом на простору данашње Црне Горе и Херцеговине. Углавном се јавља у виду фриза при врху усправних страна слемећака и сандука, а често и у функцији оквира на хоризонталним странама сандука и плоча. У неким случајевима се у међупросторима лозице налазе и гроздови, док је најчешће представљена са мотивима тролистова и спиралица, поред којих се јављају и мале розете и други елементи. Употреба мотива повијене лозице потиче из античког периода, који је коришћен и у старохришћанској, прероманичкој и романичкој уметности, док је у највећој мери био део готичког стила.¹⁸⁹⁵

Мотив грозда на стећцима карактеристичан је за пределе источне Босне, док се најчешће јавља у комбинацији са спиралама и крстовима. Гроздови се могу наћи и као елементи у бордурама од савијене лозице. У околини Стоца јављају се стећци са бордурама од разних неповезаних мотива, међу којима се налази и грозд, као и комбинације гроздова са спиралама и крстовима.¹⁸⁹⁶ Лоза и спирала са гроздовима симболизовала је Христа, који је у јеванђељу представљен као „истинита лоза”, и његове ученике – његово грождје¹⁸⁹⁷, мада су ове представе на стећцима могле имати и чисто декоративни карактер.¹⁸⁹⁸ Разврежала лозица је један од честих орнамената на стећцима у крајевима данашње Западне Србије, уочена на надгробним споменицима у Степањи, Ковиљачи и Крупњу. Овде се такође уз представу

1893 *Missale Hervoriae*, f. 142, 143, 147, 148, 147', 148'.

1894 *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 172; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 13–16; ЛССВ, 708 (Д. Поповић, *Стећци*).

1895 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 78 (*Бордуре*); 97–98 (*Повијена лозица*), 99–100 (*Розета*).

1896 Исто, 77 (*Билни мотиви*), 81–82 (*Грозд*).

1897 Библија, 114 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 15. 1, 2, 5, 6).

1898 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 82.

лозе могла наћи и орнаментика грозда, као што се може видети на налазиштима у Крупњу, Липеновићу и Ковиљачи.¹⁸⁹⁹ У приморским, првенствено виноградарским крајевима и деловима источне Босне заступљени су и стећци који садрже рељефне мотиве земљорадничких алата, међу којима се јављају и мотика и косир, што уједно сведочи и о занимању и о друштвеном положају покојника.¹⁹⁰⁰

2. Символика винове лозе

Винова лоза је у средњем веку сматрана једном од најплеменитијих биљака, са којом је династија Немањића често изједначавана, док је коришћење библијских метафора *корена, изданка, цветића и њлода* имало функцију истицања светородности владарске породице. Пишући *Службу* свом оцу Стефану Немањи – Светом Симеону, Сава говори: „Као многоплодна лоза грозд процвета, оче Симеоне, добродетељима божаственим покајања вино изливајући”.¹⁹⁰¹ Стефан Немањић такође у *Житију Св. Симеона* поистовећује свог оца са најлепшим метафорама винове лозе и вина: „Радуј се, лозо доброплодна, која нам обилато точи весеље! Радуј се, грозде сазрели, који истиче слатки сок, а избавља од пијанства греховног!”¹⁹⁰² Елементи ове метафорике могу се наћи и у Савином *Житију Светио Симеона*, у коме стоји да је Стефан Немања, објавивши своју одлуку о повлачењу са престола, изабрао Стефана за наследника истичући: „Овога имајте уместо мене, добри корен који је изашао из моје утробе, и овога постављам на престо Христом дароване ми владаvine!”¹⁹⁰³

Представа Стефана Немање и његовог сина, *доброг корена*, коме је поверена држава, готово је истоветна библијској метафори у којој је Исус Христос представљен као чокот, а његов отац као виноградар: „Ја сам прави чокот, и отац је мој виноградар: Сваку лозу на мени која не рађа рода отсјећи ће је; и сваку која рађа род очистиће је да више рода роди. (...) Ја сам чокот, а ви лозе: и који буде у мени и ја у

1899 Исто, 43–44, 201 (слика 1), 241 (слика 96); *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, 172.

1900 Š. Bešlić, *Leksikon stećaka*, 103–104 (*Симболи занимања*); 104 (*Симболи земљорадника*).

1901 Свети Сава, *Сабрана дела*, 204–205; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111.

1902 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 97, 99; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111.

1903 Свети Сава, *Сабрана дела*, 159; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 111–112.

њему он ће родити многи род; јер без мене не можете чинити ништа. Ко у мени не остане избациће се напоље као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити.”¹⁹⁰⁴ Касније ће патријарх Пајсије у *Служби Светиом Симону* (1628/1629. или позније) и Стефана Првовенчаног поистоветити са виноградом – „као виноград плодови изнео јеси грожђе красно, чијом се божаственом славом наситивши ми чувства душевна наслађујемо ваистину, Симоне преподобни, моли Христа Бога да се спасу душе наше.”¹⁹⁰⁵

Метафора винограда је исто тако могла бити употребљена и на други начин. У својој беседи византијском цару Манојлу Комнину (1173) Константин Манасије говори о Стефану Немањи, који је након одметања и пораза 1172. године као сужањ доведен у Цариград, тако што га, користећи библијске цитате из јеванђеља, упоређује са виноградом који је огрезао у корову. Цар Манојло, који је неколико пута раније пружао подршку Стефану Немањи, очекивао је да ће „његов виноград донети обилан плод, али он је уродио коровом. Стога си ти подигао ограду (винограда) и он се отвори за штеточине, будући да је у коров нарастао и у дивље се трње претворио, и не дајући грожђе из кога се слатко вино излива, већ жуч отпадништва, већ чемер подмуклости, већ варваромирисно вино, иако би он доцније у својој утроби исцедио грозд чемера.”¹⁹⁰⁶

Употреба лозе као династичког симбола Немањића настала је по узору на старозаветни мотив Јесејеве лозе, који се у сачуваним исправама први пут јавља у повељи краља Уроша I манастиру Св. Богородице у Стону (око 1253), као и у сликарству сопоћанске приправе из 60-их година XIII века, затим у манастиру Св. Ахилија у Ариљу (1296), Богородици Љевишкој (1310), Грачаници (око 1320), у Белој Цркви у Карану („скраћена хоризонтална лоза Немањића”, 1340–1342), Дечанима (1347/1348), Матејчи (1355).¹⁹⁰⁷ Јесејева лоза представља стабло јеврејских царева, пророка и свештеника, односно предака Богородице

1904 *Библија*, 114 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 15. 1, 2, 5, 6). Теодосије такође на више места Христа поистовећује са виноградом, али и гроздом, који је потекао од Богородице – „истините лозе” („Као из необделаног винограда, Дево, прекрасан грозд – Христос из тебе је израстао који нам источи вино избављења душе и тела радујући свима“). Теодосије, *Службе*, 50, 90, 249–250.

1905 Патријарх Пајсије, *Сабрани сјиси*, 35.

1906 *ВИИНЈ IV*, 212–213 (Б. Ферјанчић). Мотив преузет из старог завета: *Библија*, 595, 643 (Књига пророка Исаије, 5. 2 и Књига пророка Јеремије, 2. 21).

1907 В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 145; Г. Суботић, *Прилози хронологији дечанског сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 130; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 113; ЛССВ, 371–373 (Д. Војводић, *Лоза Немањића*).

и Христа, о којој пророк Исаије сликовито говори: „Али ће изаћи ши-бљика из стабла Јесејева, и изданак из коријена његова изникнуће”.¹⁹⁰⁸

Мотив Јесејево лозе је у црквеној ликовној уметности симболизовао слављење Христовог доласка међу људе, али је употребљаван и у функцији наглашавања легитимитета предводничке улоге Немањића у процесу стварања српског Израиља. Владаре династије Немањића требало је приказати као божје изабранике, чија је владавина била предодређена, тако што је из Јесеја потекла лоза Христових предака, а из Немање лоза владара и манастирских ктитора. Јесејева лоза се најчешће сликала уз сцене Васељенских сабора и Страшног суда. Такав је и распоред сцена у старој припрати Сопоћана, где је Јесејева лоза представљена на јужном зиду, док је на северном осликана сцена Страшног суда. На западном зиду је композиција Васељенских сабора, укључујући и фреску Немањиног сабора против јеретика, а на источном две старозаветне сцене и циклус из Јосифовог живота. Учесници сабора су на тај начин вернике константно подсећали на патријархе, свештенике и царева који су потицали из Јесејевог стабла¹⁹⁰⁹, док је мотив Страшног суда садржан и у цитираном делу јеванђеља по Јовану, на основу кога је и настала композиција лозе: „Ко у мени не остане избаћиће се напоље као лоза, и осушиће се, и скупиће је, и у огањ бацити, и спалити.”¹⁹¹⁰

Идеја о светородном корену и новом Израиљу нашла је своје место и у другом писаном, књижевном и дипломатичком материјалу, најпре у *Житијима* Доментијана. Сава је представљен као „добро изникли изданак од доброга корена”, који за свог оца говори да је подобник боговиднога Јакова из кога ће израсти други или нови Израиљ. Идеологија заступљена у Доментијановом делу поклапа се са оном са зидова сопотанске припрате, где је Стефан Немања такође поистовећен са Јаковом, с обзиром да обојица благосиљају потомство и престо дарују млађем сину уместо старијем.¹⁹¹¹ Поређења Христовог и Немањиног корена, као и представе Симеона као другог Јакова, новог Израиља или лозе, а Саве као изданка, гране или грозда, могу се наћи и у Теодосијевом *Житију Св. Саве* и другим његовим делима.¹⁹¹²

1908 Библија, 601 (Књига пророка Исаије, глава 11. 1).

1909 С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114, 117.

1910 Библија, 114 (Свето јеванђеље по Јовану, глава 15. 6); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114.

1911 Доментијан, *Живот Свејоїа*, 56, 72, 79–80, 116, 122–123, 187, 210, 239, 275, 314. Симеон и Сава су код Доментијана представљени и као „истински делатељи винограда Христова”. Исто, 77, 122–123, 272; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 114–115.

1912 Теодосије, *Житија*, 102, 136, 163; Исти, *Службе*, 50, 71, 87, 96, 98, 102, 141, 146, 172, 175, 188–189, 240, 249; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Не-*

Исте поруке налазе се и у аренгама повеља краља Уроша I за манастире Св. Богородице у Стону (око 1252. године) и Св. Николе у Хвосну (из 1276/77. године). У аренги првонаведене повеље краљ истиче да је Христос цвет корена Јесејевог, док је у другој себе и своје претходнике назвао „светога корена богољубивим изданцима”, а затим набројао све своје претке. Поруке прве повеље боље повезују мотив династије са мотивом Јесејеве лозе. Одмах се уочава паралела Христа и Марије са Јесејем. Присутни су исти изрази који се могу наћи код Доментијана и Теодосија: *корен, жезло, цвейш*, док је свог оца Урош назвао *свейшим* краљем Стефаном, а своје порекло *йресвейшим*, како би истакао везу са Јесејевом лозом.¹⁹¹³

Мотив лозе коришћен је као метафора плодности и код архиепископа Данила II, који у *Жиџију краља Уроша*, приликом његовог узимања Јелене за жену, цитира 127. Давидов псалм који гласи: „Блажен си, и добро ће ти бити; и жена твоја (је) као плодовита лоза у странама дома твога”¹⁹¹⁴, која затим „роди свога сина, Богом насађену грану од доброплоднога корена”.¹⁹¹⁵ У *Жиџију краља Милутиина* архиепископ Данило користи исти мотив приликом истицања славног порекла „великог краља”, који потиче од преподобног оца Симеона Немање и „доброплодне гране његова изданка” – Светог Саве¹⁹¹⁶, док се исто понавља и у *Жиџију краља Душана* од Даниловог настављача – „прво почетак преподобни и богоносни отац Симеон Немања и доброплодни и многокрасни изданак, син његов, кир Сава”.¹⁹¹⁷

Као што се може видети на основу ликовних представа, житија и владаревих повеља, мотиви свете лозе и светог корена употребљавани су у време краља Уроша I у функцији државне идеологије са изразитим политичким карактером наглашавања легитимног права на наслеђивање престола, учвршћивања култа светородне династије и оствари-

мањића, 116. Сава је представљен и као изданак корена православног, док за Симеона и Саву каже и да су засадили лозу православне вере или правоверја. Теодосије, *Службе*, 45, 141, 172, 175, 254.

1913 *Зборник*, 196, 250; Теодосије у обраћању Богородици наводи: „Цвет чистоте који нам је из корена Јесејева изникао, Дево, плод бесмртности израсла нам јеси, Христа, Цара и Господа”. Теодосије, *Службе*, 189; Доментијан, *Живой Свеѣиоа*, 238, 240; С. Марјановић-Душанић, *Мойшиев Лозе Јесејеве у доба Уроша I*, 122; Иста, *Владарска идеологија Немањића*, 116.

1914 Данило Други, *Живойи краљева и архиепископској срѣских. Службе*, 49.

1915 Исто, 51.

1916 Исто, 79. Сам краљ Милутин се у повељи за Карејску келију из 1317/1318. године такође позива на Симеона и Саву – „од њиховог светог корена сам и ја изданак”, док у недатованој повељи Св. Марији на Мљету истиче да је од „благог корена” светих родитеља својих. *Зборник*, 485–486, 505.

1917 Данило Други, *Живойи краљева и архиепископској срѣских. Службе*, 163.

вања паралеле између сопственог порекла и порекла Исуса Христа.¹⁹¹⁸ Исто је присутно и у аренгама повеља краља и цара Душана, док су се наведени циљеви употребљавали у складу са тадашњим политичким приликама.¹⁹¹⁹ У првом сачуваном документу након Душановог доласка на власт, тачније у исправи игумана Гервасија Карејској келији од 16. јуна 1332. године, краљ је означен као „добар плод доброг корена” и „благодостиви род свете лозе”. Истицање светородног порекла вероватно је било неопходно зарад стицања легитимитета и подршке од стране братског хиландарског сабора, у чије име је документ издат, одмах након преузимања престола.¹⁹²⁰

У повељи од 22. јануара 1333. године, којом је Дубровнику уступио Стон и Пељешац, краљ Душан говори о својим „светим родитељима и прародитељима”, изабраним од Бога, говорећи да је њихов „праунук и унук, и син њихов и наследник истинити, од светога њиховог корена”, који је и сам изабран за владара „помоћу и судом Божијим”.¹⁹²¹ Овај документ важан је јер се њиме нови краљ обраћао и западним представницима. Циљ је, дакле, био да се одмах на почетку владавине легитимитет доласка на престо постави у први план, с обзиром на насилно преузимање власти у околностима Душановог напада на оца и грађанског рата. Оваквом запажању иде у прилог чињеница да се у каснијим Душановим повељама мотив *свѣтѣ лозѣ* и *корѣна* знатно ређе јавља. С друге стране, свети преци се редовно помињу, вероватно у функцији даљег учвршћивања култа светородности немањићке династије.¹⁹²²

Краљ Душан назива себе „изданком светог корена” још само два пута у повељама које су издате пре крунисања за цара. У повељи за хиландарски пирг у Хрусији из 1336/7. наводи: „А и мени је, Стефану краљу сину Богом просвећеног краља српског Уроша Трећег и праунуку Светога Симеона новог мироточца – чијег сам светога корена и ја грешни изданак, (...) (Господ) дао да будем на престолу у отачаству моме.”¹⁹²³ У повељи старцу Григорију о цркви св. Петра Коришког од 19. маја 1343. године краљ Душан поставља паралелу између Немањића и изданака Јесејевог стабла: „А помазање сам примио од Бога посредством анђела, (...) Јер од њега примамо краљевску власт,

1918 С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 117.

1919 Ж. Вујошевић, *Сйари завѣи у ареніама йовеља Сйефана Душана*, 230.

1920 Исто, 230–231.

1921 Д. Јечменица, *Прва сйонска йовеља краља Сйефана Душана*, 31, 33.

1922 Ж. Вујошевић, *Сйари завѣи у ареніама йовеља Сйефана Душана*, 230–231.

1923 М. Ивановић, *Хрисовуља краља Сйефана Душана којом хиландарском йиріу у Хрусији йоклања цркву Св. Боїородице у Лийљану*, 41, 45, 50, 53.

и као од корена Јесејевог, изабрао је изданак, од Бога посађену грану и праунука самовласног господина Симеона светог Немање”.¹⁹²⁴

Од времена проглашења Српског царства, априла 1346. године, мотив светог корена се поново доследно јавља у повељама, скоро све до краја Душанове владавине, са циљем изградње и утемељења царске идеологије и представе цара као Христовог намесника. У аренги повеље од 18. јануара 1347. године, којом је Хиландару потврдио село Лужац на североистоку Халкидика и приложио нове дарове, цар Душан о себи говори да је „Богом засађени изданак”, који је поникао у свом роду захваљујући молитвама светих прародитеља, међу којима посебно истиче Симеона Немању и Светог Саву.¹⁹²⁵ У оснивачкој повељи своје задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена, цар Душан истиче да је божјом вољом наследник отачаства и својих светих родитеља и прародитеља „корен, њихова грана и изданак јединородни”.¹⁹²⁶

У аренгама свих повеља издатих 1348/1349. године преовладава употреба синтагме „плод доброг корена”, која је такође увек повезана са Светим Симеоном и Светим Савом.¹⁹²⁷ Као „изданак благог (доброг) корена” својих светих родитеља, цар Душан је представљен у актима издатим током 1348. године – у повељи манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму од 29. априла¹⁹²⁸, у исправи Карејској келији о поклањању села Косориће, издатој у Прилепу¹⁹²⁹, затим у Општој хрисовуљи Хиландару¹⁹³⁰, у хиландарској хрисовуљи за село Поттолино (јануар–април)¹⁹³¹, затим у повељи уз Законик од 21. маја 1349¹⁹³², као и у акту Св. Пантелејмону од 12. јуна исте године.¹⁹³³

1924 С. Мишић, *Хрисовуље краља Стефана Душана сѣици Григорију*, 22, 24; Ж. Вујошевић, *Сѣири завети у ареніама ѿовеља Стефана Душана*, 231.

1925 Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана за Хиландар о Лужачкој мѣтохији*. ССА 5 (2006) 101, 103; Ж. Вујошевић, *Сѣири завети у ареніама ѿовеља Стефана Душана*, 231.

1926 С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 86–87, 118.

1927 Ж. Вујошевић, *Сѣири завети у ареніама ѿовеља Стефана Душана*, 232.

1928 *Зборник*, 250.

1929 Д. Живојиновић, *Хрисовуља цара Стефана Душана келији Светиої Саве Јерусалимскої у Кареји (Хил. 30)*, ССА 1 (2002) 73.

1930 С. Мишић, М. Копривица, *Ойшѣи хрисовуља*, 67, 72.

1931 Ж. Вујошевић, *Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Поттолино*, ССА 5 (2006) 117, 120.

1932 Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 142.

1933 С. Божанић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Св. Пантелејмона*, ССА 15 (2016) 57, 63.

Царска идеологија је посебно наглашена у потврдној хрисовуљи цара Душана за манастир Свете Богородице у Архиљевици из 1355. године, сачуваној у преписима, када се мотив лозе поново јавља: „Господе Боже мој, велико је и неизрециво милосрђе Твоје које си објавио нама, робовима својим, почев испрва од прадеда нашега, господина првога пастира и наставника стада свога, великога Немање српске земље. И њега [Стефана Немању] си изволео да посадиш као неку доброплодну лозу и од њега си расплодио прекрасне изданке по васељени”.¹⁹³⁴ Повеља Архиљевици издата је на државном сабору, на коме су се вероватно разматрала и питања од државних интереса, због чега је било посебно важно нагласити порекло које води од „великог Немање”, који је персонификован као „доброплодна лоза”, чији су потомци „прекрасни изданци”.¹⁹³⁵ Стефан Немања је и у овом случају поистовећен са праоцем Јаковом, коме је Бог дао име Израил, говорећи му: „расти и множи се; народ и многи ће народи постати од тебе, и цареви ће изаћи из бедара твојих.”¹⁹³⁶ Оваква идентификација, којом су се служили први Немањићи, касније није употребљавана, да би се поново нашла у исправи цара Душана у контексту тадашњих политичких интереса и потреба.¹⁹³⁷

Међу Душановим исправама из 50-их година XIV века на мотив светог корена наилазимо још само у повељи о поклањању цркве Св. Николе у Псачи Хиландару (1354–1355), сачуваној у препису од 25. марта 1358. године, где цар истиче: „процветао сам као изданак Божијег насада у отачаству моме молитвама светих прародитеља мојих”.¹⁹³⁸ Садржај аренги Душанових повеља показује да је мотив светог корена био учестало заступљен у служби владарске идеологије, нарочито у првом периоду 1332–1333. године у функцији стицања легитимитета власти и налажења оправдања за чин свргавања свог оца и насилног доласка на престо, док је у другом периоду (1347–1349) требало да послужи уобличавању царске идеологије. Повеље из 1355. године показују да употреба мотива доброплодне лозе и светог корена у истицању легитимитета власти и одређених политичких циљева није изгубила на значају ни у потоњем периоду.¹⁹³⁹

1934 В. Алексић, *Два йрейиса*, 33, 37, 42.

1935 Ж. Вујошевић, *Сйари завей у ареніама йовеља Сйефана Душана*, 232.

1936 Библија, 34 (Прва књига Мојсијева, 35. 11).

1937 Ж. Вујошевић, *Сйари завей у ареніама йовеља Сйефана Душана*, 232.

1938 С. Мишић, *Хрисовуља цара Сйефана Душана о йоклањању цркве Свейої Николе у Псачи манасйиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 137, 139.

1939 Ж. Вујошевић, *Сйари завей у ареніама йовеља Сйефана Душана*, 232–233.

Закључак

На територији средњовековне Србије, у периоду од краја XII до последњих деценија XV века, постојали су повољни климатски и друштвени чиниоци, неопходни за узгој винове лозе. Развој виноградарства текао је постепено од друге половине XII и почетка XIII stoleћа, добијајући на интензитету током XIV и XV века. На простору средњовековне Србије приметан је неуједначен развој узгоја винове лозе на нивоу неколико регија. Виноградарство је у XIII веку било добро заступљено у Јадранском приморју, као и на простору Македоније, док је у унутрашњим крајевима услед демографских прилика добијало на интензитету тек од XIV stoleћа.

У српским земљама дуж Јадранског приморја (Хум, Требиње, Зета) узгој винове лозе имао је дугу традицију још од античких времена и раније, која вероватно није била у потпуности прекинута ни током раног средњег века. Од средине XIV stoleћа и времена потпадања Стона и Пељешца под власт Дубровника (1333) на полуострву долази до интензивнијег развоја виноградарства, које је подстицано од стране дубровачких власти. Са друге стране, штитећи интересе својих поданика, који су поседовали винограде на најужем и најстаријем градском подручју – дистрикту (Астареја), виноградарство је у стеченим српским и босанским крајевима систематски сузбијано и ограничавано – у Сланском приморју од 1399, у крајевима од Љуте до Курила изнад Ријеке Дубровачке (од 1357), као и на простору Конавала (од 1419. и 1426). У приморским крајевима средњовековне Зете виноградарство је такође представљало најразвијенију и најшире заступљену пољопривредну делатност, која је до средине XIV века достигла највеће размере у дистриктима приморских градова, првенстве-

но Котора, као и Будве, Бара, Улциња, Скадра и Дриваста. Которске власти су, као и у случају Дубровника, сузбијале узгој винове лозе у новостеченим крајевима (Грбаљ, Бијела, Крушевице, Леденице), настојећи да заштите интересе которске властеле и грађана и осигурају конкурентност вина произведеног на најстаријем градском подручју. Виноградарство је у првој половини XIII века било заступљено и у другим крајевима Зете – у Црмници, као и у долини Зете и Мораче, док се до друге половине XV столећа развило и у околини Цетиња и данашње Подгорице.

На простору Македоније – у Скопљу, Поречу и Пологу у долини Вардара, као и у Штипу, Злетову и Пијанцу у долини Брегалнице, виноградарство је било добро развијено већ у другој половини XIII и почетком XIV века. У осталим континенталним крајевима средњовековне Србије виноградарство се ширило постепено од краја XII и почетка XIII века, добијајући на интензитету током XIV столећа, који је уско повезан са демографским растом, стварањем већег броја обрадивих површина и развојем јачих потрошачких центара. У првој половини XIV века винова лоза је узгајана на простору данашње Метохије – у околини Призрена и пределима Хвосна (западни делови Метохије), тачније на поседима манастира Хиландара, Дечана и Светих Арханђела код Призрена, као и у плодним крајевима Косова. Током XIII и XIV века виноградарство се развило и у долинама Ибра и Западне Мораве (на поседима Студенице, Жиче, Хиландара), као и у жупама у сливу Јужне Мораве. У северним крајевима средњовековне Србије узгој винове лозе ширио се од друге половине XIV века, с обзиром да је на овом простору касније дошло до демографског раста и развоја градских насеља и других привредних средишта. У другој половини XIV столећа виноградарство је било заступљено у околини Петруса, као и на простору Браничева, где се винова лоза гајила и у селима на обали Дунава (поседи манастира Раванице). До друге половине XV века узгој винове лозе попримио је шире размере и на простору данашње Шумадије, као и у Средњем Полимљу, у крајевима око Пријепоља.

Слично као у приморским регијама, виноградарство је и у континенталним крајевима средњовековне Србије највећи степен развоја достигло у најближој околини развијених градских насеља. Грађани Призрена и Штипа су у првој половини XIV века поседовали многе винограде на *градском мейошу*, који је представљао градско земљиште у непосредној близини града под посебним режимом коришћења од стране грађана. Интензивирање виноградарске делатности у унутрашњим крајевима средњовековне Србије довело је до тога да се почетком XV века у околини већих градских средина јављају вишкови вина

који не могу лако да се продају, као у случају Новог Брда, највећег рударског насеља на простору Балкана. Први сачувани турски пописи освојених српских крајева показују да се најкасније до половине XV столећа виноградарство раширило у скоро свим плодним крајевима средњовековне Србије. У многим насељима, нарочито на простору Македоније, донекле и на Косову и Метохији, Браничеву и другде, уочава се постојање континуираног узгоја винове лозе од средњовековног до раног османског периода. Такође, може се закључити да виноградарство са доласком Османлија засигурно није замрло.

Када је реч о врстама винове лозе, познато је само неколико црних и белих сорти са будванског и дубровачког подручја, док су црне сорте изгледа биле распрострањеније. У дистрикту Будве је у првој половини XIV века узгајана црна сорта *крайшошија*, представљајући један од два генетска типа која су чинила базу даљем развоју свих осталих сорти на простору данашње Црне Горе. Други генетски тип јесте *разаклија*, која је највероватније почела да се узгаја од времена Османлија. *Тамјаника* се гајила у Дубровнику као црна и бела сорта. Две нарочито цењене беле сорте – *шребијанска лоза* (највероватније пренета са простора северне Италије) и *малвасија*, такође су узгајане на дубровачком подручју. Могуће је да су сорте винове лозе из приморја биле пренете у залеђе и дубље. Претпоставља се да су Османлије током XV века у српске крајеве донеле поједине стоне сорте са простора Мале Азије, као што су *дренак*, *афуз-али*, *ћилибарка*, *чауш* и друге. Све сорте винове лозе које су биле заступљене у средњем веку највероватније су узгајане искључиво на властитом корену, све до појаве болести филоксере у другој половини XIX века.

У зависности од начина орезивања, винова лоза је у средњовековној Србији узгајана на два начина, који су одређивали облик и висину стабла лозе. Први начин подразумевао је ниску резидбу, мало изнад корена, тако да винова лоза није могла да достигне велике висине, након чега је подизана уз краће коље. У другом случају винова лоза се најпре пуштала да порасте и достигне одређену висину, да би се затим резидба изводила високо изнад корена, након чега је стабло подизано уз високо коље или притке (*одрина*, *нерез*, *vinea in cameris*). На дубровачком подручју постојао је и савршенији начин, који је подразумевао подизање лозе уз високо рачвасто коље, чиме је формирана одређена врста свода. Виновој лози су као наслон могла служити и стабла воћака или храста (*лознице дубне*). Овај начин гајења је пружао могућност добијања већих количина плодова са мањих површина, због чега се претпоставља да је био распрострањенији у приморским крајевима, где је постојало мало плодног земљишта.

Начин подизања винограда ниском резидбом вероватно је преовладавао у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, у којима су постојале велике површине плодног, растреситог земљишта са слабијим присуством камена.

Земљорадничко становништво средњовековне Србије одлично је познавало природу винове лозе, као и начин подизања и култивисања винограда, изводећи све неопходне радове. Земљиште је најпре трапљено, односно дубоко прекопавано помоћу алата који се називао *објетелица* (трнокоп – врста будака), да би се затим ђубрило. Струкови винове лозе су расађивани у расадницима, који су сигурно постојали на свим већим властелинствима, али су могли бити засађени и без оформљеног корена. Младице винове лозе су се садиле у јесен или рано пролеће након отапања снега – у приморским крајевима већ крајем фебруара, а у унутрашњости нешто касније, током марта. У већ заснованом винограду требало је обавити низ послова пре отпочињања бербе. Резидба („чишћење” лозе) обављала се помоћу посебног алата – *винорезној косира* (врста оруђа са металним сечивом налик дужем повијеном ножу), крајем зиме или у рано пролеће, у унутрашњости вероватно и у јесен. Након резидбе следило је прво окопавање земљишта (у приморју током фебруара, у континенталним крајевима до половине априла), затим подизање лозе и везивање за притке, поновно ђубрење, друго окопавање земљишта (у мају или јуну) и на крају заламање врхова винове лозе и избацивање неплодоносних младика из винограда. У приморју се обављало и треће окопавање земљишта, које се завршавало до половине или краја јуна. Берба грозђа је у приморским крајевима могла да отпочне већ 1. августа, најдаље од половине месеца, док градски статутути предвиђају њен завршетак до празника Св. Михаила 29. септембра. У унутрашњим крајевима берба је почињала вероватно 2–3 недеље касније у односу на приморје.

Виногради су најчешће били ограђени, имајући тачно одређене међе попут осталих пољопривредних имања, поред чега су и сами могли имати функцију међника неког другог поседа или насеља коме су припадали. Заштита винограда била је гарантована законима и градским статутима, којима је санкционисана њихова повреда настала услед упада животиња, као и услед случајног или намерног изазивања пожара. Сечење винове лозе и расадника лозница, померање међника и скретање воде у туђе винограде приликом одводњавања такође су кажњавани. Законници и статутути санкционисали су и

прекршаје попут крађе грожђа, вина и пољопривредних алатки коришћених у виноградарству. Пuteви у винограду такође су морали бити уређени. Већи виногради у поседу владара, властеле и богатијих грађана имали су своје чуваре (*йугари*).

Процес производње вина одвијао се на два начина – гажењем и муљањем грожђа ногама, након чега се вино цедило и претакало, као и цеђењем плодова у пресама или муљачама – *йочилима*, чији се назив могао односити и на подрум за вино. Неферментисани грожђани сок (шира) држан је у бурадима, да би се након превирања вино претакало у земљане посуде или јареће мешине, у којима се преносило на коњима приликом трговине. Подрум за чување вина називао се *йивница*, *виница*, *клеј* или *йочило*. Подрум се могао налазити у самом винограду или приземљу куће, док су се велике количине вина у поседу јачих црквених или световних феудалаца држале у градским кулама или у великим подрумима узиданим у сама утврђења.

Највећи број винограда налазио се у поседу владара, властеле, грађана, манастира и цркава. Винова лоза је узгајана првенствено у сеоским насељима у којима је према бројности долазила одмах после површина под житарицама. Виногради су култивисани и у зимовиштима професионалног сточарског становништва, која су у XIV и XV веку углавном представљала стална насеља са тачно одређеним атарима и међама, где су се власи и Арбанаси бавили и земљорадњом као секундарном делатношћу. У унутрашњим крајевима средњовековне Србије, земљишта под виновом лозом преовладавала су над ораницама једино у ближој околини градских насеља, на градском метоху, као у случају Призрена, Штипа, најближе околине Скопља итд, којих није било у већем броју.

Виногради који су се налазили у непосредном власништву феудалног господара (на властелинској резерви) били су измешани са виноградима њима потчињених земљорадника. У неким случајевима долазило је и до стварања компактне површине под виновом лозом, предузимањем комасације земљишта. Парцеле засађене виновом лозом унутар једног сеоског насеља, смештене у равници или на падинама брда, обично су биле измешане са другим пољопривредним и непољопривредним земљиштем (оранице, крчевине), простирале су се до водених токова и сл. Земљорадници су познавали међе својих, као и међе винограда на властелинској резерви које су обрађивали. Зависно становништво које је учествовало у узгоју винове лозе дуговало је свом феудалном господару одређену врсту ренте. Радна рента (*рабоџа*) важила је у матичним српским земљама, као и у крајевима

које су српски владари освојили од Византије крајем XII и почетком XIII века, подразумевајући обраду винограда на властелинској резерви коришћењем бесплатне радне снаге потчињених земљорадника. Свака земљорадничка кућа имала је обавезу да на земљишту свог феудалног господара обради виноград величине једног мата (965 m²), што представља површину коју је један копач могао да обради за један дан. У обради винограда на властеоској резерви учествовале су све категорије зависних људи, које су имале учешћа у земљорадњи – *меройси* (најбројнија категорија која је била носилац аграрне производње), *сокалници*, *оџроци* и *џосадници*, затим попови, *мајстори* (занатлије), један део градског становништва, као и део професионалних сточара влаха и Арбанаса.

Натурална дажбина – *десетина* (*десетак*), која је представљала десети део укупне летине произведене из винограда на земљорадничком поседу, важила је у деловима Македоније освојеним у време краља Милутина крајем XIII столећа, као и на простору Зете, где је током XI и XII века био остварен јачи византијски утицај. У одређеним деловима Македоније – у крајевима јужно од Скопља, Пологу (у горњем току Вардара) и околини Штипа, као и у жупама Горњи и Доњи Пилот у долини Дрима, узимана је натурална дажбина изражена у једном чабру или половини чабра вина од сваке земљорадничке куће која се бавила узгојем винове лозе (натурални порез који се у време Српске деспотовине назива *чабрина*). Долазило је и до преплитања радних и натуралних обавеза на једном властелинству у крајевима Македоније у којима се српска власт није могла одједном учврстити. У сваком случају, зависно становништво је увек било оптерећено једном или другом врстом ренте. Натуралну дажбину у виду десетине преузеле су Османлије приликом успостављања своје власти у освојеним српским крајевима. На подручјима српских приморских градова виногради се као вредно земљиште које доноси одређену добит често јављају као предмет закупа, залога и мираза. На подручју Котора уговор о закупу склапан је на одређени временски рок или је долазило до *вечној закупи*, док је годишња закупнина могла бити натурална или новчана. Величина натуралне ренте кретала се од десетине до половине целокупне летине. Услед све већег замаха виноградарства и развоја тржишта принцип наполице је на подручјима приморских градова преовладавао већ у првој половини XIV столећа.

Приморски градови на источној обали Јадрана, међу којима су предњачили Дубровник и Котор, представљали су велике произвођаче вина, које је извозено у српске и босанске крајеве путем караван-

ске трговине, док је вино заједно са сољу чинило један од најважнијих трговачких артикала. Услед хиперпродукције вина у другој половини XIII и првој половини XIV века приморски градови су настојали да обезбеде страна тржишта на којима су продавали вино домаће и стране производње. Дубровчани и Которани су у другој половини XIII века извозили вино домаће продукције на трг Брсково на Тари. У истом периоду Дубровчани су вино извозили и на трг Дријева на Неретви, као и у крајеве Требиња. Посредством дубровачких, а делом и италијанских трговаца, на дријевски трг је у XIV веку првенствено извожено вино из италијанских градова (Ортоне, Венеција, Апулија, Кловија, Реканат, итд.), док је у XV столећу у Дријевима у највећој мери продавано дубровачко вино, које је потицало са најужег градског подручја, као и из Стона и Пељешца.

Половином XIV века долазило је до повремених несташница вина на дубровачком подручју, услед чега је најчешће увожено из италијанских градова, али исто тако и из српског залеђа. Вино је такође кријумчарено из крајева Хумске земље и Требиња и затим препродавано у дубровачким крчмама. У првој половини XIV века Дубровчани су извозили велике количине домаћег вина на Дрим, тачније на место где је постојала царинарница. Током XIV и XV столећа знатне количине вина из италијанског града Ортоне продаване су посредством дубровачког трговачког друштва на тргу Свети Срђ на Бојани. Вино које је увожено на тргове у приморским крајевима дистрибуирано је даље у унутрашњост, мада крајњи домети копнене трговине нису познати.

Захваљујући развоју виноградарства, трговина вином интензивирала се и у унутрашњим крајевима средњовековне Србије, одвијајући се у јачим потрошачким центрима – на трговима и у градским насељима у чијој је околини узгој винове лозе попримио широке размере. То се може видети на примеру Скопља, Призрена и тргова Хоча и Книнац у XIV веку, као и Новог Брда – најразвијенијег рударског насеља и великог потрошачког центра, почетком XV столећа. На новобрдском тргу штитила се продаја вина произведеног из винограда у градском метоху, тако што није подлегало царини. У време Српске деспотовине владар је у Новом Брду држао монопол на продају вина у двомесечном периоду, убирајући приход под називом *іосіошійина*. Манастири који су располагали великим бројем винограда на својим властелинствима, попут Хиландара, Св. Арханђела код Призрена и Св. Ђорђа код Скопља, представљали су велике произвођаче вина, остварујући знатне количине вишкова које су прода-

вали на оближњим трговима, као и на годишњим сајмовима – *йа-нађурима*, одржаваним на дан манастирског празника, на којима се могло трговати искључиво црквеним вином. У развијеним градским и трговачким насељима, која су представљала и важне путне станице средњовековне Србије, продаја вина одвијала се и у крчмама – тавернама, које су засигурно постојале у Котору, Требињу, Брскову на Тари, Новом Брду и Приштини. Може се претпоставити да су крчме радиле и у другим развијеним градским и трговачким средиштима.

Вино је као свето и најплеменитије пиће имало велики значај и у сакралном и у световном животу. У манастирским срединама чинило је саставни део исхране монаха, чија је употреба била тачно одмерена и регулисана манастирским типцима. Вино се у средњем веку сматрало храном, због чега се при манастирима делило сиротињи и болеснима, а у неким случајевима и зависном становништву, када је обављало послове за потребе свог феудалног господара. Највеће конзументе вина, како домаћег, тако и страног, представљали су српски владари и властела, док је у приморским градовима вино широко конзумирано у свим световним слојевима. У средњовековној Србији постојало је вино различитог квалитета које се конзумирало помешано са водом, као и у расхлађеном стању у врелим летњим месецима, при чему су познати и случајеви прекомерног уживања у овом напитку. Употреба вина помешаног са медом или зачинима била је дозвољена само за личну употребу, не и за трговину. О лековитим својствима вина сведоче многи лекарски рецепти садржани у зборницима српске средњовековне медицине, док су грожђе и вино налазили места и у средњовековној хагиографској и световној књижевности.

Винова лоза је у средњем веку имала библијску симболику, док су мотиви *свѣѣ лозе*, *свѣѣѣ корена* и *добройлодне лозе* коришћени у циљу истицања светородности династије Немањића, легитимитета власти, а потом и уобличавања царске идеологије. Употреба лозе као династичког симбола Немањића настала је по узору на старозаветни мотив Јесејеве лозе. Од времена краља Уроша I представе Лозе Немањића и Јесејеве лозе нашле су места и у црквеном фрескосликарству, док је симболика свете лозе и светог корена добијала своју манифестацију и кроз житија и владарске повеље. Ликовне представе винове лозе, грожђа, вина, као и оруђа коришћеног у виноградарству, налазиле су своје место у средњовековном фрескосликарству, на илуминираним рукописима и надгробним споменицима.

Conclusion

On the territory of medieval Serbia, in the period from the end of the 12th to the last decades of the 15th century, there were favorable climatic and social factors necessary for the cultivation of vines. The development of viticulture took place gradually from the second half of the 12th and the beginning of the 13th century, gaining in intensity during the 14th and 15th centuries. One can notice the uneven development of vine growing in various regions of medieval Serbia. For instance, viticulture had well been established on the eastern Adriatic coast and in Macedonia during the 13th century. In the Serbian interior lands, due to demographic situation, it gained in intensity from the 14th century.

The tradition of vines cultivation in the Serbian lands at the Adriatic coast (Hum, Trebinje, Zeta) begun in ancient times and earlier, most likely continuing even during the early Middle Ages. The Dubrovnik Republic's authorities encouraged a more intensive development of viticulture in the Pelješac peninsula and Ston after they fell under Dubrovnik's rule in the middle of the 14th century. However, the same Dubrovnik's authorities, to protect the interest of their citizens who owned vineyards in the oldest and narrowest city area – district (Astoreja), systematically suppressed the development of viticulture and put certain restrictions on the former Serbian and Bosnian regions – from Ljuta to Kurilo above the Dubrovnik River (Rijeka Dubrovačka) after 1357, the Slano coast after 1399, and Konavle (after 1419. and 1426). Viticulture was the most developed agricultural activity in the coastal areas of medieval Zeta as well. In addition, viticulture reached its highest level of development in the districts of coastal cities, especially Kotor, but also in Budva, Bar, Ulcinj, Skadar, and Drivast in the middle of the 14th century. The Kotor's authorities, like their counterparts

in Dubrovnik, suppressed vine-growing in newly acquired areas (Grbalj, Bijela, Kruševica, Ledenice) to protect the interests of the lords and citizens of Kotor and ensure the competitiveness of their wine, produced in the oldest city area. In the first half of the 13th century viticulture was also developed in other areas of Zeta – in Crmnica, as well as in the valleys of Zeta and Morača. By the second half of the 15th century cultivation of vines developed in the areas around Cetinje and today's Podgorica.

In the continental parts of medieval Serbia, viticulture was well developed in various Macedonian regions – in the Skopje region, Poreč and Polog in the Vardar valley, Štip, Zletovo, and Pijanec in the Bregalnica valley, at least from the second half of the 13th and the beginning of the 14th century. Moreover, viticulture gradually expanded all over medieval Serbia from the end of the 12th century and the beginning of the 13th century, and it was accelerated during the 14th century. Certainly, it was closely connected with demographic growth, making more numerous arable areas and appearances of affluent consumer centers. During the first half of the 14th century, vines were grown in present-day Metohija – around Prizren and the areas of Hvosno (western parts of Metohija), more precisely on the estates of the monasteries of Hilandar, Dečani, and the Holy Archangels near Prizren. In addition, viticulture took part in the fertile areas of Kosovo. Viticulture was also developed in the valleys of Ibar and West Morava (on monastery estates of Studenica, Žiča, Hilandar), and in the South Morava valleys parishes during the 13th and 14th centuries. Viticulture was a latecomer in northern parts of medieval Serbia, where it took its part in agriculture from the middle of the 14th century. Doubtlessly, it was connected with slower demographic growth and the development of urban settlements and other economic centers. During the second half of the 14th century, viticulture was developed in the vicinity of Petrus, as well as in the area of Braničevo, where vines were grown in villages on the banks of the Danube (estates of monastery Ravanica and others). Finally, cultivation of vines developed in the area of today's Šumadija, as well as in the Middle Polimlje, in the areas around Prijepolje, by the second half of the 15th century.

Similar to the situation in coastal cities, viticulture reached its highest level of development in the immediate area of affluent urban settlements in the continental parts of medieval Serbia. For instance, in the first half of the 14th century citizens of Prizren and Štip owned many vineyards on *the town's metoh (the town's land)* which was the town's property under a special regime of citizen's use, located in the near vicinity of the town. The intensification of viticulture in the interior of medieval Serbia led to the

surplus of wine in larger urban areas at the beginning of the 15th century. However, it could not be easily sold, which was the case of Novo Brdo, the largest mining settlement in the Balkans. The first preserved Turkish censuses of conquered Serbian regions show that viticulture spread throughout almost all fertile areas of medieval Serbia by the middle of the 15th century. In many settlements, especially in Macedonia, to some extent in Kosovo and Metohija, Braničevo, and elsewhere, there was a continuity of vine cultivation from the medieval times to the early Ottoman period. It's also notable that viticulture certainly did not diminish with the arrival of the Ottomans.

When it comes to grape varieties, only a few red and white varieties from Budva and Dubrovnik area are known, and it seems that red varieties have been more widespread. In the first half of the 14th century, red wine *kratošija* was cultivated in the district of Budva, which is one of two genetic types that was the basis for further development of all other varieties in the area of today's Montenegro. The second genetic type is *razaklija* which probably had been cultivated since the time of the Ottomans. *Tamjanika* was cultivated as white and red wine varieties in Dubrovnik. In addition, two highly estimated white varieties, the *Trebian vine* (most likely transferred from northern Italy) and *malvasia*, were cultivated in Dubrovnik too. Presumably, grape varieties from the coast were transferred to the hinterland and deeper inland. The Ottomans most likely brought certain table varieties from Asia Minor to the Serbian regions, such as *drenak*, *afuz-ali*, *razaklija*, *čilibarka* (*amber*), *čajuš*, and others during the 15th century. All above-mentioned grape varieties that existed in the Middle Ages were most likely grown exclusively on their roots until the appearance of phylloxera in the second half of the 19th century.

In medieval Serbia, there were two types of vine-growing, two methods of pruning, which determined the shape and height of the vine tree. The first method involved low pruning, a little above the roots so that the vine could not reach great height, after which they raised it with shorter stalks. In the second case, the vine was first allowed to grow and reach a certain height, and then pruning was done high above the roots, after which the vine stalks were raised along high poles – *pritke* (*odrina*, *pergola*, *nerez*, *vinea in cameris*). In the Dubrovnik area, there was a more suitable way, which meant raising the vine along with a high forked stake, which formed a type of vault. Fruit or oak trees could also serve as a pole for the vine (*loznice dubne* – *oak's vines*). This method of cultivation provided larger quantities of fruit from smaller areas. Presumably, it was the

reason why it was more widespread in coastal areas where the fertile land was scarce. On the contrary, low pruning probably prevailed in the interior of medieval Serbia thanks to large areas of relatively stoneless, arable, and loose soil.

The farmers of medieval Serbia knew very well the nature of the vine, the way of planting and cultivating vineyards, and carrying out all the necessary work. The soil first had to be dug deep with a tool called *objetelica* (*trnokop* – a type of pickaxe) and then fertilized. Vine stalks were transplanted into nurseries, that certainly existed on all major estates, but could be planted without a formed root. Grapevine seedlings were planted in autumn or early spring after the snow melted – in the coastal areas as early as the end of February, and in the interior a bit later, during March. In the already established vineyard, several types of work had to be done before the harvest began. Pruning (“cleaning” of the vine) was done with the help of a specialized tool – *vinorezni kosir* (a vine-pruning billhook – a type of tool with a metal blade resembling a longer bent knife) at the end of winter or in early spring, and in the interior probably in autumn, too. Pruning was followed by the first hoeing of the soil (in the coast during February, in the continental regions until mid-April), then raising the vine and tying it to poles, re-fertilization, the second hoeing of the soil (in May or June) and finally breaking the vine tops and throwing the infertile shoots out from the vineyard. In the coastal areas, the third hoeing of the land was carried out, which was completed by the middle, or the end of June. The grape harvest in the coastal areas could begin as early as August 1st, no later than half of the month, while the city statutes envisage its end until the feast of St. Michael on September 29th. In the continental parts of medieval Serbia, the harvest began approximately 2–3 weeks later than in the coastal regions.

The vineyards were usually fenced, having precisely defined borders, same as other agricultural estates. The vineyard could also function as a boundary of another property or settlement which part it was. The laws and city statutes guaranteed the protection of vineyards, sanctioned the damage of the vineyards caused by the intrusion of animals and either accidental or intentional cause of the fire. It was not allowed to cut vines and nurseries, move borders, and divert water to neighboring vineyards during drainage. The laws and statutes punished offenses like stealing grapes, wine, and agricultural tools used in viticulture. Roads and paths in vineyards, as well as drainage trenches, had to be tidy. Larger vineyards in possession of rulers, nobles, and wealthier citizens had their guardians (*pudari*).

The wine was produced in two ways – by trampling and mulching grapes with feet, after which the wine was strained and poured, as well as by squeezing the fruit in presses or grinders – *točila*, which name could also refer to the wine cellar. Unfermented grape juice (*šira*, *mošt* – stum, must) was kept in barrels. After fermentation, the wine was poured into earthen vessels or goat skins in which it was transported on horses during the trade. The wine cellar was called *pivnica*, *vinica*, *klet* or *točilo*. The cellar could be located in a vineyard, or on the ground floor of the house, while large quantities of wine in possession of a stronger church or secular feudal lords were kept in city towers or large cellars built within the fortress.

Most of the vineyards were in the possession of rulers, feudal lords, citizens, monasteries, and churches. Grapevines were grown primarily in rural settlements as a second most often cultivated crop, right after cereals. They were also partially cultivated in the wintering grounds of the cattle-breeding people (Vlachs and Arbanases). In the 14th and 15th centuries, their wintering grounds were mostly permanent settlements with precisely defined areas and borders, and they also engaged in agriculture as a secondary activity. In the interior parts of medieval Serbia, vineyards were more common than cereal fields only near urban settlements, in the city metoh, as in the case of Prizren, Štip, the immediate vicinity of Skopje, and other, but such cities were not numerous.

The vineyards owned by the feudal lord (on the manorial reserve) were mixed with the vineyards of their subordinate farmers. Thanks to land consolidation, in some cases a compact area under the vines would be created. Plots planted with vines within one rural settlement, located in the plains or on the slopes of hills, were usually mixed with other agricultural and non-agricultural lands (arable land, clearings), they extended to watercourses and the like. The farmers knew both the boundaries of their vineyards and the boundaries of the vineyards on the manorial reserve that they cultivated. The serf population who participated in the cultivation of the vine owed their feudal lord some type of rent. The labor rent (*rabota*) was valid in the native Serbian lands and the former Byzantium territories conquered by the Serbian rulers at the end of the 12th and the beginning of the 13th century. The labor rent included the cultivation of vineyards on the landlord's reserve using the free labor of subordinate farmers. People from each house engaged in agriculture had the obligation to cultivate a vineyard of one *mat* (965 m²) on the land of its feudal lord, which is an area that one digger could cultivate in one day. The vineyards in the manorial reserve were cultivated by members of all categories of subordinate people who had participated in agriculture – *merophs* (the

most numerous category that was the carrier of agricultural production), *sokalniks*, *otroci* – *posadnici*, then the priests, *masters* (craftsmen), a part of the city population, as well as a part of the professional cattle breeders – Vlachs and Arbanases.

The in-kind contribution – *desetina* (*the tithe*), which included one-tenth of the total harvest at vineyards on the property of farmers, was taken in the parts of Macedonia conquered during the reign of King Milutin at the end of the 13th century, as well as in the area of Zeta, where a stronger Byzantine influence was present during the 11th and 12th centuries. In certain parts of Macedonia – in the areas south of Skopje, in Polog (the upper stream of the Vardar) and around Štip, as well as in the parishes of Upper and Lower Pilot in the Drim valley (present-day northern Albania), different in-kind contribution was taken. This was expressed in one barrel or half a barrel of wine taken from each house engaged in the cultivation of vineyards (during the time of the Serbian Despotate, this in-kind tax was called *čabrina*). In the parts of Macedonia where the Serbian governance could not be established at once, work and in-kind obligations on one estate often overlapped. However, the serf population was always burdened with one or another type of rent. The Ottomans took over the in-kind tax in the form of tithes during the establishment of their rule in the conquered Serbian regions. In the areas of Serbian coastal towns the vineyards, as a valuable land that brings a certain profit, often appear as a subject of a lease, pledge, and dowry. In the area of Kotor, the lease agreement could be concluded either for a certain period or there was an *eternal lease*, while the annual rent could be in-kind or in cash. The size of the in-kind rent ranged from one-tenth to one-half of the entire harvest. However, due to the growing expansion of viticulture and market development in coastal towns, the principle of giving half of the crops (*napolica*) prevailed as early as the first half of the 14th century.

Coastal towns on the eastern Adriatic coast, primarily Dubrovnik and Kotor, were large producers of wine. It was exported to Serbian and Bosnian regions through caravan trade, and along with salt was one of the most important trade items. Due to the hyper-production of wine in the second half of the 13th and the first half of the 14th century, the coastal cities sought foreign markets where they sold both domestic and foreign-produced wine. In the second half of the 13th century, the Dubrovnik and Kotor traders exported wine of domestic production to the square Brskovo on Tara. In the same period, the Dubrovnik traders exported wine to the Drijeva's square on river Neretva, as well as in Trebinje. In the 14th century, to Drijeva Square, through Dubrovnik and partly Italian merchants,

was primarily exported wine from Italian cities (Ortona, Venice, Apulia, Clovija, Rekanat, etc.). In the 15th century, in Drijeva was mostly sold Dubrovnik wine, which originated from the narrowest part of the city, as well as wine from Stone and Pelješac.

In the middle of the 14th century in the Dubrovnik area, occasional cases of wine shortage happened, which caused the import of wine from Italian cities, and occasionally even from the Serbian hinterland. The wine was often smuggled from Hum and Trebinje and resold afterward in Dubrovnik's taverns. In the first half of the 14th century, the Dubrovnik traders exported significant quantities of domestic wine to the Drim, more precisely to the place where the customs house was located. During the 14th and 15th centuries, significant quantities of wine from the Italian city of Ortona were sold through Dubrovnik's company on Saint Srđ Square on the river Bojana. Wine imported to the squares in coastal areas was distributed further inland. However, it cannot be precisely determined what was the final reach of the inland trade.

Thanks to the significantly accelerated development of viticulture, the wine trade intensified in the interior of medieval Serbia as well. It took place in affluent consumer centers – in the squares and urban settlements in whose vicinity the viticulture was the most developed. This can be seen in the example of Skopje, Prizren, and the squares of Hoča and Kninac in the 14th century, and Novo Brdo – the most developed mining settlement in the Balkans and a large consumer center, at the beginning of the 15th century. On the Novo Brdo square, the sales of wine produced from the vineyards on the city's metoh were not subjected to tax. During the rule of Serbian despots, the ruler held a monopoly on wine sales in Novo Brdo for two months, during which he claimed revenue from selling wine. This was called *gospoština*. Monasteries that had large vineyard estates, such as Hilandar, St. Archangels near Prizren and St. George near Skopje, were great wine producers, realizing significant quantities of surplus that they sold on nearby squares and at the annual fairs – *panadjuri*, held on the monastery holiday. On these occasions, only church wine could be sold. In the developed urban and commercial settlements, which were the road stations of medieval Serbia too, the wine trade occurred in taverns that most likely existed in Kotor, Trebinje, Brskovo, Novo Brdo, Priština. Presumably, one was able to find a tavern in other medieval Serbian towns or places with developed trade.

Wine, as a sacred and noblest drink, was of great importance in both sacral and secular life. In monastic environments, it was an integral part

of the monks' diet, which use was accurately measured and regulated by monastic Typikons (*tipik*). In the Middle Ages, wine was considered food, which is why it was distributed to the poor and sick at the monasteries, and in some cases to the serfs, when they performed tasks for the benefit of their feudal lord. The biggest consumers of wine, both domestic and foreign, were Serbian rulers and nobles. In coastal cities, almost every secular class of society consumed wine. In medieval Serbia, there was a wine of different quality which was consumed mixed with water, and also in a chilled state in the hot summer months – cases of excessive enjoyment of this drink are well known. Usage of wine mixed with honey or spices was allowed, but it was a prohibited commodity for trade. The wine was used as medicine as well, as shown by many medical prescriptions incorporated in the collections of Serbian medieval medicine. Grapes and wine also found places in medieval hagiographic and secular literature.

In the Middle Ages, the vine had biblical symbolism. Motifs of *the holy vine*, *the sacred root*, and *the fertile vine* were used to emphasize the sanctity of the Nemanjić dynasty and the legitimacy of their rule, and then to shape the imperial ideology. The use of the vine as a dynastic symbol of the Nemanjić family was modeled on the Old Testament motif of Jesse's lineage. From the time of King Uroš I, the lineage of the Nemanjić dynasty and Jesse's lineage had their place in church fresco paintings, manifestations of the symbolism of the holy lineage and the sacred root were also present in the hagiographies and royal charters. Finally, vines, grapes, wine, and tools used in viticulture had their place in medieval fresco paintings, illuminated manuscripts, and tombstones.

Списак карата

Аутор карата: М. Штетић

Техничка израда: И. Матејић

- Распрострањеност винограда на подручју Котора у првој половини XIV века
- Распрострањеност винограда у делу средњовековне Зете и Пилоту
- Распрострањеност винограда на манастирским поседима у Скопској области, Пологу и Поречу према средњовековним повељама
- Распрострањеност винограда на манастирским поседима у Метохији према средњовековним повељама
- Распрострањеност винограда у насељима Области Бранковића према попису из 1455. године

Библиографија

Извори

Необјављени:

Serije Državnog arhiva u Dubrovniku (DAD):

Debita Notariae

Diversa Cancellariae

Diversa Notariae

Consilii Maius

Consilii Rogatorum

Lamenta de Foris

Privata

Testamenta

Објављени:

В. Алексић, *Два њрејиса њојврдне хрисовуље Сѣефана Душана њоводом оснивања Манасѣира Ваведена ѡресветѣе Боѡродице, задужбине севасѣокрајѡра Дејана, у селу Архиљевица код Прешева*, ССА 12 (2013) 31–65.

В. Алексић, *Повеља цара Сѣефана Душана власѣеличићу Иванку Пробишићѣићовићу*, ССА 8 (2009) 69–81.

A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Sarajevo 1985.

A. S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

A. С. Аличић, *Турски каѣасѣарски њојиси неких њодручја Зајадне Србије XV и XVI век I*, Чачак 1984.

Анопѣи descriptio Europaе orientalis. Анонимов Ојис исиѡчне Евроје, Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; критичко издање и превод Д. Кунчер, Београд 2013.

М. Антоновић, *Оснивачка ѡвеља Балше III Балшића манасѣиру Светѡи Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 207–227.

- Археолошки сѝоменици и налазишћиа у Србији I. Западна Србија (ур. Ђ. Бошковић) Београд 1953.
- N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la bibliothèque nationale à Paris II. Règlements miniers 1390–1512*, Paris – La Haye 1964.
- Библија или Свећѝо ѝисмо сћароѝа и новоѝа завјѝа, прев. ст. завјѝт Ђ. Даничић, нов. завјѝт В. Стефановић-Караѝић, Београд 1981.
- М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукоѝис*, Београд 2007.
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скојскоѝ манасћира Свећѝоѝ Георѝија манасћиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128.
- С. Бојанин, *Повеља цара Сћефана Душана о даровању села Лесковљане манасћиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 119–134.
- D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smedrevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Београд 1974.
- Г. Бојковић, *Повеља десѝоѝа Драѝаша и браѝа му Консћанѝина Манасћиру Свећѝоѝ Панћелејмона*, ССА 16 (2017) 119–139.
- Г. Бојковић, *Повеља цара Сћефана Душана и краља Сћефана Уроша мићѝроѝлићѝу серском Јакову*, ССА 15 (2016) 89–107.
- Б. де Ла Брокијер, *Пућѝоѝис ѝућѝовање ѝреко мора кроз Палестѝину, Малу Азију, Србију и Француску*, Београд 2002.
- Ђ. Бубало, *Душанов законик*, Београд 2011.
- А. Веселиновић, *Три ѝовелје из XV века за манасћире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–203.
- Визанѝијски извори за исћѝорију народа Јуѝославије, ѝѝом I–IV, VI (ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Б. Ферјанчић), Београд 1955, 1959, 1966, 1971, 1986.
- М. Властар, *Синѝаѝа* (са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић), Београд 2013.
- Ж. Вујѝевић, *Повеља ѝосѝодина Консћанѝина Драѝаша о ѝоклонима војводе Дмићѝра (Хил. 63)*, ССА 9 (2010) 111–133.
- Ж. Вујѝевић, *Повеља ѝосѝодина Консћанѝина Драѝаша Хиландару о даривању чећѝири села у околини Врања (Хил. 64)*, ССА 9 (2010) 135–145.
- Ж. Вујѝевић, *Повеља краља Сћефана Душана о цркви Свећѝоѝ Николе у Добрушћи*, ССА 4 (2005) 51–68.
- Ж. Вујѝевић, *Сћари завѝѝ у аренѝама ѝовелја Сћефана Душана*, ССА 2 (2003) 227–247.
- Ж. Вујѝевић, *Хрисовуља цара Сћефана Душана Хиландару о сѝлу Поћѝолино*, ССА 5 (2006) 115–137.
- Данило Други, *Живоѝи краљева и архиеѝискоѝа срћских. Службе*, ССК VI (прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић), Београд 1988.
- Данилови насћѝављачи. Данилов ученик, *груѝи насћѝављачи Даниловоѝ зборника*. ССК VII (прир. Г. М. Данијел), Београд 1989.
- Dj. Danićić, *Мика Blaženoga Grozdija*. Starine JAZU II, Zagreb 1870, 311–312.
- М. Динић, *Из Дубровачкоѝ архива I*, Београд 1957.
- М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке реѝублице I–II*, Београд 1951, 1964.
- Доментијан, *Живоѝ Свећѝоѝа Саве и Живоѝ Свећѝоѝа Симеона*. ССК IV (прир. Р. Маринковић), Београд 1988.
- П. Драгичевић, *Повеља „царице” Јевдокије и ѝеноѝ сина Консћанѝина о даривању Хиландару ѝихове баѝићѝинске цркве у Архиљевѝици*, ССА 10 (2011) 87–102.

- B. Đurđev, L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića II*, Sarajevo 1973.
- Д. Живојиновић, Велика ђрилејска хрисовуља цара Сѣефана Душана Карејској келији Свејої Саве (Хил. 149), ССА 7 (2008) 71–90.
- Д. Живојиновић, Инѣерјолисана хрисовуља краља Милуїина за Карејску келију Свејої Саве Јерусалимској, ССА 5 (2006) 11–41.
- Д. Живојиновић, Повеља краља Милуїина Хиландару ѣреїходно ѣриїисивана њеїовом браїу Драїуїину, ССА 9 (2010) 3–17.
- Д. Живојиновић, Скојска хрисовуља цара Душана за келију Свејої Саве Јерусалимској у Кареји (Хил. 31), ССА 7 (2008) 59–70.
- Д. Живојиновић, Хрисовуља цара Сѣефана Душана за Хиландар о Лужачкој меїохији, ССА 5 (2006) 99–114.
- Д. Живојиновић, Хрисовуља цара Сѣефана Душана келији Свејої Саве Јерусалимској у Кареји (Хил. 30), ССА 1 (2002) 69–78.
- Законик цара Сѣефана Душана, Одељење друштвених наука САНУ, књига III, Београд 1997.
- Законоїравило Свејоїа Саве 1 (прир. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић), Београд 2005, 462.
- Б. Зарковић, Повеља краља Сѣефана Душана којом ѣрилаже манасїиру Враїини село Брчеле, ССА 15 (2016) 29–43.
- Зборник средњовековних ѣириличких ѣовеља и ѣисама Србије, Босне и Дубровника I 1186–1321. (приредили В. Мошин, С. Тирковић, Д. Синдик), Београд 2011.
- М. Ивановић, Хрисовуља краља Сѣефана Душана којом хиландарском ѣириу у Хрусији ѣоклања Цркву Св. Боїородице у Лиїљану, ССА 13 (2014) 33–64.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- Н. Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, vol. 1, 1300–1600*, Cambridge 1997.
- Д. Јечменица, Прва сїонска ѣовеља краља Сѣефана Душана, ССА 9 (2010) 25–50.
- Д. Јечменица, Друїа сїонска ѣовеља краља Сѣефана Душана, ССА 9 (2010) 51–61.
- Д. Јечменица, Хрисовуља цара Сѣефана Душана Дубровчанима са два ѣраїећа акїа, ССА 11 (2012) 33–58.
- Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovacki, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*. Monumenta Turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia I (priredili B. Đurđev, N. Filipović, N. Hadžibegić, M. Mujić i N. Šabanović), Sarajevo 1957.
- Р. Катић, *Медицински сїиси Ходошкої зборника. Избор*, Београд 1990.
- Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс N. 517. Превод* (транскрип. српско-слов. текста и прев. Љ. Котарчић, М. Милојевић), Београд 1989.
- Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Поїис зеамеїа и ѣимара обласїи Брвеник из 1477. їодине*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 157–190.
- М. Копривица, Повеља ѣаїиријарха Никодима за Карејску ћелију, ССА 16 (2017) 141–157.
- М. Копривица, Повеља цара Сѣефана Душана Хиландару за забеле Понорац и Крушчицу и ѣїрі Книнац, ССА 15 (2016) 109–130.
- М. Копривица, Хрисовуља краља Сѣефана Душана Хїеїовском манасїиру, ССА 13 (2014) 143–179.
- В. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Beograd 2001.

- N. Lonza – Z. Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*, Zagreb – Dubrovnik 2005.
- J. Lučić, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336*. Anali zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, svezak XVIII, Dubrovnik 1980, 57–89.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga II. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282–1284, Diversa cancellariae I (1282–1284), Testamenta I (1282–1284)*. Monumenta historica Ragusina II, Zagreb 1984.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga III. Zapisi notara Tomazina de Savere 1284–1286, Diversa cancellariae II (1284–1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295–1297, Diversa cancellariae III (1295–1297)*. Monumenta historica Ragusina III, Zagreb 1988.
- J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga IV. Zapisi notara Andrije Beneše 1295–1301, Praecepta rectoris II (1299–1301), Testamenta II (1295–1301)*, Monumenta Historica Ragusina IV, Zagreb 1993.
- Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike I (960–1335)*, Zagreb 1868.
- Š. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga slavenstva i Mletačke republike IV (1358–1403)*, Zagreb 1874.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara god. 1326–1335*, Monumenta Catarensia, volumen 1, Zagreb 1951.
- A. Mayer, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332–1337*, Monumenta Catarensia volumen 2, Zagreb 1981.
- C. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутинова ојачању Свете Марије Рајачке*, ССА 1 (2002) 13–29.
- C. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Свете Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–85.
- C. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Појврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложича који је Хиландару приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 63–73.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vin-dobonae* 1858, Београд 2006.
- Missale Hervoriae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nator, M. Pantelić, sub redactione V. Štefanić, Zagreb, Ljubljana, Graz 1973.
- P. Михаљчић, *Закони у старим српским исписима: правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006.
- P. Михаљчић, *Прилог српском дипломатичару. Даровнице власноске породице Вукословића*, ИГ 1–2 (1976) 99–106.
- P. Михаљчић, *Хрисувања цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.
- C. Мишић, *Кинијорски написи у манастиру Свете Стефане у Лиовцу*, Натписи и записи 3, Ваљево – Београд 2017, 13–16.
- C. Мишић, *Повеља јосифина Констинтина Драша Хиландару за Лесново (Хил. 68)*, ССА 17 (2018) 97–107.
- C. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Свете Николе Мрачкој у Орехову*, ССА 1 (2002) 55–68.

- С. Мишић, *Повеља краља Стефана Уроша III манастиру Хиландару*, ССА 5 (2006) 65–81.
- С. Мишић, *Повеље цара Стефана Душана манастиру Светиој Пејтра Коришкој из 1355*, ИГ 1–2 (1993) 121–133.
- С. Мишић, *Хиландарски фалсификаји хрисовуље Стефана Душана за манастир Светиој Николе у Добрушћи*, ССА 15 (2016) 131–141.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана сџариу Гријорију*, ССА 12 (2013) 21–29.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 11–36.
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злејтовске епископије*, ССА 13 (2014) 181–206.
- С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светиом Пејтру Коришком са сабора у Крушићима*, ССА 11 (2012) 59–90.
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о цркви Светиој Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–150.
- С. Мишић, М. Копривица, *Ојшћа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару*, ССА 14 (2015) 65–106.
- С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара (1329–1389)*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и писма десијота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007.
- Monumenta Montenegrina, knjiga VI, tom 3, Kotor I Risan od 1200. do 1350.* (pripr. i pred. V. Nikčević, prev. L. Jaguš-Akkad), Podgorica 2006.
- Monumenta Ragusina, Libri reformationum III a. 1359–1364*, ur. I. K. Tkalčić, Zagrabiae 1895.
- Monumenta Ragusina, Libri reformationum IV a. 1364–1396*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1896.
- Monumenta Ragusina, Libri reformationum V a. 1301–1336*, ur. J. Gelčić, Zagrabiae 1897.
- Ј. Мрѓић-Радојчић, *Повеља бана Тврђика Кошроманића којом потврђује башинске посед кнезу Влајку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 99–114.
- Б. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984.
- С. Новаковић, *Законски синоници српских држава средњег века*, Београд 2005.
- Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, pripr. H. Hadžibegić – A. Handžić – E. Kovačević, Sarajevo 1972.
- М. Орбин, *Краљевство Словена, Зрењанин* 2006.
- Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, ССК XVI (прир. Т. Јовановић), Београд 1993.
- F. B. Pegolotti, *La pratica della mercatura*, edited by A. Evans, Cambridge, Massachusetts 1936.
- В. Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Шћију и Сјрумици*, ССА 13 (2014) 3–32.
- S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485, I–II*, Tiranë 1974.
- Н. Радојчић, *Закон о рудницима десијота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Свети Сава, *Сабрана дела* (пред, прир. и прев. Т. Јовановић), Београд 2018.
- А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928.
- А. Соловјев, *Кончански прапиш*, ЗРВИ 3, Београд 1955, 83–109.

- А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке њовеље српских владара*, Београд 1936.
- Сјиси о Косову. ССК XIII (прир. М. Грковић), Београд 1993.
- Сјоменици за средновековнаџа и њоновнаџа иџторија на Македонија. Том I. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манасџириџиџе и црквиџиџе во Скоџкаџиџа обласџи (ур. В. Мошин), Скопје 1975.
- Сјоменици за средновековнаџа и њоновнаџа иџторија на Македонија. Том III. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манасџириџиџе и црквиџиџе во Полоџкаџиџа обласџи и соседниџиџе краџеви (ур. В. Мошин), Скопје 1980.
- Сјоменици за средновековнаџа и њоновнаџа иџторија на Македонија. Том IV. Грамоџи, заџиси и друџа докуменџарна џраџа за манасџириџиџе и црквиџиџе во Прилеџкаџиџа обласџи (ур. В. Мошин), Скопје 1981.
- Средњовековни сџаџиџуџи џрада Будве (превео и написао предговор Н. Вучковић), Будва 1988.
- Сџара српска књижевносџи. Хресџомаџиџа, приредио и превео Т. Јовановић, Београд-Крагујевац 2000.
- Сџари српски заџиси и наџиџиси. ССК XIX (прир. М. Павић), Београд 1986.
- Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272, prir. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, Dubrovnik 2002.
- Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora, knjiga II i III (ur. J. Antović), Kotor 2009.
- Statuti di Scutari: della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469, a cura di Lucia Nadin, Roma: Viella 2002.
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела* (Љ. Јухас Георгиевска, Т. Јовановић), Београд – Краљево 2017.
- М. Stojaković, *Braničevski teftar. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987.
- Љ. Стојановић, *Поџис имања Хџеџовскоџ манасџира*, Споменик САНУ III, Београд 1890, 36–40.
- Љ. Стојановић, *Сџаре српске њовеље и џисма*, I / 1–2, Београд 2006.
- Љ. Стојановић, *Сџари српски заџиси и наџиџиси, књиџе 1, 4, 6*, Београд 1902, 1923, 1926.
- Љ. Стојановић, *Сџари српски хрисовуџи, акџиџи, биоџрафије, леџоџиси, џиџиџиџи, заџиси и др*, Споменик САНУ III, Београд 1890.
- Сџуденички џиџиџик. Царосџавник манасџира Сџуденице, прир. В. Бргуџан, Ј. Павић, Београд 1994.
- Теодосије, *Жиџиџа*. ССК V, свеска I (прир. Д. Богдановић), Београд 1988.
- Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, ССК V, свеска 2 (прир. Б. Јовановић-Стипчевић), Београд 1988.
- Ј. Томић, *Прилози за иџторију Црнојевића и Црне Горе 1489–1536. џод*, Споменик СКА XLVII, други разред 39, Београд 1909, 1–48.
- Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора од 1479.–1528. џод*. Глас СКА LVIII, други разред 37, Београд 1900.
- Турски докуменџи за иџторијаџиџа на македонскиџиџи народ. Оџиџирен џоџисен деџџиџер No. 4 (1467–1468 џодина), под редакџија на Методија Соколоски, Д–р Александар Стојановски, Скопје 1971.
- К. Филозоф, *Повесџи о словима. Жиџиџе десџоџиџа Сџефана Лазаревића*, ССК XI (прир. Г. Јовановић, прев. Г. Јовановић, Л. Мирковић), Београд 1989.
- Фисиолоџи. Средњовековни медицински сџиси (Избор), ССК XXIV (прир. М. Лазић, Љ. Котарчић), Београд 1989.

- А. Фостиков, *Збирна повеља краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару*, ССА 13 (2014) 79–142.
- Хиландарски титлић, прир. Д. Богдановић, Београд 1995.
- Е. Cordignano, *Catasto veneto di Scutari e registrum concessionum*, Tolmezzo 1944.
- М. А. Чернова, *Грамота цара Стефана Уроша дубровчанам о даренију земљи ој Любим до Курила*, ССА 11 (2012) 91–100.
- М. А. Чернова, *Хрисовул цара Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 12 (2013) 79–90.
- Г. Чremoшник, *Канцелариски и нојарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- Г. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM BiH XXXIII–XXXIV (1921–1922), Sarajevo 1922, 115–196.
- Г. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije, knjiga I. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*, Monumenta historica Ragusina I, Zagreb 1951.
- Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I. Канцеларски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964.
- Б. Шекуларац, *Врањинске повеље XIII–XV вијек*, Титоград 1984.
- Б. Шекуларац, *Дукљанско-зейске повеље*, Титоград 1987.
- М. Штетић, *Повеља јосифодина Константина Драгаша Манастиру Вазнесења у Штетићу, задужбини војводе Димића*, ССА 17 (2018) 109–126.
- М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени јосега између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–167.

Литература

- Д. Ангелов, *Аграрније одношениа в Северна и Средна Македония през XIV век*, София, 1958.
- An Imperial Town in a Time of Transition. Life, Environment and Decline of Early Byzantine Caričin grad* (group of authors), 3rd International Landscape Archaeology Conference (LAC) Proceedings 2014, 1–11.
- М. Антоновић, *Град и жуја у Зейском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.
- М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 101–108.
- Š. Bešlić, *Leksikon stećaka*, Sarajevo 2004.
- М. Благојевић, *Арбанаси у свейлостии најстаријих српских извора*, Зборник МСИ 75–76 (2007) 7–22.
- М. Благојевић, *Башићиници и јосадници у Грбљу у XIV и XV веку*, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 147–156.
- М. Благојевић, *Влашки кнезови, јремићури и челници у држави Немањина и Копроманића*, Споменица Милана Васића, АНУРС, Споменица, књига II, Одељење друштвених наука, књига 14, Бања Лука 2005, 43–77.
- М. Благојевић, *Град и жуја – међе градској друштва*. Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 67–84.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

- М. Благојевић, *Закон ѿсѡдина Констѡнѡиѡна и царице Јевдокије*. ЗРВИ 44/2, Београд 2007, 447–458.
- М. Благојевић, „Закон Светѡѡа Симеона и Светѡѡа Саве”. Свети Сава – Сава Немањић. Историја и предање, Београд 1979, 129–166.
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².
- М. Благојевић, *Крајишѡа средњовековне Србије од 1371. до 1459. ѡдине*, ИГ 1–2 (1987) 29–42.
- М. Благојевић, *Манастѡирски ѡоседи крушевачкој краја*. Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 25–49.
- М. Благојевић, *Мерѡйси и ѡѡроци – башиѡиници и ѡосадници у Грбаљском рукоѡису Душановѡ законика*, Глас САНУ СССРХСХVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд 2004, 21–60.
- М. Благојевић, *Мираз у средњовековном Коѡору*, Књига о Котору, Београд 2014.
- М. Благојевић, *О аѡрарним односима у Полимљу крајем XII и ѡчеѡком XIII века*. Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7–23.
- М. Благојевић, *О једнаким ѡбавезама сѡановнишѡва у хрисовуљама манастѡира Св. Георѡија код Скопља*, ЗРВИ 46 (2009) 149–165.
- М. Благојевић, *Оброк и ѡиселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.
- М. Благојевић, *Посебни закони на манастѡирским власѡелинсѡвима*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 21–33.
- М. Благојевић, *Поседи манастѡира Хиландара на Косову и Метѡхији (XII–XV век)*, Београд 2006.
- М. Благојевић, *Привредне ѡрилике у држави кнеза Лазара*, Бој на Косову – старија и новија сазнања, Београд 1992, 463–479.
- М. Благојевић, *Прилоѡ ѡроучавању средњовековних мера – коѡорски сѡар и квадраѡол, корчулански ѡѡњај и кварѡа*, ИГ 1 (1972) 95–110.
- М. Благојевић, *Реформа државне уѡраве и Душанов законик*, Душанов законик – 650 година од његовог доношења, Бања Лука 2000, 51–70.
- М. Благојевић, *Сође – основни ѡорез средњовековне Србије*, Глас САНУ СССРХС (2001) 1–44.
- М. Благојевић, *Сѡорови ѡо средњовековних међа*, Зборник МСИ 71–72 (2005) 7–28.
- М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од Кнежевине до Царства 1168–1371*, Београд 1989.
- М. Благојевић, *Срѡска администѡраѡивна ѡодела Косова и Метѡхије у XII веку*. Срби на Косову и у Метохији, Београд 2006, 125–137.
- М. Благојевић, *Срѡска средњовековна држава и целина сеоској земљишѡа*, Зборник МСИ 44 (1991) 7–17.
- М. Благојевић, *Терѡѡорије кнеза Лазара на Косову и Метѡхији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 5–18.
- М. Благојевић, *Уѡицај Византије на аѡрарне односе у средњовековној Србији*. Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 235–252.
- М. Благојевић, *Хиландарски ѡоседи на Косову и Метѡхији (XII–XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008) 11–34.
- М. Благојевић, *Челници манастѡира Дечана*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21–34.

- L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
- Н. Богојевић-Глушчевић, *Правни режим на нейокрејносьиима Манасѝира св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 25 (2005), 147–163.
- Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи на нейокрејносьиима у Грбљу у XIV вијеку*, Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 97–129.
- Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Коѝору у XIV вијеку*, Никшић 1992.
- С. Божанић, *О земљишним међама срѝској средњовековној села*, Истраживања 20 (2009) 47–64.
- С. Божанић, *Сиор између манасѝира Хиландара и браће Хардомилића око Косорића*, Рад Музеја Војводине 51 (2009) 229–233.
- С. Божанић, *Чување ѝросѝора: међе, ѝранице и разѝраничења у срѝској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- И. Божић, *Доходак царски (ѝоводом 198. члана Душановој законика Раковачкој рукоѝиса)*, Београд 1956.
- И. Божић, *Дубровник и Турска у XV и XV веку*, Београд 1952.
- И. Божић, *Земљишни сисѝем у „Млеѝачкој Албанији”*. Немирно поморје XV века, Београд 1979, 259–331.
- И. Божић, *Средњовековни Паиѝровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 151–185.
- С. Бојанин, *Забаве и свейковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005.
- Д. Бојанић, *О Новобрдокој ѝосѝоѝиѝини*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 117–127.
- Д. Бојанић, *О срѝској баиѝиѝини и сођу у ѝурским законима*, ИЧ 20 (1973) 157–180.
- Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних ѝежинских и ѝовриѝинских мера на ѝурске мере у северној Србији*. Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 91–99.
- Г. Бојковић, *Насеља Браничева крајем XIV века*. Село Балкана. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017.
- Ђ. Бубало, *Два ѝрилоѝа о Дечанским хрисовуљама*, ССА 6 (2007) 221–231.
- Ђ. Бубало, *За ново, криѝиѝчко издање ѝрескавачких хрисовуља краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–229.
- Ђ. Бубало, *О називу и времену насѝанка ѝоѝиса имања Хѝеѝовској манасѝира*, ССА 1 (2002) 177–195.
- Ђ. Бубало, *Шѝа значи оѝѝрок у срѝским ѝовељама?* Зборник МСИ 56 (1997) 19–58.
- Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Београд 2014.
- D. Burić, *Vinogradarstvo I*, Novi Sad 1981.
- P. Butoras, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, Split 1927.
- М. Вего, *Насеља босанске средњовековне државе*, Сарајево 1957.
- А. Веселиновић, *Владарско и комунално у ѝрадовима Десѝоѝовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 125–137.
- А. Веселиновић, *Трѝовина у Србији у доба Десѝоѝовине*, Београд 1982, необјављена магистарска теза.
- А. Веселиновић, *Царински сисѝем у Србији у доба Десѝоѝовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38.
- N. Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Dubrovnik 1989.
- S. Vetnić, *Arheološki i istorijski izvori o gajenju vinove loze u srednjem Pomoravlju*, Svetozarevo 1984.

- М. Влајинац, *Речник наших старих мера у шест векова I–IV*, Београд 1961, 1964, 1968, 1974.
- Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првој светској рат*, Београд 1955.
- Ž. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, prev. D. Stošić, struč. red. S. Ćirković, Sremski Karlovci – Novi Sad 2010.
- Д. Грбовић, *Привреда Јагодине у XV веку (до 1459)*, Јагодина 2004.
- М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовулама*, Нови Сад 1983.
- Р. Грујић, *Власелинство свейој Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, Гласник СНД I 1–2 (1926) 45–77.
- Р. Грујић, *Епархијска власелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII–2, Београд 1932, 93–142.
- Р. Грујић, *Конавли под разним поседарима од XII до XV века*, Споменик САНУ 66, Београд 1926, 3–121.
- Р. Грујић, *Руска власелинства у Србији у XIV и XV веку*, ИЧ 5 (1954–1955), Београд 1955, 53–77.
- А. S. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934.
- А. S. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VII (1958) 263–266.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I–III*, Београд 1863–1864.
- Д. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku*, Historijski zbornik 19–20 (1966–1967) 419–427.
- Д. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 9 (1966) 39–85.
- Д. Dinić-Knežević, *Trgovina drvetom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 14/1 (1971).
- Д. Dinić-Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 10 (1967) 79–131.
- М. Динић, *Браничево у средњем веку*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.
- М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330.
- М. Динић, *Дубровачки трговини – Мојориш, Свећодмитарски и Конавоски доходи, Провијун браће Влајковића*, Глас СКА CLXVIII, Београд 1935, 205–257.
- М. Динић, *Ново Брдо*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 331–334.
- М. Динић, *Новобрђска околина*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 113–120.
- М. Динић, *Хумско-шребињска власела*, Београд 1967.
- В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ 10 (1967) 121–148.
- Енциклопедија православља I*, ур. Д. Калезић, Београд 2002.
- М. Живојиновић, *Агелфаши у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270.
- М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975) 105–117.
- М. Живојиновић, *Власелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, САНУ–Галерија (ур. Г. Суботић), Београд 1998, 71–90.

- М. Живојиновић, *Власћелинство манастира Хиландара према хрисовуљи цара Душана из 1348. године*. Осам векова Хиландара – историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, Београд 1998, 35–50.
- М. Живојиновић, *Даровања краља Уроша I манастиру Хиландару*, ЗРВИ 35 (1996) 213–219.
- М. Живојиновић, *Историја Хиландара 1. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.
- М. Живојиновић, *Светиојорске келије и њихови у средњем веку*, Београд 1972.
- М. Живојиновић, *Хиландар и њи у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) 59–82.
- Б. Зарковић, *Ибарски њосед манастира Хиландар*, Баштина 25 (2008) 183–201.
- Б. Зарковић, *Хотичка метохуја*. Први хиландарски њосед у Србији, Лепосавић 2002.
- О. Зиројевић, *Имање манастира Дечана у светилу турских њојиса (1485–1582)*. Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 407–413.
- О. Зиројевић, *Један ствари њири на Косову*, Balcanica XXIV, Belgrade 1993, 225–228.
- О. Zirojević, *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, Novi Pazar 1999.
- Р. Ивановић, *Дечанско власћелинство, историјско-географска обрада*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 173–226.
- Р. Ивановић, *Средњовековни башиински њоседи Хумској епархиској власћелинства*, ИЧ 9–10 (1959), Београд 1960, 79–95.
- Историја српској народа I. Од најстаријих времена до Маричке битке 1371.* (група аутора), Београд 1981.
- Историја српској народа II. Доба борби за очување и обнову државе: 1371–1537.* (група аутора), Београд 1982.
- Историја Црне Горе, књија 1. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград 1967.
- Историја Црне Горе, књија 2/1. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба Немањића*, Титоград 1970.
- Историја Црне Горе, књија 2/2. Од краја XII до краја XV вијека, Црна Гора у доба обласних њосодара*, Титоград 1970.
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Р. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1938.
- Д. Јечменица, *Поседи светиојорској манастира Светиој Панћелејмона у Моравској Србији*. Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 183–206.
- К. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka* (prev. i uvod B. Cvjetković), Dubrovnik 1915.
- К. Јиречек, *Историја Срба I, њолиничка историја до 1537. год.* (превео Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Историја Срба II, културна историја* (превео и допунио Ј. Радонић), Београд 1978.
- К. Јиречек, *Трговачки њушеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959.
- Ј. Калић, *Срби у њозном средњем веку*, Београд 2012.
- Р. Катих, *Медицина код Срба у средњем веку*, САН посебна издања, књија СССР, одељење медицинских наука, књија 12, Београд 1958.
- Р. Катих, *Српска средњовековна медицина*, Београд 1990.
- Р. Катих, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978.

- D. Kovačević, *Žore Bokšić dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo 1962, 289–310.
- D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.
- Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Д. Ковачевић-Којић, *Никола Тврђка Главих и Никола Живолиновић у трговачким књижама браће Кабужић*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 5–18.
- Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*. ИЧ 22 (1975) 45–74.
- Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни животи старог Котора (XIV–XVIII вијек)*, књига II, Цетинје 1957.
- Ј. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источне Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
- М. Копривица, „Држава” краљице Јелене, Јелена: краљица – монахиња – светитељка, Манастир Градац 2015, 13–26.
- М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*. ЦС 16/2, Ниш 2019, 145–155.
- М. Копривица, *Нишка област од 1428. године до половине XVI века*, БГ 5, Пожаревац 2008, 1–133.
- М. Копривица, *Полој под српском влашћу у средњем веку (историјско-географски преглед)*. Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 65–94.
- М. Копривица, *Појмови и појмови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012.
- М. Копривица, *Пројекат Прохор, свештеник и власеличич на дечанском власеличичу у XIV веку*, БИГ 2 (2011) 75–89.
- Б. Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956.
- А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002) 139–162.
- А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Жрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006) 123–144.
- А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009) 45–71.
- Kulturna baština Vrmca* (ur. K. Lisavac), Tivat 2015.
- Д. Лапчевић, *Наша стара пољопривредна култура (прилози за истраживања етнографска и културно-историска)*, Београд 1923.
- Latinsko-hrvatski rječnik*, prir. M. Divković, Zagreb 1900.
- Лексикон градова и градова средњовековних српских земаља* (ур. С. Мишић), Београд 2010.
- Lexikon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, vol. II (gl. ur. M. Kostrenčić), Zagrabiae 1978.
- Лексикон српског средњег века* (прир. С. Ђирковић, Р. Михалчић), Београд 1999.
- Ј. Луčić, *Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV st.)*, Anali Histojskog Instituta JAZU u Dubrovniku X–XI (1966) 135–164.
- Ј. Луčić, *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice 1277. (Liber statutorum doane Ragusii MCCLXXVII)*, Dubrovnik 1989.
- Ј. Луčić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoleća*. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1979.
- Ј. Луčić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog primorja 1399–1405*, Arhivski vjesnik XI–XII, Zagreb 1969, 99–201.

- Р. Љубинковић, *Хумско епархијско власћелинство и црква Светиої Петїра у Бијелом Пољу*, Стари́нар IX–X, Београд 1959, 97–125.
- М. Маловић-Ђукић, *Пи́лої у средњем веку*, Становни́штво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991.
- В. Р. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од ївожђа у Србији*, Нови Сад 2010.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, *Моїив Лозе Јесеје́ве у доба Уроша I*, Зборник ФФ 18, Београд 1994, 119–126.
- С. Марјановић-Душанић, *О неким нерешеним иїїїањима из їовеље Сїефана Душана за цркву Светиої Николе у Врању*, ССА 4 (2005) 237–248.
- Ј. Марковић, *Геоїрафске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1970.
- Б. Марковић, *Десїоїов законик: Закон о рудницима десїоїа Сїефана Лазаревића* (пред. Н. Пантић), Београд 1999.
- Б. Марковић, *Закон о рудницима десїоїа Сїефана Лазаревића: їревод и їравноисторијска сїудија*, Београд 1985.
- М. Марковић, *Прилози за истїорију св. Никиїе код Скоїља. Оснивање манасїи́ра–Милуїинова обнова–хиландарски метїох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 63–131.
- Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. Putovanje A. Vrančića g. 1553. u Carigrad*, Rad JAZU, knjiga LXXI, Zagreb 1884, 1–60.
- І. Mahnken, *Дубровачки їаїрицијайї у XIV веку I и II*, Београд 1960.
- М. Мацура, *Населја и сїановниїштво Области Бранковића 1455*, Београд 2001.
- В. Mijatović, *Bраничевska oblast 1467. godine*, Ekonomska misao, godina XXIII, broj 2, Beograd 1990, 113–134.
- Ч. Мијатовић, *Десїої Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880.
- Ч. Мијатовић, *Сїудије за истїорију срїске їрїовине XIII и XIV века*, Гласник СУД 33 (1872) 191–236; 37 (1873) 189–249; 38 (1873) 79–140.
- Љ. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865.
- С. Милојевић, *Економија у оїлегалу Данилових жиїија*. Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 157–168.
- Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560: земља, насеља, сїановниїштво*, Београд 2004.
- Е. Миљковић-Бојанић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку: истїоријско-їеоїрафска сїудија*, Пожаревац 2007.
- Л. Мирковић, *Нешїо о византијским и срїским болницама у средњем веку*, Гласник: службени лист Српске православне цркве XLIV, Београд 1963, 384–391.
- К. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće – 1571)*, Kotor 2015.
- К. Митровић, *Економске їрилике у оїаїији Светиої Ђорђа код Перасїа*, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 30 (2010) 201–220.
- К. Митровић, *Кулї Светиої Трифуна у средњовековном Коїору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Цетиње – Београд 2010, 236–277.
- К. Митровић, *Оснивање Зетске еїископије*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори: од Зетске епископије до Митрополије црногорско-приморске, Ниш 2021, 11–29.

- Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник ФФ IX–1, Београд 1967, 173–224.
- С. Мишић, *Државност и државна управа у Зетин Црнојевића*, БИГ 8 (2017) 51–61.
- С. Мишић, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*. Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић, Бања Лука 2015, 319–325.
- С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, прештампано из зборника: *Делиград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд 2007, 1–7.
- С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у њовељама Немањића*, БГ 7, Пожаревац 2010, 36–48.
- С. Мишић, *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013) 39–49.
- С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV, св. 2–3 (1997) 133–146.
- С. Мишић, *Инокосне породице и задруге у средњовековној Србији*. Гласник Завичајног музеја, књ. 10–11, Пљевља 2015, 9–28.
- С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.
- С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Манастирски њоседи у земљама Лазаревића (1390–1427)*, ЦС 14, Ниш 2017, 293–298.
- С. Мишић, *Међе у Светиостефанској хрисовуљи*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 43–53.
- С. Мишић, *Моравска Србија: историја и историјска географија*, Београд 2017.
- С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Крушевац 2014, 7–20.
- С. Мишић, *Оснивање Злећевске епископије 1347. године*, ЦС 11, Ниш 2014, 285–291.
- С. Мишић, *Поседи манастира Светио Пејтра Коришког*, ИГ 1–2 (1989) 39–54.
- С. Мишић, *Село и жупа у средњовековној Србији*. Село Балкана. Континуитет и промене кроз историју, Београд 2017, 23–33.
- С. Мишић, *Селске међе у средњовековној Србији*. Споменица академика Милоша Благојевића, Београд 2015, 41–56.
- С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019.
- С. Мишић, *Сџон и Пељешац од 1326. до 1333. године*, ИЧ 42–43 (1996) 25–32.
- С. Мишић, *Студије о средњовековном Полимљу*, Београд 2012.
- С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*. Браничево кроз војну и културну историју Србије I, свеска 3, Пожаревац 2006, 11–18.
- С. Мишић, *Територијално-управна организација Рудника и околине (12–15. век)*. Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни, Аранђеловац 2018, 7–14.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- С. Б. Младеновић, *Крушевска митрохија. Хиландарски њосед у Хвосну*, Ниш 2013.
- Ј. Мргић, *Земља и људи: из историје животне средине Западног Балкана*, Београд 2013.
- Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји: крајина средњовековне Босне*, Београд – Бања Лука 2002.
- С. Накићеновић, *Бока (антиројеографска студија)*, Београд 1913.

- Е. Пауменов, Селанијие и феудалције сиоред Кончанскиој йракѣик: 1366–1367, Историја, списание на сојузот на историските друштва на СР Македонија година III, број 1, Скопље 1967, 54–65.
- М. Николић, Власѣелинсѣиво манасѣири Св. Николе у Добрушѣи, ИЧ 24 (1977) 73–82.
- М. Николић, Власѣелинсѣиво Свеѣе Боїородице на Љевиии, ИЧ 23 (1976) 39–50.
- М. Николић, Средњовековна жуѣа Пайково, ИЧ 18 (1971) 207–214.
- Р. Т. Николић, Пољаница и Клисуре. Анѣироѣѣѣирафска йроучаванѣа. Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина: насеља, порекло становништва, обичаји, књига 37 (прир. Б. Челиковић), Београд 2018, 11–260.
- С. Новаковић, Ливо у Србији XIII и XIV века, Глас СКА 86 (1911) 151–166.
- С. Новаковић, Село, Београд 1965.
- И. Orešković, Malvasija – glasovito vino još iz doba Dubrovačke republike, Dubrovnik 2010.
- Г. Острогорски, Айрарне йрилике у Византијском царствѣу. Привреда и друштво у Византијском царству. Сабрана дела II, Београд 1969, 61–99.
- Г. Острогорски, Византијски йракѣици. О византијском феудализму. Сабрана дела I, Београд 1969, 1–118.
- Г. Острогорски, Византијско царствѣо у својој унуѣарној сѣруктури. Привреда и друштво у Византијском царству. Сабрана дела II, Београд 1969, 18–48.
- Г. Острогорски, Пронија. Прилої исѣорији феудализма у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1951, 119–342.
- F. Papazoglu, Istorija helenizma, Beograd 1972.
- F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Tribali, Autarijati, Dardanici, Skordisci i Mezi, Beograd 2007.
- В. Петровић, Грагски меѣох, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), Београд 2015, 139–150.
- В. Петровић – А. Фостиков, Цркве и манасѣири у йовельама кнеѣине Милице, Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 127–138.
- Ђ. Петровић, Грбаљ и Грбљани у XIV веку. Грбаљ кроз вјекове, Грбаљ 2005, 383–415.
- М. Пешикан, Из исѣоријске йѣонимије Подримља I, Ономатолошки прилози II, Београд 1981.
- Poljoprivredna enciklopedija 3, Pros-Ž (gl. redaktor M. Josifović), Zagreb 1973.
- И. Поповић, Анѣичко оруђе од йвожђа у Србији, Београд 1988.
- Population genetic analysis in old Montenegrin vineyards reveals ancient ways currently active to generate diversity in Vitis vinifera. <https://www.nature.com/articles/s41598-020-71918-7.pdf>
- М. Премовић, Средње и Доње Полиме и Горње Подримје у средњем веку, докторска дисертација, Београд 2013.
- Приваѣни живої у српским земљама средњеї века, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004.
- Г. Ravančić, Život u krčмата srednjovekovnog Dubrovnika, Zagreb 2001.
- Р. Радић, Шѣа су йили Византијинци. Нова зора, часопис за књижевност и културу 1, Билећа 2004.
- Н. Радојчић, Око Душанова законика III. Јемсѣва личне и имовинске слободе йо Душанову законнику, ИЧ 5 (1955) 7–17.
- С. Радојчић, Сѣаро српско сликарсѣиво, Београд 1966.
- М. Решетар, Дубровачка нумизматѣика I (хисѣорички) quo, Сремски Карловци 1924.

- S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva: od XV do XVII veka*, Priština 1968.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, sv. 4; Sv. 53: 3 dvanaestoga dijela; Sv. 55: trinaestoga dijela, 86: 4 dvadesetoga dijela; sv. 60: 2 četrnaestoga dijela, JAZU Zagreb, 1882, 1952, 1972, 1954.
- П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости, том I. Географија – Историја* (ур. Д. К. Вукчевић, прев. Д. Тупић), Цетиње 1993.
- D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XIV stoljeća*, Zagreb 1955.
- D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.
- Д. Синдик, *Повеље српских папирјараха Саве, Ћиригона и Никодима*, Хиландарски зборник 9 (1997) 99–117.
- Д. Синдик, *Превлака 1124. и 1181*. Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности 24 (2004) 128–133.
- Д. Синдик, *Српска средњовековна акција у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник 10 (1998) 9–134.
- И. Синдик, *Комунално уређење Кошора од групе њоловине XII до њочешка XV сталећа*, Београд 1950.
- P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, Zagreb 1973.
- A. Solovjev, *Prebегar u Brskovu*, ЈИЧ III, 1–4, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1937, 270–275.
- Социјалистичка Република Србија III том, Београд 1985.
- Социјалистичка Република Србија V том, Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово – Крахина Социјалистичке Аутономне е Косовџ, Београд 1986.
- М. Спремић, *Десетот Бурат Бранковић и његово доба*, Београд 2020³.
- М. Спремић, *Јадар у средњем веку*. Прекинут успон: Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 3–42.
- М. Спремић, *Рајачка ојаша код Бара*. Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 165–193.
- М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Прекинут успон: српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 143–163.
- М. Спремић, *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд 2015.
- L. Stanojević, *Srpske srednjovekovne bolnice*, Acta historica medicinae pharmaciae veterinae anno VI, 1–2, Beograd 1966, 5–10.
- I. Stijepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938.
- I. Stijepčević, *Kotor i Grbalj – historijski pregled*, Split 1941.
- I. Stijepčević, *Lastva, historijski pregled*, Kotor 1934.
- I. Stijepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930.
- Б. Стојковски, *Арајски географ Изјези о Јужној Ујарској и Србији*, Зборник МСИ 79–80 (2009) 59–69.
- Г. Суботић, *Прилози хронологији дечанског сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 111–136.
- Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој њоловини XV века*, Зборник ФФ X–1 (1968) 519–539.
- Р. Тараило, *Основи њодизања, одржавања, њодмлађивања и њрекалемљивања винограда*, Београд 2000.
- Т. Тарановски, *Историја српског њрава у Немањинској држави*, Београд 1996.
- Ј. Томић, *Из историје Црне Горе, Земун* 1901.

- Г. Томовић, *Алџин у XIV и XV веку*, Становништво словенског поријекла у Албанији, Титоград 1991, 153–166.
- Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26–27 (1993/1994) 45–58.
- Г. Томовић, *Жуја Морава и нахија Морава*. Рудо Поље–Карановац–Краљево (од првих помена до Првог светског рата), ур. Љ. П. Ристић, Београд–Краљево 2000, 33–45.
- Г. Томовић, *Зайрнавска жуја*, Косовско-метохијски зборник 2 (1998) 1–11.
- Г. Томовић, *Манастир Свејој Ђорђа и село Уложишћа на Дреници*, Хиландарски зборник 13 (2011) 7–14.
- Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, ИЧ 24 (1977) 83–97.
- В. Тошић, *Велики челник Радич*, прештампано из Зборника МСИ 13 (1976) 7–21.
- Ђ. Тошић, *Бришћаник у средњем вијеку*. Годишњак друштва историчара БиХ, 21–26, Сарајево 1976, 37–50.
- Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Ђ. Тошић, *Три Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Ј. Трифуноски, *За средновековније села на манастирој Св. Андреја на Треска*, Годишнен зборник на Филозофски факултет, Историско филолошки оддел, Скопје 1951.
- Р. Тричковић, *Поклон*, ИЧ 35 (1988) 55–74.
- Р. Тричковић, *Ђурија и Средње Поморавље до Првој српској усџанка*. Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 85–169.
- The Economic History of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century I, II, III* (Angeliki E. Laiou, editor-in-chief), Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2002.
- С. Ђирковић, *Мере у средњевијековној Србији*, у: *Мере на џлу Србије кроз векове*, Каталог изложбе Галерије САНУ, бр. 23, Београд 1974.
- С. Ђирковић, *Мерење и мере у средњевијековној Србији*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 135–168.
- С. Ђирковић, *Неосџварена ауџономија: ирадско друштво у Србији и Босни*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 259–276.
- С. Ђирковић, *Сеоска оџишћина код Срба у средњем веку*. Работници, војници, духовници, Београд 1997, 341–348.
- С. Ђирковић, *Сџуденичка џовеља и сџуденичко власџелинство*, Зборник ФФ XII–1 (1974) 311–319.
- С. Ђирковић, *Хреџин џоклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.
- С. Ђирковић, *Шџић у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот Михаило Апостолски: по повод 75–годишнината од животот, Скопје 1986, 25–37.
- С. Ђирковић, Д. Ковачевић–Којић, Р. Ђук, *Сџаро српско рударство*, Нови Сад 2002.
- Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- А. Узелац, *Крсџаши и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018.
- А. Узелац, *Немањџка Зеџа у делима заџадних џуџоџисаца и хроничара*, Осам векова Српске православне цркве у Црној Гори: од Зетске епископије до Митрополије црногорско-приморске, Ниш 2021, 47–63.
- Б. Ферјанчић, *Манастирски џуди у визанџијском и српском ираду*. Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 51–65.

- Б. Ферјанчић, *Поседи византијских њровинцијских манастира у њрадовима*, ЗРВИ 19 (1980) 209–250.
- М. С. Филиповић, *Некада каиун Псогерци сада село Согерце код Врања*, Врањски гласник 2 (1966) 59–68.
- Н. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, Godišnjak, knjiga XII, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, knjiga 10, Sarajevo 1974, 127–221.
- Н. Филиповић, *Пољед на османски феудализам (са њособним осврћом на аїрарне односе)*, ГДИ БиХ 4 (1952) 5–146.
- В. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, RAD JAZU 283 (1951) 51–118.
- А. Фостиков, *Биљна сировина и њена обрада на њлу средњовековне Србије*. БИГ 9 (2018) 7–35.
- А. Фостиков, *Занайиство средњовековне Србије*, Београд 2019.
- Б. Храбак, *Пољопривредна ѡроизводња Косова и суседних крајева средином XV века*. Глас ССЛХЛ САНУ, Одељење историјских наука, књига 1, Београд 1974, 33–73.
- Г. Ćremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega века*, GZM BiH 45, Sarajevo 1933, 15–36.
- Г. Ćremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem веку*, GZM BiH 36, Sarajevo 1924, 69–81.
- Г. Шкриванић, *Власћелинство великої челника Радича Посћуѡвића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.
- Г. Шкриванић, *Власћелинство Св. Сћефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 177–199.
- Г. Шкриванић, *Власћелинство св. Николе Врањинскої*, Историјски записи 16, св. 3–4, Титоград 1959, 37–44.
- Г. Шкриванић, *Жичко еїархиско власћелинство*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 147–171.
- Г. Шкриванић, *Именик іеоїрафских назива средњовековне Зеїе*, Титоград 1959.
- Г. Шкриванић, *Обласї средњовековної Пилоїа у XIV сїолећу*, ИЧ 7 (1957) 323–331.
- Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- Г. Шкриванић, *Пуїеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Г. Шкриванић, *Раваничко власћелинство*, ИЧ 16–17 (1966–1967) 235–254.
- Г. Шкриванић, *Сїуденичко власћелинство (1183–1190)*. Богословље 11 (26), свеска 1–2, Београд 1967, 9–17.
- Г. Шкриванић, *Хвосїно у средњем веку*, Зборник ФФ у Београду 11/1 (1970) 331–336.
- П. Шпехар, *Оруђе од меїјала са Беоїрадске їврћаве: од анїике до краја 18. века*, Београд 2007.
- М. Штетић, *Виноїради на ѡоседима манастира Свеїи Арханђели код Призрена*, БИГ 6 (2015) 119–128.
- М. Шуица, *Немирно доба срїскої средњеї века: власћела обласних іосїодара*, Београд 2000.
- Шумадија у XV веку*, ур. С. Мишић, М. Копривица, Београд 2018.

Регистар

Регистар важнијих личности

- Алексије I Комнин, византијски цар 45, 115, 303
 Алексије III Анђео, византијски цар 133
 Андреја Злат, дубровачки кнез 77
 Андрија, хумски кнез 348
 Андрија II Арпадовић, угарски краљ 397
 Андријаш Мрњавчевић, син краља Марка 110
 Андроник II Палеолог, византијски цар 108, 109
 Аноним, свештеник и писац 209, 366
 Арбанаси 47, 270, 280, 288, 289, 368, 421, 422
 Арсеније, српски архиепископ 23, 267
 Аурелије Виктор, римски историчар 36
- Балдовин, кнез 182
 Балша III Балшић, зетски господар 96, 100, 103, 301
 Балшићи, зетски господари 97, 302, 343
 Батало Шантић, тепчија 265
 Бертрандон де Ла Брокијер, бургундски путописац 200
 Бисте де Примутис, властелин 311
 Благојевић Милош, историчар 22, 29, 31, 58, 68, 136
 Богдан, властелин 276
 Богданчићи, властела 359
 Богета Ручић, жупан 79
- Богојевић-Глушчевић Невенка, историчарка права 29
 Бодачићи, властела 345
 Бодин, дукљански краљ 300
 Божић Иван, историчар 30
 Бранивојевићи, властела 64
 Бранковићи, српска владарска породица 150, 169, 281, 372
 Бујуклић Жика, правник 29
 Бунићи, властела 345
- Валерије Аурелијан Проб, римски цар 36, 37
 Василије II Бугароубица, византијски цар 299
 Венедикт, градачки митрополит 200
 Видак Дракул, властелин 275
 Вишеслава, властелинка 124
 Владислав I, влашки војвода 192
 Влатко Вукославић, кнез 70, 395
 Влатко Паскачић, севастократор 182
 Војислав Војиновић, велики кнез 59, 176, 331, 360, 394–395
 Вујошевић Жарко, историчар 33
 Вук Бранковић, српски велможа 115, 116, 139
 Вук Вукчић, војвода 265
 Вук Лазаревић, син кнеза Лазара 146, 186, 187
 Вукашин Дракул, властелин 275
 Вукашин Мрњавчевић, краљ 400
 Вукослав, жупан 188, 189, 199
 Вукша Илојевић, властелин 80, 275

Гијом Адам, барски надбискуп 209
 Гледићи, властела 345
 Голубовићи, властела 106
 Гргур Вуковић, син Вука Бранковића 139
 Гргур, кесар 156
 Григорије, ктитор цркве Св. Петра у
 Кориши 159, 160, 413
 Григорије, хиландарски старац 139
 Грујић Радослав, теолог и историчар
 29, 275
 Гучетићи, властела 345
 Дабижив Сапе, поткнез 69, 289
 Данило II, српски архиепископ 23, 97,
 144, 199, 208, 267, 412
 Данилов настављач, писац 23, 412
 Данилов ученик, писац 23
 Дејан, севастократор/деспот 184
 Дехо, властелин 127
 Динић Михаило, историчар 30
 Динић-Кнежевић Душанка,
 историчарка 30
 Дмитар, војвода 130, 132
 Дион Касије, римски историчар, 36
 Добруша Јунко, властелин 359
 Добрушинци, власи 393
 Доментијан, монах и писац 23, 58, 388,
 391, 392, 397, 399, 411, 412
 Домицијан, римски цар 35
 Драгаши, српске велможе 132, 167
 Драгослав Тутић, властелин 157, 163
 Држман Вукославић (монах Дионисије)
 189, 190
 Дубровчани 25, 34, 50, 62, 64, 67, 76–79,
 83, 216, 255, 330, 334, 336, 343–348,
 354, 356–358, 360–365, 385, 395, 423
 Ђорђе, дукљански краљ 83
 Ђорђе, син хумског кнеза Андрије 348
 Ђорђе Пелиновић, ратачки опат 302
 Ђорђе Петровић, дубровачки конзул 344
 Ђурађ II Страцимировић Балшић,
 зетски господар 95, 300
 Ђурађ Војсалић, војвода 70
 Ђурађ Вуковић Бранковић, српски
 деспот 94, 139, 172, 200, 210, 302,
 366, 395
 Ђурађ Кастриот Скендербег, арбанашки
 господар 95

Ђурађ Црнојевић, зетски господар 51,
 94, 105, 106, 276
 Ђурђевићи-Радивојевићи, властела 70
 Еутропије, римски историчар 36
 Жигмунд Луксембуршки, угарски краљ 192
 Жоре Бокшић, цариник 348–349, 353
 Иван II Асен, бугарски цар 114, 303
 Иван Кастриот, арбанашки господар
 132, 305
 Иван Црнојевић, зетски господар 103–
 105, 107, 208
 Иванко Пробиштитовић, властеличић
 130, 132
 Идризи, арапски географ 192
 Иса-бег Исаковић, османски
 крајишник 27, 120, 122, 123, 125, 126,
 187, 369
 Исак II Анђел, византијски цар 47
 Јаков, игуман Св. Арханђела код
 Призрена 159, 161
 Јаков, серски митрополит 116
 Јамометићи, властела 275
 Јанко Мурић, властелин 359
 Јанко Хуњади, угарски племић 192
 Јевдокија, сестра цара Душана 184, 292
 Јелена, српска краљица 77, 96, 97, 177,
 179, 180, 287, 358, 412
 Јелена, српска царица 116
 Јелена Балшић, господарица Зете 95
 Јиречек Константин, историчар 28
 Јован Кантакузин, византијски цар 385,
 399
 Јован II Комнин, византијски цар 300
 Јован Оливер, деспот 129, 132
 Јован Угљеша Мрњавчевић, деспот 400
 Јутда/Југ, властелин 189, 208, 210
 Кабужићи, дубровачки трговци 365
 Карба, властелин 131
 Кашице, властела 345
 Климент V, папа 96
 Константин VII Порфирогенит,
 византијски цар 61
 Константин Дејановић (Драгаш), српски
 велможа 53, 129–132, 184, 185, 292, 305
 Константин Манасије, византијски
 хроничар 410

- Константин Тих Асен, бугарски цар 107, 108, 110, 113, 115, 120, 182, 367
Константин Филозоф, писац 23, 194, 200, 220
Которани 34, 83, 89, 94, 316, 334, 335, 340, 341, 343–347, 371, 423
Куделиновићи, властела 359

Лазар Бранковић, српски деспот 200
Лазар Вуковић, син Вука Бранковића 139
Лазар Хребељановић, српски кнез 145, 167, 187, 189, 191–194, 208, 218, 366, 395
Лазаревићи, српска владарска породица 150, 281
Липсиот, властелин 112

Љубенко Љубишић, властелин 359
Љубибратићи, властела 275, 358, 359
Љубић Шиме, историчар и археолог 26
Љубиша Богданчић, властелин 358

Мавро Орбин, опат и писац 398
Мајер Антун, класични филолог 26
Малоншићи, властела 106
Маљушат, жупан 182, 288
Манојло I Комнин, византијски цар 131, 300, 303, 410
Мара Бранковић, супруга Вука Бранковића 139
Марија Анжујска, угарска краљица 357
Марин Барлеције, свештеник 95
Марјановић-Душанић Смиља, историчарка 33
Марко, пећки епископ 144, 229
Марко Мрњавчевић, српски краљ 110, 164
Матија Корвин, угарски краљ 69, 76
Медвед Богданчић, властелин 275
Менчетићи, властела 345
Мехмед II, османски султан 104
Мијатовић Чедомил, економиста и политичар 31
Миладин, властелин 276
Миладиновићи, властела 276
Милдруг Полилеј, властелин 80, 276
Милица Хребељановић, српска кнегиња 145, 150, 186, 187, 189, 190
Милша, властелин 166
Мирослав, хумски кнез 63, 347
Михаило Војислављевић, дукљански кнез/краљ 300

Михајло IX Палеолог, византијски цар 53, 108, 109
Михајло Асен, бугарски цар 67
Михајло Лукаревић, Дубровчанин 364
Мишић Сениша, историчар 31–33
Младен Владојевић, властелин 154
Млечани (Млеци) 95, 96, 301, 342, 343, 345
Мрњавчевићи, велможе 400
Муса, челник 176, 177

Немањићи, српска владарска породица 23, 33, 34, 409–411, 413, 415, 424
Нерон, римски цар 35
Никодим, српски архиепископ 23, 141, 144
Никола Алтомановић, жупан 360
Никола Миладиновић, властелин 276
Николићи, хумска властела 62
Нићифор Григора, византијски писац 400
Новак, кефалија 94
Новак Пеција, властеличић 157, 164, 290
Новаковић Стојан, државник и историчар 28

Обрад Драгосаљић (Декиндић), војвода 178
Орlando Мицовић, властеличић 157, 164, 290
Османлије 55, 74, 195, 216, 307, 419, 422
Остоја Сасиновић, властелин 275
Остојићи, властела 104, 105, 208

Паоко Добрушковић, властелин 359
Pelogotti F. B, банкар и трговац 59
Петар Бобаљевић, цариник 349, 351, 352
Поповићи, властела 275
Првослав Радојевић, коморник 358
Пребегар, кнез 344
Прибатко Поповић, властелин 275
Прибац, властеличић 122
Прибил Љубибратић, властелин 359
Прибил Милкусовић, властелин 359
Приск, византијски ретор 40
Проданчићи, властела 345

Радивоје Остојић, босански кнез 398
Радич Поступовић, велики челник 200, 210, 388
Радич Санковић, војвода 62, 67–69
Радоје Љубишић, властелин 275, 359
Радослав, жупан 109

- Радосав Богдановић, кефалија 105
 Радослав Павловић, војвода 78–80, 275, 276, 358
 Радослава, Милшина жена 166
 Радул, влашки војвода 192
 Рајко Богданчић, властелин 275
 Рајко Киризмић, властелин 155, 163, 164
 Раско Јамомет, властелин 275
 Рибичићи, властела 345
 Римљани 35, 37, 230, 241, 397
 Ролер Драган, историчар 29, 30
 Роман III Аргир, византијски цар 107, 108, 115, 119, 120, 303, 367
 Роман IV Диоген, византијски цар 111, 113
 Сава Немањић (Свети Сава), српски архиепископ и светитељ 23, 58, 101, 133, 144, 173, 174, 207, 226, 227, 263, 283, 388, 392, 397, 399, 409, 411, 412, 414
 Сандаљ Хранић, војвода 62, 69, 78, 79, 95, 339
 Селим II, османски султан 148
 Синдик Илија, историчар 29, 52
 Словени 39, 40, 49, 61, 346, 398
 Соркочевићи, властела 345
 Спримић Момчило, историчар 31
 Старчићи, властела 384
 Стефан Владислав, српски краљ 62, 77, 102, 178
 Стефан Војислав, дукљански кнез 299, 300
 Стефан Вукановић, зетски кнез 104
 Стефан Вукчић Косача, војвода и херцег 181, 210, 359
 Стефан Дечански, српски краљ 19, 23, 47, 58, 64, 87, 97, 102, 109, 110, 121, 132, 136, 142, 146, 158, 159, 161, 166, 219, 267, 271, 281, 311, 391, 406, 413
 Стефан Драгутин, српски краљ 108, 135, 164, 330, 344
 Стефан Душан, српски краљ/цар 19, 53–55, 64, 67, 82, 89, 97, 102, 103, 109, 116, 121–125, 129–132, 134–140, 142, 143, 146, 151, 153–157, 159–161, 163, 166, 175, 179–185, 188, 208, 231, 267, 268, 273, 278, 281, 287, 288, 290–294, 302, 305, 306, 359, 364, 369, 370, 372, 373, 385, 391, 413–415
 Стефан Лазаревић, српски кнез/деспот 23, 55, 56, 144, 146, 167, 186, 187, 194, 199, 200, 208, 220, 307, 374, 392
 Стефан Милутин, српски краљ 19, 22, 23, 47, 52, 53, 64, 77, 96, 102, 108–119, 121, 123, 130, 131, 134–136, 140–142, 156, 158, 159, 164, 166, 180, 207, 218, 229, 231, 246, 267, 272, 279–281, 284, 287, 302–305, 346, 367, 368, 370, 372, 390–392, 412, 422
 Стефан Немања, српски велики жупан 47, 58, 61, 82, 133, 134, 166, 173–175, 178, 199, 207, 263, 280, 300, 347, 365, 371, 391, 409–411, 414, 415; (Свети) Симеон 23, 133, 139, 173, 392, 409, 411–414
 Стефан Немањић/Првовенчани, српски велики жупан/краљ 23, 47, 61, 63, 139, 140, 280, 372, 409, 410, 412; Свети Симон 410
 Стефан Остоја, босански краљ 68
 Стефан Радослав, српски краљ 50, 62, 83
 Стефан Твртко I Котроманић, босански бан/краљ 62, 70, 356, 357, 366, 395
 Стефан Томаш, босански краљ 62
 Стефан Урош I, српски краљ 23, 62, 63, 69, 77, 97, 113, 114, 198, 222, 343, 347, 373, 410, 412, 424
 Стефан Урош V, српски цар 67, 115, 134, 167, 176, 188, 400
 Стефан Црнојевић, зетски господар 105
 Стјепан II Котроманић, босански бан 64, 67
 Страцимир, српски кнез 365
 Тарановски Теодор, историчар права 29
 Тадеј Флорентинац, цариник 356
 Твртко, жупан 358
 Теодосије II, византијски цар 40
 Теодосије, писац 388, 392, 410–412
 Тиберије, римски цар 38
 Тошић Ђуро, историчар 30
 Турци 104, 117, 139, 214, 364, 372, 400, 407
 Ђирковић Сима, историчар 56, 58, 306, 393
 Ђук Ружа, историчарка 31
 Угљеша Влатковић, кесар 182
 Урзације, которски епископ 83
 Фостиков Александра, историчарка 30
 Фридрих I Барбароса, римско-немачки цар 365
 Хардомилићи, властела 142

Хрвоје Вукчић Хрватинић, босански
војвода 265, 407
Хреља, великаш и војсковођа 129, 130,
132, 305
Цреп Вукославић, властелин-крајишник
189, 190, 210
Црнојевићи, зетски господари 87,
105–107, 210
Чичоје Поповић, властелин 275
Чremoшник Грегор, историчар 29
Шабановић Хазим, османиста 56

Регистар географских појмова

Авазгово, село 131
Албанија, држава 96, 98, 100, 146, 151–
152, 163
Александровац, град 174
Александровачка жупа 174
Алексинач, град 187
Алтин, жупа 146, 152–153, 278, 452
Ангош(ће), топоним 85, 227, 313, 328
Андрејча црква, у Охриду 154
Апулија, регија 342–343, 349, 351, 423
Архиљевица (Ваведење Богородице),
манастир 184–185, 208, 292, 414–415
Архиљевица, село 184–185, 208, 292,
414–415, 435, 437
Астареја, област 65, 67–68, 206, 251, 339–
340, 353, 359–360, 370, 393, 417, 425
Бадчина (Бачина), село 199
Балкан/ Балканско полуострво 34, 36, 37,
39, 43, 44, 46, 48, 210, 264, 299, 378, 419
Балеч, град 97, 301
Бања, село 131, 305
Бањица (Доња Бањица), село 120
Бањска в. Св. Стефан, манастир у
Бањској
Бар, град 82, 94, 95, 96, 101, 206, 210,
300, 302, 386, 418
Барбарас, заселак 115
Бариљево, село 170

Барич, село 204
Барово, заселак 111
Баст, село 70
Батуша, мезра 196
Бачва, топоним 265
Бачварина, топоним 265
Бела Водица, село 185
Белаптиште, село 110
Беласица, рудник; трг 57, 378–379
Бела Црква, црква у Карану 410
Бели Дрим, река 42, 98–99, 133, 137–140,
158, 146, 150–152, 158, 162–164, 222, 372
Белил, село 237
Белопоље, село 200
Бело Поље, село 204
Белотино, село 197
Белуће (Црнућа), село 200
Бељина, село 205
Београд, град 39, 45, 204, 205, 337
Београд, нахија 204
Беочин, манастир 199
Беочић, село 199
Беранци, село 186
Бери, село 106
Бигор, село 105
Бигова, село 87
Бијела, село 82, 89, 206, 308, 418
Бијело Поље, град 63, 178, 222, 338
Билећа, град 336
Билуша, село 135–136, 158
Биначка Морава, река 172, 182
Бискупач (Бескупље), село 196
Бистерна, локалитет 87
Bistio, град 349, 351, 353
Бистрица, река 178
Бистрица, село 178
Бишће, жупа 70, 337
Благај, град 337
Благај, нахија 73–74
Блазнава, село 204
Близанско, заселак; село 115, 119
Близикуће, село 96
Бобовиште, село 86
Богдашићи, село 82, 86
Божејовци, село 172
Бојана, река 61, 95, 97, 299, 301, 330, 336,
337, 361–363, 371, 383, 397, 423
Бојовце, село 177
Бојшници, село 201

- Бока которска/ Бококоторски залив 83, 87, 89, 225, 300, 310, 312, 341
- Болван, град 45
- Бољетин, село 38
- Бор, град 38
- Борак, село 204
- Борач, град 338, 339
- Борачка власт 200
- Босански пут в. Неретљански пут
- Босна, средњовековна држава 27, 30, 80, 336–338, 348, 349, 357, 408–409
- Босански санџак 27, 73, 81, 172
- Ботуња, село 174
- Ботуша/Бутоша/Ботоша (Батуша), село 149, 150, 153, 318
- Бохнија, село 202
- Брајаци/Преоце, село 170
- Брајићи, село 106
- Браничево, град 192
- Браничево, жупа 191, 192, 194, 196, 207, 278
- Браничево, земља 47, 188, 191, 194, 198, 203, 211, 218, 379, 380, 418, 419
- Браничево, вилајет/субашилук/област 56, 190, 194–196
- Брвеник, вилајет 176, 178
- Брвеник, град 176, 177
- Брвеник, жупа 176
- Брвеник, зеамет 176, 178
- Брвеник, село, пазар 177
- Брвеница, река 176, 177
- Брвеница, село 117
- Бргат, село 336, 357
- Брда, село 82
- Брегава, река 69
- Брегалница, река 42, 47, 128, 131, 132, 207, 418
- Брежине, катун и село 51, 105, 272
- Бреза, трг 338
- Брестница, село 189
- Брњашча (Брњача), село 151, 161, 162, 272
- Бровић, село 39
- Брод, селиште 122
- Брод, село у Гори 393
- Брод (Македонски Брод), село са тргом у Поречу 115, 119, 367
- Бродарево, село 338
- Бродац, заселак 109, 278
- Бродлићи (Бролић), село 149
- Броћно, жупа 70, 395
- Брсково, рудник; трг 83, 264, 330, 337, 338, 343–347, 363, 383, 386, 423, 424
- Брчели, село 102, 104, 291
- Брштаник, село 63, 69
- Брштаник, трг 356, 357
- Бугарска/Бугарско царство, средњовековна држава 173, 188, 299, 338
- Бугарска, тема 299
- Будва, град/дистрикт 24, 29, 57, 82, 87, 94–96, 105, 106, 206, 210, 214, 215, 219, 220, 223, 239, 244–247, 249, 257, 260, 302, 308–310, 314, 325, 326, 340, 341, 343, 386, 393, 403, 418–419
- Будим, град 203
- Будимља, жупа 337, 338
- Будимља, нахија 180
- Бујановац, град 182
- Буљарице, село 96
- Бусино, заселак 159
- Бутеља (Бутел), село 110, 114
- Ваведење пресвете Богородице, црква у Поповцу 173
- Валбона, река 146, 152
- Варвара, село 126
- Вардар, река 42, 47, 107, 113, 115, 116, 119, 122, 123, 126, 207, 418, 422
- Вароши (Варош Село), село 171
- Василевци, топоним 124
- Ватница, село 75
- Ватопед, манастир 58, 200, 388, 391–392
- Велбужд, град 188, 219
- Велепољска река 45
- Велика, село 180
- Велика Иванча, село 204
- Велика Круша, село 162
- Велика Крушевица (Крушевица), село 174
- Велика Лавра Св. Атанасија, манастир 190, 191, 278, 392
- Велика Морава, река 35, 45, 47, 188–189, 191–192, 194, 199, 200, 203, 208, 380
- Велики Гроземири (Гумемира Велика), село 100
- Велики Дол, топоним 384
- Велико Градиште, град 193, 380
- Веље Поље, село 188
- Венац, село 110

- Венеција (Млетачка република) 24, 26, 92, 94, 106, 215, 216, 300, 302, 341–343, 349, 351, 353, 360, 365, 366, 394, 396, 423
- Ветерница, река 187
- Већебрдо, село 85
- Вечерић, жупа 70
- Вигел/Виген (Вигањ), село 66
- Видински санцак 194
- Видово, село 189
- Видушка/Видошко, нахија 73, 74, 76
- Византија/Византијско царство 19, 22, 45, 47–49, 52, 53, 168, 218, 220, 279, 280, 299, 300, 396, 422
- Вина, село 187
- Винарци (Винарце), село 187
- Винарци (Горње и Доње Винарце), село 187
- Виница, мезра 76
- Виница, село 70
- Виниште (Виниче), село 113
- Вино, локалитет 63, 66
- Винска, заселак 111
- Винци, мезра; село 197
- Вињани, село 70
- Вирпазар, град 102, 103
- Висановац, село 201
- Високо, трг 338, 356
- Витјановић, село 177
- Вишеград, град 336, 338, 229
- Вишеград, тврђава код Призрена 268, 294, 369
- Вишесав, град 194
- Вишесалићи, село 106
- Власи Голубовац, село 189
- Влашње, село 159
- Водица, манастир 192, 196, 380
- Водно, село 111, 114, 118
- Вољавац, село 178
- Врани Дол, село 170
- Врановићи, село 87
- Врање, град 182, 183, 184, 279, 288, 289, 291, 392
- Врање, жупа 47, 182, 183, 207, 208
- Врањина, острво 101–103
- Вратница, село 126, 128
- Враћевшница/Враћевштица, село 200
- Враца, град 37
- Врбница, село код Призрена 137, 170
- Врбница, село у нахији Вучитрн 170
- Вргорац, град 70
- Врела (Врела Пречисте) в. Св. Богородица Хвостанска
- Врело, село 145
- Врмац, полуострво 82–86, 90, 206, 236
- Врмош, село 180
- Вруток, долина и село 122, 123
- Врхбосна, жупа 336, 338
- Врх До, село 70
- Вучидол, село 191–192, 272, 278
- Вучитрн, нахија 169, 170, 171
- Вучитрн, град и трг 46, 170, 374, 385
- Габела, село 50
- Гари (Гајре), село 122
- Гацко, жупа 336
- Глажња, село 185
- Глобича, топоним 124
- Глоговац, град 166, 170
- Глоговица/Глоговце/Тоголовце, село 167, 172
- Глумово, село 110, 114, 117
- Гњилишта (Ѓњилишта), село 69
- Ѓњилане, село 281
- Гован, село 139
- Говрлево, село 119
- Годиње, село 102, 104
- Гољемади, село 106
- Гојановци, село 185
- Гојно, село 163
- Гокшинци, село 185
- Големи Под, заселак 115
- Голубац, град 192–194, 196, 197
- Гора/Горска жупа, у Крајини 70
- Гора/Горска жупа, у Метохији 153, 163, 164, 223
- Горажде, град 336, 339
- Гораждево (Гораждевци), село 153
- Горанце, село 119
- Горња Брвеница, село 177
- Горња Крнина/Крнета (Крнин), село 172
- Горња Рудница, село 177
- Горњи Градац, село 202
- Горњи Дрин, група насеља 177
- Горњи Туричани, село 128
- Горожупа (Горожуп), село 98, 162, 294
- Горица, острво 95
- Горица, село 78
- Горичани (Вуковци), село 107

- Горња (Друга) Далмација, тема 299, 300
 Горња Мезија, римска провинција 37, 40
 Горња Морава, жупа 47
 Горње Врање, село 183, 289
 Горњи Комани, село 107
 Горњи Милановац, град 200
 Госпођина црква, у Призрену 164
 Госпођинце, пазар 380–381
 Гостица, манастир 178
 Гостивар, град 47, 120, 122, 128
 Гостиље, село 101
 Грабовац, село 171
 Град, село 179
 Градац, манастир 177
 Градец, село код Тивта 86
 Градец, село у Горњем Пологу 121
 Градечница/Градешница (Прешница), село 115
 Градиошница, река 86
 Грађани/Шишовићи, село 106
 Грахово, село 337
 Грачаница, манастир 280, 364, 368, 410
 Грачанка, река 170
 Грбаљ (Горњи и Доњи), жупа 57, 82, 83, 87–89, 91, 92, 206, 253, 279, 308, 328, 418
 Грдошевина, село 80, 275
 Гребно, село 171
 Гриша (Грижа), село 100
 Грлица, црква 338
 Грнчар/Грнчарево, село код Требиња 81
 Грнчарево, село код Гусиња 180
 Гроцка, град 203, 204, 262
 Груж, жупа 68
 Гуглаве, села 102
 Гумниште, село 143, 277
 Гусино, село 179
 Гусиње, град 98, 179, 180, 287, 337

 Дабар, нахија 73–75
 Дабар, село 192, 278
 Давигод, село 107, 108
 Далмација, регија 35, 53, 219, 248, 408
 Далмација, провинција 61
 Далмација, тема 299
 Далмација и Диоклитија, дукат 300
 Далмација и Хрватска, угарска краљевина/покрајина 357
 Дакија, римска провинција 40

 Даниловград, град 106
 Дањ, град 96, 97, 206, 300, 338, 361, 371
 Дарант (Ораховац), село 87
 Дебар, град и жупа 47, 132, 207, 208, 305
 Дејковци, село 185
 Деспотовац, град 189, 190
 Дечани, зеамет 143, 153
 Дечани, манастир 46, 146–150, 152, 153, 166, 267, 280, 284, 318, 337, 391, 400–401, 406, 407, 410, 418
 Дечани, село 147, 153, 307
 Дечанска Бистрица, река 147, 149
 Димитров манастир, код Новог Пазара 173
 Диниште, село 80, 275, 276
 Добра Водица, село 202
 Добра Лука, село 201
 Добридол/Добродол, село код Скопља 53, 119
 Добридол, село код Тетова 128
 Добро, село код Голупца 192
 Добро, Горње и Доње (Добрско село), на Цетињу 104–105, 106, 208
 Доброгоста, село 126
 Доброта, село 82, 85, 311
 Доброште, село 128
 Добруша, село 80, 275, 276
 Добрушинци, влашки катун 393
 Добрушта (Добружда), село 98, 137, 138, 157, 162, 164, 294, 338, 370
 Добруштанска метохија 137, 138, 157
 Догање, заселак 171
 Долеки, село 89
 Доли, село 63
 Долци, нахија 150, 169, 171
 Долци/Долче (Долац), село и трг 171, 373, 374, 385
 Домановци, село 185
 Доња Главска, село 384
 Доња Дренова, село 202
 Доња Зета 102, 104
 Доња Јошаница, село 171
 Доња Крнина, село 172
 Доња Крушева, село 140
 Доња Панонија, римска провинција 35
 Доња Раковица, село 186
 Доње Водно, село 112

- Доње Врање, село 183
 Доње Пантино, село 170
 Доње Црниће (Мало Црниће), село 38, 196, 197
 Доњи Матејевац, село 188
 Доњи Поточани, село 161
 Доњополошка епископија 126
 Драгаш, град 163
 Драгљан, село 70
 Драгово, село 37
 Дражеврт, село 85
 Дражи Дол, село 81
 Драч, град 100
 Драч, тема 299
 Драчевица, жупа 70, 78, 357, 361
 Дрвеник, село 80, 276
 Дрежница, нахија 74
 Дреница, област 166, 170, 172, 291, 338
 Дреново, село 338
 Дренча, манастир 380
 Дриваст, град 96, 206, 300, 301, 342, 386, 418
 Дријева, трг 30, 50, 59, 330, 331, 336, 337, 347–357, 361, 363, 384, 386, 397, 423, 424
 Дрим, река 42, 47, 96–100, 152, 301, 338, 348, 361–363, 371, 422, 423
 Дрим, царинарница 338, 348, 361–363, 371, 422, 423
 Дримац, река 97
 Дрина, река 299, 336–339
 Дрински пут 336, 338, 339, 346, 384
 Дрно, село 193, 380
 Дробњак, област 337
 Дрстник/Дрсник, село 46, 139, 171
 Другошеви, село 185
 Дршковина, жупа 47
 Дуба Пељешка, село 66
 Дубица, село 107, 108
 Дубљани, село 76
 Дубочица, жупа 47, 187, 189
 Дубрава, жупа 46, 337
 Дубрава, нахија 74, 76
 Дубраве, село 65, 66
 Дубравица, село 191–192
 Дубравница, жупа 45, 190, 194
 Дубровник (Дубровачка општина/република) 24, 25, 30, 58, 61, 62, 64, 66–69, 76–79, 88, 205, 206, 213, 215–218, 220, 223, 226, 228, 229, 232–234, 236, 238, 241, 242, 244–246, 249, 251, 256, 258, 261, 264, 265, 274, 295, 299, 300, 320, 329, 330, 336–340, 347, 434–348, 350, 352, 353, 358–363, 365, 366, 383, 393–396, 403, 413, 417–419, 422
 Дукађински санџак 148
 Дукља, историјска област 47, 299, 300
 Думидрана, село 86, 236
 Думовића Село, село 66
 Дунав, река 35, 36, 39, 40, 46, 47, 173, 191–194, 196, 197, 203, 204, 207, 272, 278, 380, 418
 Душмени, село 98
 Ђаковица, град 152
 Ђаковица, село 153
 Ђеђеца, село 106
 Ђердапска клисура 35
 Ђурђевик (Мали Ђурђевик), село 139, 142
 Ђурђица, заселак 166
 Ђурићи, село 85
 Ереник (Рибник), река 146, 151, 152
 Жабица, село 215, 331
 Жабоклич, село 80, 275
 Ждрелник, топоним 144, 229
 Ждрело, жупа 191
 Ждрело, манастир 196, 380
 Ждрело, нахија 194–198, 380
 Жеглигово, жупа; земља 184, 185
 Железник, нахија 204
 Железник, рудник 33, 203–205, 262
 Желчиште (Зочиште), село 134
 Жеравина, село 163
 Живињани, село 135
 Живогошће, село 70
 Жидиље, село 190
 Жича (Српска архиепископија), манастир 144, 199, 208, 418
 Жичка епископија 101
 Жрково (Жерке), село 152
 Жрновница (Жупа Дубровачка), жупа 62, 77, 261, 329, 357, 360
 Жрновница (Жеровница), село 172
 Жупањевац, град 190
 Жупљани, село 81
 Жур/Жури, село 137, 154

- Забес, село 103
 Забчиште (Џепчиште), село 126
 Загора, село 105, 106
 Загрлата, жупа 47
 Задар, град 248, 299
 Зајача, рудник 265, 337, 365
 Закавказје, регија 34
 Залуг, мезра 181
 Заљуг, село 139
 Западна Европа 264, 274, 335
 Западна Морава, река 47, 189, 198, 199, 204, 207, 208, 280, 339, 418
 Запланина, рудник; трг 57, 378, 379
 Засад, село 81
 Заструма, предео 189
 Затон, жупа код Дубровника 50, 62, 68, 361
 Затон, жупа у Полимљу 338
 Затрнава, жупа 146, 147, 149, 150, 153
 Захова (Заова), манастир 197
 Заходи, село 70
 Захојане, село 70
 Зацрквљане, село 167
 Звечан, вилајет 120, 169
 Звечан, град 45, 170, 171, 176, 187
 Звечан, жупа 176
 Звижд, жупа 191
 Звижд, нахија 194, 195
 Зворник, град 337–339
 Здуње, село 115, 119
 Зерзево (Зрзе), село 151, 162, 222, 277
 Зета, жупа 140, 179, 287
 Зета, земља 24, 26, 30, 42, 47, 82, 85, 94, 97, 101, 102, 105, 140, 206, 300, 339, 342, 417, 418, 422
 Зета, река 42, 106, 206, 278, 418
 Зетска епископија/митрополија 82, 83, 86, 87, 90, 92, 104, 206, 316, 317
 Зетски пут 337, 362, 384
 Зетско приморје 57, 100, 300, 337
 Зигон, погранични појас 45
 Златарић (Златарник), манастир 197
 Златоустчани, заселак 111
 Злетово, град 132, 210
 Злетово, жупа 47, 128, 132, 207, 305, 418
 Злетовска епископија 54, 129, 132, 305, 306
 Злетовска река 47, 128, 207
 Злокућане, село 185
 Злошпетица, село 201
 Ибар (Горњи и Доњи), жупа 174, 176
 Ибар, река 43, 173, 176, 177, 187, 199, 207, 280, 287, 294, 299, 339, 418
 Извор, село 185
 Изморник, жупа 47
 Имотски, град 70
 Имотски, нахија 74
 Иран, држава 34
 Исток, град 143, 145, 163, 169, 290, 291
 Истра, полуострво 215
 Италија, држава 26, 51, 215, 216, 330, 366, 419
 Јабланица, река 187
 Јагодна (Јагодина), трг 199, 242
 Јадар, област 265, 365
 Јадварци/Једварце (Једоарце); Мало Једварце, село 122, 123
 Јадран, Јадранско море/обала/приморје 24, 29, 30, 35, 42, 43, 61, 63, 82, 87, 95, 205, 215, 245, 263, 299, 335, 336, 339, 340, 343, 344, 352, 365, 371, 417, 422
 Јакиндол, топоним 86
 Јањево, рудник; трг 378, 384
 Јаре, заселак; село 179, 180
 Јаребица, село 201
 Јасеница, река 47, 203
 Јасиковица, село 202
 Јахелд, топоним 87
 Језера, област 337
 Језерски пут 337, 346
 Јелеч, вилајет 120, 169
 Јеродим, село 380
 Јерусалим, град 102, 103, 414
 Јован Крститељ, манастир у Продрому 390
 Јужна Морава, река 35, 45, 47, 169, 182, 183, 187, 192, 207, 418
 Јуник, град 149, 153
 Кавач, село 84, 236, 317
 Калдерон (Калдрун/Кадрун), село 100, 101
 Калканделен в. Хтетово
 Калођени, село 98, 294, 370
 Каменица, Горња и Средња, села у Лепеници 202
 Каменица (Косовска Каменица), село 172

- Каменица, село у Струмској области 218
Камијево, село 193, 197, 278
Каратин (Коретин), село 172
Карбинци, село 131
Карејска келија 141–143, 207, 226, 227,
373, 392, 412–414
Каручи (Карућ/Карући), село 103
Касестре, село 52, 85, 236, 258
Кастагета, топоним 313
Кастамонит, манастир 388
Катун, село 183
Качаник, град 119
Качаник, пазар 171
Киселица, село 131, 305
Кисељево, село и трг 193, 196, 380
Кичава, село 222
Кичево, жупа 47
Кичево, нахија 119
Кичево, пазар 119
Кленовик, село 192
Клење, село 195
Клина, град 46, 150, 171
Клина, река 143, 146, 150, 153, 169, 171,
172, 277, 372
Клина, Горња и Доња, села 171
Кличевац, село 193, 197, 380
Кловија, град 350, 351, 353, 423
Клопотник, нахија 169
Клчевиште (Кучевиште), село 108–111,
114, 117, 278
Книна, село 139, 372, 373
Книнац, трг 139–141, 198, 231, 293,
371–373, 385, 423
Кобиловић, село 177
Кованица, село 190
Ковиљача, бања 409
Ковин, град 181
Кожел, град 55, 116, 117, 128, 210, 306
Кожетин, село 173–174
Козарево, село 111, 114
Козица, село 70
Козјак (Горњи Козјак), село 131, 132, 305
Колари, село 203
Колицко, село 185
Колочеп, острво 340, 349
Колубара, река 203, 339
Комарани, место 338
Коморане (Комарча), село 180
Конавли, жупа 29, 78–80, 210, 220, 275,
276, 340, 343, 361, 384
Конац Поље, нахија 73, 74, 76
Конча, село 21, 219, 271
Коњинци, село 167
Коњиц, град 76, 356
Копорићи, вилајет 376
Корвеш, село 85, 236, 313
Кориша, село 159–161
Корјенић, село 81
Корнет, село 106
Корчула, острво 35, 355
Косаница, река 186
Косарић (Косурић), село 177
Косић, село 106, 278
Косово, област 22, 27, 32, 43, 45–47, 95,
120, 133–135, 137, 139, 140, 143, 151,
166, 167–169, 171, 172, 176, 186, 187,
189, 208, 210, 211, 280, 290, 307, 372,
373, 379, 385, 400, 418, 419
Косово Поље 170–172, 338, 384
Косовска Каменица, град 172
Косовска Митровица, град 43, 187
Косорићи, село у Лепеници 202
Косорићи (Косурић), село у Хвосну 142,
143, 153, 414
Костањица, село 85
Костолац, град 192, 193, 242
Кострц, жупа 47
Кострц, село 143
Котор, град/дистрикт/комуна
(општина) 24, 26, 29, 30, 51, 52, 57,
59, 82–94, 100, 206, 210, 217, 220,
223–225, 227, 229, 236, 237, 243–247,
249, 251, 253, 254, 257–260, 262, 264,
266, 279, 281, 300, 308–316, 321, 322,
324, 326, 327, 330, 336–341, 343–347,
357, 381, 383, 385, 386, 393, 394, 401,
403, 406, 418, 422, 424
Кочани, град 131
Крагујевац, град 200, 398, 440
Крајина, жупа 101
Крајина, земља 42, 64, 70, 71, 354
Крајиште Иса-бега Исаковића 27, 120,
122, 123, 125, 126, 187, 369
Краљево, град 177, 198
Крачица, село 177
Кремона, град 264, 265
Крива река, река на Косову 172
Крива река, река у Македонији 47

- Криљева, село 167
 Крит, острво 216
 Крковићи, село 75
 Крмљани (Гурмљане/Грмљани), село 76
 Крпена/Крпање, село 122–124, 128
 Крсти, црква у Шикљи 98–99, 294
 Кртог, село 186
 Крујмада (Криемади/Кремат), заселак 99, 338
 Крупа (Госки), река 99
 Крупањ, рудник 337, 409
 Крупишта, село 98, 137, 140, 141, 160, 198, 373
 Крупници, село 185
 Крушевац, град 145, 167, 186, 199
 Крушевице, село у Боки Которској 82, 89, 90, 206, 308, 418
 Крушевице, село у Црмници 102
 Крушево/Крушова (Велико Крушево), село у Хвосну 139, 140, 142, 166, 372
 Крушево, село и трг у Плаву 179
 Крушевска метохија 32, 139, 140, 142, 371–373
 Крф, острво 343
 Кујавча, жупа 47, 143, 222
 Кујавча, река 143
 Кукан (Ваведење Пресвете Богородице), црква у Кукњу 178
 Кукањ, село 178
 Кула, пазар, трг 380
 Куманово, град 183
 Купа, река 357
 Купелник (Г. и Д. Коплик), село 98, 100, 277, 331
 Курило (Петрово село) 29, 63–65, 67–69, 206, 417
 Курило, потес 154–156, 163, 208, 273
 Курјаче, село 193
 Куршумлија, град 186
 Кути, село 78
 Кучева, жупа 94
 Кучево, нахија 203, 263
 Кучево, регија 33, 47, 191, 203, 204, 262

 Лаб (Мало Косово), област 167
 Лаб, жупа 47
 Лаб, нахија 169, 182, 186
 Лаб, река 170, 172
 Лазаревац, град 205
 Лазица, село 202

 Ластва, село 85
 Ластово, острво 354
 Лашва, жупа 265
 Лебане, град 39
 Левањ, село 84, 328
 Левач, жупа 47, 55, 167, 199, 204, 208, 307
 Леденице, село 82, 89, 90, 206, 308, 418
 Леденице, царина 336
 Лепеница, Горња и Доња, жупа 47, 189, 202
 Лепеница, зеамет 202
 Лепеница, река 43
 Лепенски вир, локалитет 35
 Лепетани, село 85, 86, 236, 238, 258
 Лепрозоријум 406
 Лесковац, град 187
 Лесковац, село код Клине 46
 Лесковац, село код Призрена 46, 154
 Лесковљане, село 55, 124, 125, 306
 Лесна плоча (Железна плоча), место 357, 358
 Лесново, манастир в. Св. Арханђели, манастир у Леснову
 Лесново, село 129
 Лешак (Лешок), град, трг, пазар 125–126
 Лештије (Лешје), село 188, 189, 199
 Ливач, село 75
 Лизица, топоним 144, 207
 Ликорда, место 339
 Лим, жупа 178
 Лим, река 63, 178, 179, 181, 280, 299, 338
 Лимљани, село 103
 Липеновић, село 409
 Липљан, град 45, 143, 180, 277, 279, 281, 291, 307, 413
 Липљан, жупа 47
 Липовац, село 187
 Липци, село 85
 Лисац, село 68, 69, 289, 393
 Литијаница, село 185
 Лишањ, село 75
 Лозица, село 69
 Лозница, мезра 76
 Лозница, село у нахији Дубрава 76
 Лозница, село у жупи Морави 198, 213
 Лозно, село на Трески, 110
 Лозно, село у жупи Брвеник 176
 Локвица, село 135
 Ломбардија, област 219

- Лоринчан, топоним 230, 312
 Лубница, село 219
 Лугомир, жупа 47
 Лужани (Лучане), село 182
 Лука, жупа 63, 69
 Лука, село 158, 159
 Лутовица, село 154
 Лучица, нахија 194–196, 198, 380, 381
 Лучица, пазар 196, 380
 Лучна (Лучно), село 177
 Луштица, полуострво 82, 83, 279, 341
- Љекова, село 81
 Љешевићи, село 82, 87
 Љубанце, село 119
 Љубени (Љубанци), село 111, 114
 Љубижња (Љубижда), село 137, 138, 154, 157, 159, 164
 Љубиње, нахија 73, 74, 76
 Љубиње, село 193, 197, 218, 278
 Љубиње, трг 76, 215, 331, 337, 353
 Љубова црква, код Призрена 154, 157, 164
 Љубовића, жупа 178
 Љуболић (Љубенић), село 149, 150, 153
 Љубомир, жупа 336
 Љубсково, топоним 339
 Љубушки, нахија 73, 74, 76
 Љута, брдо 29, 65, 67, 206, 417
 Љута, река 82, 90
 Љута, село 80, 275
 Љутоглава, село код Пећи 161
 Љутоглави (Љутоглава), село код Призрена 53, 160, 272, 291
- Маврово, село 110
 Маине, село 106
 Мајана, село 186
 Макар, село 70
 Макарска, град 74
 Македонија, историјска област 22, 35, 40, 47, 107, 117, 128, 169, 186, 205, 207, 208, 210, 211, 281, 303, 417–419, 422
 Манасија (Ресава), манастир 194
 Матерево, село 186
 Медун, град 337
 Мекинић, село 177
 Михолић, село 177
 Млачице, село 122
 Маглич, град 177
- Маине, село 105
 Мала Азија, полуострво 36, 216, 230, 419
 Мала Круша, село 162
 Маликово (Горњи и Доњи Мајкови), село 64
 Мали Пожаревац, село 204
 Мало Косово, област 167
 Малошиште, село 188
 Марица, река 400
 Марјан (Марјани), село 193, 380
 Марка, провинција 396
 Марков манастир, код Скопља 115
 Матејча, манастир 410
 Мачва, област 203
 Машлишево, село 201
 Медитеран (Средоземље) 43, 44, 230, 335
 Метикош, село 177
 Метохија, област 22, 42, 45–47, 133, 140, 146, 153, 164, 166, 168, 169, 172, 180, 181, 207, 208, 210, 211, 221–223, 280, 290, 337, 418, 419
 Метохија Светог Михаила в. Зетска епископија/митрополија
 Мил, село 126
 Милетино, село 128
 Милешева, манастир 180, 181, 283, 338, 401
 Милешева, нахија 181
 Милишта, село 98, 294
 Милојевци, село 167
 Мирац, село 87
 Млава, река 43, 191, 193, 196, 380, 381
 Младеновац, град 204
 Млачно, село 158
 Млетачка Албанија, историјска област 30, 100
 Мљет, острво 354
 Модра Глава, село 167
 Мојковац, град 343
 Мокра Пољана, село 185
 Мокрине, село 78
 Мокросек, заселак; село 115, 119
 Молстир (Мојстир), село 178
 Молунат, село 340, 343
 Момуша, село 133
 Монемвасија, лука 215
 Морава, жупа 198, 208, 213
 Морава, нахија 169–171, 198, 374

- Моравице, жупа 173
 Морача, жупа 101, 104
 Морача, манастир 104, 206, 337, 346
 Морача, река 101, 106, 206, 278, 418
 Морињ, село 85
 Морозвизд (Мородвис), село 131
 Мостар, град 76, 337
 Мостар, нахија 71, 73–76
 Мостар, пазар 75
 Мрака, жупа 219
 Мржеп, село 85
 Мрчевац, село 85, 313
 Мулићи (Мурићи), село 98
 Мулум (Муо), село 85, 260, 311, 315, 327
 Муљав До, село 186
 Мшутшита (Мушутшште), село 161
- Невадовци, село 186
 Невесиње, нахија 73, 74
 Невесиње, трг 337
 Невизраке (Горње и Доње), село 178
 Невина, река 162
 Неготин, село 128
 Негровце (Г. и Д. Некровац), село 166
 Некрањ, трг 337, 357
 Некудим (Смедеревска Паланка), град 200
 Непробиште, село 133
 Нерези, село у Луки 69, 218
 Нерези (Горњи и Доњи), село у Скопској области 111, 114, 118, 119, 218
 Неретва, нахија 73–76
 Неретва, река 30, 42, 50, 59, 63, 64, 69–71, 73, 76, 218, 299, 330, 336, 337, 347–357, 362, 363, 384, 397, 423
 Неретљански пут 337, 339, 356, 365
 Нециеђ, село 78
 Никифорци, село 122
 Никшићи, вилајет 120
 Никшићки пут в. Језерски пут
 Ниш, град 45, 47, 338, 365
 Нишка област, жупа 47, 187, 188
 Нишки кадилук, нахија 187
 Новак, село 136
 Нови (Херцег Нови), град 74, 78, 357
 Новиград, град 192
 Нови Пазар, трг 172, 173, 337
 Ново Брдо, вилајет 376
 Ново Брдо, рударски град 23, 28, 55, 56, 146, 167–169, 172, 199, 201, 210, 211, 307, 334, 335, 339, 364, 365, 370, 374–378, 384, 386, 419, 423, 424
 Ново Село, село 178
 Новосељани, село 154
 Норча, селиште; село 184, 185
- Његуши, село 82, 87
- Оба Крстаца (Мали и Велики Крстац), села 163, 223
 Обица, трг 170, 171, 374
 Област Бранковића 27, 33, 55, 71, 72, 150, 153, 166–169, 172, 182, 186, 210, 223, 374, 385
 Обод, село 78, 359, 361
 Обод, град 104, 105
 Овчарево, село 171
 Огледница (Јагледница/Јегленица), река 137, 154, 157, 164
 Огошка река 172
 Ограђеник (Гражданик), село 154, 158, 277
 Одри, село 125
 Одрина пољана, топоним 21, 193, 218
 Олово, рудник; град 337–339
 Оногшт (Никшић), град 89, 336, 337, 346
 Опоље, жупа 338
 Опузен, град 356
 Орах, село 177
 Ораховац, село 133, 139, 151, 161, 162, 208, 277
 Ораховац, град 162
 Орахово, село 102, 104
 Орашац, село 51
 Орехово, село 219
 Орлате, село 166
 Орлац, село 75
 Орли, село 186
 Ортона, град 330, 349, 350, 351, 353, 355, 361, 362, 383, 397, 423
 Османско (Турско) царство 44, 56, 148, 153, 364
 Осојани, село 143, 222
 Осојник, село 222
 Остапшина, село 202
 Островица, нахија 201, 202
 Островица, тврђава 204
 Островичка власт 200
 Острочић, мезра 197
 Охрид, град 47, 154, 281
 Оча/Уча (Велика Хоча), село 134 в. Хоча

- Павлица, село 177
Павље Брдо, село 80, 275
Пакостиње, заселак 159
Палестина, историјска област 26
Палич, село 110
Панонија, римска провинција 40
Парадунавон, тема 299
Паракинов Брод, трг 190, 191, 278
Параћин, град 188, 190, 191, 194, 242, 392
Париграс, село 188
Пасиглав, село 82, 83, 86, 316
Патково, жупа 47, 146, 151–153, 222
Паштровићи, жупа 96
Пек, жупа 43, 191, 193, 194, 207, 218, 278
Пек, нахија 194–198
Пек, река 191
Пелопонез, острво 215
Пељешац (Стонски рат), полуострво
26, 29, 63–69, 71, 205, 216, 340, 343,
348, 349, 351, 353–360, 363, 397, 413,
417, 423
Пељешка жупа 66
Пераст, град 85, 94, 310, 317
Петка, село 192, 380
Петровић, село 139, 142
Петрово, село 173
Петрус, град 188, 189, 208, 210, 392, 418
Петрушко крајиште 188, 189, 194, 199, 207
Пећ, град и трг 140–142, 144, 146, 149,
161, 163, 229, 231, 266, 337, 338, 376
Пећ, нахија 134, 139, 141, 149, 150, 161
Пећ, село 140, 166, 372
Пећка Бистрица, река 139
Пећка архиепископија/патријаршија
139, 140, 144, 160, 207–208
Пивничко, локалитет 200, 266
Пијанец, жупа 47, 128, 132, 207, 208, 281,
305, 418
Пилот, Горњи и Доњи, жупа 47, 55, 82,
96–99, 138, 208, 277, 294, 306, 370, 422
Пина, топоним 86, 87, 258
Пирани (Пиране), село 162, 218, 222, 277
Пирот, град 192
Плав, град 180
Плав, жупа 179, 180, 287, 337
Плав, нахија 180
Плави, село 135
Плавница, село 101, 102
Плана, рудник; трг 57, 335, 378, 379
Плано/Плански (Планеј), село код
Призрена 98, 294
Плано, село у Љубовићи 178
Плек, топоним 87
Плоскиштино (Послишта), село 158
Плочица, село 80, 275
Плужине, село 143
Пљевља, град 284, 337, 346
Пнућа, жупа 160, 291
Побужда/Пребужда (Побужје), село 108,
109, 111, 114, 117, 221, 229, 272, 418
Побушка река 108, 272
Подгљивље, село 81
Подгора, село 100, 101
Подгорица, град 51, 105–107, 206, 210,
272, 418
Подграђе, село 181
Подлешане, село 185
Подлужје, жупа 101
Подримље, жупа 47, 140, 146, 151–153,
161, 162, 164, 207, 272
Подриње, област 46, 182, 339
Подруми/Подрумица (Појате), село 174,
268
Подујево, град 43
Подускопље, село 220
Пожаревац, град 191, 193, 196, 197
Пожаревац, село 196
Полимље, област 63, 175, 178–180, 182,
207, 229, 280, 337–339, 384, 418
Полог, Горњи и Доњи, жупа 42, 47, 55,
64, 119–128, 207, 208, 223, 272, 281,
303, 304, 306, 338, 364, 367, 418, 422
Полун, село 201
Пољаница, село 187
Пољице, село у Хуму 49, 62
Пољице, село код Требиња 78, 254
Пољичани, село 218
Поморавље 43, 46, 190
Поморавље, област жупа 45, 47, 190, 194,
Поникве, село 65
Понорац, забел 140, 141, 198, 231, 293,
372, 373
Попи, село 81
Поповац, село 173
Попово, нахија 73, 74, 76
Попово (поље), жупа 62, 64, 70, 76, 78,
218, 275, 361

- Поповци/Поповце (Поповац), село 193,
 196, 197, 380
 Пореч, жупа 47, 107, 115, 119, 128, 207,
 208, 223, 304, 367, 418
 Поречка река 47, 191
 Порој, село 126, 128
 Португал, држава 216
 Посредњице, острво 64
 Поточе (Поточане/Боточани), село 121
 Потхумље, село 80, 276
 Поховац (Пуховац), село 174
 Поцесте (Поцесје), село 177
 Почитељ, нахија 76
 Пракороћин, село 187
 Прапратна, жупа на Пељешцу 66
 Прапратна, жупа у Зети 101
 Прасквица, река 96
 Прваница, село 186
 Превлака/Тумба/Томба Св. Анђела
 (Острво цвијећа), полуострво 82–84,
 251, 262, 317
 Предоље, село 74
 Преска (Пресчиште), село 112, 114
 Пречиста Браинска (Пречиста
 Богородица), црква у Малом Косову
 167
 Прешево, град 184, 185, 292
 Прешево, жупа 184, 208
 Пршевска Моравица, река 184
 Пршевица, село 185
 Прибишница, село 195
 Прибојска Бања 338
 Придворица, село код Студенице 176
 Придворица, село у нахији Островица 201
 Призрен, град 42, 46, 53–55, 97, 98, 102,
 107, 109, 114, 116, 125, 128, 133–139,
 151, 153–159, 161–164, 166, 168, 172,
 174, 175, 181, 186, 207, 208, 210, 218,
 223, 268, 272, 277, 280, 287–290, 294,
 306, 332, 335, 338, 364, 369–371, 384,
 386, 390, 391, 414, 418, 421, 423
 Призрен, нахија 160
 Призренска Бистрица, река 135, 137,
 154, 158, 159, 268
 Призренска жупа 47, 133–136, 138, 153,
 164, 166, 169, 175, 290, 291
 Призренска епископија 121, 126, 128,
 158, 159, 161, 166, 268, 271, 318,
 369, 390, 410 в. и Св. Богородица
 Љевишка
 Призренска метохија 135–137
 Пријепоље, град 180, 181, 207, 210, 337,
 338, 346, 385, 418
 Пријепоље, пазар 181
 Прилеп, град 47, 142, 268, 281, 414
 Прилепничка река (Прилепница) 172
 Приморје (Макарска), нахија 74
 Присојинци, село 222
 Приштина, вилајет 169, 170
 Приштина, град 43, 46, 167
 Приштина, трг 169, 172, 281, 334, 335,
 337, 338, 365, 384–386, 401, 424
 Прогар, римско налазиште 39
 Прокупље/Св. Прокопије, град 186, 207,
 210, 221
 Прчањ, село 85, 89, 258
 Прчањски дол, топоним 311
 Псодерци (Содерце), влашки катун и
 село 183, 288, 289, 392
 Птуј, град 37
 Пударци, село 203, 262–263
 Пустеник, село 119
 Пуч, локалитет 84, 328
 Пчиња, река 42, 55, 113, 116, 117, 128, 306
 Раваница, манастир 188–192, 194, 196,
 208, 218, 379–381, 418
 Раваница, нахија 194–196
 Равно, град 45
 Рагуза (Дубровник) 61
 Радејево (Радиовци/Радиовце), село 121
 Радика, река 132
 Радојевиновце (Радојевина), село 177
 Радостуша (Ростуша), село 132, 305
 Радуша, село 119
 Ражањ, место 188, 194,
 Ракља, село 174
 Рапча, село 163
 Рас, вилајет 120
 Рас, шехер 172
 Расина, жупа, река 173, 174, 199, 268
 Ратај (Ратари), село код Ушћа 177
 Ратај, село у Топлици 186
 Ратац, полуострво 96
 Рашка, вилајет 169
 Рашка, град 177, 178

- Рашка, земља 160
Рашка (Rachia), краљевина 209, 342, 359, 366
Река (Ријека Дубровачка), жупа 29, 60, 62, 65, 68, 206, 215, 417
Река, заселак 102
Реканат, град 350
Реке, жупа 47, 194
Ресава, град 194
Ресава, жупа 191
Ресава, нахија 194–196, 198, 381
Ресава, река 47, 191
Ресавица, река 189
Ретивља, село 133
Ретивштица, село 133
Речице (Мала и Велика Речица), село 119, 120, 124, 126, 128, 272, 303, 304
Рибник (Римник), река 161
Рибник, село 338
Ријека, село 106, 107
Ријека Црнојевића, град 104, 105, 206
Римско царство 35
Рисан, град 89, 337
Рогово/Ругово, село 152, 153
Родиљ (Родељ), село 177
Ромај, село 152
Ропотово (Мало и Велико Ропотово), село 172
Ругинци (Руџинце), село 185
Рудине, локалитет 242
Рудиште, рудник 335
Рудник, град 200, 201, 207, 210, 266, 334, 335, 337–339, 365
Рудник, планина 43, 201, 207, 366
Рукомије, село, манастир, 191
Румунија, држава 35, 338
Рухотинци, село 167

Саборна црква, у Призрену 164
Сава, река 35, 36, 40, 46, 173, 204
Сађавица, село 106
Салаковац, село 38
Сана, жупа 265
Санџак, област 120, 169
Сарајево, град 27, 120
Сараковићи, село 63
Сард, град 96, 300
Св. Агата, црква на Крепису 311
Св. Агата, црква на Шурању 236, 324

Св. Ана, црква у Великој Хочи 372
Св. Ахилије, манастир у Ариљу 410
Св. Андрија, манастир код Скопља 110
Св. Андреја, црква на Крепису 311
Св. Анђео, предео 86, 87
Св. Апостоли Петар и Павле, манастир код Бијелог Поља 63, 338
Св. Архангел Михаило, црква у Скопљу 368
Св. Арханђел Михаило, манастир на Превлаци 82, 83
Св. Арханђели, манастир у Јерусалиму 102, 103
Св. Арханђели, манастир код Призрена 46, 53–55, 97–99, 107, 109, 114, 116, 125, 128, 136, 153–164, 166, 174, 175, 181, 208, 223, 268, 273, 277, 278, 280, 287–290, 294, 306, 369–370, 391, 414, 418, 423
Св. Арханђели, манастир у Леснову 129, 131–132, 305
Св. Архистратиг Михаило, црква у Штипу 129, 130, 132, 305
Св. Атанасије, црква у Лешку 126
Св. Бенедикт, самостан у Котору 311
Св. Блавестин (Благовештење), црква у Страгарима 204
Св. Богородица (Брезовица/Бешка), црква на острву Горица 95
Св. Богородица, манастир на Цетињу 51, 57, 104, 105, 208, 294, 307
Св. Богородица, манастир у нахији Лаб 187
Св. Богородица, црква жупана Радослава 109
Св. Богородица, црква у Калођенима 98, 294, 370
Св. Богородица, црква у Купелнику 98
Св. Богородица, црква у Лешку 126
Св. Богородица, црква у Липљану 143, 180, 277, 291, 413
Св. Богородица, црква у Муштутишту 161
Св. Богородица, црква (католичка) у Призрену 135
Св. Богородица, црква у Радостуши 132, 305
Св. Богородица, црква у Скопљу 113, 114
Св. Богородица, црква у Сухогрлу 143
Св. Богородица Бистричка, манастир у жупи Лим 175, 178, 222, 280

- Св. Богородица Благодатељница, црква у Лештију 188, 199
- Св. Богородица Боришичина, црква код Скопља 113, 114
- Св. Богородица Бутељска, црква у Бутељи 111
- Св. Богородица Епискеписис, црква у Броду, у Поречу 115, 367
- Св. Богородица Заградска, црква у Призрену 136, 137, 164
- Св. Богородица Јелеуса, манастир код села Водно и Нерези 111
- Св. Богородица Љевишка, манастир у Призрену 121, 128, 158, 159, 161, 268, 318, 390, 410
- Св. Богородица Стонска, манастир у Стону 62, 63, 222, 410, 412
- Св. Богородица Тројеручица, црква у Скопљу 368
- Св. Богородица Хвостанска (Мала Студеница), манастир 145, 400
- Св. Богородица Хтетовска, манастир у Хтетову 21, 55, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 208, 272, 368
- Св. Варвара, црква у Шикљи 98, 294
- Св. Василије, црква у околини Скопља 113
- Св. Власије, црква у околини Призрена 136
- Св. Врачеви, црква код Штипа 130, 132
- Св. Врачеви, црква у селу Поточе 121
- Св. Врачеви, црква у селу Стрелац 149
- Св. Врачи, црква у селу Новак код Призрена 136
- Св. Габријел (Страдиоти), острво 82, 90
- Св. Георгије, црква код Бара 95
- Св. Георгије, црква код Дечана 147
- Св. Георгије, црква у Ждрелнику 144, 229
- Св. Димитрије, манастир у Билуши 135
- Св. Димитрије, црква у Призрену 135–137, 164
- Св. Дујам, црква на Шурању 311, 312
- Св. Ђорђе, опатија код Пераста 85, 90
- Св. Ђорђе, црква у селу Враћевшници 200
- Св. Ђорђе, црква у селу Крпена 122
- Св. Ђорђе, црква у Призрену 164
- Св. Ђорђе, црква у селу Уложиште 166
- Св. Ђорђе, црква код Скопља 113, 114
- Св. Ђорђе Скоропостижни, манастир код Скопља 107, 108, 110, 111–116, 118–120, 124, 128, 131, 180, 182, 207, 208, 218, 221, 229, 267, 272, 278, 303–305, 367, 368, 423
- Св. Иван, опатија у Котору 313
- Св. Илија, црква код Тетова 122
- Св. Јаков, црква у Јакиндолу 86
- Св. Јаков, црква у Прчњу 89
- Св. Јаков и Филип, црква код Котора 311
- Св. Јован Златоусти, манастир у селу Козарево 111
- Св. Јован Златоусти, црква у селу Гари 122
- Св. Јован Крститељ, манастир у Продрому 390
- Св. Јован Крститељ, црква у Штипу 130, 132
- Св. Кузма, црква у Мулу код Котора 85
- Св. Лука, црква код Скопља 113
- Св. Ловро, предео 86, 236, 238, 258, 310, 322, 324, 326, 328
- Св. Марија, опатија на Мљету 62, 412
- Св. Марија, црква у Призрену 164
- Св. Марија, црква у Приштини 385
- Св. Марија, црква у Црној Гори на Пељешцу 65
- Св. Марија од Ријеке (Колеђата), црква у Котору 237, 311
- Св. Марија од Роса, лука 341
- Св. Марија Ратачка, опатија код Бара 96, 302
- Св. Марко, црква у Котору 230, 312, 313
- Св. Марко код Пина, црква код Тивта 87
- Св. Мартин, село 80, 275
- Св. Мартин, црква у Котору 311
- Св. Михаило в. Зетска епископија/митрополија
- Св. Михаило, манастир под Цером 45
- Св. Михаило, тврђава у Брштанику 356
- Св. Михаило, црква у Котору 311
- Св. Недеља, црква код села Здуње 115
- Св. Недеља, црква код села Штенче 122
- Св. Никита, манастир код Скопља 53, 107–109, 111, 113, 114, 121, 128, 208, 368, 369
- Св. Никола, манастир у Кончи 21, 271
- Св. Никола, манастир у Левчу 204
- Св. Никола, манастир у Прибојској Бањи 338
- Св. Никола, манастир у Псачи 415
- Св. Никола, манастир у Хвосну 412
- Св. Никола (Никоље), манастир у Чачку 204

- Св. Никола, опатија код ушћа Бојане 95, 362, 383
- Св. Никола, црква код Брвеника 177
- Св. Никола, црква на Пчињи под Кожљем 55, 116, 128, 306
- Св. Никола, црква код села Љубени 111, 114
- Св. Никола, црква у селу Једварци 122
- Св. Никола, црква у Ботуши 149, 150, 153, 318
- Св. Никола, црква у Вишеграду код Призрена 268
- Св. Никола, црква у Врању 182–184, 208, 288, 289, 291, 392
- Св. Никола, црква у Добрушти 97, 98, 137, 138, 157, 162, 164, 291, 294, 370
- Св. Никола, црква у Злетову 132
- Св. Никола, црква у Норчи 184
- Св. Никола, црква Драгослава Тутића у Призрену 157, 163
- Св. Никола, црква Рајка Киризмића у Призрену 155, 156, 163
- Св. Никола, црква у Штипу 54, 129, 131, 306
- Св. Никола, црква и село у Пијанцу 132
- Св. Никола Врањински, манастир на острву Врањина 101–104, 106, 291
- Св. Никола Мрачки, манастир у Орехову 219
- Св. Никола на Прасквици, манастир у Паштровићима 96
- Св. Никола Ријечки, манастир у селу Ријека 107
- Св. Павле, црква на Мулу 311
- Св. Пантелеј, црква код села Ограђеник 158
- Св. Пантелејмон, манастир на Светој Гори 132, 145, 146, 167, 186, 187, 189, 414
- Св. Пантелејмон, црква у Нерезима код Скопља 111
- Св. Петар, локалитет код Стона 63
- Св. Петар, црква код Чабића 150
- Св. Петар, црква на Крепису 311
- Св. Петар, црква на Шурању 311
- Св. Петар, црква у Котору 311
- Св. Петар, црква у Леденицама 90
- Св. Петар, црква у Призрену 164
- Св. Петар, црква у Кориши 159, 160
- Св. Петар Коришки, манастир код Корише 159–160, 292, 370, 413
- Св. Петка, келија у Тморанима 114, 128
- Св. Петка, црква у Карбинцима, 131
- Св. Прохор Пчињски, манастир 113
- Св. Сава, црква у Лизици код Пећи 144
- Св. Симеон, црква у Просфори на Светој Гори 392
- Св. Симеон, црква у селу Муштутиште 161, 271
- Св. Спас в. Пећка патријаршија
- Св. Спас (Христово Вазнесење), манастир код Штипа 53, 130, 132, 305
- Св. Спас, царинарница 99, 137, 338, 371
- Св. Спас, црква у Призрену 53, 154–156, 163
- Св. Спас (Спасова црква), у Хвосну 145
- Св. Срђ, трг 300, 330, 336, 338, 361–363, 371, 383, 397, 423
- Св. Стасиј, село 85
- Св. Стефан, манастир у Бањској 143, 166, 179, 207, 222, 246, 277, 280, 284, 294, 318, 391
- Св. Стефан, манастир у Липовцу 187
- Св. Стефан, манастир у селу Блазнава 204
- Св. Стефан, острво 94
- Св. Стефан, црква у Призрену 156, 163
- Св. Теодор, црква код села Водно 111
- Св. Теодор, црква у селу Хвашти 111
- Св. Трифун (Трипун), катедрала у Котору 83, 310, 311, 323, 394
- Св. Тројица, келија 392
- Св. Тројица, црква код Дечана 146–147
- Св. Тројица, црква код Котора 87
- Св. Фрања, опатија у Котору 406
- Свач, град 300, 337
- Света Гора (Атон), полуострво 133, 135, 136, 142, 145, 186, 190, 219
- Себемишље (Семениште), село 114, 118
- Седларево/Седларци (Горње и Доње Седларце), село 122
- Селце, село 125, 126
- Селчани (Грнчари), село 154, 157, 164, 277
- Сељани, село 107
- Сеница, град 337, 338, 385
- Сенокосе, село 121
- Сењани, село 161, 162, 208
- Сер, град 400
- Серава (Радишанска река) 107, 110
- Сибница, село 204
- Синаинци, влашки катун 163, 277, 289, 290
- Синаје, село 163

- Синско (Осинчани), село 111
 Сињац, село 106
 Сињи Вир, село 189
 Сираковача, село 63
 Сирмијум/Сремска Митровица, град 37, 242, 336
 Ситница, жупа 47, 222
 Ситница, река 170, 172
 Сјеница, вилајет 120, 169
 Скадар, град 24, 25, 82, 96–98, 100, 103, 104, 206, 210, 229, 250, 254, 262, 281, 300, 301, 331, 338, 371, 386, 418
 Скадар, нахија 100, 101
 Скадарски санџак 55, 56, 139, 100, 104, 106, 134, 139–141, 143, 144, 147–150, 153, 160, 161, 166, 180
 Скадарско језеро 95, 98, 100–103, 206, 300
 Скаквица, село 219
 Славонија (Србија) 342, 346, 358
 Скопље, вилајет 117, 118, 120, 169
 Скопље, град 27, 47, 53, 107, 108, 110–121, 124, 127, 128, 131, 142, 169, 171, 180, 182, 207–210, 218, 221, 223, 229, 267, 272, 278, 281, 282, 303, 304, 306, 338, 367–369, 384, 418, 421–423
 Скопска област 53, 107, 111, 112, 114, 115, 128, 304
 Скопска Црна Гора 42, 107–111, 113, 114, 229, 278
 Скопско-босанско крајиште 176
 Скоробиште, заселак 159
 Скрлинци, село 185
 Скрозигрм, село 81
 Скудељево, село 191, 192
 Славиште, жупа 47
 Славодрави, село 133
 Слано, трг 63, 337, 357
 Слано/Сланско приморје/Приморје, жупа 29, 51, 63–65, 67–69, 71, 78, 80, 206, 210, 222, 275, 289, 300, 340, 393, 417
 Сланско, село 115, 119
 Слатина (Скатица), река 151, 152
 Сливница, село 78
 Смедерево, град 36, 242, 203, 334, 335, 337
 Смедеревски санџак 56, 194, 198, 201–204
 Сморна, античко насеље 38
 Собина, село 183
 Собри, вилајет 169
 Собри, град; село 126, 127
 Солун, град 338, 384
 Сомље, град 172
 Софија, град 338, 384
 Сопишта (Сопиште), село 112, 118, 119
 Србија, средњовековна држава 19 *et passim*
 Србија, тема 299
 Србица, село 154
 Сребреница, на Руднику 366
 Сребреница, рударски град 335–337, 339
 Српска деспотовина 20, 27, 153, 169, 200, 203, 307, 333, 335, 339, 376, 378, 422, 423
 Српско царство 82, 269, 273, 282, 413
 Сталаћ, град 45, 194
 Станисалићи, кагун и село 51, 105, 272
 Станчиће, село 185
 Старо Желине (Желино), село 122
 Старци, село и пазар 380
 Степање, село 409
 Стобоц/Истобоц, село 171
 Столац, град 76
 Столив, село 85, 312, 328
 Стон, град 26, 29, 62–66, 68, 69, 205, 222, 273, 340, 348, 349, 351–360, 397, 410, 412, 413, 417, 423
 Стопање, село 202
 Страгар, село 201, 204
 Струма, река 213, 218, 219
 Струмица, град 47, 281
 Струмска област 21, 53, 218, 219, 295
 Стрелац/Стрелец (Горњи и Доњи Стреоц), село 149
 Стрп, село 85
 Стругари, село 105
 Студеница, манастир 23, 134, 173–177, 181, 207, 268, 283, 287, 288, 388, 390, 391, 418
 Студеница, река 173, 177
 Студеница, село 145
 Суботица, село и пазар у Ресави 381
 Суботица, село и трг у Браничеву/Лучици 380, 381
 Сува Река, град 160, 161, 164, 271, 289
 Сулње (Горња и Доња Солња/Солње), село 112, 114, 118
 Сут Стипан, село 78
 Сутјеска, река 336
 Суторина, трг 78, 361

- Суха на Прозрачци 70, 395
 Сухогрло, нахија 140, 166
 Сухогрло, пазар 143
 Сухогрло (Сухо Грло), село 143, 180, 277, 291
 Сушица, село код Скопља 112, 115, 118
 Сушица, село у Поречу 115, 119
 Тамнава, река 204
 Тара, река 337, 338, 343, 423, 424
 Тасовчић, село 69
 Хтетово/Ихтетово/Калканделен (Тетово), трг 21, 27, 47, 119–128; вилајет 120–123, 125, 126, 169; нахија 120, 121, 126, 127
 Тиват, село; општина 51, 83, 85–87, 236, 237, 322–324
 Тимуча, село 202
 Тисмена, манастир 192, 196, 380
 Тјентиште, место 336
 Тмава, село 162
 Тморани (Морани), село 114
 Токај, град 172
 Топлица, жупа 186, 210
 Топлица, река 43, 169, 186
 Тополница, нахија 169–172
 Тополница, село 197
 Тополовник, пазар 380
 Торичан, град 265
 Тракија, историјска област 35
 Трговиште, нахија 169
 Трговиште, трг 338, 385
 Trebbia, река 215
 Требиње, град 78, 336, 346, 358, 359, 383, 384, 386, 395, 424
 Требиње, жупа 70, 78, 254, 275, 361, 384
 Требиње (Травунија), земља 42, 61, 62, 76–78, 80, 299, 347, 357, 358, 360, 363, 417, 423
 Требиње, нахија 81
 Требишњица, река 336
 Требиште, село 132, 305
 Трепча, вилајет 376
 Трепча, рудник; трг 335, 337, 378, 365, 377–379, 384, 385
 Трепча, село 180
 Треска, река 47, 107, 110, 112, 114, 115, 207
 Трескавац, манастир 123, 128, 268
 Трновац, село 133, 151, 162, 277
 Трново, град 399
 Трње, село 133
 Трстеник, манастир 170
 Трстеник, село у Лепеници 202
 Трстеник, село у нахији Вучитрн 170
 Трстеница, село 65, 66
 Трстивница, жупа 354, 355
 Тудоричевци, влашки катун 152, 222, 277
 Тудорци, село 185
 Тунчевиште, село 128
 Тучеве, село 70
 Ђуприја, град 45, 47, 188, 190, 194
 Уберт, топоним 358
 Угарска, средњовековна држава 172, 192, 195, 337, 338
 Уложиште, село 166, 291
 Улцињ, град 82, 95, 101, 206, 300, 337, 342, 362, 371, 386, 418
 Умчари, село 204
 Уњемир, село 150, 221
 Урошевац, град 170, 171, 374
 Ускопље, село 80, 275
 Устиколина, град 336, 339
 Ушка, жупа 47
 Фаш, топоним 86
 Фиренца, град 343, 352
 Фојница, рудник 356
 Фоча (Хоча), трг 336, 338, 339, 346, 363, 384
 Франкавила, град 350–353
 Француска, држава 41, 231, 264
 Фрушка Гора, планина 36
 Хадријанопол, град 400
 Хас, област 151
 Хвалише (Фалише), село 122
 Хвар, острво 35
 Хвашти, село 111
 Хвосно, жупа; земља 45, 47, 139, 140–143, 145, 149, 163, 166, 207, 222, 289, 294, 372, 412, 418
 Хвостанска епископија/митрополија 145
 Херцеговина, вилајет (санџак) 70–74, 81, 180, 181
 Херцеговина, регија 27, 35, 42, 71, 73, 408
 Хиландар, манастир 55, 98, 107, 109, 114, 116, 122, 124, 128–141, 157, 160,

- 164, 166, 167, 182, 184, 185, 189, 198,
199, 207, 208, 218, 231, 288, 291, 295,
305–307, 371–373, 389–392, 414, 415,
418, 423
- Хлапље/Лапље Село 170
- Ходидјед, вилајет 120
- Хомоље, жупа 191
- Хомоље, нахија 194, 195, 380
- Хотачка метохија 133–136, 140, 371
- Хоча, Горња и Доња (Велика и Мала),
село и трг (базар) 133, 134, 207, 371,
372, 423
- Хоча Заградска, село 154, 158–159
- Храсно (Расно), село 75
- Храштани, село у Гори 70
- Храштани, село у Пологу 122, 125
- Хрбочево (Ропчево), село 204
- Хрсовце, село 185
- Хрусија, пирг 109, 111, 113, 114, 128,
135, 142, 143, 180, 277, 291, 392, 413
- Хум/Хумска земља/Захумље, земља 42,
46, 61–64, 69, 71, 73, 74, 78, 215, 218,
273, 299, 347, 348, 353, 357, 417, 423
- Хумска епископија 62, 69
- Цавтат, град 67, 77, 336, 356
- Царево Село (Делчево), село 132
- Цариград, град 173, 203, 264, 338, 384, 410
- Царине, топоним 65
- Царичин град 39
- Целине (Целина), село 162, 277
- Церница, село у Левчу 199
- Церница, село у Лепеници 202
- Цетина, река 61, 64, 299
- Цетиње, град 51, 57, 101, 104, 105–107,
206, 208, 210, 307, 418
- Цијевна, река 98
- Цимље (Цим), село 75
- Џицина, село 81
- Црешња, село 167
- Црмница, жупа 101, 102, 103, 206, 291, 418
- Црнча, село 338
- Црна Гора, држава 35, 42, 214, 278, 408,
419
- Црна Гора, река и жупа 65
- Црни Дрим, река 47, 207
- Црни Плат, група заселака 87
- Чабић, село 150, 153, 172, 221
- Чајетина, село 178
- Чачак, град 27, 198, 213, 242
- Чезава, каструм 192
- Челопек, село 128
- Чесвиница, село 78
- Чикатић, село 66
- Чичево, село 81
- Чрвени брег (Горњи и Доњи Црни
брег), заселак 147
- Чрешевљани/Чрешовени (Прешево),
село 107, 108, 111, 114, 117
- Чрниш, село 153
- Црно море 34
- Шајин, село 202
- Шибеник, град 248, 343, 362
- Шикља (Шикје), село 55, 98, 99, 294,
306, 338
- Шипан, острво 68, 340, 348
- Шипачине, село 178
- Шишево, село 110, 112
- Шкурда, река 90
- Шпанија, држава 216
- Шпинадија, арбанашки катун 157
- Штенче (Стенче), село 122
- Штимље, село 170
- Штип, град 19, 42, 47, 53, 54, 128–132,
168, 207, 208, 210, 262, 281, 305, 306,
418, 421, 422
- Штирци, село 167
- Штитарица, село код Чабића 150, 221
- Штитарица, село код Вучитрна 170, 385
- Штрбац Поље, село 201
- Штупељ (Мали и Велики), село 142
- Шувајић, село 193
- Шумадија, регија 43, 198–200, 207, 418
- Шумет, жупа 68, 360

Регистар појмова и установа

авареја 347

аделфат/адрфат в. мертик

алпед винограда 308

амбориј (емпориј), подграђе 128–130

амфора 263, 264, 342

апотека, просторија за вино 264

аравона 319

афуз-али, сорта винове лозе 216, 419

баждарина на вино в. ресум на бачве

барила, врста судова 264

барилар 264

бачва/бурад 30, 54, 57, 59, 263–266, 340–342, 366, 376–379, 382, 383, 384

бачвар/бондар/пинтер 25, 264–266, 377

бедба (моба), допунска радна обавеза 53, 160–161, 179, 289, 291, 392

берба грозђа (*vindemia*) 29, 77, 220, 248, 250, 251, 257, 262, 263, 296, 309, 314, 323, 342, 353–355, 393, 394, 399, 407, 420

болести винове лозе 230–231

боца вина 265, 396

боца, део конате, мера за течност 56

Будвански статут 24, 29, 94, 214, 217, 219, 220, 223, 244–246, 249, 251, 254, 257, 260, 262, 310, 325, 327, 329, 341, 393

вада/водовађа/бразда, канал 239

ваза/вазел, врста суда 59, 350, 353, 361, 362

вакуф, врста поседа 72, 118, 168

ведро, врста суда 50, 54–56, 58, 59, 117, 264, 306, 307, 357, 363–365, 382, 406

везивање лозе 217, 249, 250, 296, 420

vigna vegra 100, 229

vigna de mepogrelo 217

vigna in epogresso 217, 219

vigneto 229

винар, сакупљач пореза 303

винар в. крчмар

vinea in cameris 217, 419, 427

vinea posemluch 217, 221

vinetum 229

винаца (пивница), подрум за вино 58, 200, 266–268, 391, 421

виниште 115, 228, 229

вино – врсте и особине 214, 264, 329, 330, 331, 344, 350, 352, 353, 362, 395–397, 404–406, 409, 410, 424; део исхране (у манастиру) 267, 388–392, 394, 403, 424 (зависног становништва) 289, 392–393, 403, 424 (в. и мертик); део *оброка*, натурална дажбина 308; домаће 25, 29, 30, 58, 78, 83, 94, 95, 206, 336, 339–345, 363, 364, 379, 383, 395, 405, 422, 423, 424; извоз 25, 26, 58, 59, 68, 83, 205, 206, 251, 336, 338, 339, 340, 342–345, 347, 348, 351–359, 361–363, 365, 366, 372, 373, 384, 423, 424; крађа и отимање 267, 343, 348, 382, 402, 421; кријумчарење 76, 356, 360, 361, 403, 423; на венчању 407; пијанство/опијање 397–402, 405, 409; предложено 397; препродаја 23, 341, 364, 370, 375, 376, 383, 386, 423; претакање (преливање) 263, 395, 408, 421; страно 25, 29, 30, 58, 95, 96, 168, 336, 339–344, 349, 359, 360, 362–364, 368, 371, 377, 379, 381, 383, 395, 396, 403, 423, 424; увоз 25, 26, 29, 30, 77, 96, 168, 215, 216, 330, 339–343, 351–356, 358–362, 364–366, 368, 376, 377–379, 384, 395–397, 403, 423; у лечењу 403–407; хиперпродукција 25, 29, 68, 90, 206, 339, 342, 375, 423

виноћрад в. копање виноћрада

виноградак 155

виноградац 228, 229

виногради, виноградишта – међници 20, 33, 36, 51, 64, 66, 94, 98, 104, 105, 108, 109, 112, 114, 115, 132, 138, 139, 142–144, 150–154, 157, 158, 162–164, 183, 190–193, 218, 221, 222, 272, 277–278, 290, 420

виногради на брдима/падинама 22, 36, 41, 65, 85, 94, 109, 150–152, 158, 162, 192, 217, 218, 221, 222, 224, 238, 240, 272, 277, 316

виноградина 78, 228, 229

виноградиште 21, 106, 108, 111, 112, 144, 152, 228, 229, 272, 278

винорезни нож 242, 251, 261, 296, 399, 407

вински десетак/десетина 26, 30, 31, 55, 71, 72, 74, 75, 94, 103, 121, 131, 133,

- 180, 186, 202, 210, 281, 282, 298–307,
310–312, 316, 317, 422 в. и ушур
- вински наметак 303, 305, 307
- вински псуњ 23, 56, 168, 374–376
- Vitis vinifera* 34, 35
- Vitis Silvestris* Gmel 35
- витице (заперци) 249, 309
- власи, професионални сточари 71, 72,
81, 157, 181, 183, 195, 269, 280, 288,
289, 294, 336, 368, 392, 393, 421, 422
- водавадштина 239
- возилница, врста буради 265
- воће/воћњак – наслон за лозу 21, 218,
219, 220, 419
- вретено, мера за површину 52, 53, 113, 130
- гвардатор, чувар винограда 262
- гоњај, мера за површину 248
- годишници 260, 313
- госпоштина 376–378, 423
- градска кула (пирг), за држање вина
267, 268, 421
- градски метох (градска земља)
31, 128, 130, 131, 132, 153–159,
162–164, 168, 186, 200, 208,
210, 211, 252, 273, 277, 290, 332,
369, 370, 374–376, 418, 421, 423
- Грбаљски катастих 88
- Грбаљски статут 57, 393
- грозд/грожђе 22, 28, 29, 37, 39, 41, 68,
77, 94, 102, 214, 215, 216, 219, 220,
231, 235, 240, 241, 250, 251, 255, 256,
259, 260, 262, 263, 296, 309, 311, 312,
331, 340, 354, 393, 394, 398–400, 404;
406–411, 420, 421, 424
- десетина (децен), део земљишта 65, 80
- дивља лоза 35, 78, 240
- дикела, врста мотике 225, 260
- дренак, сорта винове лозе 216, 419
- Дубровачка царинарница 264
- Дубровачки архив 25, 30, 68, 232, 233,
247, 249
- Дубровачки статут 24, 62, 223, 228, 241,
245, 249, 251, 264, 327, 343, 382
- дунум, мера за површину 72, 73, 75, 118,
141
- Душанов законик 22, 51, 88, 209, 252,
256, 260, 274, 278, 292, 293, 295, 297,
302, 317–318, 325, 332, 333, 370, 386,
391, 399, 414
- ђубрење винограда/ђубриво 66, 232–
236, 247–248, 296, 319, 320, 420
- жреб, део земљишта 88
- зајам (*mutuo*) 233, 320
- Закон за Ново Брдо (турски) 28, 168,
376, 377, 384
- Закон о рудницима 23, 56, 374
- Закон подграђу 130, 305
- Закон Светог Саве 180, 283
- Закон Светог Симеона (закон у
Студеници) 174, 175, 181, 283,
287–288, 306
- Закон Светог Симеона и Светог Саве
181, 283, 304
- закуп винограда 22, 24–26, 66, 68, 84,
89, 94, 230, 236, 282, 300, 308–322,
326, 327, 329, 422; вечни закуп
(емфитеуза, ливел) 89, 309–310, 315,
316, 321, 326, 422; вина 370
- заламање лозе/чишћење 244, 245, 248–
250, 296, 309, 410, 420
- залог/залагање винограда 25, 26, 52, 84,
86, 167, 260, 308, 316, 321–325, 327, 422
- залог за вино 382, 383, 386
- заманица 161, 209, 292
- занатлије 54, 156, 160, 163, 264–266, 270,
279, 284–286, 288, 291
- запуштени виногради 21, 65, 75, 76,
81, 90, 100, 119, 144, 147–149, 152,
153, 170, 172, 177, 195, 198, 202, 203,
228–230
- земљарина (*agraticum*) 310, 316, 317
- Земљораднички закон 22, 29, 31, 223,
226, 228, 234, 241–243, 247, 252,
254–257, 259, 261, 267, 297–299, 319,
320, 325
- златица (солад), мера за површину 51,
52, 65, 68, 69, 79, 80, 226, 227, 233,
234, 247, 248, 295, 320
- извод*, канал за воду 239, 240
- Јесејева лоза 410–414, 424
- Јустинијанов закон 22, 223, 228, 241,
247, 260, 319

- кабао/кабал, мера за површину и количину 50, 51, 59, 218, 219, 349, 350, 353–355, 361, 390
- кабоциј, мера за површину 52
- камон, врста пива 40
- караван/турма; караванска трговина 336, 338, 339, 346, 347, 357, 371, 384, 422
- карат (каруба), део земљишта 88, 89
- карат, мера за течност 56
- карател, суд за вино 59
- Карејски типик 389, 392
- квадрањол, мера за површину 30, 51, 52, 86, 89, 90–92, 227, 310, 311, 313, 317
- кварт/кварта, мера за течност 56, 59
- кварта, део земљишта 65
- килиндер, мера за течност 57, 58, 379
- клет, подрум за вино 266, 267, 421
- колено, мера за дужину 49, 224
- комасација винограда 33, 156, 162, 208, 273, 421
- комат в. мертик
- комат винограда/лозија 83, 106, 124, 176
- комина 102, 234, 235
- коната, мера за течност 56, 57, 58, 375, 376, 393
- кондир, мера за течност 58
- Кончански практик 21, 271
- койање винограда*, радна рента 51, 101–103, 105–106, 124, 179, 181, 185, 209, 246, 247, 274, 282–298, 304–306
- копел (дубровачки), мера за количину 50, 232, 233, 261, 363, 364
- корпа за грожђе 263, 340, 399
- косир/путатор, винорезни 37–39, 241, 242, 251, 261, 296, 407, 409, 420; трнорез (трнорезни) 228, 242, 261
- Которски архив 26, 224, 235, 244, 310
- Которски статут 24, 29, 59, 84, 89, 90, 91, 217, 220, 223, 224, 228, 229, 236, 238, 240–245, 249, 251, 253, 254, 257, 260, 261, 266, 309, 313–315, 321, 322, 326, 327, 333–335, 340, 341, 344, 346, 381, 382, 394, 401, 402
- красовољ (велики и мали), мера за течност 58, 388–390, 393
- кратошија, сорта винове лозе 214, 215, 216, 244, 249, 329, 419
- крбла/корбула, суд, мера за течност 55, 57, 105, 301, 307, 308, 341, 342
- крчење винограда 90, 100, 223, 229
- крчење земљишта за виноград 84, 90, 106, 206, 207, 223, 226–228, 231, 232, 242, 276, 310, 313
- крчма/таверна/гостионица 25, 29, 30, 59, 76, 95, 360, 362, 376–378, 381–386, 401–403, 423, 424
- крчмар/крчмарица 59, 76, 78, 168, 332, 378, 381–386, 401–403
- кумус, врста пића 40
- купа, мера за течност 57, 58, 392
- лакат (аршин), мера за дужину 49, 50, 224, 225, 238, 244–245, 250, 262
- ластар 217, 230, 231, 240, 241, 243, 404
- леденица 397
- ледина 151, 226–228, 230, 235, 256, 261
- леја винограда 53–54, 160, 291; љеха 53, 154
- лоза на гиге 217
- лозије 21, 104, 124, 208, 213, 218, 219, 221, 228, 271, 272
- лозница/садница/струк 26, 49, 213, 217, 219, 220, 224, 231, 232, 233, 236–238, 240, 243, 248, 250, 254, 256, 258, 296, 314, 324, 419, 420
- лознице дубне 219, 220, 419
- малвасија/малвазија, сорта винове лозе и вина 215, 216, 330, 343, 365, 366, 395, 396, 419
- мат, мера за површину 50, 51, 53, 54, 112, 179, 200, 246, 284–286, 288, 290, 291, 293, 295, 422
- медовина, врста пића 40, 365, 400
- медра, мера за течност 55, 56, 72, 74–76, 81, 100, 101, 124, 126, 134, 139–141, 143–145, 147, 149–151, 161, 166, 167, 181, 182, 186, 188, 195–198, 201, 202, 204, 205, 307, 378, 380
- меропси 178, 179, 209, 273, 278, 279, 284–286, 288, 292, 293, 297
- мертик (вински), врста оброка 58, 160, 199, 200, 267, 390–393
- месечина*, надокнада за чување стоке 393
- метрон, мера за течност 55, 56
- мешина/мех за вино 263, 265, 266, 336, 421
- мираз (прикија/прђија) 25, 26, 30, 52, 84, 86, 89, 119, 228, 236, 271, 304, 308, 310, 314, 317, 318, 322–328, 422

- млада лоза/виногради 158, 213, 225, 235, 237, 240, 248, 258
- модиј, мерна јединица 50, 53, 112, 295, 299, 301, 307, 350, 353
- монопол/монополија 202, 369, 376–381, 384, 423
- мотика, врста оруђа 225, 226, 231, 244, 247, 260, 261, 296, 407, 409
- мотика, јединица мере 112
- мулк, врста поседа 72, 76, 118, 119, 195, 196, 198
- наводњавање 33, 239–240
- наполица/половица 24, 26, 80, 97, 217, 219, 224, 226, 227, 230, 233, 234, 244, 245, 247, 250, 251, 262, 309, 312–315, 319, 320, 323, 329, 330, 422
- нерез (лозије нерез) 218, 419
- Новобрдски статут (закон) 23, 168, 374
- Номоканон 401
- објетелица (трнокоп), врста оруђа 225, 261, 420
- обнова винограда 90, 106, 148, 225, 230, 248, 235, 312, 313, 315
- овоштије, воће 219
- ограђивање винограда 26, 252, 254, 255, 257, 266, 314
- огртање лозе 243, 315, 319
- одводни канал (јарак, поток, ров) / одводњавање винограда 33, 238–240, 257, 258, 262, 420
- одрина 193, 217, 218, 315, 419
- ока, мера за течност 55–57
- окопавање винограда 24, 225, 226, 235, 243–250, 260, 284, 286, 292, 295, 296, 309, 315, 319, 324, 407, 420
- опрашивање/прашење лозе 247
- орање у винограду 243–245, 247, 249–250, 254, 309, 315
- орезивање/резидба/чишћење лозе 37, 38, 217, 218, 220, 221, 223, 240–243, 245, 247, 248, 261, 296, 309, 319, 408, 410, 419, 420
- отроци 279, 284, 286, 288, 297, 305, 422
- панађур, сајам 115, 334, 362, 364, 367, 368, 369, 379, 380, 381, 401, 424
- парици 129, 133, 279, 280
- пед/педаљ, мера за дужину 49, 224, 225
- pergola, pergula (одрина) 217, 218
- перивол, воћњак 219
- пехар вина 70, 395
- пехарник/енохијар 395
- пиво 36, 40, 175, 178, 179, 209
- пинта, турска мера 56
- плуг, врста оруђа 225
- плуг, мера за површину 117, 120, 121, 127
- побољшица 320–321, 326
- поданак/данак 280, 298
- пожар у винограду 22, 255, 256, 420
- йоклон, натурална рента 307
- йоклон (допо), новчани 233, 234, 320
- половица, део земљишта 65
- половници 260, 313, 314, 330
- попаша (животиње/стока) у винограду 22, 24, 78, 97, 220, 229, 241, 245, 252–255, 359, 420
- попови 32, 99, 175, 181, 271, 280, 284, 285, 286, 288, 308, 422
- porust, запуштен виноград 229
- порез на вино 339
- посадници 204, 251, 259, 262, 279, 308, 422
- потка 256, 304
- придворци 279, 307
- приливак 392
- притке 89, 215, 217, 220, 249, 250, 296, 314, 315, 319, 419
- приселица 298, 332
- пругло, врста клопке 254, 255
- пудар, чувар винограда 203, 262, 421
- путеви (стазе) у винограду 24, 239, 250, 261–262, 420
- работа, радна рента 101, 160, 161, 175, 179, 180, 181, 183, 209, 274, 280–289, 291–293, 297, 305, 373, 421
- разаклија/разакли, сорта винове лозе 214, 216, 419
- рало, врста оруђа 225, 244, 247
- расадник 26, 52, 85, 86, 236–238, 258, 259, 313, 323–327, 420
- ресум на бачве 376, 377
- сабаја, врста пива 36
- сад, млади виноград 213
- саларија 71, 72
- самострел, врста оружја 254, 255

- света (светородна, доброплодна) лоза/
корен/изданак 33, 34, 409, 411–415, 424
седеније (закуп) 318
сежањ, мера за дужину 49, 50, 52, 92
сечење (чупање, тргање) лозе/винограда
255, 257–259, 315, 320, 420
Скадарски катастих (земљишник) 25,
100, 229, 301, 330
Скадарски статут 24, 97, 250, 254, 262
сокалници 279, 284, 285, 286, 288, 293,
294, 422
станак, суд 77
стар, мера за површину 51, 406
стари виногради 65, 66, 90, 172, 223, 225,
235, 248, 258
стат винограда 54, 290
стећак/стећци 408, 409
стрема, мера за површину 53
Студенички типик 23, 58, 173, 174,
388–390
ступица, врста клопке 254, 255
- тамјаника, сорта винове лозе 215, 216,
329, 419
таптила, каца за муљање грождја 399
тетартион, мера за течност 57
товар вина 55, 57, 100, 294, 331, 340, 352,
358, 363, 365, 376–379, 384
точило, преса за цеђење вина 263, 421
точило, подрум за вино 263, 266, 267, 421
трапљење 49, 223–226, 228, 231–233,
238, 420
требијанска лоза 215, 216, 329, 330, 419
требијанско вино 329–330
- ћилибарка, сорта винове лозе 216, 419
- Улцињски статут 342
усеви у винограду 235, 315
ушур 71, 72, 74, 81, 117–121, 123, 124,
128, 144, 147, 170, 181, 182, 194–197,
202–204, 385
- филоксера 41, 216, 237, 419
- хаса виноград 72, 75, 76, 81, 101,
117–127, 140, 141, 143, 149–151, 167,
170–172, 176–178, 181, 182, 186, 187,
195–198, 201–203, 210, 374
- Хиландарски медицински кодекс
403–406
- Хиландарски типик 23, 58, 372, 388–390
- Ходошки зборник 403, 405, 406
- Хрвојев мисал 266, 407
- Хтетовски вревиј 21, 124, 272
- царина, врста феудалног поседа 29, 65,
69, 79, 80, 273–276, 289, 393
- царина, приход од робе 25, 95, 96, 137,
138, 211, 300–336, 338, 341–343, 345,
346, 348, 349, 351, 352, 354–357, 361,
362, 366, 368–370, 372–375, 392, 423
- чабар вина, натурална рента 54–56, 58,
99, 100, 117, 124, 129, 264, 299, 306,
307, 390, 422; у време османске власти
55, 56, 71, 72, 170–172, 182, 186, 187,
307, 374
- чабина, натурални порез 55, 167, 199,
307, 422
- чауш, сорта винове лозе 216, 419
- чокот (трс) 36, 91, 223, 230, 235, 241,
243, 244, 247–249, 256, 310, 311, 315,
408–410
- чувар винограда 24, 97, 203, 250, 256,
262, 263, 358, 421
- шира (мошт) 55, 56, 71–76, 81, 100, 101,
123, 124, 128, 134, 139, 140, 141,
143–145, 147, 149–151, 161, 166–168,
170–172, 180–182, 186, 188, 194–198,
201–204, 211, 263, 307, 330, 374, 376–
380, 385, 400, 403, 421

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

634.8(4-12)"04/14"

663.2(4-12)"04/14"

330.34:94(497.11)"04/14"

316.4(497.11)"04/14"

94(497.11)"04/14"

ШТЕТИЋ, Марина, 1988–

Виноградарство у средњовековној Србији /
Марина Штетић. – 1. изд. – Београд : Филозофски
факултет универзитета Центар за историјску
географију и историјску демографију, 2021
(Београд : Службени гласник). – 479 стр. : илустр.
; 24 cm

Тираж 200. – Списак скраћеница: стр. 13–14. –
Напомене и библиографске референце уз текст.
– Библиографија: стр. 435–452. – Conclusion. –
Регистри.

ISBN 978-86-6427-192-9

а) Виноградарство -- Југоисточна Европа --
Средњи век б) Винарство -- Југоисточна Европа
-- Средњи век в) Србија -- Економска историја
-- Средњи век г) Србија -- Друштвени живот --
Средњи век

COBISS.SR-ID 51919625